

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VII CİLD

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(II HİSSƏ)

BAKİ – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
VII cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə qonşu İranda, Gürcüstanda və Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyinin tarixi, taleyi araşdırılır. Dağıstanda isə yalnız Azərbaycan dilinin taleyi haqqında söhbət gedir.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

ADİL BABAYEV

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(II HİSSƏ)

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
10 iyun 2015-ci il tarixli 669 sayılı əmri
ilə ali məktəblər üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2015

Dərslinin elmi redaktoru:

Xudiyev N.M.

filologiya elmləri doktoru, professor
əməkdar elm xadimi

Rəyçilər:

Hüseynova H.E.

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əhmədov F.Z.

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. II hissə. Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi. Dərslük.– Bakı, Mütərcim, 2015, 360 səh.

Kitabda qonşu İranda, Gürcüstanda və Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyinin tarixi, taleyi araşdırılır. Dağıstanda isə yalnız Azərbaycan dilinin taleyi haqqında söhbət gedir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ (II HISSƏ) ÜÇÜN ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi artıq 20 ilə yaxındır ki, ali məktəblərdə məcburi fənn və ya seçmə fənn səviyyəsində tədris olunur. 20 ildir ki, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi sistemli şəkildə öyrənilmiş, obyektiv, milli mövqedən qiymətləndirilmiş və dövrləşdirilmişdir. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyinin tarixi yalnız Cənubi Azərbaycan alimlərinin bəzisinin əsərləri dəyərləndirilərək tək-cə müstəqil Azərbaycan dilçiliyi səviyyəsində öyrənilmişdi. İndi artıq qonşu ölkələrdə də Azərbaycan dilçiliyi haqqında danışmaq zərurəti yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyi qonşu ölkələrlə müqayisədə çoxlu fərqlər olduğunu göstərir. Hər şeydən əvvəl, qonşu ölkələrdə Azərbaycan dilçiliyindən danışarkən mütləq Azərbaycan dilinin taleyindən, ona münasibətdən danışmaq lazım gəlmişdir ki, bu problem müstəqil Azərbaycanda yoxdur. Bundan əlavə, qonşu ölkələrin hər birində Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə münasibət müxtəlifdir. Bu səbəbdən də onları ayrı-ayrı verməli oluruq.

1. *İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi* adlanan hissədə fars şovinizmi şəraitində, dilimizin bütün sferalardakı fəaliyyəti yasaqlandığı şəraitdə Azərbaycan dilçi və dilçi olmayan alimləri ana dilinin qrammatik quruluşundan əvvəl onun hüquqları haqqında danışmış və yazmışlar. Bununla belə, Cənubi Azərbaycanın vətənpərvər və

elsevər alimləri (manqurtlar da yox deyil) Ana dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Biz bu məsələyə öləri şəkildə toxunmuş, fikrimizcə, əsas istiqamətləri vermişik.

2. *Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi.* Qonşu ölkələr içərisində ana dilimiz və dilçiliyimiz üçün problemsiz ölkə yalnız Gürcüstandır. Azərbaycan və Gürcü xalqlarının dostluğunun qədim tarixi vardır. Bu iki xalq həmişə dostluq və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamışdır. XIX əsrdə Tiflis Zaqafqaziyanın mədəni mərkəzi olanda, mənbələrin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan dili bütün Zaqafqaziya üçün beynəlmiləl dil olmuşdur. Buna görə də Gürcüstanda Azərbaycan dilində teatr, gimnaziya, mətbuat, tədris inkişaf etmişdir. Bu, dilçiliyin də inkişafına səbəb olurdu.

3. *Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi,* tarixən heç nəyə əsaslanmayan erməni nasistləri erməni xəstəliyinə tutularaq (BME.XIX t., səh.167) özlərini bütün xalqlardan yüksək hesab etmiş və belə bir sərsəm xəyalə düşmüşlər ki, onlar hamıdan qədimdir və yer üzünə sahib çıxma bilərlər. Bədbəxtlikdən, Azərbaycan və Türkiyə kimi beynəlmiləlçi, başqasının pisliyini, xəyanətini tez unudan xalq onlarla qonşu olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Xəyanətə, hər cür rəzalətə əl atan bu bədnam qonşumuz özümüzü sevməsə də, dilimizdən gen-bol istifadə etmişdir. Erməni dilində istər leksik cəhətdən, istərsə də qrammatik cəhətdən çoxlu türkiizmlər mövcuddur. Tarixən bir çox erməni ədibləri Azərbaycan dilində yazdığı kimi, onlar evlərində də

bizim dildə danışmışlar. Amma Daşnak partiyası yaranandan (Tiflis 1890) sonra erməni millətçiliyi daha vəhşi xarakter aldı, türk dilinə qarşı düşmən münasibət gücləndi.

XIX əsrdə yaranmış olan Azərbaycan teartı, məktəbləri (hətta məscid) bağlandı. Qədim oğuz yurdunda daşnaklıq hökm sürdü. Sovet dönəmində siyasət xatirinə Azərbaycan dilində teatr və mətbuat bərpa olundu. Ana dilimizdə məktəblər açıldı. Kitab və ədəbi almanaxlar çap olundu. Hətta Pedaqoji Institutda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsi yaradıldı. Amma məqam tapan kimi bunların hamısına son qoydular.

4. *Dağıstanda Azərbaycan dili.* Bu ölkənin Dərbənd bölgəsi tarixən Azərbaycan torpağı olmuşdur. Burada indi də Azərbaycan dilini ana dili olaraq işlədən kəndlərin (Dərbənddə 21, Tabasaranda 9) əhalisi ana dilini qoruyub saxlayır. Burada da məsələ özünəməxsusluğu ilə seçilir. Doğrudur, burada Azərbaycan teatri olmuş, orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədris olunmuş, hətta 1923–26-cı illərdə Dağıstan MSSR-in Dövlət dili Azərbaycan dili olmuşdur. Amma burada Azərbaycan dilçiliyi yaranmamışdır. Çünki savadlı soydaşlarımız, hətta Dağıstanın başqa xalqları elm yolunda irəliləmək üçün Bakıya üz tutmuşlar. Buna görə də biz Dağıstanda Azərbaycan dili dedikdə Dərbənd və Tabasaran dialektlərindən parçalar (Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. B., 2009) verməklə kifayətləndik ki, bu parçalar üzərində araşdırma və müqayisə aparmaq mümkün olsun.

Ümumiyyətlə, Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi üzərində yetərincə araşdırma apardığımız iddiasında deyilik. 1996-cı ildə nəşr etdiyimiz “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı kitab neçə-neçə elmi araşdırma üçün yol açdığı kimi, “Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi” kitabı da gələcəkdə çoxlu araşdırma üçün mövzu verəcəkdir. Biz yalnız həmin ölkələrdə dilimizin və dilçiliyimizin gələcək araşdırmaları üçün istiqamət vermişik.

Müəllif

İRANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ

Bu problem mürəkkəb olduğu kimi, bir sıra problemlərlə bağlıdır.

Birinci: *Niyə Cənubi Azərbaycanda yox, İranda?*

Çünki: *Azərbaycan dili təkcə Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İranda yayılmış məişət dilidir.*

İkinci: *Niyə təkcə Azərbaycan dilçiliyi yox, həm də Azərbaycan dili?*

Çünki: *Azərbaycan dilinin qadağan olduğu bir yerdə, dilçiliyindən qeydsiz-şərtsiz danışmaq olmaz.*

Buna görə də bu mövzudan danışarkən mütləq bir sıra məsələni izah etmək lazımdır. Çünki bugünkü oxucular İran-Azərbaycan problemləri haqqında həqiqəti bilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərə toxunmaq lazım gəlir.

1. *Cənubi Azərbaycan türklərin ana vətənidir. Türklər-azərbaycanlılar bu ölkəyə gəlmə deyil, bu torpağın ilkin sakinləridir.*

2. *Azərbaycan xalqının keçmişinə, dilinə böhtan yağdıran üç qrup “alimin”, “müddəalarının” qərəzli və qeyri-elmi olduğunu sübut etmək.*

3. *Şımalı-Cənublu bir vahid Azərbaycan, onun vahid bir xalqı, bir dili vardır. Cənubi Azərbaycanda ana dilində məktəb və mətbuat.*

4. *Görkəmli Azərbaycan (Cənubi) alim və şairlərinin, ictimai xadimlərinin ana dili uğrunda mücadiləsi.*

5. *Cənubi Azərbaycanda dilçilik.*

Cənubi Azərbaycan türklərin ana vətənidir. Türklər–azərbaycanlılar gəlmə deyil aborigendir. Dünyanın heç bir ölkəsində İran qədər millətçilik güclü və aqressiv deyil. Bu millətçilik bütün tarix boyu olmuş və iki istiqamətdə getmişdir.

Birinci: fars olmayan xalqların (xüsusilə Azərbaycan türklərinin) tarixini təhrif etməklə onların İranda aborigen olmadığını saxtakarcasına “sübut etmək”.

İkinci: İran türklərinin (azərbaycanlıların) dilini qovm dili səviyyəsində təqdim edərək onu sıxışdırmaq. Bu ikinci istiqamət daha güclü olmuşdur. Çünki dilimizə aqressiv münasibət həm dövlət səviyyəsində, həm də saxta elm səviyyəsində olmuşdur. XX əsrdə Azərbaycanın dahi oğullarından biri Cavad Heyətin 1979-cu ildən sonrakı fəaliyyəti, “Varlıq” dərgisinin nəşri, dilçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmasına yol açan 1979-cu il inqilabının heç olmazsa sözdə verdiyi azadlıqdan istifadə etməsi üçün şərait yaratdı. Bu, Tehran meriyası nəzdində təşkil edilmiş İran xalqlarının mədəniyyət mərkəzinin yaranmasında da özünü göstərdi.

O vaxta qədər Cənubi Azərbaycanda yaşayan 35 milyondan artıq bir xalqın ana dili haqqında yazmaq yasaq idi.

Bunu Cavad Heyətin aşağıdakı sözləri bir daha təsdiq edir:

Pəhləvilər zamanında sistemli və davamlı şəkildə belə təbliğ edilirdi ki, fars dili İranın və iranlıların birlik rəmzidir və farscadan başqa dillərin, xüsusilə türkcənin yaşaması, hələ onun məktəblərdə təhsili və işlənməsi, milli birliyə xətər hesab edilir və İranın bölünməsinə yol açar! Bir tərəfdən də bizim uşaqlara təlqin edirdilər ki, türkcə sizin ana diliniz olsa da, siz türk deyilsiniz, sizləri moğollar türk etmişdir! Elə ona görə də siz bu dili buraxıb, farsca öyrənməli və fars olmalısınız! (10, 44)

Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə fars dilindən başqa bir dildə, xüsusən də türk dilində danışmaq qadağan idi. Aryamehr (Şah Məhəmmədrza Pəhləvi) hakimiyyətinin son illərində türk dilinə, yəni 35 milyonluq əhalinin ana dilinə qarşı təəssüb o qədər gücləndi ki, əgər bir kitabda türkcə bir söz, ya bir cümlə görsəydilər, onu çıxarmadan kitabın çapına icazə verilməzdi.

İslam inqilabının qələbəsindən sonra mətbuatda qeyri-fars xalqlarının nəşrlərinin az-çox çap olunması və “Varlıq” türkcə-farsca jurnalının bu günədək mənim tərəfimdən nəşrinə baxmayaraq, dövlət tərəfindən Konstitusiyanın 15-ci maddəsində nəzərdə tutulan “xalqların dili və ədəbiyyatının tədrisi barədə” qanun maddəsi elə kağız üzərində qalmış, hələ də icrasına başlanılmamışdır. (10, 58)

Əgər Cənubdakı qardaşlarımızın dilinə, tarixinə, adət-ənənəsinə mədəniyyətinə XX əsrin sonlarında belə şovinist münasibət var idisə, gör tarixən (xüsusilə 1828-ci ildən sonra) xalqımızın başına nə müsibətlər gətirmişlər. Buna görə də bugünkü gənc-tələbə tarixi həqiqətləri bilsin deyə bir qədər geniş məlumat verməyi lazım bilirik. Hər şeydən əvvəl, bugünkü gənc bilməlidir ki, onun vətəni təkcə 86 min kvadrat kilometr olan Quzey Azərbaycan deyil. Azərbaycan dünyanın ən qədim insan məskəni olduğu kimi, Azərbaycan türkləri də bu diyarın ən qədim sakinidir (gəlmə deyil). Ulu babalarımızın məskun olduğu Azərbaycanın ərazisi 335,6 min kvadrat kilometr olub Şimaldan Dərbəndə, Cənubda Zəncan və Həmədana Şərqdə Xəzər dənizindən Urmiya və Göycə və İrəvan mahalına qədər uzanıb gedir (Xəritə 1).

1813-cü ilə qədərki Azərbaycan

Sonradan (1828-ci ildən sonra) çar Rusiyası dövründə Dərbənd, Rusiyaya Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi ermənilərə verilmişdir. Bununla da Azərbaycan ərazisinin parçalanması başlanır. 1736-cı ildə İranın-Azərbaycanın və Gürcüstanın hökmdarı olan Nadir Şah Gəncə bəylərinin Muğanda çağrılan iclasda iştirak etmədiyi üçün onu cəzalandırmaq üçün Gəncədəki otuzikilər, Cavanşir və Kəbirli tayfalarını zorla Xorasana sürgün etdi. Qarabağ mülkiyyətini Gəncə bəylərbəyisinin tabeliyindən çıxardı.

Bununla da kifayətlənməyərək Qazax Şəmşəddil və Borcalı mahallarını Karteli-Kaxeti çarlığına verdi. Nadirin bu kor-koranə acıqlı hərəkəti xalqımızın və vətənimizin bədbəxtlik tarixinin başlanğıcı oldu.

Sonrakı hadisələr Azərbaycanın ikiyə bölünməsi, Çar Rusiyasının Dərbəndi Rusiyaya, Qərbi Azərbaycanı ermənilərə verməsi, Sovet-bolşevik rejiminin anti-türk siyasəti, Zəngəzura Ermənistana verməsi nəticəsində Quzey Azərbaycanın sahəsi 86,6 min kv km oldu. Əhalisi isə 10 milyondur. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə 114 min kv km idi. Erməni məkri ilə rus antitürkizmi birləşərək Zəngəzur qəzasının Qafan, Qacaran, Mehri rayonlarını ermənilərə verdi ki, ermənilər öz genetik qardaşı farslarla ilgilenmiş olsun (Tarix göstərdi ki, bu 34 km-lik dəhliz ermənilərin həyat yolu oldu). Azərbaycanın ərazisi isə 28 min kv. km kəsilərək 88,6 min kv km oldu. Cənubi Azərbaycan İran torpağında bir neçə ostana bölünür. Ərazisi 221,6 min km². Əhalisi isə son məlumata görə 45 milyondan çoxdur (Xəritə 2).

Cənubi Azərbaycan

M.Dəmirli və M.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dünyada elə bir xalq yoxdur ki, ərazisi beş yerə bölünsün. (27, 4)

Özü də buna dözsün, dünya birliyi də 50 milyondan artıq nümayəndəsi olan xalqın bir dili varsa da, tarix onları bir-birindən ayrı salmışdır. Amma dilimiz hər yerdə eyni cür başa düşülür və yaşayır. Millətimizi bir etnik toplum kimi yox etmək istəyənlər bir sıra vasitələrdən istifadə etmişlər. Bu vasitələrin bəzisindən qısa da olsa, bəhs etməyi vacib sayırıq.

A. Tariximizin saxtalaşdırılması

Bu böyük və müstəqil bir elmin prioritet sahəsidir. Ona görə də biz problemi dərinliyi ilə şərh etmək istəməzdik. Ona görə ki, bu, bizi məqsəddən

uzaqlaşdırar. Bundan əlavə, bu sahənin mütəxəssisləri həmin mövzunu kifayət qədər araşdırmışlar. Tarixçilər Azərbaycan xalqının tarixinin və millətimizin soy kökünün hələlik 10 min illik dövrünü aydınlaşdırmışlar. Ondan əvvəlki dövrlər haqqında məlumatımız azdır. İranda Paniranist – əqidə və daxili təəssüb hissi alimliyindən ucada duran Möhsuni, Məlikişşüəra Bahar, İnsafpur, Seyid Əhməd Kəsrəvi və Rza İnayətulla, Məhəmməd Sübhandaqlı başqaları, Ermənistanın daxili hikkəsi təsiri ilə gözü tarixi faktlara bağlı olan faşist “alimləri”, Sovet imperiya rejiminin əli və gözübağlı tarixçi qulları və Azərbaycanın əsl özündən olmayan, Azərbaycan dilinə, çörəyini yediyi xalqın taleyinə biganə olan “alimləri” tariximizi, dilimizi qəsdən saxtalaşdırmışdılar.

E.Əlibəyzadə İranda yaşayan Cənubi azərbaycanlıların dilini və mədəniyyəti tarixini saxtalaşdıranlar haqqında yazırdı: “...Birinci dünya müharibəsi illərində və ondan bir qədər sonra şahlıq rejimi dövründə İran burjua ideoloqları sübut etməyə çalışırdılar ki, (və indi də çalışırlar) Azərbaycan xalqı farslardan dönmədir; bu ölkənin qədim əhalisi türk olmayıb, “azərbaycanlılar kökcə türk olmayıb farslardır”, “türk dili onların ana dilini (guya “azəri dili”ni) aradan çıxarmışdır”, cənubi və şimala bölünən “iki Azərbaycanda yaşayanlar kökcə bambaşqa xalqlardır” və s. İran öz “milli birliyi” şüarı altında Azərbaycan xalqının keçmişini belə ləkələyir. Bu düşmən fikirlər Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, yaxud Azərbaycanın əski dili (1926, 1937)” kitabında öz əksini açıqca tapıb. Kəsrəvi yazır: “Tarixin başlandığında 3 min

il qabaq Madlar Azərbaycanda və bu yan yörələrdə yerləşmişdilər. Tarixlə tanış olan hər kəs bilir ki, iki min il qabağadək türklər bu yaxın yerlərdən çox uzaqda olmuşlar. Asiyanın ortalarında yaşamışlar”. Bəzilərinin: “Azərbaycan elə başlanğıcdan türklərin yurdu olmuşdur” deməsi çox avam fikirdir. Belə deməklə heç bir fayda əldə etmək olmaz”. (19, 18)

E.Əlibəyzadə bu fikri S.Ə.Kəsrəvinin adı çəkilən əsərinin 8-ci səhifəsindən götürmüşdür.

Alimliyin əsas tələblərindən biri də insafdır – yəni obyektivlik. Doğrudur, humanitar elm sahəsində çalışan alimlərdə vətəndaşlıq və milli qeyrət də olmalıdır. Amma milli qeyrət yüksəlib obyektivliyi kölgədə qoymamalıdır. Bunun üçün alimin insafı da lazımdır. Çünki elmi siyasətə qurban vermək olmaz. Bu sözlər tamamilə İran “alimi” – M.Əfşar-Yəzdi kimi yanlış qələm sahiblərinə aiddir. O yazırdı ki, “İrannın müstəqilliyi və milli birliyi üçün vahid milli dil lazımdır. Ona görə də bu barədə əlimizə nə düşürsə, onu hər necə olursa-olsun çap və təbliğ etməliyik”.

Bax burada İran şovinistlərinin məqsədi aydınlaşmış olur. Deməli, hər kəs əlindən gələni etməlidir ki, İran müstəqil olsun vahid dili olsun.

Bunun üçün tarixçi tariximizi, dilçi dilimizi, ədəbiyyatçı ədəbiyyatımızı, siyasətçi isə bütövlükdə millətimizi məhf etməyi və ya gücü çatmadığı halda təhrif etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onlar görkəmli Amerikan alimi İranşünas R.Frayın “Qədimdə də, indi olduğu kimi bu vilayət (İran nəzərdə tutulur – **A.B.**)... bütövlükdə “İran torpağı” olmayıb”. (32, 84)

Vaxtilə İran diletant alimi S.Kaviyanpur İran torpağında azərbaycanlıların peyda olmasını oğuz tayfalarının ölkəyə gəlməsi ilə əlaqələndirir və bunu İran üçün bədbəxtlik sayaraq yazırdı “İranın başına gələn ən böyük bədbəxtliklərdən biri vəhşi oğuz tayfasının yürüşüdür”.

Akad. Mirzə İbrahimov 1941–1945-ci illərdə İranda olarkən artıq mürtəcə-müstəbid rejimin xalqımıza, onun tarixinə yazdığı böhtanlara qarşı deyirdi:

“Böyük imperiyalar düzəldərək başqa xalqları əsarət altına almaq istəyən müstəbidlər, o xalqları dövlət və ordudan məhrum etmək, onları qula çevirməklə kifayətlənməmişlər. Bu xalqları dil və mədəniyyətdən məhrum etmək uğrunda gedən mübarizə daha ağır və əzablı hal almışdır. Məlumdur ki, qədim zamanlarda iranlılar qüdrətli dövlət və dünyəvi imperiya yaradarkən özlərinə tabe etdikləri xalqların dilinə alçaq nəzərlə baxar, onu yüksək duyğuları və dərin fikirləri ifadə edə bilməyən rəzil və kasıb bir şey kimi damğalayardılar. Böyük Roma imperiyası, yəni Sezarlar Roması da məhkum xalqlarla beləcə rəftar edərdi. Ərəblərlə də bu cür hərəkət etmişdilər.

Müstəbidlər dilimizi və tariximizi məhv etmək üçün onun ən gözəl abidələrini oğurlamış, ya da yandıraraq dağıtmışdılar. Buna görədir ki, biz indi, məsələn, iki min il bundan qabaqkı dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərə rast gəlirik. Xalqını müqəddəs bir eşq ilə sevən, vətəninə gələcəyinə inanan elm adamlarımızı bu çətinliklər qorxutmur. İndi tarixçi,

ədəbiyyatçı və dilçilərimiz dilimiz və adətlərimizdə qədim zamanın qalıqlarını araşdırır, uzaq keçmişimizlə indiki varlığımız arasındakı bağları meydana çıxaran qiymətli həqiqətlər kəşf edirlər. Yüzlər və minlərlə sözlər, istilahlar, yer adları və sənət abidələri vardır ki, onların elmi təhlili bizi qədim zamanın dumanı altında itmiş həqiqətlərə doğru apara bilər. Məsələn, bizdə səməni göyərtmək adəti Midiya dövründən qalmış və “səmən” sözü qədim “som”, yaxud “səm” adlanan çiçəyin adından əmələ gəlmişdir. (24, 7)

M.İbrahimovun bu cəsarətli və tarixi faktlara söykənən fikri İranda Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün alimlərin əlinə güclü və əsaslı bir açar vermişdir. Yəni dil materiallarından (leksik vahidlərdən) habelə toponimik vahidlərin mənşəyindən istifadə edərək xalqımızın tarixini təhrif edənlərə qarşı ciddi elmi polemika açmaq olar. Almanlar demişkən, fakt qarşısında papağı çıxarmaq lazımdır. Amma İran alimləri faktı papağa uyğunlaşdırıb çıxarırlar. İş o yerə çatmışdır ki, onlar bütün Quzey Azərbaycanı fars torpağı elan edir. Azərbaycan xalqının soykökünü danır. Halbuki, İran ərazisində türkdilli tayfalar irandilli tayfalardan daha əvvəl yaşamışlar. Bu fikir bir çox alimlər tərəfindən təsdiq olunur. Görkəmli türk alimi Bilgəhan Gokdağ “Səlməs ağzı” adlı fundamental əsərində İran türklərinin kimlik məsələsi probleminə toxunaraq yazır: *“Tarix boyunca türklərin rəhbərliyi altında olan İran coğrafiyası M.Ö. 3000 illərdə türklər tərəfindən qurulan “Kuti” dövlətinin də üzərində yer aldığı bir torpaq parçasıdır. Türklərin ana yurdunun bu bölgə olduğuna*

dair araşdırmalar gündən-günə artmaqdadır. Fars-med-sasani hegemonluğu ilə 500 ilə yaxın hökm sürmüşdür. Bu tarixi gerçəklərdən yola çıxıldığı zaman İranın çox əsgə bir türk yurdu olduğunu görmək mümkündür". (39, 1)

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini təhrif etməklə İran "alimləri" keçmiş həqiqi tarix üzərinə bir xətt çəkmiş, bununla da öz müstəbid ağalarının tapşırığını yerinə yetirmiş olurlar. Onlar hətta X əsrdə yaşamış Ə.Firdovsinin "Şahnamə" əsərində təsvir edilən Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) Miladdan öncə VII əsrdə qüdrətli Turan-türk hökmdarı olduğu dövləti, dövlətçiliyi görmək eşitmək belə istəmirlər. İş belə gətirmişdir ki, Azərbaycan xalqının ətrafındakı bəzi mənfur qüvvələr hər şeyi onun əlindən almış və indi də almaqda davam edirlər. Quzey Azərbaycanda ermənilər ərazimizə, mədəniyyətimizə, Cənubi Azərbaycanda isə fars şovinistləri ərazimizə, dilimizə, mənəvi dünyamıza göz dikmişlər.

Bəllidir ki, 1828-ci il Türkmənçay sülh müahidəsi ilə Azərbaycan İran və Rusiya arasında bölüşdürüldü. Bu hadisəyə saxta İran fundamental islamçıları belə don geydirirlər ki, Rusiya güclü olduğu üçün Quzey Azərbaycanı onun əlindən ala bilmədi. Yoxsa bu torpaqlar da İrandır. Tələbə gənclərə bir türk oğlu, türk qızı kimi demək istərdim ki, bu tarixi hadisə xalqımızın başına gələn ən böyük faciə idi, bunun birinci səbəbi Azərbaycan xalqının bütövlükdə siyasi məfkurə etibarilə savadsız olması idi. Bu sözləri ürək yanğısı ilə tələbələrə bildirmək istəyirəm; o vaxt Azərbaycan xalqının savadlı,

alim, siyasətçi oğulları olsaydı, “Ceşməkli” rusa və “Təsbehli” farsa onların öz dilində deyərdi:

– Dayanın nə edirsiniz? Bu xalqın taleyi ilə niyə oynayırsız? Axı bu xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili var!

Bəli, bunlar var idi, amma sahibi yox idi.

Tarixi bədbəxtliyimiz də həmin gündən başladı. Cənubda fars təmayüllü, Şimalda isə Rus-imperiya təmayüllü siyasət xalqımızın bütün maddi-mənəvi cəhətlərini məhv etməyə yönəldi. XX əsrin əvvəllərində İranda Müzəffərəddin şahın hərəkətinə yol açdı. 1905-1911-ci illərdə Məşrutə inqilabı baş verdi, bu dövrdə ana dilində “Azərbaycan”, “Ana dili”, Məzəhi”, “Zənbur” və s. qəzet və jurnallar çıxmağa başladı. Ümumiyyətlə, məşrutə inqilabı dövründə Cənubi Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal nəşr edilmişdir. (2, 635)

Bu dövrdə dünyada çox böyük siyasi hadisələr baş verirdi. İranda baş verən hadisələrə oxşar hadisələr Rusiyada da baş verirdi.

1914-cü il dekabrın axırlarında türk ordusu İrani işğal etdi, ondan bir ay keçməmiş Rus qoşunları 1915-ci ilin yanvarında İrana daxil olaraq oranı dərəbəyliq diyarına çevirdi. Qacarlar sülaləsinin son nümayəndəsi Əhməd Şah (1909–1923) ölkəni idarə etməkdə aciz qaldı. Bu vaxt İran Demokrat Partiyası Azərbaycana Muxtariyyət tələb etdi. Bundan sonra İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsi üzvləri Azərbaycan Demokrat partiyasını yaratdı və İranda inqilabi hərəkətin rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1917-ci il avqustun 14-də həmin partiyanın rəhbəri oldu.

Bu dövrdən başlayaraq Ş.M.Xiyabani yenicə təəssis edilmiş “Təcəddüd” qəzetində alovlu məqalələrlə çıxış etməyə başladı. O, doğma yurdun əsrlərlə fars şovinizminin müstəmləkəçi siyasətinin qurbanı, doğma xalqının müstəbidlərin əsiri olduğunu dəfələrlə uca səsle hayqıraraq deyirdi: *“Hələ də Azərbaycan qan içindədir. Tehran isə indi Azərbaycanın qanlı cəsədinə baxır, bu al qana boyanmış bədənə iti nəzərlərlə baxır.*

Ancaq, ey qeyrətli Azərbaycan xalqı!

Ey vətənin əsirlikdə yaşamış igidlərinin oğul və qızları!

Ey azadlıq yolunun qorxmaz qəhrəmanları!

Ey Azərbaycan”

Bu tərif və təhsinlərin hamısı verdiyin qurbanların qan bahasıdır. İran fəzasında yüksələn bu tərif, təhsin səsləri sənin ölməz cavanlarının, mərd qocalarının, iradəli uşaqlarının hələ də təsəlli tapmayıb ovunmayan qadın və qızlarının səsidir.

Ayıl! Qulaq as, Ey Azərbaycan!...

Təqsirkar olan millətlər sənə tək əzab, işgəncə görməmişlər!

Dünyada ən ağır cəzaya layiq olan zalimlər olmuşlar, sən isə hələ də əzablara mübtəlasan!

Sən özün-özünə nicat verməlisən!

Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti görəndə gözsən ki, İran sənənlə... mədəniyyətə baxır.

Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünya işığına sənənlə baxır.

Ey ölməz Azərbaycan, bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa!

Həmişəlik yaşa!” (17, 408)

Cənubi Azərbaycanın başının üstündə şah şovinizmi, istibdadı adlı elə bir qılınc dayanmışdı ki, iti gören gözü çıxarır, doğru deyən dili kəsir, Vətən və millət haqqında düşünən başı cəsədindən ayırırdı. Buna görə də 1920-ci il sentyabrın 12-də müxbirulsəltənə Hidayətin başçılığı ilə yenicə (24 iyun 1920) yaranmış Azərbaycan Demokratik hökuməti yerlə yeksan edildi. Onun rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani isə öldürüldü.

Bununla iş bitdimi? Fars şovinizmi Azərbaycan xalqının ən görkəmli nümayəndələrini məhv etməkdə davam edir. Yenə bir misal. Doktor Tağı Ərani (1902-1940) bəlkə də bütün fars və Rey məmləkətində bərabəri olmayan dahi-geniş və dərin biliyə malik olan bir alim idi. O, 1920-ci ildə Tehran Tibb İnstitutuna daxil olmuş, sonra Berlinə gedərək Universitetin fizika-kimya fakültəsinə daxil olur. 28 yaşında bu elmlər üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir, gənc alim qısa müddətdə “psixologiya”, dörd cildlik “fizika elminin əsasları”, dörd cildlik “Kimya elminin əsasları”, “Ümumi və xüsusi psixologiya əsasları”, “Biologiyanın əsasları” əsərlərini yazdı. Geniş biliyə malik olan Doktor Tağı Ərani özünün təəsis etdiyi “Dünya” jurnalının səhifələrində “Mistika və Materializm”, “İnsanın materializm nöqtəyi-nəzərindən tərifi”, “Azadlıq və zərurət”, “Hüquq və materializm”, “Qadınlar və materializm” əsərlərini çap etdirir.

Ədəbiyyatşünaslıqla və filologiyanın başqa məsələləri ilə dərinlən məşğul olan Ərani Ərəb və fars filologiyası haqqında mühazirələr oxuyur. Ana dilinin və doğma xalqının əsir vəziyyətini gören doktor Ərani bu haqda danışmaya bilmir. Buna görə də Rza Şahın gizli polisi

tərəfindən (1937-ci ildə!!!) həbs edilərək (qapalı şəkildə!!!) mühakimə edilib 1940-ci ildə 38 yaşında zindanda öldürüldü. O, məhkəmədə demişdi: “Bugünkü müttəhimlərin İran xalqının ən seçilmiş nümayəndələri olduqlarını, bu vaxta qədər onlardan heç birinin xidmətdən başqa ayrı bir iş görmədiyini və İranın həmişə fəxri olduqlarını hazırki dövrün bu cəlladları da öz iradələrini şərəf və vicdandan da yüksəkdə bilirlər. Nə üçün? Sizin zəif olduğunuza görə! Bizim tutulmağımız İran ictimaiyyətində top kimi səsləndi, bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb elədi. (17, 454)

Belə bir sosial şərait, Azərbaycan xalqına, onun dilinə, milli varlığına münasibət indi də qalmaqdadır. Belə bir şəraitdə ki, xalqın dili qadağan olunur, onun dilçilik elmi necə inkişaf edə bilərdi?

Şimali Azərbaycana baxaq, 1917-ci ildə Rusiyada oktyabr inqilabı baş verdi. Onun rəhbəri V.İ.Lenin heç bir beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan (yəni səlahiyyəti olmadan) Ş.Şaumyanı Azərbaycana – Bakı XKS-nə rəhbər təyin etdi. 1918-ci il oktyabrın 31-də təşkil olunmuş bu bolşevik-daşnak diktaturası cəmi 9 ay hakimiyyətdə qalsa da, bolşevizm pərdəsi altında daşnak siyasəti yeritdi. Əslində, o günlər daşnak partiyasının ideyaları Azərbaycanda hökm sürürdü. Xalq içəridən alovlanırdı. 1918-ci il mart qırğını tərədən bolşevik-daşnak diktaturası bunu Azərbaycanın milli-demokratik cümhuriyyətinin üstünə atırdı. Halbuki, ADR heç Bakıda deyildi.

Əslində, Bakı Xalq Komissarları Soveti Rusiyanı da aldadırdı. Ona görə də 1918-ci il iyulun 25-də eserlər, daşnaklar və menşeviklər ingilisləri Bakıya çağırmaq

haqqında qərar verdilər. Amma bu da onları xilas etmədi. Sovet Rusiyasının özünün vəziyyəti ağırlaşmaqda davam edirdi. Buna görə də öz yetirməsi olan BXKS-ni saxlaya bilmədi. 1918-ci il avqustun 1-dən sırf daşnak hökuməti olan sentro kaspı hakimiyyətə gəldi. Rusiya yenə heç nə edə bilmədi. Bu vaxt Azərbaycanda iki qüvvə bir-biri ilə barışmayan iki cəbhə var idi. Biri xalqımızın böyük oğlu N.Nərimanovun rəhbərlik etdiyi kommunist-bolşevik fırqəsi, digəri isə milli maraqları hər şeydən üstün tutan Müsavat partiyası.

Birincilər Leninin məkrli bolşevik siyasətinə o qədər inanmışdılar ki, onun yolunu azadlığın yeganə yolu hesab edirdilər.

Musavətçilər isə həddindən artıq zəif idilər. Hətta Bakıya gələ bilmirdilər. Bu dövrdə vahid Azərbaycan yaranması tarixin ən böyük şansı kimi yetişmişdi. Amma Quzey Güneyə, Güney də Quzeyə səs vermədi. Bir siyasi xadim vahid Azərbaycan sözünü dilinə gətirmədi. Yenə vahid Azərbaycan ideyasının böyük mücahidi Cəlil Məmmədquluzadə 1917-ci ildə bir felyeton yazdı. Həmin felyetonda Mirzə Cəlil deyirdi: *“Ax unudulmuş vətən, ax, yazıq vətən!.. Dünyalar titrədi, aləmlər müəlləq aşdı, xalqlar bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular...*

Bəs sən hardasan, ay biçarə vətən!...

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki, mənim anam kimdir?... öz-özümə cavab verirəm ki, mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi. Dilim nə

dilidir! Azərbaycan dilidir. Yəni vətənim haradır? Azərbaycan vilayətidir.

...Haradır Azərbaycan? Azərbaycanın çox hissəsi İrandır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Gürcüstanından və Biyazəddən ibarət olsun...

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan, gəl, gəl, gəl... Vallah əqlim çaşıb. Axır dünya və aləm dəyişildi, hər şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, görək haradır bizim vətənimiz. Gəlin, gəlin ey vətənin cırıq-mırıq qardaşları...

Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş və vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan bəhrəsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar. Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım!..." (28, 580)

Vətənimizin və xalqımızın taleyi haqqında bir qədər ətraflı və müqayisəli bilgi vermək istəyirəm. 23 ay yaşamış ADR vətən və millətimiz üçün çox şey etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda kommunist-bolşevik rejimi qalib gəldi.

Əlimdən gələnlən düzgün bilgini vermək məqsədilə bir necə məlumatı da əlavə etmək istərdim. Azərbaycanda təxminən 70-71 il hakimiyyətdə olan sovet-bolşevik rejimini birmənalı şəkildə ya müsbət ya da mənfi qəbul

etmək olmaz. Çünki Sovet dövrünü üç dövrə bölmək olar:

I dövr 1920–1930-cu illər – Demokratiya dövrü. Bu illər Sovet hökuməti ali və orta məktəblər açır, qəzet və kitabların ana dilində nəşrinə icazə verir. Ədəbiyyatı genişləndirir. Çünki inqilabi ideyaları xalqın beyninə yerləşdirmək lazım idi.

II dövr 1930–1953-cü illər – Repressiya dövrü. Bu dövr vəhşi bolşevizmin türk-müsəlman xalqlarına qarşı əsil genosid siyasəti dövrüdür. Bu dövrdə adımız dəyişdirildi, türklüyümüzə qarşı, keçmişimizə dinimizə, adətlərimizə, milli mənəviyyatımıza ölüm hökmü verildi. “Türkün keçmişi yoxdur, ya da vəhşidir” doktrinası hakim oldu. Türk gənci öz tarixini bilməməli idi, ateist kommunist övladı olmalı idi. Bu illərdə Azərbaycanın 400 mindən artıq böyük oğul və qızı mənfur rejimin qurbanı oldu. Dilimiz bütün böyük məclislərdən qovuldu.

III dövr 1953–1991-ci illər. Bu dövr loyallıq dövrü – yumşalma dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu dövrdə milli adətlərimiz, ümumtürk anlayışı, dilimiz, ədəbiyyatımız bir qədər sərbəstləşdi. Bu sözləri deməklə xalqımızın o taylı-bu taylı oxşar tale, oxşar tarix yaşadığını nəzərə çatdırmaqdır.

Yenə Cənubi Azərbaycana qayıdaq. 1925-ci ildə 1796-cı ildən hakimiyyətdə olan Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Qacar özü və onun nəslini türk əsilli olmasına baxmayaraq, hakimiyyətləri illərində

türkçülük üçün heç nə etmədilər. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadənin fikri maraqlıdır. O, İran türkləri adlı əsərində yazırdı: *“İran türklərinin nə Rusiyada olduğu kimi məhkəmə, nə də Türkiyədə olduğu kimi hakim bir millət olmadıqlarını və farslarla hüquqda bərabər vətəndaş halında olub, eyni haqlara eyni imtiyazlara malik idilər.*

İran hökmdarlarının türk olması türklərə özəl bir ayrıcalıq bəxş etmədiyi kimi, fars millətinə də təzyiqli göstərməmişdir”. (33, 16)

Qacarlar Xanədanının hakimiyyəti dövründə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İranda fars millətçiliyi, şovinizmi formalaşmağa başlamışdı. Sülalənin son monarxi Əhməd Şahın (1909-1929) devrilməsi ilə Pəhləvilər sülaləsinin nümayəndəsi Rza Şahın taxt-taca sahib olması başlandı. Həmin andan da fars şovinizmi, şah istibdadı başlandı. Azərbaycan dilində danışmaq yasaq edildi. Hələ dünyanın heç bir ölkəsində heç bir hakim millətin heç bir məhkum xalq haqqında rəva görmədiyi alçaq hərəkətlərə əl atdılar. Məsələn, 1979-cu ildə “Yoldaş” qəzetinin verdiyi maraqlı bir mələmata baxaq: *“1926-1927-ci ildə vilayət maarif idarəsinin rəisi A.Möhsuni Azərbaycana gəldi. O, Azəri hunərməndlərini (mədəniyyət işçilərini – A.B.) çağıraraq onları təhqir edərək türk dilində teatr verməyi qadağan etdi”.* (“Yoldaş” qəzeti, №8, 1979)

Başqa bir misal, 1937-ci ildə Şərqi Azərbaycan ostanının yeni maarif müdirinin dövlət səviyyəsində bir xalqın ana dilini məhv etmək yolunda atdığı addımı

götürək. Təbrizə gələrkən yalnız fars dilində danışmağı tapşırmış, Ali pedaqoji məktəbin müdirinə qəti demişdi ki, Azərbaycan dilində danışan müəllim və tələbələri məktəbdən xaric etsin. (29, 104)

Hətta məmurlardan biri Azərbaycan türkcəsində danışan şagirdlərin boynuna xalta salıb axura-tövləyə bağlamağı xahiş etmişdi. Bundan sonra məktəbdə qutular qoyulub danışığında Azərbaycan-türk sözü işlədənlərdən cərimə almağı tələb etmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təkcə fars şovinistlərinin-məmurlarının işi deyildi. Eyni zamanda Fətəli Şahın oğlu C.Mirzə Qacar, S.Həsən Tağızadə, N.Kazımzadə kimi İran şairləri Təbrizi, Məhumd Əfsar, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Ə.Azad Marağı, Tağı Aranı, Temirtaş, D.Rzazadə Şafaq kimi sapı özümüzdən olan baltalar da kökümüzü kəsmək istəyirdilər. Bir var düşmən səni inkar etsin, bir var özününkü. Birinci təbiidir, ona dözmək və asan cavab vermək olur. Amma özünkü adamı o qədər qəzəbləndirir ki, ona cavab vermək çətin olur.

Sözümüzdə davam edək, erməni Mirzə Melkumxan, Gürcü əsilli Məlikkis-süəra Bahar, Yəhudi əsilli M.Əli Furüği kimi etnik qruplara mənsub adamlar da fars şovinistlərinin dəyirmanına su vermişlər. Bəzi məqamlara diqqət yetirək:

1. **Seyid Əhməd Kəsrəvi.** İranda milli heysiyyətdən məhrum, öz ana dilini və xalqını (habelə onun tarixini) amansızcasına təhqir edən “Alim”lərin biri və ya birincisi Seyid Əhməd Kəsrəvidir. O, çörəyini yeyib, suyunu içdiyi vətəninə, südünü əmdiği anasının dilinə

böhtanlar yağdırmaqda elə “yüksək bir zirvəyə” qalxmışdır ki, onun ardıcılılarından heç biri milli dönüklüyün bu dərəcəsinə qədər alçala bilməmişdir. O, bir sıra elmdən uzaq cızma-qaralarında xalqının mənşəyinə elə böhtanlar atmışdır ki, sonrakı paniranist müstəbidlər bundan yararlanı bilsin. O dəfələrlə qeyd edir ki, “azərbaycanlılar ar irqə mənsubdur”, “Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub deyil, İran mənşəli dildir”, “Azərilər Səlcuqların İrana gəlməsi ilə bağlı olaraq türkləşmişlər”, “Şimali Azərbaycan Qafqaz Albaniyasıdır. Araz çayından Şimaldakı ölkə tarixin heç bir dövründə Azərbaycan adlanmamışdır. Bu ölkəyə Azərbaycan adını M.Ə.Rəsulzadə vermişdir”, “Azərbaycan məhz İranın tərkibindəki Azərbaycandır”, “İran üçün ən böyük problem dil, din və etnik müxtəliflik problemidir”. “Geriliyin əsas səbəbi müxtəliflikdir”, “İran milli şüurunu unutmamalı”.*

Ə.Kəsvəri “İranda türk dili” adlı bir məqaləsində də dilimizə onun tarixinə etnik mənşəyinə bütövlüyünə böhtan atır. Burada o dilçi, tarixçi səviyyəsindən deyil, diletant bir şovinist kimi çıxış edərək deyir: *“Qafqazlılar Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı müstəqil bir dövlət təsis etmişdilər. Onların vətəninin (Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulur – A.B.) Azərbaycanla qonşuluqdan başqa heç bir əlaqəsi olmamışdır... İranlılar o cümhuriyyətin Azərbaycan adlandırılmasından narahat oldular, qəzəbləndilər və etiraz əlaməti olaraq...”* Bu sətirlərin müəllifinin mövqeyinə və səviyyəsinə özünüz qiymət verin.

* Dırnaq içərisindəki fikirlər müvafiq (Ə.Kəsrəvi) internet saytıdan götürülmüşdür.

S.Ə.Kəsvərinin öz millətinə vətəninə qarşı şovinist bir paniranist kimi çıxışları “Azəri yaxud Azərbaycanın qədim dili” kitabında özünün kulminasiya nöqtəsinə çatır. Bu kitaba C.Heyət “Varlıq” dərgisinin 2006-cı il 1-ci sayında layiqli cavab vermişdir. C.Heyətin məqaləsində oxuyuruq: *Yazıçı “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” kitabının müqədiməsində öz düşüncələrini belə ifadə edir: “İyirmi neçə il bundan qabaq Tehran, Qafqaz və İstanbul qəzetlərində Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili haqda bir sıra mətləblər çap olundu. O vaxtlar Osmanlı Türkiyəsində “İttihad və tərəqqi” adlanan bir partiya hakimiyyət başına gəlmişdi. Bu dəstənin fəaliyyəti harada yaşamaqlarından asılı olmayaraq bütün türkləri bir araya gətirib bir türk toplumu yaratmağa yönəlmişdi. Bu ideyanın tərəfdarları Qafqazda da var idi”. “Tehranda da həyəcan təbili döyən qəzetlər həmin qəzetlərə cavab olaraq səylər göstərir və bəzi şeylər yazırdılar, amma belə yazılarsansa heç yazmasalar yaxşı idi... Belə ki, Tehran qəzetlərindən biri belə yazırdı: “Elə ki, monqollar İrana daxil oldular, Azərbaycanda zorla türk dilini yaymağa başladılar”. Türk yazılarına verilən cavablardan biri belə idi. Əgər diqqət yetirərsəniz bu yazıda bir çox yanlışlıqlar görəcəksiniz, çünki...”*

Müəllif fikrini davam etdirərək deyir: *“Söhbət Azərbaycanın və onun əhalisindən getdiyindən və mən özüm də Azərbaycan torpağından olduğumdan (“Azərbaycanlı oğluduğumdan” demir, “Azərbaycan torpağından olduğumdan” deyir – tərcüməçi) bu qərara gəldim ki, məsələnin necəliyinə varım və aydın bir*

nəticəyə gəlir. Elə bu məqsədlə də “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” adlı əsəri qələmə aldım”.

Kitabın 13-cü səhifəsində “Türk dili necə və nə vaxtdan Azərbaycanda işlənməyə başlayıb” bəhsində yazır: *“Buraya qədər dediklərimizdən belə məlum olur ki, hicri tarixinin ilk əsrlərindək Azərbaycan əhalisi təkcə “ir” tayfasından törəyib...” – deyə yazdıqlarını nəzərdən qaçırır və Azərbaycan xalqını mütləq aryaı hesab edir.*

15-ci səhifədə “İlk türklər Azərbaycanda” başlıqlı yazıda deyir: “İlk türk dəstələrinin Azərbaycana mühacirət etməsi Sultan Mahmud Qəznəvi zamanında baş verdi”. (9, 502)

Deməli, C.Azərbaycana (Cənub Azərbaycan) türklər Sultan Mahmud Qəznəvi hakimiyyəti illərində (998-1030) gəlmişlər. Heç bir milli, ideya düşməni bu qədər amansız ola bilməz. Onun bu mövqeyi Şimali Azərbaycanda sərbəst qəzəb və nifrət doğura bilər. Amma Cənubi Azərbaycanda bunu ifadə etmək çətindir. Amma görün Cavad Heyət necə cəsarətlə millətimizin ideya düşməninə cavab verir: Təəccüb doğuran budur ki, tədqiqatçı və dilçi iddiasında olan müəllif, ümumiyyətlə, dilçilik prinsiplərindən uzaqdır, qrammatik qaydalara riayət etmir, nəticədə, peşəkar bir siyasətçi kimi çıxış edir, öz dəlillərini qatıb-qarışdırır və bu yolla fikirlərini qəbul etdirməyə çalışır. Məsələn, müxtəlif dialektləri “azəri dili” adlandırmaqla, onları fars dili ilə eyniləşdirir. Belə bir qənaətə gəlir ki, milyonlarla azərbaycanlı və iranlının dili olan türk dili məhv olub sıradan çıxmaqdadır. Onun fikrincə, bu dildən imtina edilməli,

onu fars dili ilə əvəz etməli və deməli, milyonlarla insanın dili dəyişdirilməlidir.

Amma necə?! Hansı prinsip və üsulla?!

Necə etməli ki, bu, xalqın azadlıq istəkləri, insan hüququ və islami prinsiplərin ziddinə olmasın. Və axı, nə üçün?!

Bu cür faşistcəsinə yanaşmadansa, başqa azad, mədəni ölkələrdə (İsveç, Belçika, Yuqoslaviya) olduğu kimi, bəşəri və islami dəyərləri rəhbər tutub həm ölkənin dilini (fars dili) öyrənmək və həm də ana dilində təlimi azad buraxmaq daha yaxşı olmazmı? (9, 509)

C.Heyət İsveç, Belçika, Yuqoslaviya kimi ölkələrin adını nahaq çəkmir. Burada vahid dillik yox, həmrəylik olduğunu göstərir. Müəllif demək istəyir ki, Belçikada (kiçik bir ölkədə) flomandlar, vallonlar, fransızlar, italyanlar, almanlar hər kəs öz dilini adət-ənənəsini, tarixini saxlayaraq mehribancasına yaşayır. Dövlət dili flomand və fransız dili olsa da bütün xalqlar öz dilində danışır və təhsil alır. İsveçdə finlər, danimarkalılar, norveçlər, almanlar və yunanlar da ölkə konstitusiyası əsasında öz ana dilində təhsil alır, onu tədqiq edir və öyrənir.

Yuqoslaviyada (6 respublikadan ibarətdir) serblər, xorvatlar, slovenlər, makedoniyalılar, çernoqoriyalılar, albanlar, macarlar, qaraçılar, bosnyalılar vahid bir ölkənin vətəndaşı olaraq həmrəylik şəraitində yaşayır. Hətta pravoslavlarla katoliklər, müsəlmanlarla başqa xristianlar dinc yanaşı yaşayır və heç biri başqasının dilinə qısqançlıqla, düşmən gözü ilə baxmır. İranda da belə olsa, daha irəli gedə bilər. Amma mənəvi cəhətdən kasıb olan insanlar müəyyən rütbə, qazanc xatirinə hər cür

yaramazlıqlara yol verirlər. Bunlardan biri də cilddən-cildə girməyi, öz simasızlığını, savadsızlığını gizlətməyi bacaran İnayətullah Rzadır. Kimdir İ.Rza? Moskvada oxumuş, kommunist təbiətli, Moskva radiosunun diktoru ruspərəst, İrana döndükdən sonra fars şovinist cildinə girib Şah sarayında özünə mərtəbə qazanan İnayətullah Rza adlanaraq Azərbaycan xalqına qarşı böhtan yağdırmağa başlamışdır. “Azərbaycan, Aran və Qafqaz Albaniyası” kitabında Şiamli Azərbaycana böhtan atmış, onun Cənubi Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını göstərir. Bir az sonra Arazın o tayının şimali Azərbaycanın, hətta Türkiyənin əhalisinin türk olmadığını iddia edərək öz savadsızlığını və şovinist hikkəsini ifadə etmişdir. O, kitabın 29-cu səhifəsində yazır: *“Onu da əlavə edək ki, qəbilə və tayfalardan bəziləri, məsələn, türkmənlər, Anadolu yarımadasının (indiki Türkiyə), (səhvən, “Azərbaycan” adını almış) Qafqaz Albaniyasının, İran Azərbaycanının (həqiqi Azərbaycanın) əhalisinin heç vaxt türklər və monqollarla ən kiçik belə qohumları olmamışdır”*. (9, 513)

2. **Tağı Aranı** özünün “Az ya yek məsələyi Həyati və Məmatiye İran” (Azərbaycan yaxud İranın ölüm və qalım məsələsi) əsərində Azərbaycan xalqının “Şərq vəhşilər” “Qan içən monqollar” tərəfindən türkləşdiyini söyləyir. Bundan sonra o, Azərbaycan dilinin tamamilə aradan qaldırılması və bütün İranda təkə fars dilinin bərqərar olması üçün Azərbaycan fars dilində dərsliklər və kitablar göndərmək lazım olduğunu qeyd edir. (40, 826)

Yuxarıda dediyimiz kimi, Tağı Arani hərtərəfli biliyə malik olan bir alim necə oldu ki, birdən çevrilib

xalqımızın keçmişinə böhtan atdı? Bunun da səbəbi despotizm idi, Şimali Azərbaycanda tarixçilər belə etmirdilərmə?

3. **Mahmud Əfşar** “Yeganəyi-iraniyan və Zəbane farsı” (iranlıların biliyi və fars dili) əsərində Azərbaycan dilinin İranın birliyinə xələl gətirdiyini göstərərək onu yabançı dil, çağırılmamış qonaq adlandırır və bütün iran xalqını rahatsız etdiyini bildirir. Son olaraq deyir ki, onu 5 dəqiqə belə oxunmasına yol vermək olmaz. (40, 288–289)

4. Din xadimlərindən paniranist **Cavad Şeyxülislamının** mövqeyi də maraqlıdır. Şeyxülislam özünün “Zəbane-farsı neşane valaye melliyyəti-iran” (Fars dili iranlılığın yeganə nişanıdır) əsərində Azərbaycan dilinin Azərbaycan da və ərəbcənin Xuzistanda yayılmasını, 2 böyük təhlükə hesab edir. Müəllif bu dilləri sıxışdıraraq fars dilinə rəvac vermək üçün eşidilməmiş və görülməmiş ağılsız bir təklif verir:

“Azərbaycan, Zəncan və Xuzistanın kiçik uşaqlarını Avropadakı gənclərin mübadiləsi sistemində olduğu kimi farsca danışan fars ailələrində bir-iki il qonaq olaraq qəbul etməklə, farscanın bu yaş qrupu (12–16) içərisində yayılmasına yardım edilməlidir”. (40, 441; 39, 7)

Bu da İman Əhlinin mövqeyi.

5. Müasir Panfarsizminin ideoloqlarından biri **M.Əli Fürugi** İranın Ankaradakı elçisi olduğu zaman İranda

yeni əlifbaya keçmək ideyasının yayıldığını təhlükə hesab edərək İran şahına və xarici işlər nazirinə yazırdı: *“Ən təhlükəlisi isə türklərdir və dövlətin bunu hər zaman göz önündə saxlaması lazımdır”*.

6. **Qulamrza İnsafpur** özünün “Azərbaycanlıların dili və söykökünün tarixi” kitabında öz sələfi S.Ə.Kəsrəvinin uydurması ilə başlayır guya Azərbaycan xalqının dili türk dili deyil, fars dilinin ləhcələrindən biri olan azəri ləhcəsidir. Habelə Kəsrəvi azərbaycanlıların fars əsilli olmasını sübut etməyə çalışır. Bu cızmaqaraya prof. N.Xudiyev layiqli cavab vermişdir. N.Xudiyev yazır: *“Bu səhv təfəkkür Kəsrəvinin şagirdləri tərəfindən də davam etdirilir. Belə uydurmaların, yalanların üstü bir çox tarixi fakt və sənədlərlə açılsa da, yenə «dəyirman öz işindədir”*.

Söz yox, onların qəsdı Azərbaycan türklərini farslaşdırmaq, bütün milli və mənəvi sərvətlərinə ziyələnmək, türk dünyasının bir parçası sayılan Azərbaycanı öz kökündən ayırmaqdır. Bu məqsədlə böyük canfəşanlıq göstərən Qulamrza İnsafpur yuxarıda adı çəkilən kitabında Azərbaycan xalqının tarixini qərəzli olaraq təhrif edir, “azərbaycanlılar indi adəti üzrə türkcə danışirlar, yoxsa onlar farsdırlar” kimi şovinist fikirlər söyləməkdən çəkinmir. O, kitabının I bölümündə bəzi Hind-Avropa təmayüllü müəlliflərdən sitatlar gətirərək sübut etməyə çalışır ki, midiyalılar da farslar kimi Hind-Avropalı olmuşlar.

Q.İnsafpur kitabın başqa bir bölümündə Amerika tədqiqatçısı Riçard Fraydan sitat gətirir: *“Qədim tarixçilər bilirdilər ki, farslar və midiyalılar Hind-*

Avropa tayfaları idilər. Onların əsərlərində bu iki qövm Hind-Avropa tayfaları kimi qeyd edilmişdir”.

Qəribədir ki, Qulamrza İnsafpur təkcə Azərbaycan alimlərinin deyil, xarici müəlliflərin də həqiqətə söykənən fikirlərini təkzib edir. O, fransız arxeoloqu Oppertin Midiya tarixi haqqında olan fikirlərini tənqid edərək yazır: *“O, midiyalıları güman əsasında Altay və türk hesab etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu müəllif həmin fikirləri Elam və Assuriya kitabələrinin tapılmasından qabaq irəli sürmüşdür”.* (26, 124; **“Xalq” qəzeti, 29.XI.2001**)

Ümumiyyətlə, 1979-cu il inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda cənublu qardaşlarımızın milli-mənəvi varlığını, dilini, mədəniyyətini öz doğma işimiz kimi müdafiəyə qalxan alimlər meydana gəldi ki, N.Xudiyev onların ən fəalllarından biri kimi həm vətəndaş duyğusu, həm alim səriştəsi ilə diqqəti cəlb edir (Bu barədə yeri gəldikcə bəhs edəcəyik).

Paniranistlər Azərbaycan xalqının dilinə mənəviyyatına, tarixinə böhtan yazmaqda bir-birilə yarışa girirdilər. Əgər S.Ə.Kəsrəvi türk dilinin Cənubi Azərbaycanda yayılmasını 1135-ci ildə Səlcuqların gəlməsi ilə bağlayırdısa, C.Fəqih ondan irəli gedərək yazırdı ki, *“Türk dilini Azərbaycana Səlcuqlar gətirməyib. Çünki onların rəsmi dili fars dili idi”.* (32, 84–85)

Başa düşmək olmur ki, sadə fars xalqının Azərbaycan türkləri ilə mehriban, yanaşı yaşadığı, dörd-sərləri bir olduğu, bir-birinə qız verib, qız aldığı vaxt, İranın

azadlığı uğrunda Azərbaycan türklərinin “zaman-zaman can verdiyi” halda, bəzi insafsızlar, insanlıqdan uzaq və qəddarcasına bu xalqa qənim kəsirlər. Bu iş dövlət səviyyəsində aparılır. Məsələn, şahzadə Əşrəf Pəhləvi Təbrizə gələndə dövlət aparatının işçilərini toplayıb geniş anti-Azərbaycan söhbəti aparır və məmurlara deyir: *“Deyin görək Azərbaycanda türk dilinin kökünü necə kəsmək olar?”*. (32, 84–85)

Dünyanın heç bir hakim xalqı ölkəsində “məhkum” xalqa qarşı belə qəddar olmayıb. Necə yəni bir xalqın ana dilini məhv etmək – kökünü kəsmək? Bəs biz sizin Hafizi, Sədini niyə sevirik, nə üçün.

Biz 1934-cü ildə Ə.Q.Firdovsinin minilliyini böyük məhəbbətlə və təntənə ilə qeyd etdik. Hətta M.Müşfiq Əfrasiyaba həcv də yazdı. Amma İranda Azərbaycan, türk sözü gələndə Paniranistlər qəzəblənir. Kimin əlindən nə gəlersə bu xalqa pislik etmək istəyir. Azərbaycan toponimləri dəyişilir. (20)

Türk sözünü unutdurmaq üçün xalqımızın irandilli olması Azərilərdən törədiyini iddia etməklə hər cür alim cahilliyinə yol verirlər. Halbuki toponimik adların təhlili türklərin İran torpağında farslardan daha əvvəl yaşadığını sübut edir. Qədim yazılı mənbələr, folklor materialı və toponimlərdə, oukonimlərdə, oronimlərdə, hidronimlərdə daşlaşmış türk dil elementləri qaçılmaz faktlardır. Bunu heç bir millətçilik hikkəsi ilə inkar etmək olmaz. Rus alimi Z.İ.Yanpolski faktlara əsaslanaraq müəyyən edir ki, hələ yeni eradan əvvəl XIV əsrdə 3 min il yarım bundan əvvəl Azərbaycan torpağı olan Urmiya gölü ətrafında türklər yaşamışdır. (30, 184)

Eyni fikri “Avesta”nın tədqiqatçısı B.Şəfizadə də təsdiq etməkdədir. O, yazır: *“Zərdüştün Urmiyalı-Azərbaycan türkü olması və “Avesta”nın ən qədim hissəsi olan “qatlar”ın indiki Azərbaycan, Nəhavənd, Rey, Həmədan, İsfahan adlanan ərazidə “Pərəsada” yarandığının “qatlar”da etiraf edilməsi, bizi vadar etməlidir ki, digər xalqlardan daha çox Azərbaycan türkləri bu abidəyə sahib durub, onu tədqiq eləsin”*. (34, 5)

Belə tarixi həqiqətlərə göz yuman fars şovnistləri heç vaxt öz arqumentsiz müddəalarından əl çəkmirlər. Onlar ötən əsrin 20–30-cu illərində ortaya atdıqları “İran milləti” ideyasından əl çəkə bilmirlər. Bu, bir növ ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyasına bənzəyir. “İran milləti” ideoloqlarından biri H.Katibi “Azərbaycan və İranın milli birliyi” adlı “Əsərində” bütün dünya sosiologiyasının qəbul etdiyi “Millət” anlayışını saya salmadan “İran milləti” üçün 9 komponenti əsas götürür. Burada millətin formalaşması və varlığı üçün heç əlaqəsi olmayan din, ədəbiyyat, ictimai fikir, his, “islami birlik” şüarı altında Azərbaycan xalqını farslara tabe etmək istəyir. Bununla da fikir ayrılığı, fərqli düşüncə kimi sosial keyfiyyətləri qadağan etmək üçün özünə yol açır. Sonra o milli birlik üçün Azərbaycanın heç bir əhəmiyyəti olmadığını qeyd edərək yazır: *“Əgər hətta İranın başqa rayonları ilə səy birliyindən başqa heç bir birliyi olmasa belə, yenə də demək və dünyaya elan etmək səlahiyyətimiz qalır ki, Azərbaycan öz mövcudluğu ilə İranın bir hissəsidir: keçmişdə də belə olub indi də belədir və gələcəkdə də, əgər heç nə olmasa belə olacaq.*

Haqlıdır o namuslu və nəcabətli Azərbaycan əhli ki, o, dilinin türk dili olmasına baxmayaraq, ruhən iranlı olduğunu təsdiqləyir”. (32, 82–83)

Başa düşmək olmur. Necə yəni sən öz millətini sevdiyini üçün namuslu və nəcabətli olursan. Azərbaycan türkü isə öz əslindən ayrıldıqda sənə qoşulduqda namuslu və nəcabətli olur? Bu hər bir Azərbaycan türkünə təhqir etmək deyilmi. Necə yəni dilim türk olduğu halda, özüm ruhən iranlı olmalıyam? Məgər Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri İran üçün azmı qan tökmüşdür? Ulu Şəhriyat nahaqımı deyib:?

*Bütün dünya bilir sən qüdrətinlə, dövlətinlə,
Abad olub, azad olub Mülki-İran, Azərbaycan!..*

*İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısanı qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!*
(35, 231)

H.Katibidən soruşmaq lazımdır ki, o səlahiyyəti sənə kim vermişdir ki, Azərbaycanın milli və dövlətçilik haqlarını danasan?! və nə üçün bu ədalətsizlik əbədi olmalıdır? Cənab H.Katibi, sən və səninkimilər o dərəcədə şovinist hisslərə qapılırsınız ki, bütün qanı, canı, dili və təfəkkürü ilə türk oğlu türk olduğu halda Şah İsmayılı fars hesab edirsiniz.

İş o yerə çatır ki, fars şovinist alimləri öz ölkələrində olan, farsca yazılmış “Tarix-1 aləmaraye – Şah İsmayıl (Şah İsmayılın dünya bəzəyi olan tarixi) adlı məşhur

qaynağı nəzərə almadan iddia edirlər ki, *“Səfəvilər mənşəyinə görə İran sülaləsi olmaqla, İranın birləşdiricisi rolunda çıxış ediblər... Əslində İranın siyasi birliyi naminə Şiəlik Şah İsmayılın siyasi məqsədlərinin reallaşması üçün vasitə olduğu kimi, Türk tayfaları da İran şahı üçün alət və vasitə idi”*. (32, 87)

Şah İsmayıl haqqında xalqımızın yaratdığı dastanlar sübut edir ki, o əsil ədalətli türk padşahı olub əsərlərini də Azərbaycan dilində yazmışdır. Namiq Musalı *“I Şah İsmayılın hakimiyyəti”* adlı irihəcmli monoqrafiyasında yüzlərlə mənbəyə əsaslanaraq Şah İsmayılın Azərbaycan türkü olduğunu sübut edir: *“Aləmara”* müəllifi Səfəvi nəslinin əcdadlarının türk etnosuna mənsubluğunu aşkar surətdə nəzərə çatdırmışdır. Mənbəyə görə, Birinci Şah İsmayılın yeddinci əcdadı Əminəddin Cəbrayıl Şiraza səfər etdiyi zaman orada bir *“Türk dərvişi”* kimi şöhrət tapmışdır: *“Deyirlər ki, Seyid Cəbrayıl da xalqı doğru yola dəvət etdi və şərəfli ömründən otuz il keçdikdə səfərə çıxmaq qərarına gələrək, Şiraz Səmtinə hərəkət edib, dərviş libasında özünü Şiraza daxil etdi. Dərvişlərin gözü ona sataşdıqda bir türk dərvişini gördülər ki, tanrının nurunun parlaqlığı onun camalında parlayır və işıldayırdı”*. (31, 89)

Bundan əlavə, tədqiqatçı İlhami Cəfəroğlu çoxlu tarixi faktı araşdırdıqdan sonra Şah İsmayılın təxəllüs kimi işlətdiyi Xətayi adının etnonim olaraq Səlcuqların gəlişindən xeyli əvvəl Azərbaycanda yaşamışdır. *“Xətaylar Cənubu Azərbaycanda və Türkiyədə indi də öz etnik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onların yaşadıkları*

məhəllələr də Xətaylı məhəllə adlanır". ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. Cəfəroğlu I. "Xətayi və xətaylar". №47, 24.XI.1989)

Göründüyü kimi, Paniranist şovinistlər heç bir tarixi hadisəyə, fakta, maddi mədəni abidəyə əhəmiyyət vermədən öz qatı millətçi mövqelərindən əl çəkmək belə istəmərlər. Onlara tutarlı cavablar verilməsinə baxmayaraq, yenə də öz əski qeyri-elmi fikirlərindən dönmək istəmərlər. Təkcə onu qeyd edək ki, M.T.Zehtabi aydınca sübut edir ki, fars qəbilələri (pasarqadlar) İran yaylasına Şərqdən miladdan öncə 9-cu yüzillikdə gəlmişlər. O yazır: "*M.Ö. 9 yüz il əvvəl pasarqad qəbiləsinin rəhbərliyi altında on fars qəbiləsi Şərqdən İran yaylasına gəlmişdir. Onlardan oturaq həyat keçirənləri o cümlədən Pasarqad qəbiləsi fars əyalətində və o biri yeddi qəbilə Kirmanda yerləşmişdir*". (36, 221)

Halbuki, o vaxtlar indiki İran ərazisində türkdilli tayfalar çoxdan məskun idilər.

Daha bir təkzib edilməz fakta diqqəti cəlb etmək istərdik. Bu tarixi fakt Azərbaycan türklərinin təkcə İran torpağında deyil onun Cənubunda da yaşamışlar. Hətta Dəclə və Fərat çayları arasında miladdan öncə yaşamış Şumerlərin türk dilli olmasıdır. Tarixdən bu da bəllidir ki, M.Ö. 23-cü əsrin sonunda Kutı tayfaları dövlət yaratmışdılar (bu haqda yuxarıda bəhs etmişik). (3, 576)

Şumer dilinin tipoloji cəhətdən hansı dil qrupuna aid olması haqqında bir neçə mülahizə vardır.

1. Heç bir dil tipinə aid deyil (S.Bertman).
2. Şumer dili aqqlütinativ (İltisaqi dildir).
3. Aqqlütinativdir, amma türk dilləri ilə qohum deyil (M.Dyakonov, İ.Kanyeveva).

Bunu bir sıra tarixçilərin təkzib olunmaz faktlara əsaslanaraq gəldiyi nəticələr də sübut edir. A.Cəliloğlu apardığı araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlir və əsərinin adını da çıxardığı nəticə ilə adlandırır. “Şumerce” kesin olaraq türk dilidir. (38)

Hələ A.Cəliloğludan 10 il əvvəl N.Kramer qeyd edirdi ki, tarix Şumerdən başlayır. (41, 5–15)

Bu fikrə böyük Amerikan Şərqsünası birdən-birə gəlməmiş hər şeyin oradan başladığını sübut etdikdən sonra gəlmişdir. Kitabın bölmələrinə nəzər salaq: “*İlk Məktəblər*”, “*İlk iki palatalı parlament*”, “*İlk tarixçi*”, “*İlk əxlaq idealları*”, “*İlk atalar sözləri və məsəllər*”, “*Heyvanlar haqqında ilk təmsillər*”, “*İlk ədəbi mübahisələr*”, “*İlk matəm nəğmələri*”, “*İlk ədəbi əxz etmə*”, “*Bəşəriyyətin ilk qəhrəmanlıq əsəri*”, “*İlk məhəbbət nəğməsi*”, “*İlk kitabxana kataloqu*” bölmələrindən ibarət olan kitabda hər bir bölmə insanlıq tarixində ilkindir. Bu bölmələrin hər biri insanlığı 4 min ildən bəri düşündürən problemlərdir. Buna görə də böyük Amerikan Şərqsünasının haqlı olduğunu təsdiq edirik. Şumerlər özləri min illik dövrdə yaşayıb həyat səhnəsindən getdilər. Amma onların yaratdığı qaldı. Yaradılan

əbədidir. Bu, Şumerin böyük qəhrəman Bilqamis haqqında yaranmış dastandır. Bu dastan kiçik lövhələrdə kiçik epizodlar halında III minilliyin sonunda uzuk qalasının divarlarına – sal lövhələrə döymə üsulu ilə həkk edilmişdir.

Əsərin dili haqqında bir sıra alimlərin fikrinə baxaq.

Alman alimi Q.Vinkler: *“Bu dil əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğun iltisqi quruluşlu dildir və semit dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlidir”*. (19, 63)

Fransa alimi E.Reklu *“Yazıların dilində İran və semit dillərinə xas olan cizgilər qətiyyən yoxdur, əksinə, Turan və Ural-Altay dilləri ilə birbaşa qohumluğu var”*. (19, 63)

Rus alimi D.Redder: *“Onu qəti demək olar ki, o, iltisqi dillər ailəsinə daxildir və öz quruluşuna görə ən çox türk dilləri ilə muqayisə edilə bilər”*. (19, 63)

Türk alimi Ahmet Cavat: *“Şumerlər türkdür, şumerlərin türk olduğu məsələsinin çoxlu sübutları var: bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir: 1) Dil sübutu, 2) Geoloji və arxeoloji sübut”*. (19, 63)

Bu kimi təsdiqlərin sayını yüzə qədər çatdırmaq olar. Onlardan ən əhəmiyyətlisi sırf şumer dil materialına əsaslanaraq türk dilləri ilə şumer dilinin leksik sistemi arasında paralellər apararaq faktlar əsasında şumer

dilinin türk dili olduğunu sübut edən N.Hüseynli və Jalə Məmmədovanın araşdırmasıdır. Əsər belə adlanır: *“Türk dillərinin geneologiyası: sumer və türk leksik paralelləri”*. (21)

Müəlliflərin şumer dilinin leksik sistemini bir neçə türk dilinin leksikası ilə paralellər apararaq, müqayisə edərək bu qərara gəlirlər ki, *“şumerlər və türklər arasında sivilizasiya, linqvistik ənənələr və etnodünyagörüşü parametrlərinə uyğun olaraq genetik qohumluq əlaqələri mövcuddur və onlar eyni soy-kökə malikdir... Ayır-ayrı sözlərdəki fonetik dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, onların dilinin qohum dil olduğunu qəti şəkildə qəbul etmiş olarıq”*. (21, 32)

Bu kimi faktlar Cənubi Azərbaycan, onun xalqı, dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası haqqında ən tutarlı dəlillərdir. Amma yenə də paniranist şovinstlər öz əski, əsassız iddialarından əl çəkmək istəmirlər.

Heç olmasa, görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Tağı Zehتابinin fars dilində yazdığı iki cildlik “İran türklərinin əski tarixi” adlı kitabında bir çox Şərq və Avropa dillərində yazılmış əsərlərin orijinalından götürdüyü fakt və dəlillərə inansınlar ki, nəinki indiki Cənubi Azərbaycan, hətta onun cənubundakı və şərqdəki torpaqlar da Azərbaycan türklərinin qədim vətənidir. Üç min il miladdan öncə şumer və şimali iki çay arasında yaşamış türk tayfaları indiki Azərbaycan türklərinin vətənidir. Müəllif haqlı olaraq o dövrdə yaşamış və mədəniyyət yaratmış xalqların tarix və maddi

mədəniyyət abidələri, dil ümumiliyi cəhətdən iki qrupa bölür:

I Türkdilli xalqlar – şumerlər, eləmlər, hurilər, kossilər, aratlar, hitlər, giezanlar, savirlər, qutilər, lulibilər, ellinlər, urartular, manaolar və s.

II Sami dillər – kəldanilər, akkadlar, assuriyalılar, aramilər, yəhudilər, fionilər. (44)

Cənubi Azərbaycan şairlərinin Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi haqqında

Dil millət varlığının ən mühüm amilidir. Millət dilsiz, dil millətsiz mövcud ola bilməz. Bunu Cənubi Azərbaycanda və İranda da başa düşürlər. Hətta Sovet bolşevik rejimi də gözəl bilirdi.

1930–1950-ci illər arasındakı repressiya dövründə məhkum edilmiş alim və şairlərimizin əsərlərini yandırırtdılar (adını panislamist, pantürkist qoyurdular).

Eyni oxşar hadisələr İranda da baş verirdi. 1941-ci il sentyabrın 16-da Rza Şah Müstəbid bir şah kimi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi diktatorluq tacına sahib oldu. İlk illər şah bir qədər demokrat kimi davrandı. Bundan istifadə edən azərbaycanlılar Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa və başqa şəhərlərdə demokratik hərəkatı genişləndirdilər. Siyasi təşkilatlar – İran Xalq Partiyası yarandı. Sonra bütün Azərbaycanı əhatə edən “Azərbaycan Cəmiyyəti” yaratdılar. Sonra cəmiyyətinin fars və Azərbaycan dilində çap edilən “Azərbaycan” qəzeti nəşr edilməyə başlandı. Azərbaycan xalqı şah rejiminin sıxıntısından artıq bezmişdi. Ona görə də xalq ayağa qalxdı. 1945-ci il dekabrın 12-də Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokratik hökuməti quruldu. Cəmi bir il yaşayan milli hökumətin böyük milli-mədəni islahatları ilə yanaşı, Dövlət himni də yarandı. Bu himnin mətnini Mir Mehdi Etimad, musiqisini isə Şimali Azərbaycanın böyük bəstəkarı

Cahangir Cahangirov yazmışdı. Himnin bir hissəsini burada vermək maraqsız olmazdı:

*Ey vətənim Azərbaycan!
Əbədi odlardan nişan
Adlı, şanlı keçmişin var,
Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin Çırağısan,
Azadlığın bayrağısan!
Tarix boyunca yadigar
İftixarlı asarın var.*

*Sənsən bizə ana vətən!
Sənsən bizə nemək verən!
Sənsən bizə ruhi-rəvan!
Yaşa, yaşa Azərbaycan!*

Amma bu himni Azərbaycan xalqı çox eşitmədi. Düz bir ildən sonra 1946-cı il dekabrın 12-də Müstəbid şah ilə Sovet rəhbərliyi Azərbaycan hökumətini yerlə yeksan etdi. Təbrizdə kütləvi qırğın və həbslər başlandı. Xalqın böyük bir hissəsi (xüsusilə ziyalılar) ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və dünyanın bir çox ölkələrinə qaçdı. Azərbaycana aid hər şey məhv edildi. Azərbaycan dilindəki qəzet, kitab və jurnallar məhv edildi – yandırıldı (represiya dövründəki bizdəki kimi!?)

Demokratik hökumətin rəhbəri S.C.Pişəvəri isə Şimali Azərbaycanda özünə əmin-amanlıq tapacağına ümid edib buraya gəldi və az sonra burada müəmmalı şəkildə məhv edildi.

Oxşarlıq görürsənmi!

S.Vurğun da bu oxşarlığı görmüş 1952-ci ildə (Azərbaycanda repressiya qurtarandan sonra) Parisdə sülh tərəfdarlarının beynəlxalq konfransında oxuduğu “Yandırılan kitablar” şeirində İranda Azərbaycan dilində olan kitabların yandırılması haqqında qəzəblə deyirdi:

*Cəllad, sənın qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...*

*Söylə, sənmi xor baxırsan mənım şeir dilimə?
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Sənmi “Türkəxər” deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli*

*Cəllad! Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular,
Təbiətin ana qəlbi kül doğmamış insanı!
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı...
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı!*

*Bir varaqla tarixləri utan mənım qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını!
Koroğlunun, Səttarxanın cələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?*

Bu şeiri S.Vurğun hansı Azərbaycan üçün yazmışdır? Cavab aydındır – hər iki Azərbaycan üçün.

Daha bir oxşarlıq – 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasını məhv edib yerində Kommunist-bolşevik xarakterli Sovet Respublikası qurdular. Sonra bu günü 70 il bayram etməyi xalqımıza məcbur etdilər.

Cənubda isə Milli Demokratik hökumətin yerlə-yeksan edildiyi 12 dekabr 1946-cı ili SSRİ-dən kömək almış bir qrup separatistin hakimiyyətinin devrilməsi kimi bayram kimi qeyd edildi.

Amma zaman öz sözünü deyirdi həmişə bütün əsərlərini farsca yazmış 47 yaşlı Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar anasının xahişi ilə ana dilində “Heydər babaya Salam” poemasını yazdı. Bu poema Cənubi Azərbaycanda böyük bir inqilab rolu oynadı. Bu poema XX əsr farsdilli ədəbiyyatın başında duran bir türkün ana dilində şeir yazmağa başqalarını da ruhlandırırdı. XII əsrdə fars dilli ədəbiyyatın başında duran Nizami də sonda ana dilində bir divan bağlaya bilmişdi. M.H.Şəhriyar haqqında bir qədər müfəssəl məlumat verək. Çünki o, ana dilimiz üçün, milli ədəbiyyatımız üçün əvəzedilməz bir iş görmüşdür.

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (1906–1989)

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar 1906-cı ildə Təbriz şəhərində vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Təbrizdə “Fyuzat” məktəbində orta təhsil aldıqdan sonra 1924-cü ildə Tehrana gedərək Tibb

İnstitutuna daxil olur. İnstitutda oxuyanda burada Sürəyya adlı gözəl bir qıza aşiq olur və qız tərəfindən də sevilir. Onlar ailə qurmaq arzusunda ikən bir nəfər varlı bir oğlan peyda olaraq ya qızdan əl çəkib oxumağı, ya da təhsili yarımçıq qoyub sürgün ediləcəyini bildirir. Şübhəsiz şair sevgisindən vaz keçmir. Qızı başqası alır. Şəhriyar isə zindana atılır, Nişapura sürgün edilir. Şəhriyar ömrü boyu ilk eşqini unutmur. İlk sevdiyi qız onun ilham pərisi olur. 1953-cü ildən sonra doğma şəhərə köçmüş, bundan sonra İranın ən böyük şairi-türk şairi olur. Şəhriyarın ana dili və onun gözəlliyi, zəruriliyi, dünyanın ən zəngin dillərindən olduğu, amma İranda sıxışdırıldığını göstərir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Şəhriyarın belə riskli şeirlər yazması onun dünya şöhrətli sənətkar olması ilə bağlıdır. Yoxsa fars şovinistləri onu asanlıqla ortadan götürə bilərdilər. Türk dili, türk sözü eşitmək belə istəməyən şovinistlər Şəhriyara, necə deyərlər, bata bilmirlər. Dahi şair “Türkün dili” adlı şeirində ana dilimizin sevgili, istəkli dil olduğu kimi, fars və ərəb dillərindən gözəl və şirin olduğunu

göstərir. Ana dilində şeir yazmanın məsuliyyət tələb etdiyini qeyd edir.

*Türkün dil tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.
Öz şerini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeri eşidənlər, oxuyanlar kəsil olmaz...*

*İnsan odu tutsun bu zəlil xalqın əlindən,
Allahu sevərsən, belə insan zəlil olmaz...
Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz...*

*Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə məsəldir mitil olmaz.*

*Azər qoşunu qeysəri-Rumi əsir etmiş,
Kəsra sözüdü, bir belə tarix nağıl olmaz.
Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çevşə
Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz.*

1979-cu il fevral inqilabından sonra İranda sosial-siyasi iqlim bir qədər yumşalır. Təbrizdə və başqa şəhərlərdə qəzet və jurnallar çap olunmağa başladı. Onların çoxu dövlət tərəfindən qapadıldığı, nəşri dayandırıldığı halda “Varlıq” jurnalı bu günə qədər milli dilimiz, milli varlığımız, milli mənəviyyatımız, tariximiz uğrunda fəal mübarizə aparır. Jurnal Tehrandə həm farsca, həm də Azərbaycan dilində nəşr olunur. Böyük Şəhriyar bu

jurnalın nəşrini alqışlayaraq, onun xalqı oyadaraq öz haqqını anlamağa, öz hüquqlarını anlamağa kömək edəcəyini, xalqı savadlandıracağını sevinclə və gur səslə xalqa bildirir. Bu jurnalı “Azadlıq quşu” adlandırır.

Şəhriyarın şeiri sənətin elə yüksək zirvəsindən deyilir ki, o tək-cə dil məsələsini deyil, milli birlik problemlərini də uca səslə hayqırır. Şair dili bir, qanı bir, soyu bir xalqın ikiyə bölünməsinə, Arazın ortada böyük sədd olduğunu sənət yanğısı ilə deyir, ayrılıqdan dad edir.

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,

Nə yaman pərdə çəkibsən iki qardaş arasında!

Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,

Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında.

Şair 1828-ci il Türkmənçay müşahidəsinə işarə edərək dünyaya, o cümlədən fars şovinistlərinə haray çəkərək bildirir ki, biz bir qardaş idik bir qərn zamandır ki, bir-birimizdən ayrı düşmüşük. Ayrılığı kim saldı? Bu suala şair özü cavab verərək onları “Oğraş, qaşalan Həlmə” adlandırır. Şairin həsrəti qardaşla qucaqlaşdığı gün bitəcək. Şair deyir:

Bir qərn də qardaşdan uzaqlaşmaq olurmuş?

Qardaş deyə bir ömr soraqlaşmaq olurmuş?

Birdən də bu qardaşla qucaqlaşmaq olurmuş?

Bunlar elə ki, ərz elədim gəldi və oldu!

Mən hər nə mahal fərz elədim, gəldi və oldu

*Biz ayrıralı qərndi qardaşlarımızdan,
Leşlər kimi ayrı düşəli başlarımızdan,
Üzmüş əli qafqazlı qarındaşlarımızdan,*

*Gör mən nə hal ollam belə dastanı görəndə!
Birdən də Əliyev kimi aslanı görəndə!*

*Oğraş qaşalan Həlmə gözü qaşdan ayırmış,
Cəllad tiyəsilə bədəni başdan ayırmış,
Candan ciyəri, qardaşı qardaşdan ayırmış,*

*Bir millətə dünya boyu bir faciə doğmuş,
Biz ellərin ol qəhrəman ehsasını boğmuş.*

Şairin Azərbaycan adlı qəzəli bu mövzuda yazılan ən yaxşı şeirlərdən biridir. Əslində, ana Vətən haqqında Şimali Azərbaycanda çox şeir yazılmışdır. Amma Şəhriyarın Azərbaycan şeiri şair istedadından daha çox vətəndaş cəsarəti tələb edir, bir var sən yazan şeirə ətrafındakı xalq kütləsi sevinə, bir də var ki, sənin böyük istedadının məhsulu olan şeir düşmənlərin başında bir bomba kimi partlasın. Şair xalqı adından ana vətənə müraciət edir:

*Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan.*

*Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə yaşayırım,
Yaralanmış qəlbim kimi, qəlbi viran Azərbaycan...*

Bütün dünya bilir sənin qüdrətinlə, dövlətinlə

Abad olub, azad olub mülki-İran, Azərbaycan!

*Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib heçdir vətənsiz can, Azərbaycan!*

*Qurtarmaqçün zalimlərin əlindən Rey şümşadını,
Öz şümşadın başdan-başa olub al qan, Azərbaycan!*

*Yarəb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?!*

*İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!*

*Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!*

*Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!*

*Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!*

Bu şeiri oxuyan heç bir azərbaycanlı ona biganə qala bilməz. Şah istibdadından vətəndən didərgin düşmüş insanlar nə vaxtsa doğma diyara dönüb, əzəli torpaqlarında, yurd-yuvalarında insan kimi bərabərhüquqlu vətəndaş olacaqlarına inanır. Bunun üçün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların bir-birinə əl uzatmaları lazımdır. İstibdadın kulminasiya çağlarında cənublu qardaşlarımız sözlərini açıq deyə bilmədiyi,

yaza bilmədiyi çağlarda Təbriz radiosunda mahnı ilə oxuyurdular:

*Almadan kəs ver,
Heyvandan kəs ver,
Səsinə qurban,
Səsimə səs ver.*

Amma başının üstündə domokl qılıncı kimi asılmış sovet-imperiya orağının və çəkicinin altında inləyən Şimali Azərbaycan cənublu qardaşlarının səsinə səs verə bilmədi. Əslində, bu deyilənlər dil problemi ilə əlaqəsiz görünə bilər. Amma bu məsələlər dilin funksional fəaliyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki xalqın öz dilinə, mədəniyyətinə, mənəviyyatına, nəhayət Vətəninə sahib çıxması, xoşbəxt yaşaması üçün özünün qabaqcıl alim və şairlərinin təsirli, səfərbəredici, atəşin sözlərinə ehtiyacı vardır. Bu cəhətdən Cənubi Azərbaycanda Şəhriyarın və Cavad Heyətin fəth etdiyi zirvə çox yüksəkdir. Cavad Heyətin bu sahədəki fədakarlığından irəlidə ayrıca bəhs edəcəyik. İndi isə Şəhriyarın sevə-sevə sayğılar göstərdiyi, öz şeirlərində güvənərək adını çəkdiyi Səhəndin xalqım və dilim deyə bütün İran boyu haykıran şeirlərindən bir neçəsinə nəzər salaq.

Bulud Qaraçurlu Səhənd (1926–1979)

Səhəndin taleyi ana yurdun və böyük şəxsiyyətlərin taleyinə bənzəyir. Ana yurduna bənzəyişi onun 6 il həbsxanada ömrü boyu göz altında olması, böyük şəxsiyyətlərə bənzəməsi isə qəlbində vətən böyüklükdə xalq ağırlığında bir yük-dərd gəzdirməsi və ona dözə bilməyib cəmi 53 yaşında həyata vida deməsidir. B.Q.Səhənd 1926-cı ildə Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzi, alim və şairlər vətəni Marağa şəhərində yoxsul ailədə anadan olmuş və bu yoxsulluq ömrünün axırına qədər onu müşayət etmişdir.

Səhənd 19 yaşlı gənc ikən uşaqlıqdan qəlbində baş qaldıran milli vətənpərvərlik hisslərinə rəvac verən Təbriz inqilabının (Azərbaycan Demokratik hökumətinin) qalib gəlməsi oldu. Bu vaxt o, Təbrizdə orta təhsil alırdı. Gənc Səhənd inqilabı böyük sevinclə qarşıladı və Azərbaycan Demokrat Partiyasının gənclər təşkilatına daxil olaraq həvəslə öz ideyalarını-Milli azadlıq ideyalarını təbliğ etməyə başladı. Çox keçmədi ki, Səhəndin arzuları xain əllərlə boğuldu.

1946-cı il dekabrın 12-də Azərbaycan Demokratik hökuməti İran və Sovet hökumətinin əli ilə yerlə yeksan edildi. Səhənd başqa məsləkdaşları ilə birlikdə həbsxanaya atıldı, 2 ildən bir qədər artıq həbsxanada qalan Səhənd bircə gün də Vətəninin, xalqının məhkum olduğu fikrindən ayrılmamışdır. Həbsxanada sıralarında bütün varlığı ilə bağlandığı demokratik gənclər

təşkilatının və Milli Demokratik hökumətin fəaliyyətindən bəhs edən “Xatirə”lərini mənzum şəkildə qələmə almışdır. 1951-ci ildə 26 yaşlı şair xalqını sevdiyi üçün yenidən siyasi dustaq kimi həbs edib Tehran zindanına atılır.

1953-cü ildə işində cinayət tərkibi olmadığı üçün həbsdən azad olunur. Bir müddət özünə iş tapa bilməyən Səhənd dəzğah təmiri emalatxanasında fəhlə kimi işə düzəlir. Bu vaxt SSRİ-də böyük siyasi hadisələr baş verdi. Stalin öldü, diktarura loyallıq idarə üsulu ilə əvəz edildi. Bunun təsiri Azərbaycanda da özünü göstərdi. Bir qədər fikir azadlığı üçün şərait yarandı. Səhənd artıq siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirməyi bacarırdı. Şimali Azərbaycan ədəbiyyatını izləyirdi. Ana dilinin məhəlli dil, musiqisinin məhəlli musiqi adlandırılması, ana dilində danışanların cəzalandırıldığını və s. məhrumiyətləri görəndə Səhənd “Yasaq” adlı şeirində fars şovinizminin təhqirlərinə qarşı öz səsini ucaldır.

*...Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adın çəkməyim yasaq,
Anamdan ad aparmağım yasaq
...Bilirsən?
Anadan doğulandan belə
Özüm də bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!
Avçılar, avçılar, quşları avlayıb*

*Tükünü dağıdıb içsələr qanından,
Ördəyə “Qarğatək qarılma!” deməzlər
Heç zaman, heç zaman,
heç zaman, heç zaman!
Yurdumu, elimi dustağa salanlar
Söyləsin mən daşam, torpağam, axı nəyəm?
Qoymurlar sözümlü anama dilimdə –
Söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm.*

Şair ulu dastanımız olan “Dədə Qorqud” dastanlarını nəzmə çəkmiş, oradakı qəhrəmanları xalqın köməyə çağırır. İlk müraciət edib yardım dilədiyi Qorqud ata özüdür. Vətənin və millətin vəziyyətini ulu Qorquda danışır:

*Obalar talanıb, evlər yaxılıb,
Mərd igidlər ölüb, ürək dağlanıb.
Hasarlar alınıb, ordu basılıb,
Dodaqlar tikilib, qollar bağlanıb.
Altunlu ban evlər talana gedib
Ev yiyəsi gecə küçədə yatır
Döv düşüb dırnaqsız düşmən əlinə,
Dişi batan yerdən ətin qoparıb.
Çürüsəm də, ölsəm də
Varlığım ölməyəcək.*

Səhənd şeirləri ilə nə deyir, oxucuya nə təlqin edir. Onun amalı birdir. Mənim də xalqım vətənim var! Niyə onu danırlar. Bir vaxtlar M.Hadi də bu hissləri yaşamış və demişdi:

*Qoymuş millət imzasını övraqi həyata,
Yox millətiminin imzası imzalar içində!*

Axı nə üçün mənim xalqımın adı, dili, vətənimin adı, tarixi təhrif edilsin başqa xalqlarla yanaşı olmasın? Səhəndi düşündürən bu idi:

*Mən demirəm üstün nicatlardanam,
Demirəm ellərim, ellərdən başdı,
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda
Millətlər hamısı dostdu, qardaşdı
Ancaq bir sözüm var:*

Mən də insanam.

*Dilim var, xalqım var, yurdum-yuvam var,
Yerdən çıxmamışam göbələk kimi,
Adamam, haqqım var, elim-obam var.
Qul yaranmamışam yarananda mən,
Heç kəsə olmaram nə qul, nə əsir,
Qurtuluş əsridir insana bu əsir,
Əsir olanlar da buxovun kəsir.*

Bu sözləri yazarkən şairin vətəninin Şimal hissəsində də hələ sərbəstlik, suverenlik yox idi. Səhənd həmişə Azərbaycan deyəndə vahid Azərbaycanı nəzərdə tuturdu. Ancaq görürdü ki, Şimalda heç olmazsa, dil bir qədər azaddır, hər yerdə işlənir. Amma vətənin bölünmüş olması onu düşündürür:

*Bir ürək aradan iki bölünüb,
Ayaq da qanlıdır, baş da qanlıdır!
Ağ saçlı analar qara geyinib,*

Yanaq da qanlıdır, yaş da qanlıdır!

Amma şair nikbindir. İnanır ki, onun düşündüyünü bütün xalq düşünür. Əgər xalqın qəlbi xalqı ilə döyünərsə, xalqı da onu sevəcək. Bunu şair özü də görür və inanır:

*Mən tək özüm deyiləm,
Xalqımın, ellərimin
Nəbzi mən ilə vurur!
Hər qəlbim çırpınarkən
Köksümdə bir ürək yox
Milyon ürək çırpınır.*

Anlamaq dərdi böyük şairin böyük ürəyinin ən ağır yükü idi. Bu yük o qədər ağır idi ki, onu daşımaq çox çətin idi, ona görə də həssas-emosional şair ürəyi millət dərdinin ağırlığına dözməyərək arzu etdiyi gələcəyə apara bilmədi. O, 1979-cu il aprelin 10-da ürək xəstəliyindən 53 yaşında vəfat etdi.

Vətəndə yad, göz açıb gördüyü yurd yad, dili yasaq, adətləri qadağan olduğunu duyub dərk edən, dərdini demək üçün həbsxananı hər an gözü önündə tutan sənətkardan biri də məşhur şair sönməzdir.

Kərim Məşrutəci Sönməz

Kərim Məşrutəci Sönməz 1928-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini də bu şəhərdə almışdır. Bir qədər Təbrizdə adi işlərdə işləmiş, sonra təhsilini davam etdirmək üçün Tehrana getmiş universitetin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bank-maliyyə sistemində işlərkən ölkədə gedən prosesləri aydınlığı ilə (çoqlarının dərk edə bilməyəcəyi səviyyədə) dərk etmiş, poetik istedadının gücünə arxalanaraq dərdlərini elin, vətənin dərdləri ilə birləşdirmişdir. Təbiətə nikbin olan sönməz utopiyadan uzaq şəkildə xalqın real azadlığını arzu edir və buna inanır. Sönməz də başqa anlaqlı, millətsevər Azərbaycan ziyalısı kimi ana dilinin “fars dilinin ləhcəsi” deyilməsinə dözə bilmir. Şovinstlərə açıq demək olmur ki, ay bisavad dilin ləhcəsi qrammatik quruluş cəhətdən ana dilə uyğun olmalıdır. Azərbaycan türkcəsi fars dilinin necə ləhcəsi ola bilər ki, bu iki dil həm genealoji, həm də tipoloji cəhətdən başqa-başqadır; Fars dili – flektiv, türk dili – aqlütinativ (iltisaqi); Fars dili Hind-Avropa dillərinə, Azərbaycan dili türk dillərinə aiddir.

Sönməz dilinə ləhcə deyildiyinə böyük təhqir kimi qəbul edir. O, aydın idrak duyğusu ilə dərk edir ki, xalqın biçimlənməsinin, yaşamasının, müstəqilliyinin birinci əlaməti onun dilidir.

Sönməz buna dözmür qələmə sarılır:

*O gündən ki, dilim “ləhcə” sayıldı.
Yatmış təbim bir diksinib ayıldı...
Həqiqətdə bu dil mənim canımdır*

İliyimdir, sümüyümdür, qanımdır.

Buna varlığı qədər inanan şair xalqının millətsevərlərini, anlaqlı ziyalıları ayıq-sayıq olmağa, düşmənlərin milli mənəviyyatı təhqir etməsinə dözməməyə çağırır.

*Açın gözlərini amandır, dostlar!
Taniyin doğruçu dostu, düşməni.
Bu əllər içində özgə əli var,
O əldən qoruyun Ana vətəni.*

Sönməz Şimaldakı qardaşlarının beynəlxalq hüququ olmasa da, keçmişini təhrif edilmiş şəkildə – boşevizm doktrinasına uyğun şəkildə öyrənməli olsa da, ana dilində oxuması, danışması Sönməzi ruhlandırır. Şımalı qardaşlara qovuşmaq istəyir, amma yol bağlıdır. Hər iki tərəfdən bizə özgə adam nəzarət edir. Bunu şair bədii şəkildə belə ifadə edir.

*Yazışmağa yol bağlıdır,
Sağ açıqsa, sol bağlıdır.
Danışmağa dil bağlıdır,
Dağlarda görüş barı.*

Milli ədəbiyyatımızda – o taylı, bu taylı ədəbiyyatımızda yardım giley və vətən həsrəti ifadə edən, ən geniş yayılmış şeir forması bayatıdır. Sönməz də Vətən həsrətini bayatıya çevirib bəlkə də zümzümə edirmiş.

*Mən aşıq, dözümlü dağlar
Dilimdə sözümlü dağlar,
Dərdə elə dözərəm,
Əlimdən özümlü ağlar.*

Dilinin və vətəninə qeyrətini çəkən, onun varlığı uğrunda müstəbilərlə ölüm-dirim mübarizəsinə girən istedadlı Azərbaycan oğullarından biri də Həsən Məcizadə Savalandır. Həsən Savalan 1940-cı ildə Ərdəbil yaxınlığından Savalan dağının ətəyində yerləşən gözəl Cığınan Nur kəndində anadan olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda tanınmış söz-sənət ustası H.Savalan da öz həmfikirləri olan Doktoru Həmid Nitqi, Doktor Məmmədəli Fərqanə, professor Qulamhüseyn Byədili, Həmid Məmmədzadə, Teymur Pirhaşim, Səməd Sərdarniya, Əziz Möhsümi, Əli Kəmalı, İsmayıl Hadi, Əbdükərim Mənzuri Xomeneyi Mirhidayət Həsəri, Böyük Rəsulvənd, Məmmədrza Heyət, Dilbər İbrahimpur və başqaları kimi ana dilini özünün vicdanı, şərəfi, şanı, damarında axan qanı qədər sevir. Şair 2005-ci ildə “Dilim” adlı şeirində deyirdi:

*Sən mənim varlığım, şərəfim, şanımlı,
Düzlüyüm, düz sözümlü, ari vicdanım,
Sənsən damarımda dolanan qanımlı,
Qəlbimə verirsen isti qan, dilim!*

*Yadıma salıram olub, keçəni
Böyük, ağsaqqalı Qorqud Dədəni,
Yazdı oğuzları, çox sevdi səni,
Odur ki, əzizdir hər zaman dilim.*

*Savalan Çənliyəm, başımda qardır,
Milyonlarca mahnım, bayatım vardır,
Ağ gündür önümdə, güllü bahardır,
Ey sazlı, aşıqlı, tar-kaman, dilim.*

Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycanda yasaq olmuş dilimizin dərdi bütün ziyalıları düşündürür. Xalqın dildən əziz heç nəyi yoxdur. Hətta vətən də xalqın varlığı üçün dillə müqayisə edilə bilməz. Çünki xalq vətənsiz yaşaya bilər. Amma dilsiz mövcud ola bilməz. Həmişə assimilyatorlar yaxşıca bilirlər ki, xalqın vətənini əlindən almaq üçün onu bir xalq kimi mənəvi cəhətdən məhv etmək lazımdır. Bunun üçün onun dilini məhv etməlidir. Amma dünya dəyişmiş, insanlıq sivilizasiya yolu tutuşdur. Daha böyük bir milləti, onun mənəvi dünyasının güzgüsü olan dilini məhv etmək olmaz!

Zalimin zülmünü alqışlayıb onu tərifləmək şərti ilə sən yaza bilərsən. Amma ana dilində yox, zalımın öz dilində. Dərd böyük olanda adamın qəlbinə, ruhuna hakim kəsilir; istər-istəməz insan öz daxili təlatümünü mənzum şəkildə ifadə etməyə çalışır ki, fikir ekspressivliyi güclü olsun. Cənubi Azərbaycanın böyük filoloqu, tarixçisi kimi tanıdığımız Məhəmməd Tağı Zehabi də haqsızlığa qarşı öz poetik səsinə ucaldaraq etirazla müstəbidə qarşı haykırmışdır.

1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda qələbə çalmış Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə bu azadlığın əbədi olacağına inanaraq çoxlu məqalə və şeir yazmışdır. Cəmi bir il yaşayan Azərbaycan Milli Hökuməti devrildikdən sonra şah rejiminin repressiyası – təqibi başlandı. Bu vaxt qan qardaşlarımızın çoxu xaricə qaçaraq yaxasını dar

ağacından və zindandan – qorumaq istədi. M.T.Zehrahi də “Demokrat”lar ordusu tərkibində Şimali Azərbaycanda sığınacaq tapmaq üçün buraya gəldi. Burada onu heç Bakıya buraxmadan Sibirə sürgün etdilər. 3 il Sibir zindanlarında məhbus olan M.T.Zehrabi “Şahın Zəncirində” adlı şeirində deyirdi:

*Azad doğulan insana qandal nə gərəkdir?
Qandalları qırmışlara zindan nə deməkdir?
Dünya nələrin var? Əfsanələrin var?
Biçarə bəşər ölçüyə gəlməz kədərin var.
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından,
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!
Daim başın üstündə gəzən qəm və fəlakət,
Bir gün səni zəncirlədi sultan,
Bir gün də “azadlıq və ədalət”*

Şair Hələ Təbrizdə ikən ana dilinə qaşı düşmən münasibətdən hiddətlənərək 22 Azər 1946-cı ildə yazdığı “Sən osan, mən də buyam” şeiridə öz etirazını belə bildirirdi.

*Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki yox,
Yuxu öyrətdi uşaqılıqda mənə, xab ki, yox.
İlk dəfə ki, çörək verdi mənə, nan demədi,
Əzəlində mənə duzdanə nəməkdən demədi.*

*Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o,
Su donanda deməyibdir yəxdi bala, buz deyib o.
Qar deyib, bərf deməyib, dəst deməyib, əl deyib
o,*

*Mənə heç vaxt biyə söyləməyib, gəl deyib o.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim,
Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,
Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.*

*Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
Saniyəni, varlığıma, xalqıma xor baxmayasan.
Yoxsa gər zor deyəsən, millətimi xar edəsən,
Gün gələr səhfə çönər, məcbur olarsan gedəsən.*

Cənubi Azərbaycanda dilimizin, xalqımızın təqiblərə, qadağalara məruz qaldığını, ana dilinin yasaqlandığını etirazla qarşılayan ziyalılardan biri də dilçi alim Həmid Nitqi idi. Öz doğma yurdunda qərrib olan, kimliyini dilinə gətirə bilməyən xalqın daxili duyğularını şeir dili ilə ifadə edən H.Nitqi “Ana dili – Sevgili dil” adlı şeirində yazırdı:

*Sərkərdə səbüklərlə elin şanı ucaldı,
Türkün adı hər guşədə bir vəlvələ saldı.
Zəncirdə əsirkən, yenə də hürr ola bidik,
Dünyada baş olduqca da, adil qala bildik.
Sənətdə, ziraətdə, hünərdə əlimiz var
Bax hər yana, hər guşədə bizdən necə iz var.*

Alim fars şovinizminin Azərbaycan xalqının bütün milli mentalitetinə qarşı apardığı əzici siyasətə qarşı çıxaraq “Ovsun” adlı şeirində belə deyirdi:

Məni ovsunladılar,

*dilimi bağladılar
Qaçdımsa yetişdilər,
nə əkdimsə biçdilər...
utandım öz özümdən,
Sazımdan və sözümdən
Ayrılalı əslimdən
Öksüz və köksüz qaldım
...Açılmasa dilim
Kim biləcək mən kiməm*

Həmid Nitqi də Cənubi Azərbaycanın bütün ziyalıları kimi 1979-cu il 12 fevral İran inqilabından çox şey gözləyirdi. Amma sonra yenə əvvəlki şovinizmi görünce arzularının heçə çıxdığını görüb təəssüf hissi ilə yazırdı:

*Hələ də adını çəkə bilmirəm
Hələ də kimliyim,
Qırx qar boxçada,
Əfsunlarla düyünlü
Gizlin saxlanır.
Hələ də qardaşım bərkə düşəndə
əslini danır.***

Cənubi Azərbaycan poeziyasının milli mücadiləsi bitməmişdir. Xalq içindən gələn etirazlarını bildirir: şairlər şeirlə, alimlər elmi əsərləri ilə, sadə xalq isə pıçıltı ilə. Amma türk deyənin tükünü didirlər.

** Şeirlər internet saytıdan götürülmüşdür.

İranda Azərbaycan dilinin tədqiqi

Yenə Cənubi Azərbaycan əvəzinə İran deməyimizin səbəbi vardır. Bu səbəblərdən birincisi odur ki, fars dilçiliyinin əsasını Azərbaycan alimləri XIII əsrdə qoymuş və 300 il bu birinciliyi əldən verməmişlər. (Bu haqda yuxarıda müfəssəl bəhs etmişik).

İkinci səbəb ondan ibarətdir ki, Azərbaycan alimləri Azərbaycan dilini təkcə Azərbaycanda deyil, bəzi İran şəhərlərində də tədqiq etmişlər.

Nəhayət, dilimizin elmi araşdırılması onun elementar kursunun aşağı səviyyəli məktəblərdə tədrisi ilə başlanır. Bu elmə giriş – elmi araşdırmanın başlanğıcı hesab edilə bilər.

Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsində bir şərti də unutmaq olmaz. Azərbaycan alimləri hələ X əsrdə ərəb dilinin sintaksisini tədris edirdilər. Təəssüf ki, həmin azərbaycanlı alimlər türk dilini tədqiqata cəlb etməmişlər.

X əsrdə Azərbaycan alimlərinin elmi fəaliyyəti haqqında akad. Z.M.Bünyadov yazırdı: Mənbələr çoxlu Azərbaycan aliminin təkcə Azərbaycan şəhərlərində deyil, Bağdad, Qahirə və s. şəhərlərdə biz indi təhsil müəssisəsi adlandırdığımız mədrəsələrdə işlədikləri haqqında məluma verir. (43, 234)

Azərbaycanın 14 alimi şərqin böyük şəhərlərində dərs demişdir. Onlardan 7-si Xilafətin paytaxtı olan Bağdad şəhərindəki məşhur “Ən-Nizamiyyə” mədrəsəsində, qalanları isə Dəməşq, Mosul, Hilat və s. kimi şəhərlərdə Azərbaycan elmini təmsil etmişlər. (6, 17)

XII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın söz ustası Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Əssar Təbrizi, Marağalı Əvhədi, Qasimi Ənvar-Seyid Əli bin Harun, bin Əbülqasim Hüseyn Təbrizi, Mirzə Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai və s. kimi ustad sənətkarların söz, kəlam və bütövlükdə dil haqqındakı fikirlərini kitabın birinci fəslində vermişik. Çünki o vaxtlar Azərbaycan şimala cənuba bölünməmişdi. Bundan əlavə, Məhəmməd və Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanilərin dilçiliyə aid əsərlərindən də birinci fəsildə bəhs edilmişdir.

A.S.Abdullayev Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən bəhs edərkən mübahisəli də olsa, maraqlı fikirlər söyləyir: *“Çox qədim bir tarixə malik olan Azərbaycan dilinin tədrisi bugünkü parlaq vəziyyətə gəlib çatmaq üçün uzun və mürəkkəb yollar keçmişdir. Bu fənn ədəbi dilimizin əmələ gəlməsi ilə birlikdə tədris olunmağa başlamış, bir çox mahir söz ustalarımız – Həsənoğlu, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və Vidadi kimi şəxsiyyətlər ilk təhsillərini yaqın ki, **həmin dildə** (kursiv bizimdir – A.B.) almış və sonralar Azərbaycan dilində yazıb yaratdıqları qiymətli incilərlə ədəbiyyatımızın xəzinəsinə daxil olmuşlar”*. (1, 5)

Bu fikirlə qeydsiz şərtsiz razılaşmaq çətindir. Çünki o dövrdə Azərbaycan türk dilində məktəblərdə tədris yox idi. O vaxtkı məktəblərdə “Quran” Sədinin “Gülüstan” və “Bustan” əsərləri, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri və s. tədris olunurdu. Bu məktəblərdə mövhumat-din üstün mövqe tuturdu. Ona görə də məktəblərdə qızlarla oğlanlar ayrı-ayrı cərgələrdə otururdu.

Belə məktəblərin ən gözəl təsvirini M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında tapmışdır:

*Məktəbdə onunla oldu həmdəm,
Bir neçə mələk misal qız həm.
Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan
Cəm oldu behiştə hurü qılman.*

XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai nəinki böyük şəhərlərdə, hətta kənd yerlərində və məhəllələrdə məktəblər açmışdı. Məşhur səyyah Övliya Çələbi özünün “Səyahətnamə” əsərinin ikinci cildində yazır: “*Təbrizdə 47-yə qədər böyük mədrəsə vardır ki, içində cəmi ülum oxunur. Məktəbi-Tiflanın (uşaq məktəbinin) 600-ə qədər darülməlimi vardır*”. (4, 76)

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan türk dilini dövlət dili elan etmiş və saraydakı dövlət əhəmiyyətli sənədlərin Azərbaycan dilində aparılması üçün fərman da vermişdi:

XIX əsrə qədər Azərbaycan dilinin tədrisində – öyrənilməsində dəyişiklik nəzər çarpmır. XIX əsrin birinci rübündə, yəni 1828-ci ildə Türkmənçay müahidəsinə əsasən Azərbaycanın iki hissəyə parçalanmasına qədər Azərbaycanın hər yerində: idarələrdə, ticarət sistemində, mollaxanalarda yalnız fars dili işlənirdi. Hətta Azərbaycan alimləri məktəblərdə fars dilində dərs deyir, yazdıqlarını da fars dilində yazırdılar. Məsələn, əsrinin görkəmli alimi “Mollabaşı” Hacı Əbdul Kərim Təbrizi 1846-cı ildə “Qəvaide sərf və nəhve zəbani farsı” əsərini yazmışdı. Bu alim ana dilinin qaydalarına aid də əsər yazı bilirdi. Amma görünür

Azərbaycan dilinin qrammatikasını yazmaq heç kəsə lazım deyilmiş.

1830-cu illərdən başlayaraq Rusiya Azərbaycan haqqında xüsusi siyasət yeritməyə başladı. Azərbaycanda fars dilinin nüfuzunu sıxışdırmaq üçün öz dilini burada yaymalı idi. Bunun üçün buraya gələn rus missionerləri yerli dili bilməli idi. Ona görə də Zaqafqaziyada o cümlədən Azərbaycanda qəza məktəbləri açılmağa başladı. Yəni 1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gəncədə, 1837-ci ildə Şamaxı və Naxçıvanda belə Qəza məktəbləri açıldı. Cənubi Azərbaycanda isə ana dilində məktəb açılması xəyal idi. Doğrudur orada da maarifpərvər ziyalılar var idi. Amma onların geniş fəaliyyəti üçün şərait yox idi. Cənubi Azərbaycanın mili ruhlu maarifpərvər ziyalılarında danışarkən əsrinin böyük maarif fədaisi Mirzə Həsən Rüşdiyyənin adını ilk növbədə çəkmək lazım gəlir.

Rüşdiyyə Təbrizi, Hacı Mirzə Həsən Mehdi oğlu – Cənubi Azərbaycanın XIX əsr görkəmli maarifpərvəri, pedaqoqu, publisisti, yenilikçi müəllim kimi də tanınır. O, köhnə mollaxana təhsil sisteminin müasir dövrün tələblərinə cavab vermədiyini dərinədən dərk etdiyi üçün

təxminən 30-35 yaşlarında Zaqafqaziyaya gəlmiş, 1883-cü ildə İrəvanda Azərbaycanlılar üçün məktəb açmışdır. Bu yeni üsullu məktəb idi.

Rüşdiyyənin üsulu o qədər məşhurlaşmışdır ki, İstanbulda Yusif Ziyanın diqqətini cəlb etmiş. Yusif Ziya keçən əsrin əvvəllərində Ağ məscid (Simferapol) şəhərinə gələrək burada Rüşdiyyə məktəbi açmış, 1906-cı ildə Bəkir Çobanzadə bu məktəbə daxil olub, 1909-cu ildə oranı bitirmişdir. (7, 10)

O vaxt Rüşdiyyənin açdığı məktəblər hər yanda tanınırdı. Belə ki, 1888-ci ildə Təbrizdə “Dəbistani-Rüşdiyyə” və “Mədrəseyi-Rüşdiyyə”. 1897-ci ildə Tehranda açdığı Rüşdiyyə məktəblərində Azərbaycan dili, fars, fransız dillərinin qrammatikası, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika və s. fənlər tədris edilirdi. Bu yeni üsul sxolastik İran tədris üsulunu inkar edirdi. Buna görə də İranın mürtəcə ruhaniləri bu məktəbləri dəfələrlə bağlamışdılar. Özünü isə həbsə alıb Xorasana sürgün etmişdilər. (5, 238)

Rüşdiyyənin tədris üsulunun yeniliyi nədə idi?

1. O, Şərq sxolastik elmləri əvəzinə dünyəvi elmləri tədris planına salırdı (fizika, riyaziyyat və s.).

2. Zaqafqaziyada olarkən tanış olduğu K.D.Uşinskinin tədris metodunu tətbiq edirdi.

3. Fars dili ilə yanaşı Azərbaycan və fransız dillərini də tədris edirdi.

4. Ərəb əlifbası ilə yazıda Azərbaycan dilinin fonetik sistemini tətbiq edirdi.

M.H.Rüşdiyyənin 1894-cü ildə yazdığı “Vətən dili” (“Ana dili”) dərsliyi “Sövti üsulla” yeni səs sisteminə uyğun şəkildə yazıb oxumağı tələb edirdi. Təbriz şəhərində çap olunmuş bu dərslik 60 saatlıq dərs müddətində uşaqlara ana dilində sərbəst yazıb oxumağı öyrədə bilirdi. “Vətən dili” dərsliyi cəmi 110 səhifədən ibarət olsa da, Cənubi Azərbaycanda yeni üsulla yazılmış ilk dərslik kimi çox qiymətlidir. Kitabın 40-cı səhifəsinə qədər yeni fonetik üsulla əlifba təlimi verilir.

Ərəb əlifbasının şəkillərinə 1 səhifə ayrılmışdır. 58 səhifəlik hissədə isə qiraət üçün əxlaqi, tərbiyəvi mövzularda kiçik mətnlər verilir. Sonra o vaxta qədər (bəlkə sonralarda) heç bir kitabda rast gəlmədiyimiz bir başlıq “mənası budur” başlığı verilir ki, mətndən çıxan nəticəni şagirdlər bilsinlər.

Məlumdur ki, İranda Azərbaycanlığa, Azərbaycanşünaslığa meyl hər hansı bir inqilabdan sonra başlanır, fars şovinizmi möhkəmləndikdən sonra həmin təşəbbüslər boğulur. 1905–1911-ci illər inqilabında nəticəsi belə oldu. Təbrizdə əvvəlcə məhəllə “Maarif Əncümmənləri” təşkil edildi. Bu iş sonralar genişləndirildi.

Buna görə Təbrizdə və bütün əyalətdə məktəb işinə rəhbərlik üçün “Azərbaycan maarif əncüməni” təşkil olundu ki, bu da 1913-cü ilədək Azərbaycanda mövcud olmayan dövlət maarif idarəsi vəzifəsini ifa edirdi.

“Azərbaycan maarif əncüməni” Təbrizdə və bütün əyalətdə yeni məktəblərin açılmasına çalışmaqqla bərabər,

məktəb təhsilinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, yeni tədris üsullarından istifadə edilməklə, müasir tələblərə uyğun səviyyəyə qaldırılmasına xüsusilə böyük diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə ən əvvəl xırda və az səmərəli məktəblərin birləşdirilməsinə təşəbbüs edildi. Misal üçün Təbrizdə Firdovsi, “Müsavat” və “Məçid” məktəbləri iri “Muttəhid” məktəbində birləşdirildi, “Növbər”, “Rüşd və Qüds” “Qüdsiyyə”, “Hüşdiyyə” məktəbləri əsasında “İttihade-növbər” adlı bir məktəb yaradıldı. Əncümən dərs keyfiyyətini qaldırmaq üçün yeni dərsliklər hazırlamağa, tədris proqramını təkmilləşdirməyə də diqqət yetirirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1905-ci ildə İranın Maarif Nazirliyi tərəfindən ibtidai məktəblər üçün tərtib olunmuş ağır, qeyri-münasib tədris proqramı rədd edildi.

“Azərbaycan maarif əncüməninin” ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycanda ana dilində təhsilə keçmək, yəni bütöv bir xalqa öz mədəniyyətini doğma dildə inkişaf etdirmək üçün ən mühüm şərti həyata keçirmək təşəbbüsü olmuşdur. Əgər 1905-ci ilədək bu işi yalnız Mirzə Həsən Rüşdiyyə və başqaları aparmağa çalışmışdısa, indi bunun geniş, milli miqyasda həyata keçirilməsi üçün ilk təşəbbüs göstərilirdi. (7, 227)

İnqilabdan sonra Cənubi Azərbaycanda açılmış 120 məktəb sonradan bağlandı. Hətta qızların oxuması haqqında “Əlhədid” qəzetində məqalə ilə çıxış edən Mirzə Hüseynxan Ədalət haqqında mürtəcə ruhanilər ölüm fətvası vermişdilər. Mirzə Hüseyn Təbrizdən qaçmaqla canını quratar bildi. Bu proses 1925-ci, 1941-ci və 1979-cu illərdə də başlanmış, sonra irticaçı qüvvələr tərəfindən bir ideya kimi boğulmuşdur. Ən pis

cəhət odur ki, Azərbaycançılığın boğulmasına bəzi azərbaycanlılar da qoşulur, şovinistləri dəstəkləyirlər. Buna kim nə ad verirsə, versin. Bundan əlavə ruhanilər fars şovinizminin təsiri ilə “İran milləti” şüarı altında bütün savadsız kütləni mili kökdən, milli ənənədən uzaqlaşdırır. Belə olduqda milli ruhlu ziyalılar üçün qorxulu şərait yaranır. Təsadüfi deyil ki, 1945-ci il inqilabından sonra alovlanmağa başlayan milli hissləri 1946-cı ildə söndürmüşdülər. 1940-cı ildən 1969-cu ilə qədər Cənubi Azərbaycanda ana dili ilə bağlı cəmi 20 kitab və kitabça nəşr edilə bilməmişdi. Bunlardan M.Ə.Fərzanənin “Məbani-yi-dəsturi Zəbanə Azərbaycan (Azərbaycan dili qrammatikasının əsasları)” (1964), Peymani və Firuz Heyətin türkcə-farsca sözlük (1967. Burada Türkiyə türkcəsi əsas götürülmüşdür), S.Cavidin “Xodamuz-e Zəban-e Azərbaycanı və farsı” (Azərbaycan və fars dillərini sərbəst öyrənənlər üçün) (1964) kitablarını göstərmək olar qalan 15-16 kitab isə ədəbiyyata (atalar sözləri, məsəllər və s.) aiddir. Şah monarxiyası getdikcə azğınlaşır iradəsindən və arzusundan kənar olan hər kəsə, hər şeyə qarşı amansız mübarizə aparır, məhv edirdi. İş o yerə çatmışdı ki, ali məktəblərdə tarix dərslərinin gedişinə siyasi polis nəzarət edirdi. Bu, bütün İranda kütləvi edamlara yol açır, gizli təşkilat olan “Savak”ın özbaşınalığına səbəb olurdu. Əslində ölkədə inanmalı heç nə qalmamışdı; Din Amerika təbliğatı nəticəsində nüfuzdan düşmüş, şah-monarxiya sistemi xalqın etimadını itirmişdi. Bu xalqın səbr kasasını doldurmuşdu. Şah əleyhinə kütləvi ixtişaşlar başlamışdı. Xalq hərəkatına dini lider Imam Homeyni rəhbərlik edirdi. Nəhayət 12 fevral 1979-cu

ildə İranda inqilab oldu. İnqilab rəhbərləri İran İslam Respublikasını yaratdılar.

İnqilab ölkədəki vəziyyəti dəyişdi. Şah rejimindən qalan milli ayrışma yumşaldı. Azərbaycanın və Azərbaycan türklərinin İran üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını şah gözəl bilirdi. Eyni zamanda o, Azərbaycan türk dilini gözəl bilir bu dildə danışdı.

Sadə tarixi bir haşiyə. Rza şah xaricə səfər etməzdi onun yeganə Xarici səfəri 1934-cü ilin yayında Türkiyəyə-Ankaraya olmuşdu. Türkiyə hökuməti Rza Şaha Müstəsna səviyyədə böyük diqqət və sayğı göstərdi. Türkiyədə qaldığı bir neçə həftə ərzində Mustafa Kamal Atatürk bir gün də onu tək buraxmadı. Dövlət başçıları arasında səmimi qardaşlıq münasibəti yaranmışdı. Rza Şahın Azərbaycan dilini bilməsi iki dövlət başçısını bir-birinə o qədər yaxınlaşdırmışdı ki, onlar biri-digərinə “Mənim qardaşım” deyirdilər. Onlar Şərqi Anadoluya birgə səfər etdilər. Hər yerdə Azərbaycan dilində danışdılar. (42, 286)

Bundan sonra da Rza Şah vətənə qayıtdıqdan sonra yenə Azərbaycan türklərinə ana dilində danışmağı qadağan etdi. Buna görə də 1979-cu il inqilabı həm İran tarixində, həm İran xalqlarının milli-mədəni həyatında həqiqi inqilab oldu. (**“Azərbaycan” jurnalı, M.İbrahimov. “Cənub sovuğu”, №5, 1981**)

İnqilabın bəhrələri haqqında N.Cəfərov “Dədə Qorqud” və “Çənlibel” kimi dövrü mətbuata əsaslanaraq yazırdı: *“İnqilab sözü sərt deməyi də öyrətdi; “Dədə Qorqud” 3-cü nömrəsində etiraf edirdi: “Necə ki,*

bilirsiniz, illər boyu bizim dil və mədəniyyət ocaqlarımız qanlı cəlladlar əlində qana bələşirkən ən çətin həyat keçiribdi. 50 il Pəhləvi rejimi fars dilini zorla bizim boğazımıza soxarkən türk dilini danıb". Bu ona bənzəyir ki, 50 il sənin mədəniyyətini, ədəbiyyatını, dilini dananlar, dinməyəsən; 50 ilin sözünü bir gündə deyəsən, – inqilabın coşdurduğu ədəbi-bədii, eləcə də elmi təfəkkür 50 ilin sözünü dedi.

“Çənlibel” qəzeti inqilabdan sonra yazırdı: *“İllər boyudur imperializm və daxili istismarçı qüvvələrin ümumi təzyiqindən əlavə, Azərbaycan xalqı milli zülmün qamçıları altında da əzilib tapdalanmışdır. Bu sıxıntılar istər Azərbaycan iqtisadiyyatına, istərsə də mədəniyyətinə böyük zərbələr vurmuş, onun inkişaf və təkamül yolunu sədd etmişdir”*”.

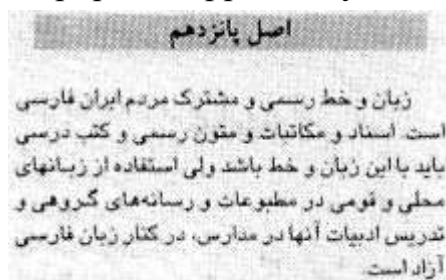
İnqilabi coşğunluq poetik fikirdə xüsusilə güclü idi; cənublu şairlər şaha nifrətlərini gizlədə bilmədikləri kimi, qələbə sevinclərini də dərhal etiraf etdilər:

*Xalqlərimiz eylədi ən qəti döyüş düşmən ilə,
İndi hər an vətən eşqiylə çoşur ellərimiz.
Nur saçıldı, bir işıq oldu qaranlıq dünya,
Qönçələr açdı, qızardı solunan güllərimiz.
Hamı qalxdı ayağa, qırdı əsarət bəndin,
Hümmət etdik, yaşasın bənd qıran əllərimiz... (20, 29)*

İnqilabda təkcə farslar yox, digər millətlər: Azərbaycanlılar, ərəblər, beluçlar, kürdlər və başqaları da iştirak etmişdi. Ona görə də bu xalqlar inqilabdan –

İran İslam Respublikası rəhbərlərindən öz azadlıq tələblərini etmişdilər. Məsələn, 1979-cu ildə Tehran Universitetində İran hüquqçular cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə “İran qovmlərinin (Azərbaycan xalqını da qovm hesab etmişdilər – **A.B.**) mədəni problemləri və İran İslam Respublikası Konstitusiyası” adlı konfransda (burada bütün kiçik xalqların da nümayəndələri iştirak edirdi). Ölkənin yeni konstitusiyasını yaratmaq məsələsi müzakirə edilirdi. Bu konfransda Azərbaycan xalqı adından danışan prof. Həmid nitqi konstitusiyaya aşağıdakı maddəni salmağı təklif etmişdi: “*Məktəb təhsili 4 sinfə qədər ana dilində, ondan sonra isə ana dili və fars dillərində olacaqdır və Radio-televiziya, habelə başqa kütləvi informasiya vasitələri qövmi, yerli və milli mədəniyyətlərin inkişafında kömək edəcəkdir*”. (“Varlıq” dərgisi, №2, 1979)

Bu kimi tələbləri başqa xalqlar da irəli sürmüşdülər. Buna görə də yeni qəbul edilmiş konstitusiyanın 15-ci maddəsində xalqlara verilən dil, mədəniyyət və s. hüquqları haqqında deyilir.

Tərcüməsi: “*İran xalqının dili və rəsmi xətti farscadır. Bütün rəsmi sənədlər, yazışmalar, mətnlər və dərs kitabları bu dil və bu əlifba ilə olmalıdır.*

Amma yerli və qövmi (kursiv bizimdir – A.B.) dillərinin mətbuatda və kütlənin ünsiyyəti zamanı işlədilməsi və

onların ədəbiyyatlarının farcasının yanında məktəblərdə öyrədilməsi azaddır". (41, 26–27)

İnqilabın ilk illərində sosial-siyasi sahədə bir canlanma özünü göstərdi. Azərbaycan Demokrat partiyası yenidən fəaliyyətə başlamış, partiyanın mətbu orqanları olan "Azərbaycan" qəzeti və dərgisi fəaliyyətə başlamış, amma bir ildən sonra qadağan olunmuşdur. Hətta Ayətulla şəriətmədari və onun tərəfdarları inqilabın vədlərindən ruhlanaraq "İran Cümhuriyyəti müsəlman xalqlarının partiyası"nı yaratdılar. Çox keçmədən Təbriz üsyanını bəhanə edərək partiyanın fəaliyyəti dayandırılmış dini rəhbər şəriətmədari ev dustağı edildi, qısa bir vaxtdan sonra evində məhbus ikən vəfat etdi.

İrannın 1979-cu fevral inqilabında Azərbaycan türkləri fəal iştirak etdiyi üçün ilk vaxtlar bir sıra cəmiyyət və ittifaqlar yarandı.

Belə ki, 1980-cı ildə Təbriz şair və yazıçılar cəmiyyəti (mətbu orqanı "Ülkər"), bir il ondan əvvəl Tehranda yaradılan şairlər və yazıçılar cəmiyyəti (1981-ci ildə mətbu orqanı "Günəş"), Tehranda yaradılan Azərbaycan mədəniyyət cəmiyyəti yaradılmış, eyni zam anda "Yoldaş", "İnqilab yolunda", "Yeni yol" kimi kiçik dərgilər çap olunmağa başlamışdı. Sonradan bu təşkilat və mətbu orqanların fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Təbrizdə "Odlar yurdu", "Ulduz", "Araz" kimi qəzetlər və "Mola Nəsrəddin", "Dədə Qorqud" dərgiləri, yenə Tehranda "Azərbaycanın səsi", "Koroğlu", "Azadlıq" dərgiləri cəmi bir il il yarımından sonra bağlanmışdır. Bu mətbu orqanlar içərisində Doktor

Cavad Heyətin nəşr etdiyi “Varlıq” dərgisi heç nəyə baxmadan bu gün də nəşr edilir.

“**Varlıq**” dərgisi Azərbaycanın sosial-siyasi və Ədəbi-mədəni tarixindəki xidməti yalnız C.Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə müqayisə edilə bilər. Bu dərginin hərtərəfli fəaliyyətini, Azərbaycan xalqının milli inkişaf yolunu yüz projektordan daha güclü işıqlandırdığını görən Şəhriyar “Varlıq” jurnalını “Azadlıq quşu” adlandıraraq onu təbrik edib. O, həmin şeirdə bildirirdi ki, “Varlıq” jurnalı xalqı huşyar edəcək. Düşmənlər isə xalqın huşyarlığından qorxur. Şair deyir:

*Hərçənd qutulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
“Varlıq” nə bizim təkğə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan
Bəh-bəh nə şirin dilli bu cənnət quşu tuti,
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan.
Dil açmada, karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməyə naçarlığımızdan.
Hər inqilabın vur-yıxı son bənnəliq istər,
Dəstur gərək almaq daha memarlığımızdan.
Huşyar olasız, düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxlıqlarımız bitdirəcək varlığımızdan.*

Bir dahi şəxsiyyət kimi “Varlıq” jurnalının naşiri Cavad Heyəti yalnız XX əsr farsdilli ədəbiyyatın başında duran dahi şair Şəhriyar ilə müqayisə edilə bilər. Cavad Heyət şəxsiyyətini tanımaq və tanıtmmaq hər bir qələm sahibinin vəzifəsidir.

Cavad Heyət (gəncliyi)

Cavad Heyət (bu gün)

Cavad Heyət istedad və bacarıq cəhətdən dünyanın ən nadir insanlarından biri sayıla bilər. Ot kökü üstə bitər; Cavad Heyətın atası Əli Heyət də ən istedadlı və bacarıqlı insanlardan biri olmuşdur. Cavad Heyət ilk türkçülük ideyalarını atasından almış bu möhkəm əqidə bünövrəsi üzərində ucaldıqca ucalmışdır. Əli Heyət 1879-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş ilk ibtidai və orta təhsil aldıqdan sonra o zamanki müsəlman dünyasının elmi-dini mərkəzi olan Nəcəf şəhərinə gedib orada böyük islamşünaslardan dərslər almış iki dəfə ona ustad (indiki professor dərəcəsi) verilmişdir. Əli 1906-cı ildə Nəcəfdə oxuyarkən İranda məşrutə hərəkatı (1905–

1911) başlanmışdı, öz ali rütbəli müəllimlərinin tapşırığı ilə məşrutəyə fərmanını İrana aparan heyətin başçısı olduğu üçün ona Heyət titulu-təxəllüsü verilmişdir ki, sonrada bu, onun nəslinin soyadı olaraq qalmışdır. Əli Heyət Nəcəfdə təhsilini tamamlayıb İstanbulla və Qahirəyə gedərək bu şəhərlərin elmi mühiti ilə tanış olmuş İrana artıq yetgin bir alim kimi qayıdaraq Darülmüəllimində şəriət və hikmət dərsləri demişdir.

O, 1918-ci ildə Osmanlılarla birlikdə “İttihadı-İslam Cəmiyyəti” yaratmış və İran tərəfindən onun rəisi olmuşdur. 1919-cu ildə Ermənilərin zülmündən xilas olmaq məqsədi ilə kömək üçün İrana müraciət edən Naxçıvanlılar İran hökuməti Əli Heyəti rəsmi məktubla Naxçıvana göndərmişdir. Sonralar Ədliyyə və prokurorluq orqanlarında işləmiş, 1967-ci ildə 88 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Cavad Heyət 1925-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş, ilk və orta təhsilini Təbriz, Tehran və Həmədan şəhərlərində almış 1941-ci ildə 16 yaşında Tehran Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuş 3-cü kursdan bir qrup tələbə ilə təhsilini davam etdirmək üçün İstanbulla gedib təhsilini tamamlamışdır. Cavad Heyətin tədqiqatçılarından və ən yaxınlarından biri Məhəmmədrza Heyət bu, hadisə ilə bağlı olaraq yazır: *“Dr. Cavad Heyət tibb təhsilini tamamlamaq üçün Türkiyəyə gedərkən atası ona “Oğlum, mən səni Bakıya göndərmək istəyirdim ancaq aramızda dəmir pərdə vardır. Mən səni İstanbulla göndərirəm ki, tibb elmi ilə yanaşı, dilimizi, ədəbiyyatımızı və tariximizi də öyrənəsən” - deyə önəmli bir tövsiyə etmişdir. Dr. Cavad Heyət Türkiyədə olduğu müddətdə türk dili,*

ədəbiyyatı və tarixini öyrənmiş, İrana qayıtdıqdan sonra türkcənin qadağan olduğu bir dövrdə Azərbaycanın məşhur şairləri Səhənd, Şəhriyar və digər dostlarıyla birlikdə öz evində şeir məclisləri qurmuş, hətta təkrar türkcə şeir yazmağa təşviq etmək məqsədi ilə Şəhriyari Tehrana dəvət edərək 6 ay öz evində qonaq saxlamışdır". (22, 7)

İstanbuldan sonra Fransaya gedərək Paris cərrahlıq məktəbinin təcrübəsini mənimsəyərək 1952-ci ildən başlayaraq Tehrandə ümumi və ürək cərrahlığı sahəsində sərbəst fəaliyyətə başlayır.

1954-cü il Tehrandə ilk dəfə ürək qapağı darlığı əməliyyatı aparır.

1962-ci ildə soyutma üsulu ilə açıq ürək əməliyyatı aparmışdır.

1967-ci ildə əvvəlcə heyvanlar üzərində təcrübə etdikdən sonra insanlar üzərində ürək və ağciyər cihazı işlədərək yenə açıq ürək əməliyyatı aparmışdır. İranda ilk dəfə ürək köçürmə və böyrək köçürmə əməliyyatını C.Heyət aparmışdır. Beləliklə bəzilərinin "Kiçik qövm" hesab etdiyi xalqın oğlu elə yüksək zirvə fəth etmişdir ki, özləri də qibtə edirlər. O, Dünya Cərrahlıq Cəmiyyətinin, Fransa Cərrahlıq Akademiyasının, Azərbaycan Cərrahları Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü, Azərbaycan Tibb Universitetinin fəxri doktorudur. O indiyədək 30 mindən çox ürək əməliyyatı aparmışdır.

Cavad Heyət tibb sahəsində necə böyük zirvələr fəth etmişsə, filologiya sahəsində də o səviyyədə yüksək zirvələr fəth etmişdir. O, filologiya sahəsində həm dilçi, həm də ədəbiyyatşünas olaraq ayrı-ayrılıqda hər iki sahədə elmlər doktoru professordan daha yüksəkdir.

Əslində, təbabətlə filologiya arasında bir yaxınlıq vardır. Amma həm dilçi, həm ədəbiyyatçı, həm də böyük cərrah olmaq nadir hadisədir.

M.Heyətdən öyrənirik ki, Bakı müxbirlərindən biri ustada belə bir sual vermişdir: “Cərrahlıqla ədəbiyyatı necə birləşdirə bildiniz?”

C.Heyət demişdir: *“Peşəm cərrahlıqdır, eşqim isə ədəbiyyat”*.

Alimin geniş diapazonlu yaradıcılığı haqqında M.Heyət yazır: *“Prof. Cavad Heyət, 1979-cu ildən bu günədək tam 32 ildir ki, İran nüfuzunun böyük qismini təşkil edən türklərin, özəlliklə də Azərbaycan türklərinin milli şüurunun inkişafı, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin Quzey Azərbaycanda işlədilən yazı dilindən qopmadan eyni istiqamətdə inkişaf etdirilib xalq arasında yaygınlaşdırılması, İranda Pəhləvi dönəmindən etibarən başlayan və hələ də davam edən tarixi təhriflərin yalanların düzəldilməsi yolunda qorxmadan, yorulmadan mücadilə etməkdədir. O, “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış” 1-2 (1980, 1990); “Müqayisətül-lüğətəyn” (1984); “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988); “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1988); “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (1986) və “Ədəbiyyatşünaslıq”*

(1995) kimi önəmli və elmi əsərləri və özəlliklə “Varlıq” dərgisində yayınladığı məqalələriylə İranda türkologiyanın təməlini qoymuş və bu sahədəki boşluğu böyük bir ölçüdə doldurmuşdur”. (22, 7)

Biz mövzu ilə əlaqədar olaraq yuxarıda adları çəkilən alimin ədəbiyyatla bağlı əsərlərindən bəhs etməyəcəyik. Təkcə onun dilçilik fəaliyyəti haqqında bəhs edəcəyik. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, C.Heyət bütün kitablarını əvvəlcə “Varlıq” dərgisində məqalə kimi dərc etdirmişdir. C.Heyətin “Varlıq” dərgisində dilçilik problemlərinə aid M.Heyət Bakıda namizədlik (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) dissertasiyası müdafiə etmişdir. Təəssüf ki, bu əsəri əldə edə bilmədik. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, “Varlıq” dərgisi haqqında daha 3 dissertasiya yazılmışdır.

1. Pərvanə Məmmədova “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri (doktorluq dissertasiyası. B., 2000).

2. Nəzakət İsmayılova “Varlıq” jurnalında Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının nəşri (Doktorluq dissertasiyası. Naxçıvan, 1997).

3. Şonel Bosnalı “İranda türk varlığı və varlıq dərgisi” (Yüksək lisans dissertasiyası. Paris).

Cavad Heyət, onun tibb elmindəki fəaliyyəti haqqında, onun dünya cərrahlıq elminə gətirdiyi yeniliklər haqqında nə qədər mövzularda araşdırmalar aparılırsa (filologiya sahəsindəki fəaliyyəti haqqında

hələlik 4 dissertasiya yazılmışdır), bir o qədər də filologiya sahəsində araşdırmalar aparılacaqdır. Buna görə də bir necə mövzuya diqqət yetirək.

“Varlıq” jurnalının dili və Cənubi Azərbaycanda dil durumu

“Varlıq” dərgisi nəşr olunmağa başlayanda Azərbaycan türkcəsi yenidən passiv ətalətdən və əsarətdən qurtarmışdı. Buna görə də Azərbaycan türkcəsində demək olar ki, gizli bədii üslub istisna edilərsə, heç bir üslub yaranmamışdı. Heç bir idarədə işlənmədiyi üçün dəftərxana üslubu yaran bilməzdi, Bank-Maliyyə sistemində, rəsmi dairələrdə işlənmədiyi üçün bu sistemlərin üslubu yarana bilməzdi. Bu dildə təhsil olmadığı üçün akademik üslub yarana bilməzdi. Eləcə də publisistik üslub, ictimai-siyasi üslub, dini təbliğə üslubu və başqa üslublar formalaşmamışdı. Ona görə də “Varlıq” dərgisini məhz Azərbaycan türkləri üçün, onların ana dilində buraxmağı qarşısına məqsəd qoymuş olan C.Heyət “Varlıq” dərgisində çap etdirdiyi Azəri türkcəsinin tarixi əsərinin “İttihaf” hissəsində yazırdı: *“Bu əsəri illər boyu milli sitəm altında yaşayan və əksəriyyət olduğu halda, əqəlliyət haqlarından da məhrum qalan xalqıma və xalqımın böyük şairi Səhəndin əziz xatirəsinə ithaf edirəm”*. Sayı başqa xalqlardan az olmayıb, bəlkə İranda sayca birinci yerdə olan Azərbaycan türkləri uzun müddət öz şirin dilinə həsrət qalmışdı. Bunu professor Doktor Həmid Nitqi Cavad Heyətin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” adlı kitabına yazdığı müqəddimədə deyirdi: *“Qorxuram, cavan nəsil bu böyük işin kafi dərəcədə dərin mənasını başa düşməsin. Düşmənlərimiz uzun zamanlar bizim kimliyimizi göstərən ən kiçik qərinəni silmək, aradan*

aparmaq və bu mümkün deyilsə, təbir təfsir yolu ilə ən zəif rəvayətə dayanaraq gün kimi aydın dəlilləri heçə saymaq və unutturmaq istədilər. Bu işdə bilərəkdən planlı şəkildə xəyanət edənlər olduğu kimi, hakim mühitin ümumi atmosferinə uyaraq bilməyərəkdən o yolu gedənlər də çox oldu.

Bu düşmənlərin və düşmənlərin dostlarının təbiidir ki, baş hədəfləri dilimiz idi. Əlbəttə, dili inkar edə bilsələr, ədəbiyyatımız və onun tarixi də öz-özünə aradan gedər.

Dediyimiz kimi, baş hədəf dilimiz idi. Ona bir neçə tərəfdən hücumla keçdilər. Lap başda azərbaycanlı münəvvərlərin fars dili və mədəniyyətinə bəslədikləri səmimi və qədimi əlaqədən sui-istifadə etdilər. Bu əlaqəyə dayanaraq öz ana dilinə soyuqluq yaratmağa cəhd göstərdilər.

Ana dilinin təlim və təəllümü mümkün olmayınca və dil ancaq gündəlik, səthi münasibətlərə həsr edilincə, kəlmələr unudulur, xəzinəsi tükənir, dil fəqirləşir. Sonra münəvvərin başına qaxınc olur, xəbərsiz tutulduğu üçün, bu altdan-altdan xəbisanə təbliğ yalanına inanır. Həqarət hissi ilə özünü və dilini inkar etməyə başlayır. Uşağına elimizə əskidən dəb olan gözəl adlar yerinə, heç azərbaycan türkünün ağzında düzgün tələffüz edilməyəcək fars və firəngi adlar verərlər, onunla ana dilində danışmaz və axırda “iki məscid arasında binamaz” və “əz anca rande, əz inca mande” “nə o, nə bu” yəni - hüruyyətsiz, şəxsiyyətsiz “haymatlus” olur”. (10, 3)

Şərhə ehtiyac yoxdur. Dil işləndikcə cilalanar özünü zənginləşdirər. Cavad Heyət özü “İranda türk kültürünün durumu” adlı, məqaləsində “Varlıq” jurnalını nəşr edəndə

dil sarıdan qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs edərək yazırdı: “...Bizim 26 ildən bəri çap etdiyimiz “Varlıq” dərgisi bu günədək müntəzəm olaraq yayılmaqdadır. İlk saylarının çapına başladığımız zaman ana dilimizdə yazıb-oxuyanların sayı yetərli deyildi. O, dövrdə ana dilimizdə qüsursuz yaza bilən yazarların sayı barmaqla göstərilə biləcək vəziyyətdə idi. Bunlar da Türkiyədə və ya Şimali Azərbaycanda təhsil görmüş və ya özü müstəqil şəkildə öyrənmiş şəxslər idi. Biz “Varlıq”da ortağ türk dilini də göz önünə tutaraq Azərbaycan ədəbi dilində yazmağa başladıq, ədəbi dil bizdə işlənmədiyini üçün Azərbaycanda işlənən ədəbi dili qəbul etdik”. (10, 48)

Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili inkişaf üçün 90%-li azad şərait tapmışdı. (Bu haqda bəhs açmağa ehtiyac yoxdur) Buna görə də ədəbi dilimizin əksər üslubları inkişaf etmişdi. Buna görə də “Varlıq” dərgisinin şimali Azərbaycanda formalaşmış ədəbi dildə çıxması qanuna uyğundur. Əgər Cənubda dilimizin sosial həyatın bütün sahələrində işlənməsi təmin edilsə, xalq kütləvi səviyyədə savadlansa Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimiz tam sürətlə inkişaf edəcəkdir.

Dil və cəmiyyət problemi hər yerdə özünü eyni şəkildə göstərir. Əgər dil cəmiyyətə xidmət edirsə, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirirsə cəmiyyət onu yaşadacaq. Deməli dili yaşayırsa, millət yaşayacaq. Amma cəmiyyət həyatının güzgüsü olan dil cəmiyyətdə baş verən hadisələri əks etdirdiyi kimi, cəmiyyətin durumundan asılı olaraq qalır. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin durumu haqqında araşdırma apardıqdan sonra N.Cəfərov

belə bir nəticəyə gəlir: *“Azərbaycan ədəbi dili Cənubda taleyin ümidinə buraxılmışdır. Lakin bununla belə, ədəbi dilin gələcəyi barədə nikbin fikirdə olmağa əsas verən faktlar var, bunlardan biri ondan ibarətdir ki, əsrlər boyu Azərbaycan ədəbi dili dövlət tərəfindən mühafizə edilməməsinə baxmayaraq yaşamış, həm də nəinki yaşamış, özünün şedevrlərini yaratmışdır. XVII-XVIII əsrlərdə milli dilin təşəkkülü prosesi də mənəvi-mədəni intibahın təsiri ilə getmişdir. Yəni Azərbaycan ədəbi dilini bu və ya digər dövlət qurumu yaratmamışdır ki, məhv də edə bilsin. Ona görə də Cənubda ədəbi dilin hər hansı şəkildə qadağan olunması (ən mədəni formalardan ən vulqar formalara qədər) onun inkişafını ancaq ləngidə bilər, dayandıra bilməz, – ümumiyyətlə, elə bir qüvvə yoxdur ki, millətin iradəsi əleyhinə onun ədəbi dilini məhv etsin”*. (18, 125)

Cavad Heyətin ümumi dilçilik görüşləri

Cavad Heyət Azərbaycan, fars, fransız, ərəb dillərini bildiyi üçün həmin dillərin fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu arasında fərqi görmüş və başqa dilçi alimlərin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra dil və onun ümumi problemləri, mahiyyəti cəmiyyət həyatındakı mövqeyi haqqında öz konsepsiyasını formalaşdırmışdır. Onu maraqlandıran dilçiliyin açar sualı – dil nədir problemi olmuşdur. C. Heyətin Ümumi dilçiliyə aid fikirləri, əsasən, onun 2004-cü ilin yayında “Varlıq” dərgisində dərc etdirdiyi “Dil – ana dili və əhəmiyyəti” adlı irihəcmli məqaləsində ifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək istərdik ki, C. Heyətin ümumi dilçilik problemləri başlığı da elmi araşdırma xarakteri daşmadığı üçün hər hansı bir fikri başqa ümumi dilçilik qaynaqları ilə müqayisə etmək üçün zərurət görmürük. Çünki problemi tələbələrin başa düşə biləcəyi səviyyədə təqdim edirik. İndi və gələcək bölmələrdə C. Heyətin fikirləri ümumdünya dilçiliyi istiqamətindən kənara çıxarsa, onda müqayisəli şəkildə onları təqdim etmək olar. Bundan əlavə, bu bölmədəki fikirlər oxuculara artıq “Dilçiliyə giriş” fənnindən tanışdır. Cavad Heyətin bu məsələyə toxunması bir neçə cəhətdən önəmlidir:

1. İranda ümumi dilçiliyə dünya dilçilik standartları səviyyəsində yanaşılır.

2. Azərbaycandilli oxucular ana dilində bu problemlərin şərhini yalnız Cavad Heyətdən öyrənirlər.

Alim dil, onun mahiyyəti, dil və cəmiyyət mövzuları haqqında misilsiz şərhə qısa məlumat verir: *“Dil - insanlar arasında ünsiyyət, anlaşma və xəbərləşməni təmin edən bir vasitədir. Deməli, dil - bir irtibat vasiləsidir. Dil – sözlər və səslərdən təşəkkül edən bir dəstgah, şəbəkə və ya cümlələr toplusudur. Dil – mədəniyyətin aynası və onun təməl rüknüdür. İnsanın düşüncə və duyğularını, xəyal və istəklərin bütün incəlikləri ilə açıqlayan və yaşamasına imkan yaradan dildir. Cəmiyyəti millət halına gətirən bağların ən güclüsü dildir. Dil bir ictimai və canlı varlıqdır və zaman keçdikcə işlənməklə təkmilləşər, inkişaf edər, yaxud əksinə, geriləyər və hətta məhv ola bilər. Dilin inkişafına iki cür amil təsir göstərir”*. (12, 34)

Bu cümlələrin heç biri etiraz doğurmur. Hər bir cümlə ümumi dilçilikdə hamının qəbul etdiyi fikirləri ifadə edir. Bu cümlələrin hər birinə geniş şərh vermək mümkündür, amma, fikrimizcə, lazım deyil.

Bundan sonra müəllif dil və cəmiyyət probleminə toxunarkən obyektiv mövqedən çıxış edərək cəmiyyətin dilsiz yaşaya bilməcəyini söyləyir və öz arqumentini XIX əsr məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin məşhur fikrinə istinad edir: *“Xalqın əlindən hər şeyi alın, o, hər bir şeyi qaytara bilər. Ancaq dilini alsanız, o heç bir vaxt onu yarada bilməz, hətta yeni vətən də yarada bilər. Ancaq dili heç vaxt! Xalqın ağzında dil ölərsə, xalq da ölər”*.

Burada müəllif bir qədər Uşinskini sərbəst tərcümə etsədə fikri olduğu kimi vermişdir. Amma bir qədər irəli

gedərək həmin fikrin Azərbaycan dilinə aid olduğunu dolayısı ilə söyləmişdir. “Yazı dili” deyəndə Cənubi Azərbaycanda ana dilinin yazı dili olmadığına işarə edərək deyir ki, “bir xalqın yazı dili qadağan olarsa və uşaqları başqa bir dildə yazıb oxumağa məcbur qalarsa, o xalqın dili istihaləyə (tənəzzülə) uğrayar, bir müddət sonra da “picin” (fransız) olar.

Bu problemi müəllif dilin inkişaf qanunlarından bəhs edərkən şərh edir və dilin inkişafının xarici faktoru kimi “qadağan” məsələsini qoyur. C. Heyət dilin inkişafının ümumi və xüsusi qanunlarından ayrıca bəhs etmir. Amma “dil inkişafının daxili və xarici amilləri” deyəndə ümumi və xüsusi qanunları da onun içərisində verir. O yazır: *“Daxili amillər dilin daxili qanunlarına tabedir və təsiri müsbətdir. Dil işləmə-işləmə cilalanır, ehtiyaca görə yeni sözlər, terminlər törənir. Dilçi alimlər dilin qayda-qanunlarını kəşf edər və yazı dili, dil qaydaları və ümumxalq dili və ya bir ləhcə üzərində qurulur və inkişaf edir. Hər dilin bir yazı və ya ədəbi dili və bir neçə danışığ ləhcəsi vardır.*

Xarici amillər bütün dillər, hətta qonşu dillər bir-birinə təsir edir və bir-birindən bəzi kəlmələr və istilahlər alır. Bu hadisə ifrat şəklini alarsa və dilin qrammatikasına, söz tərkibinə də təsir edərsə, dili pozar və dil öz kimliyini yavaş-yavaş əldən verər. İngilislərin “picin dili” (pidgin language) dedikləri çincə-ingiliscə qarışığı olan bir dil məcunu əmələ gələr. Bu proses uzun müddət davam edərsə, xalqın dili və kimliyi də itə bilər”.

C.Heyət dünya dillərinin qrammatik tipinə (morfoloji təsnif) görə təsnif edərkən A.Şleyxerin 1808-ci ildəki bölgüsünə əsaslanır. Bunu həmin əsərdə özü qeyd etməsə də sonradan əlavə olunmuş (1814-cü ildə) inkorporlaşan dillərdən bəhs etməməsi bunu göstərir. Alim morfoloji cəhətdən dilləri üç qrupa bölür:

I. Yalın və ya yalınlayan dillər (isolating): Çin dili kimi. Bu dillərə əskidən “təkhecalı dillər” demişlər. Bunlarda sözlərin ancaq bir hissəsi təkhecalıdır.

Bu dillərdə sərf yoxdur. Sözlər şəkilçi almadan və dəyişmədən (inflexion) işlənir. Ancaq cümlədəki yerləri ilə və başqa kəlmələrlə yan-yana gəlmələri ilə müxalif məna və vəzifə görürlər. Çin dilində vurğu çox mühümdür. Bir söz bu üzdən müxtəlif mənalar ifadə edə bilər, həm də mütəşabih (homonym) sözlər çoxdur.

Çin yazısında hər söz bir işarətlə göstərilir. Ansaq günəş, ay və heyvanlar kimi məfhumlar şəkilləri ilə ifadə edilir.

II. Analitik dillər (flexible): Hind, Avropa və Sami dillər kimi. Bu dillərdə sərf əsnasında kəlmənin kökü dəyişilir, yəni, təhlilə uğrayır. Məsələn: “*rəftən: getmək*” feili sərf olunduğu zaman “*rəft: getdi*”, “*mirəvəd: getdi*” olur və kəlmənin kökü “*rəft*” dəyişir.

III. İltisqa dillər (aglutinativ): Türk dili kimi. İltisqa dillərdə sərf əsnasında kəlmənin kökü dəyişmir. Sərf, şəkilçilərin (son şəkilçi/suffix) kökün sonuna əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir: almaq → aldın, alacağam,

almışdım/qonaq → qonaqlar. Altay dilləri və hətta ural-altay dilləri bu qrup dillərdəndir. (12, 35–36)

Müəllif yalın və ya yalınlayan dillər dedikdə amorf (formasız, şəkilçisiz) dilləri nəzərdə tutur.

Analitik dillər dedikdə flektiv dil qrupunu nəzərdə tutur. Hind-Avropa və Sami dilləri haqlı olaraq bu qrupa daxil edir. Yeri gəlmişkən, müəllif fars dilini flektiv dillər qrupuna daxil edir. Bu doğrudur. Amma misalların tərcüməsində kiçik bir yanlışlıq vardır. Belə ki, “rəftən” (getmək) feili indiki zamanda “mirəvəd” gedir deməkdir. Tərcümədə isə həm *rəft*, həm də *mirəvəd* getdi kimi verilmişdir.

III qrupa daxil edilən iltisqi (aqqütinativ) dillər isə heç bir etiraz doğura bilməz.

Vaxtilə bəzi alimlər J.Russonun cəmiyyətin inkişaf mərhələləri haqqındakı fikrini dil tipologiyasına şamil edirdilər. Yəni nəbatat-heyvanat və camadat (insanlıq) mərhələlərini dilə şamil edəndə belə nəticəyə gəlirdilər ki, amorf dillərdə danışanlar nəbatat, iltisqi (aqqütinativ dillərdə danışanlar – heyvanat, flektiv dillərdə danışanlar isə insanlıq səviyyəsindədirlər. Bu fikri rus alimlərindən N.Q.Çernişevski də mənimsəmişdi. Yəni insanların heyvanlar və nəbatat üzərində ağılığı (üstünlüyü) olduğu kimi, flektiv dillərdə danışanların da iltisqi və amorf dillərdə danışanlar üzərində üstünlüyü (hakimiyyət) olmalıdır. (8, 447)

Amma elmi faktlar, hətta müasir kompüter həmin fikrin əksini deyir. Yəni iltisqi dillər flektiv dillərdən daha qədimdir, daha güclüdür. Təkcə bunu deyək ki, *rəftən* – *ro*, *qoftən* – *qu* şəklində sözləri dəyişmək üçün fars xalqına ən azı 500-600 il lazım gəlmişdir. Amma

get+mək, get+dim və s. çox asan dəyişir. Həm də flektiv dillərdə daxili fleksiya ilə dəyişmək çox çətin olduğu halda iltisqi dillərdə bir kəmiyyət şəkilçisi minlərlə sözə əlavə oluna bilər.

Cavad Heyət bu məsələyə xüsusi bir məqalə həsr etmişdir. Məqaləni müəllif belə adlandırmışdır: *“Azərbaycan türkcəsinin hind-Avropa dillərindən üstünlüyü”*. (13, 175)

Məqalədə müəllif Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan fars dilini götürərək Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək dilimizin üstünlüyünü sübut etmişdir. Müəllif *“Fars dili şəkər, türk dili künərdir”* məsələni şərh edir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə bir sıra şairlər türk dilində şeir yazmağın çətin olduğunu bəhanə edərək farsca yazmışlar. Müəllif böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin bu şahədəki böyük xidmətini qeyd edir. Əlişir Nəvai türk şairlərinin fars dilində şeir yazdığını görüb *“Mühakimətül-lüğətəyn”* adlı əsər yazmış və orada belə bir fikir işlətməmişdir: *“Türk dilində incəlik və zəriflik çoxdur, ancaq onları işlətmək asan deyil, yeni şeir söyləməyə başlayan kimsələr bu çətinlikdən qorxub, fars dilini üstün tuturlar. Zamanla bu iş adət halını alır. Halbuki, türk dili duyğu və düşüncələri ifadə etmək üçün daha uyğun və daha yetərlidir. Ancaq türkcə hünər göstərmək və gözəl şeir söyləmək hər kəsin işi deyil”*.

Nəvai özbək dilində 100 sözün-anlayışın adını verir ki, bunların qarşılığı fars dilində yoxdur. Farslar belə anlayışları ifadə etmək üçün ya ərəb dilinə müraciət edir, ya da fars dilində söz birləşməsindən istifadə edirlər. Məsələn, *yumurta* sözünü fars dilində 3 sözlə, ev

quşunun toxumu (toxme-morge-xanegi) kimi ifadə edirlər. Müəllif qeyd edir ki, mən də Nəvainin kitabından ilham alaraq 1993-cü ildə “müqayisə-tullüğətəyn” (dillərin müqayisəsi) kitabını yazdım. Orada fars və Azərbaycan türkcəsini müqayisə edib türk dilinin üstünlüklərini izah etdim və sonra farsçada qarşılığı olmayan 1700 türkcə kəlmənin siyahısını verdim. Kitabı farsca yazdım ki, bütün iranlılar oxuya bilsin.

Müəllif Azərbaycan dilində saitlərin çoxluğunu, fars dilində çoxlu qaydasız feillər olduğunu türk dilində fellərin növ, şəkil və zaman cəhətdən 51, fars dilində isə 15 olduğunu sübut edir. Müəllif xüsusi olaraq yazır:

“Türkcədə konkret adlardan başqa mücərrəd, abstrakt məfhumlar üçün də çox kəlmələr vardır. Eyni zamanda, sinonim və yaxınmənalı (nüans) sözlər çoxdur. Məsələn: ağrının çeşidinə görə müxtəlif sözlər işlənir: “ağrı”, “sancı”, “acı”, “sızı”, “yanqı”, “zoqqu” (Dərd, Suzes), “göynəmək” (zərbədən), “gizildəmək”. Farsçada bütün bu sözlərin qarşısında “suzeş” və “dərd” kəlmələri işlənir.

Nəticə: Türkcə ən qaydalı dillərdən biridir. Kəlmələr və özəlliklə (xüsusilə) feillər baxımından çox zəngindir. Səslərin ahəng qanunu türkcə kəlmələrə özəl (xüsusi) bir nizam və ahəng vermişdir.

Türkcədə konkret və mücərrəd məfhumlar üçün çox sayda kəlmədən başqa, ifadəni dəqiq və hər cür fikri düzgün bəyan etmək üçün yaxınmənalı (nüans) və sinonim sözlər vardır.

Türkcədə feillər say, növ, şəkil və zaman baxımından fəvqəladə zəngindir. Farsçada və digər dillərdə bir və ya bir neçə cümlə ilə ifadəsi mümkün olan bir düşüncə və

ya məfhumu türkcədə bəzən tək bir fiellə ifadə etmək mümkündür. Digər tərəfdən sözdüzəldən şəkilçilər, çeşidli məfhumları və yeni deyimləri yaratmaqla sözdüzəltmə bacarığının artmasına səbəb olmuşdur.

Türkcədə sintaksis və cümlə quruluşu Hind-Avropa dillərindən fərqlidir.

Türkcədə cümlənin əsas ünsürü cümlənin sonunda gəlir. Halbuki, hind-Avropa dillərində cümlənin əsas ünsürü cümlənin əvvəlində gəlir və sonrakı ünsürlər bağlayıcı ədatlarla zəcirin həlqələri kimi bir-birinə bağlanır.

Son olaraq məqaləmi belə bitirmək istəyirəm:

Türk dili düşüncə və diqqət dili, nəsr dilidir və elmi-fəlsəfi və sosial mövzuları və yaşayış problemlərinin ifadə etmək üçün daha uyğundur; nitq və yazı dilidir. Ancaq fars dili daha çox duyğu və hissiyat ifadəsi üçün uyğundur və şeir dilidir". (13, 180–181)

Cavad Heyət dünya dillərinin geneoloji təsnifinə də toxunmuşdur. Burada alim Ural-Altay dilləri haqqında qısaca bəhs edib, ana dili problemini geniş şərh edir. Ana dili haqqında çox deyilmiş çox da yazılmışdır.

Məlumdur ki, insan 50-55 dildə sərbəst danışa bilər. Amma əsas dil-əsas baza ana dili, təbiəti, ətraf mühiti dərk etmək üçün əsas olan ana dilidir. C.Heyətin ana dili və dil öyrənmə haqqında maraqlı fikirlərini geniş şəkildə verməyi vacib hesab edirik.

Ana dili və əhəmiyyəti

Ana dili uşaqlıqdan anadan öyrənilən dildir. Uşaqda dil öyrənmə qabiliyyəti yol yerimə və digər inkişaf prosesləri kimidir. Bu proses öz-özünə gerçəkləşir. Bunun təkə şərti uşağın ailə mühitində, camaat içində yaşaması, anası və ətrafındakıların onunla söhbət etməsidir. Uşaq, anasının və ətrafındakıların sözlərini eşidir, zaman keçdikcə onların mənalərini öyrənir, sonra onları işlətməyi təcrübə edir. Bu işi görərkən, öncə, tək sözlərlə başlayar və yavaş-yavaş söz birləşmələrini, sadə cümlələri ifadə edər və getdikcə dil qaydalarını (qrammatika) mənimsəyər və ya onu öyrəndiklərindən çıxardar. O, bu işi bilərəkdən yox, diqqət etmədən görər.

Uşaq dil təcrübəsini apararkən, bəzən sözlərdən mənasız söz birləşmələri və cümlələr qurar, sözlərlə oynar, öz-özünə danışar və bu şəkildə dil bilgisini təcrübə edərək təkmilləşdirər.

Uşaq 6 yaşına çatanda dil baxımından yetkin bir adam kimidir; yəni, dil qrammatikasını öyrənmiş və onu işlətmək və uyğulamaq qabiliyyətinə malik olmuşdur. Onun öyrəndiyi sözlər mühitdən aldığı təcrübələrə görədir və onun ehtiyaclarını qarşılamağa kifayət edir.

Uşağın dil açmaq qabiliyyəti beynin müəyyən inkişaf mərhələsi ilə əlaqədardır. Bu qabiliyyət 2–12 yaşlarında zühur edir. Yəni, uşaq bu yaşlarda danışan ailə və digər insanlardan uzaqda (məsələn, meşədə) qalar və sonradan ailə və ya camaat arasına gələrsə, bir daha dil açma bilməz.

Sonra müəllif uşağın dil açıb danışması probleminə toxunaraq “mərifət və tanımaq” fərziyyəsi, davranışçı (rəftar) fərziyyəsi (B.F.Skinner fərziyyəsi və Amerika alimi Noam Xomski nəzəriyyəsi haqqında geniş bəhs edir. Bunlar içərisində elm üçün ən maraqlısı Noam Xomskinin nəzəriyyəsidir. Bu haqda alim yazır:

Noam Xomski 1959-cu ildə İskinerin “Dil davranışı” adlı kitabına yazdığı tənqidi məqaləsində deyir ki, “dili öyrənmək yalnız bir yığın pərakəndə sözləri öyrənmək deyil, bu iş, zətən, də quruluşlarını (cümlə və s.) törətmək üçün lazım olan əsas qaydalar məcmuəsini öyrənməkdir”. Xomski zəhniləşmiş bu nizamı (qaydalar məcmuəsini) “dil qabiliyyəti” və ya “dil bacarığı”, “qrammatika bacarığı” adlandırır. Bu qaydalar sayəsindədir ki, insan hüdudsuz cümlələr qura bilir. Əgər dil öyrənmək bir sıra mühərrik (stimuls) və cavabdan əmələ gələn səslər qrupunun adəti olsaydı, o zaman hər kəsin dilin bütün cümlələrini tək-tək öyrənilə bəzərləməsi lazım gələrdi. Xomskiyə görə, dil öyrənmək prosesi zərb qaydasını (vurma cədvəli) öyrənməyə bənzər. Biz ana dilinin öyrənməli bir sıra qaydalarını öyrənirik. Bu qaydalar bizə hüdudsuz cümlə qurmağı öyrədir. Biz vurma cədvəlini öyrənməyə məcbur olduğumuz kimi, bu məhdud dil qaydalarını da öyrənirik, həm də sözlərlə mənalarının əlaqələrini mühərrik-cavab yolu ilə öyrənməliyik. Ondan sonra dilin törədici xüsusiyyəti işə qarışır.

İnsanda bu qabiliyyət və istedad irsidir və genetik yolla keçir.

Xomskiyə görə, bütün dillərin ortaq təməli (əsas) xüsusiyyətləri vardır və uşaq anadan olarkən bu ortaq

təməl xüsusiyyətlər onun zehmində dilin əsas təməli kimi artıq mövcuddur. Uşaq ana dilini bu təməl üzərində qurur və öyrənir. Deməli, bilqüvvə mövcud olan bu istedad və ya qabiliyyət mühitlə təmas etdikdən sonra bilfel (aktiv) şəkllə çevrilir və fəallaşır. Əlbəttə, sözləri öyrənməkdə, dil formalarının tələffüzündə təqlid, təkrar və adətin rolu inkar edilməzdir.

Xomskiyə görə, hər dil bir üst quruluş və bir də alt quruluş və ya dərin quruluşdan təşəkkül edir. Üst quruluş dillərə görə dəyişir, amma insanın bədəni və zehni quruluşunu əks etdirən dərin quruluş bütün dillərdə təqribən eynidir.

Uşaq ana dilini öyrənərkən dilin səsləri və səs dəsgahı ilə birlikdə “parçalar üstü səs vahidləri” (suprasegmental), yəni bir heca üstünə vurğu ya təkid (stress) ton (yəni, səslərin zil və bəm tələffüzü (intonation), söz və morfemlərin zil və bəmliliklərinin söhbət əsnasında dəyişməsi) və ya ahəng, duyğu (fasilə, məks) onun zehmində, hafizəsində yerləşir və danışarkən əsas xüsusiyyətləri kimi təzahür edir. Bu xüsusiyyətlərin dəyişilməsi və unudulması çox çətindir. (13, 32–38)

Cavad Heyət ikinci dil öyrənmək probleminə də toxunur. O bunun iki yolla ola biləcəyini söyləyir. O, göstərir ki, birinci yol başqa dili dil mühitində, yəni o dildə danışanların arasında ünsiyyətdə olaraq öyrənmək, ikinci yol dərs almaq yoludur. Bundan əlavə, ehtiyac olduqda insanın başqa dili sərbəst öyrənmək yolu da vardır. Cavad Heyət göstərir ki, Cənubi Azərbaycan türklərinin vəziyyəti isə bu üç üsulun heç birinə bənzəmir. Alim bu haqda yazır: *“Bizlərin, yəni Azərbaycanda və türk mühitində yaşayan xalqın durumu*

yuxarıdakı metodların heç biri ilə uzlaşmır. Uşaqlarımız altı yaşa qədər ana dilindən (türkcə) başqa dilin söz və cümlələrini eşitmir, ailə və ətrafındakılarla türkcə danışır. Ana dilinin özünəməxsus dil sistemi (dil şəbəkəsi) və ifadə tərzini təşəkkül edib, hər şeyi anlayıb ifadə edən vaxtında yəni altı yaş qurtarandan sonra məktəbə gedir. Orada farsca öyrənməyə başlayır, hər şeyi fars dilinin qavrayışı, ifadə tərzini ilə öyrənmək və ifadə etmək istəyir, bu da zehmindəki dil sistemi ilə üst-üstə düşmədiyi üçün uşaq çaşıb ləngiyir. Uşaq sözləri öyrənməkdə və cümlələri qurmaqda qeyri-adi çətinliklərlə qarşılaşır, həm də ana dilində savadı (oxuyub-yazma qabiliyyəti) olmadığı üçün yeni dilin söz və cümlələrini, qaydalarını ana dilində səbt və zəbt etməyi də bacarmır. Beləliklə, uşağın zehmində bir hüduda qədər çaşqınlıq və durğunluq əmələ gəlir, həm də zehnin və dil qabiliyyətinin inkişafında ləngimə olur, xüsusilə, nitq baxımından farsdilli uşaqlara nisbətən geridə qalır. Belə uşaqlar fars dilini bir elm kimi farsdilli uşaqlardan daha diqqətli və daha dərinləndirən öyrənsələr də, bu dili işlətmədə onlar qədər bacarıqlı ola bilməyəcəklər. Əlbəttə, istisnalardan başqa.

Elə buna görədir ki, məşhur natiqlər və vaizlərimiz daha çox farslardan çıxır! Halbuki, bizim dildə danışan qonşu xalqlarda ana dilində təhsil aldıkları üçün hər kəs bir natiq kimi və çoxları bacarıqlı bir xətib kimi danışirlar.

Təəssüf doğuran vəziyyətimizə səbəb, Pəhləvi rejiminin şovinist farslaşdırma siyasəti olmuşdur. Altmış il yazı dilimiz tətillik olmuş, hətta məktəblərimizdə ana

dilində danışmaq da qadağan və cərimə verməyə bəhanə olmuşdur". (9, 41)

Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda türkologiyanın banisidir

İranda qacarlar, pəhləvilər dövründə Azərbaycan dilinin özünə, xalqın mənəvi mədəniyyət tarixinə həqarətlə baxıldığı, onun işlənməsinə və nəşrinə qadağalar qoyulduğu halda, burada türkologiyadan danışmaq olmazdı. Bəzi şovinist alimlər isə türk, Azərbaycan sözlərini belə təhrif olunmuş şəkildə təqdim edirdilər. 1979-cu il fevral inqilabından sonra bir sıra vətənpərvər alimlər bu sahədə milli mövqedən araşdırma aparmışlar. C.Heyət onların birincisi kimi, Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərindən əlavə türkologiya ilə də məşğul olmuşdur. Cavad Heyətin türkologiyaya aid fikirləri onun “Türkcənin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (15) və “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (16) adlı əsərlərində əks olunmuşdur.

Müəllif hər şeydən əvvəl, türk sözünün mənşəyi haqqında yazmaq üçün bu sözün müxtəlif mənbələrdə necə adlandırıldığını araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir.

Türk adı. “Türk” sözü əski mənbələrdə müxtəlif tələffüzlərdə qeyd edilmişdir (Herodotda “Tarkita”, Hind mənbəyində “Turuxa”, Çin mənbəyində “Tukuyə” və sairə).

Miladi VII əsrdə Orxon yazılı daşlarında bugünkü tələffüzlə millət və dövlət mənasında işlədilmişdir.

“Türk” sözünə törəmək, güc və qüvvət, məğfər və intizam kimi müxtəlif mənalar verilmişdir. Belə nəzərə

gəlir ki, “türk” sözü Göktürk dövlətini quran (552-ci il) və idarə edən Aşina (aşmaqdan) ailəsi qəbiləsinin adı olmuş və sonradan bütün millətə və bu dildə danışan ellərə şamil olmuşdur. (14, 9)

Alim türk soyunu monqollardan fərqləndirərək qeyd edir ki, “Türklər ağ irqin turan qolundan olub əsasında braxikeqol, üzürgirdə və badam gözlü olmuşlar”. Əsərdə türklərin ilkin məskəni və sonradan qərbə və cənuba doğru yürüşləri öz əksini tapır. O, qeyd edir ki, *“Bu gün türkdilli ellər Balkanlardan Okeyanus Kəbirə qədər (yaqutlar), Quzeydə Buz dənizindən güneydə Tibetə qədər geniş bir məntəqədə yaşayırlar. Xalqın əksəriyyətini təşkil edən türklər Türkiyə, Qərbi və Şərqi Türküstan, Azərbaycan, Türkmənistandan başqa, Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşistan, Yaqutistan və Altay dağları - Baykal dəryaçəsi arasındakı Altay, Xakas və Tuva əyalətlərində və xalqın daha azını təşkil etmək üzrə Yuqoslaviyada (Makedoniya və Uskupda), Ləhistan, Ruminiyada (Dobruşa və Bessarabiya), Bulqarıstanda (Qərbi Trakiyada), İraqda (Kərkükdə), Suriyada, Əfqanıstanda, Kibrisdə və İranın müxtəlif əyalətlərində toplu halda yaşayırlar”*.

Alimin türkologiyaya aid ən böyük əsəri “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” adlı iri həcmli kitabıdır. Kitab 460 səhifədən ibarətdir. Müəllif bu əsəri 4 fəslə bölmüşdür. Kitabın ön sözünü məşhur Azərbaycan alimi Həmid Nitqi və görkəmli şərqşünas, alman alimi Herhad Dorfer yazmışlar. Kitab şovinist Əhməd Kəsrəvi, Kavə Bayat, Həmid Əhmədi, Əli Mürsidzadə, Heydəri kimi

paniranist cızmaqaraçılara tutarlı və arqumentli zərbə vurur.

Kitabın birinci fəsli türk dilinin gözəlliyini, rəvanlığını, sait səslərin çoxluğundan dolayı musiqililiyini sübut edir. Bu fəsildə müəllif türklərin bu gün yaşadığı arealları yuxarıda deyildiyi kimi təsdiqləyir. İkinci hissədə türk dillərinin tarixi inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi göstərir:

1. Alteik dövrü (monqol dili ilə müştərəkdir).
2. Prototürk.
3. Ən qədim türk dili dövrü (hun, bolqar, peçeneq, xəzər).

Bu üç dövr haqqında ədəbi mənbə yoxdur. Lakin aşağıdakı 3 dövr haqqındakı məlumatların əvvəlki dövrləri də əhatə etməsi haqqında şübhə yeri qoymur. Göytürk dili bu dövrə aiddir.

4. Qədim türk dili dövrü.
5. Orta əsrlər türk dili dövrü.
6. Yeni türk dili dövrü. (15)

Müəllif 4-cü dövrə aid olan “Gültigin daş yazısı abidələrinin müqəddiməsinin azərbaycanca 5 bəndini verdikdən sonra Bilgə Xaqanın türk millətinə müraciətini verir. Müraciət vətənpərvərlik cəhətdən bu

gün də əhəmiyyətini, dəyərini itirməmiş və indiki şəraitə daha uyğun olduğunu nəzərə alıb onu olduğu kimi veririk.

“Nə qədər ki, Ötükən meşələrindən uzaqlaşmamısınız, əlçatmaz yerlərə getməmişiniz, müstəqil və başı uca olacaqsınız”. Sonra deyir: “Ey türk, mənim sözlərimi eşit! Sən öz xaqanınin sözlərinə qulaq asmadın, ona görə də hara getdin xar və peşman oldun! Ey millət, türk və oğuz bəyləri, əgər yuxarıda asiman cırılmasa, aşağıda torpaq yarılmasa heç kəs türk ölkəsini məhv edə bilməz. O vaxt ki bizim bəglər Çin xaqanına tabe oldular, kişilərimiz nökar, qızlarımız kənimə çevriliblər. Allah bunu istəmədi və atam İltəriş xanla anam İlbilgə xatun milləti cəm etdilər düşmənlərimizlə döyüşərək onlara qalib gəldilər və istiqlaliyyətlərini yenidən qazandılar”. (15, 23)

Misal verdiyimiz Orxon-Yenisey kitabələrinin dilini müəllif haqlı olaraq türk tayfalarının ortaqlı dili hesab edir. Sonra XI əsrdə M.Kaşqarının “Divani-luğəti-it-türk”, Yusif Balasqunlunun “Qutadqu bilik”, XII əsrdə Əhməd Yuknakiinin “Ətabətul həqayiq”, Əhməd Yasəvinin “Divani himət”, “Dastani Əhməd Hərami”, XIII əsrdə Həsənoğlunun qəzəlini türk dillərinin ədəbi-elmi qaynaqları kimi dəyərləndirir.

Kitabın müasir türk dilləri bölməsində müəllif türk dillərinin bölgüsünü müstəqil dil kimi bəhs edir. Bu bölmədə maraqlı və dəyərli hissələrdən biri də “Azərbaycan türkcəsi, yaxud İran türkcəsi” başlığı ilə verilən hissədir. Bu bölmədə alim Cənubi Azərbaycanda

ana dilinin yayılma areallarını vermiş və Şimali Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə edərək Cənubi Azərbaycan ləhcələrini coğrafi prinsipə görə 9 qrupa bölmüşdür:

1. Mərkəzi ləhcə: Təbriz, Marağa.
2. Şimali ləhcə: Mərənd, Əhər.
3. Şimali-Qərb ləhcəsi: Xoy, Maku.
4. Şimali-Şərq ləhcəsi: Bekrabah, Bacrəvan.
5. Şərq ləhcəsi: Ərdəbil (Savalan), Xalxal.
6. Qərb ləhcəsi: Urmiya-Səlmas.
7. Cənub ləhcəsi: Sayınqala.
8. Cənubi-Şərq ləhcəsi: Zəncan.
9. Cənubi-Qərb ləhcəsi: Savecbulaq. (15, 71)

Müəllif türk dilləri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verir. “Türkiyə türklərinin danışıq növləri” adlı hissədə türk dilinin dialektləri haqqında məlumat verir və göstərir ki, Türkiyə türklərində dialektologiyanın əsasını prof. Ə.Cəfəroğlu qoymuşdur. Sonra 1939–57-ci illər arasında 6 cilddə “Türkiyədə xalq ağzından sözdüzəltmə dərgisi” nəşr edilmişdir. Alim Türkiyə türkcəsini 7 ləhcəyə bölür:

1. Cənub-Şərq ləhcəsi (Bandırmadan Antalyayadək).
2. Orta Anadolu ləhcəsi (İfondan Ərzurumadək).
3. Şərqi Anadolu ləhcəsi (Alazığ və Ərzurumdan İran sərhədələrinədək).
4. Şimal-Şərqi Qara dəniz sahili ləhcəsi (Samsundan Rizəvədək).
5. Cənub-Qərbi Anadolu ləhcəsi (Qazı Antal, Ədrnə, Antaliya və ətrafı).
6. Kastamono və ya Şimal-Qərbi ləhcəsi.
7. Karamanlı ləhcəsi. (15, 71)

Müəllif bu bölmədə Azərbaycan türkcəsinin adı və türk dilləri ailəsindəki yeri-mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verir. Vətənpərvər alim öz mövqeyinin – arqumentinin düzgünlüyünü dünyanın ən mötəbər ensiklopediyaları, məşhur alimlərin əsərləri ilə təsdiq edərək şovinist panfarsistlərə qarşı tutarlı cavab verir. O, göstərir ki, 1991-ci ildə İngiltərənin Vilyam Pentom nəşriyyatında nəşr olunmuş “Britanika” ensiklopediyasının 932-ci səhifəsində belə yazılır: *“Sovet Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı bir-birinə bağlıdır və hər iki Azərbaycanın xalqı bir kökdən və bir soydandır. Yalnız fərqli siyasi rejimlərdə yaşayıblar...”*

Təxminən bu və buna bənzər həqiqətlər 1962-ci ildə nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasında, 1971-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasının 2-ci cildində, 1960-cı ildə nəşr olunan “Qrad Laros” ensiklopediyasında, 1975-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “İnternasional” ensiklopediyasında, 1966-cı ildə Almaniyada nəşr olunan “Brok Havsin” ensiklopediyasında öz əksini tapır. Azərbaycan haqlarının qorunduğu bu mənbələri tədqiqata cəlb edən müəllif əsl vətəndaşlıq işi görmüş olur.

Kitabın son bölümündə Xorasan və mərkəzi bölgələrdə yaşayan “Xələc”, “Əbiverd”, “Sonqur” və digər türk soyları haqqında elmi məlumat da böyük maraq doğurur.

Professor Cavad Heyət bu əsərində türk dilinin tarixini onu yaradan xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə verməyə çalışmış, türkologiyanın elmi-nəzəri prinsiplərini, ümumi inkişaf qanunlarının müasir mərhələdə vəzifələrini açıqlamışdır.

Əminik ki, türk dünyası üzrə ortaq araşdırma qaynağı olan bu əsər yeni mərhələdə tədqiqat üçün əvəzsiz mənbə olacaqdır.

Buraya alimin daha başqa bir fikrini də əlavə etmək yerinə düşərdi (həmin fikir “Varlıq” dərgisinin 6-cı sayında 91-ci səhifədə də vardır).

Türklərin bir hissəsi (10.000 ailə) Qərbi Göy türk xaqanı İstəmi xanın ordusunun qalıqlarından olmuşlar ki, sasanilər tərəfindən məğlub edilmişdilər. Ərəblərin həmləsi ərəfəsində bu məntəqənin türk dilli sakinlərinin bir hissəsi diqqət mərkəzində olmuşlar. Vəhəb İbn Münəbbə “İltiğan” kitabında (Heydərabad çapı) söyləyir

ki, bir gün Müaviyə öz müşaviri Əbid İbn Sariyədən soruşur ki, Azərbaycan haradır? Əbid cavab verir ki, ora qədimdən türklər ölkəsi olmuşdur. Eramızın VII əsrindən türkmən qəbilələrinin bir hissəsi (oğuzlar) əvvəlcə Xorasana, sonra isə Azərbaycana gəldilər. Bunların bir hissəsi ərəb əmirləri tərəfindən təbəəyə, bəziləri isə əsirə çevrildilər. X əsrdə Kiyev rusları qüvvətlənərək Cənuba hərəkət etdilər və xəzərlə döyüşə girdilər. Bu döyüşdə (945-ci il) xəzərlər məğlub oldular və cənuba doğru, yəni Azərbaycan istiqamətində geri çəkildilər.

Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda “Yeni dilçiliyin” banisidir

Müasir dünya dilçiliyində “Mətn dilçiliyi” aparıcı mövqeyə çıxmışdır. “Mətn sintaksisi” problemi XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Dilçilikdə bu yeni istiqamətin banisi çex alimi V.Mateziusdur. Sonradan bu problemlə çex alimləri F.Daneş, Y.Firbas, P.Adams, Y.Mistirka, Polyak alimi P.Seqal, alman alimi Z.Şmidt, V.Dresler və s. kimi alimlər bu sahədə geniş tədqiqat aparmışlar. Sovet dilçiliyində bu problemlə K.Q.Kruşelntskaya məşğul olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində Ə.Xəlilov işarə əvəzliliklərindən (o, bu) bəhs edərkən onların mətni əlaqələndirən vasitə kimi bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində “Mətn sintaksisini” elmi cəhətdən əsaslandırıb, Azərbaycan dili mətnləri üzərində apardığı tədqiqatla möhkəmləndirən K.Abdullayev olmuşdur. İndi mətn sintaksisinin, demək olar ki, bütün problemləri işlənmiş və mütəxəssislər yetişmişdir. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövün ilk tədqiqatçısı K.Abdullayevin ardıcılları mətn və diskurs, mətnin strukturu, mətnin sintaktik sistemdə yeri kimi sahələr üzrə A.Y.Məmmədov, MSB-ün türk dillərinə tətbiqi sahəsi üzrə N.S.Novruzova, MSB-lər üzrə əlaqə üsulları sahəsində Ş.Q.Hüseynov MSB-nin aktual üzvlənməsi üzrə M.M.Musayev və s. kimi mütəxəssislər yetişmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin 40-45 illik tarixi olduğu halda, Cənubi Azərbaycanda bu işin cəmi 16 illik tarixi vardır.

Cavad Heyət 1996-cı ildə “Varlıq” dərgisinin 100-cü sayında “Yeni dilçilik və dilimizə tətbiqi məsələsi” adlı məqalədə dilçilik tarixindən bəhs edir. Alim qədim dilçilikdən bəhs edərkən Hindistan və Yunanıstanda meydana gələn dilçilik çalışmalarını nəzərdə tutur. (9, 44)

Miladdan öncə IV əsrdə Panininin Veda və Sanskrit dillərini müqayisə etməsindən bəhs edir. Sonra Frakıyalı Dionisinin İskəndəriyyədə qrammatikanı müstəqil elm kimi ortaya qoyduğunu, Romalıların Yunan dilçilərinin təsiri ilə Yunan dilinin qrammatikasını yazdıqlarını göstərir. VI əsrdə İstanbul romalılarından Priskanus latın dilinin qrammatikasını yazmışdır.

VII əsrdə bəzi filosoflar dilçiliyi (hikmətə) fəlsəfəyə daxil edərək dili insan düşüncəsini əks etməsi kimi qəbul etdilər.

Yeni dilçiliyin İsveçrə dilçisi F.de Sössürlə başladığını göstərir.

Yeni dilçilik XX əsrin əvvəlində Ferdinand de Sössür ilə başlamışdır. Sössür Jenev dilçilik məktəbinin müəllimi olub və dilçilik haqqında yeni fikirlərini dərsləri əsnasında (1906–1911) izah etmiş və kitabı vəfatından sonra, 1913-cü ildə “Ümumi dilçilik kursu” adı ilə şagirdləri tərəfindən nəşr olunmuşdur. Sössürün nəzəriyyəsinə görə, dil bir işarələr (əlamətlər) sistemidir və dildəki vahidlər bu sistem və ya quruluş içində yerlərilə, bir-birlərilə olan bağlantı-əlaqələrilə dəyərləndirilirlər.

Sössürün tərif etdiyi dil sisteminə “strukturalizm” və ya “strukturalist dilçilik” dedilər.

Sössür sinxronik (çağdaş) tövsifi dilçiliklə diakronik (tarixi) dilçiliyi bir-birindən ayırdı və qrammatika kitablarında tarixi dil xüsusiyyətlərini bugünkü dilə qarışdırmağı rədd etdi.

Sössür dili bir şahmata bənzətədi və dedi ki, bir adam iki nəfərin şahmat oyununu bir müddət seyr edərsə və diqqət yetirərsə, bu oyunun tarixini bilmədən onu öyrənər və quruluşuna bələd olar. Bu oyun sistemi (quruluşu) xaric gerçəklikdən müstəqil, etibarı bir sıra qaydalardan təşəkkül etmişdir və öz içində bir bütöv (küll) meydana gətirir. Oyunu təşkil edən ünsürlərin öz vücutları əhəmiyyətli deyil, mühüm olan quruluş içindəki funksiyaları, bir-birləri ilə əlaqələridir. Sössür dil ilə söz və nitqi bir-birindən ayırdı və dedi ki, dil - bir dil nizamına verilən addır, türkcə dediyimiz zaman dili bu mənada işlədirik. Söz və nitq isə dilin konkret şəkildə işlənməsidir. Konkret və fərdə məxsus olan nitqin arxasında onu müəyyənləşdirən zehni və ictimai bir sistem vardır. Dilçiliyin vəzifə və məqsədi dil quruluşunun açıqlama və işlənməsinə bələd olmaqdır və bunun üçün nitqi tədqiq edir. (9, 45–46)

Alim F.de Sössürün sinxron dilçiliyə üstünlük verdiyini qeyd edir. Sonra strukturalizmin də F.de Sössürün adı ilə bağlı olduğunu göstərərək bu cərəyanın əsas xüsusiyyətlərini göstərir və qeyd edir ki, struktur təhlil iltisəqi dillər üçün uğurla tətbiq edildiyini göstərir. Sonra C.Heyət Praqa dilçilik məktəbindən bəhs edir. Onun rəhbəri Nikolay Trubetskoy və Roman Yakobsonun xidmətlərini qeyd edir. O, göstərir ki, *“Trubetskoya görə, bir dilin fonem sistemi onun fonemlərinin sayı ilə yox, qarşılaşdırmalar şəbəkəsi ilə*

ölçülür. Bu qarşılaşdırmaları təşkil edən fonemlərin hər biri bir sıra xüsusiyyətlərin toplusudur”.

Alim Danimarka dilçiliyi – Kopenhagen məktəbindən bəhs edərkən həmin məktəbin dilçilik tarixinə 1934-cü ildə daxil olduğunu qeyd edir. O, göstərir ki, bu məktəbin elmi yeniliyi, hər şeydən əvvəl dil əlamətinin (sözün) iki tərəfi olan ləfz və mənanı (sözün daxili və xarici forması) ümumi sistemdə uzlaşdırmağa çalışdı və onları müəyyən kateqoriya məfhumlarla tərif etmək istədi.

Nəhayət alim Amerika strukturalizmi və onun əsas xüsusiyyətləri üzərində dayanaraq yazır: *“Amerika strukturalizmi Avropadakı strukturalist məktəblərdən büsbütün ayrı yolu təqib etmişdir. Bunun iki səbəbi olmuşdur: birincisi, Amerika qızıl dərilələrin dillərinin tədqiqi, ikincisi, davranışçı psixologiyanın orada yayılması.*

Amerika strukturalizminin qurucusu Leonard Blumfeld olmuşdur. Blumfeld davranışçı psixologiyaya dərinədən bağlı olduğu üçün onun məfhum və metodlarını dilçiliyə tətbiq etməyə çalışdı.

Davranışçı psixologiyada insanın görünə bilən tərəfləri diqqət mərkəzində tutulur, yəni onun rəftarı, davranışı göz önünə alınır və görünməyən iç aləmi nəzərdə tutulmur. Psixologiyada davranış metodunun qurucusu Vatson deyirdi ki, hər canlı varlığın davranışı onun mühitindən aldığı təsirə verdiyi cavablarla izah edilir.

Vatsona görə, fikir öz-özünə danışmaqdan (nitq) ibarətdir. Bu əsnada nitq, danışq üzlələrinin əzələlərində zəif hərəkətlər əmələ gəlir ki, normal qulaqla eşidilməz,

amma bunları da eşidiləcək duruma gətirmək mümkündür. Deməli, fikir də bir davranışdır.

Amerika strukturalizminin mühüm xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Dilin konkret tərəfinə əsaslanmaq, yəni nitqi dilin əvəzinə tədqiq etmək. Bunlar danışmaları lentə alıb, təhlil etdilər və onun qrammatikasını yazdılar və bu işdə sağlam dil intuisiyasından (dil sezgisi) faydalanmadılar.

2. Mənanı nəzərdə tutmaq: sözlərin mənası konkret bir varlıq olmadığı üçün bu dilçilər tədqiqlərində mənanı nəzərdə tutmadılar. Bunlar cümlələrdəki formal əlamətləri cümlələrin anlaşılmasına yeganə vəs ilə sayır və qrammatikanın ancaq formal olmağına və mənadan faydalanmamağına israr edirdilər”. (9, 52)

C. Heyətin Misir dünya dilçiliyi haqqında ikinci əsəri yenə 1996-cı ildə meydana gəldi. Bu əsər Noam Xomskinin “Tərədicililik” (Generativ dilçilik) nəzəriyyəsinin şərhinə həsr edilmişdir. (9, 54–69)

Əsər “Varlıq” dərgisinin 1996-cı il 101-ci sayında dərc edilmişdir. Görkəmli Amerika dilçisi, Amerikan deskriptivizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Zelik Hərrisin tələbəsi Noam Xomski 1957-ci ildə yazdığı (ilk kitabı) “Sintaktik strukturlar” əsərində özündən əvvəlki deskriptivizmə qarşı özünün tərədicil qrammatika nəzəriyyəsinə qoydu. O, burada ali və üst quruluşlardan bəhs edir.

“Uşağın dil açmağı bu alt quruluş üzərində üst quruluşu əmələ gətirir. Dillərin ortaq xüsusiyyətləri də bu alt quruluşdan əmələ gəlmişdir. Məsələn, hər dilin iki dərəcəli parçalanması (təcrizə təhlil) mümkündür. Hər dil əvvəlcə sözlərə və ya morfemlərə, sonra fonemlərə bölünə bilər. Bütün dillərdə sait və samit fonemlər var və onların sayları məhduddur. Uşağın dil öyrənməsi fizioloji bir hadisədir və onun böyümə və inkişaf prosesinin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Dil öyrənmə qabiliyyəti uşağın böyüməsində müəyyən dövrdə, yəni 2-12 yaşlar arasında aşkar olur”.

Xomski dərinlik və üst qat mənanın bir cümlədə eyni strukturda mövcud olduğunu göstərir. C.Heyət bu problemə toxunaraq yazır: *“Xomskiyə görə, qrammatikanın dildə gerçəkləri təsvir edib cümlələr arasındakı rabitəni izah edə bilməsi üçün yalnız dil işarələri (ləfz), aşkar və konkret əlaqələr və münasibətlərlə əlaqələnməsi kifayət etmir. Konkret cümlələrin (nitq) alt quruluşundakı gizli əlaqələrə də diqqət yetirilməlidir. Ona görə, hər cümlənin iki strukturu, quruluşu vardır: biri dərinlikdəki struktur (deep structure), digəri üzdəki struktur (surface structure). Dərinlikdəki struktur cümlə ünsürləri arasında məna və məntiqi əlaqələri müəyyənləşdirir. Halbuki üzdəki quruluş cümlənin xarici və konkret şəklini göstərir və mütləq şəkildə dərinlikdəki quruluşla uzlaşmaz”.* (9, 56)

Dilin struktur elementləri üst mənanı dərinləşdirməyə (daha doğrusu, alt mənanın üzə çıxmasına kömək edir.

Alim cümlə quruluşunda törədici qrammatika elementlərini verir və onları cümlə-misallarla izah edir.

Sadə cümlə: *Adam yatır*

C – Aq – f

Bu cümləni genişləndirmək dərinləşdirmək üçün dil elementlərini ixtisarla verir.

A.Q. – ad qrupu

A. – ad

F. – feil

Şl. – şəkilçi

Ş – şəxs

MFH (məful – **A.B.**) – tamamlıq

Z – zəmir (əvəzlik)

C – cümlə

S – sifət

Zə – zərf

H.şl – hal şəkilçisi

K.F. – köməkçi feil və s.

Sonra alim *O kiçik uşaq xəstələnmiş* cümləsinin törədici strukturunu belə verir.

1. C – Aq – Fq

2. Aq – ad

sifət

say

əv

3. Fq – feil

Zaman şək.
Şəxs şək.

Bu cümlənin struktur sxemini belə verir:

Aq

Ə

Aq

S a

Alim belə bir nəticəyə gəlir ki,

Dönüşüm qaydaları da mənanı dəyişdirmədən dərin quruluş üzərində əməliyyat aparır və morfemlərin (sözlərin) üzdəki quruluşunu əmələ gətirir. Xomski son əsərlərində öncəki prinsipinin əksinə mənə cəhətindən yuxarıdakı quruluş üzərində durmuşdur.

Lakof, Mak Kauli, Chafe kimi törədici semantika tərəfdarları cümlə törətmə işinin mənə, semantik quruluşlarda başladığı görüşünü müdafiə etmişlər. Onlara görə, təməl hissə nəhv yox, semantiktir. Semantik quruluşlar təfsir deyil. Öz-özünə əmələ gəlirlər, dillərin məfhuma əsaslanan yönləri universal (aləmşümul) olub, nəhv və səs, fonetik tərəfləri dildən dilə dəyişir.

Xomski sonradan yazdığı “Adlaşdırma barədə mülahizələr” (1970), “Dərin quruluş, üzdəki quruluş və mənə təbiri” və b. əsərlərində fikirlərini dəyişərək bu nəticəyə gəlmişdir ki:

1. Törədici-dönüşümlü qrammatikada nəhv əsas rolunu ifadə etmir. Burada əsas vəzifə sözlərə və mənəşünaslığa

semantikanın öhdəsinə buraxılmışdır. Ona görə dönüşümlü qaydalar da çox azalmışdır.

2. Qrammatikanın ümumi (universal) qaydalarının hazırlanmasına və bu qaydalardan başqa dilləri öyrənməkdə faydalanmağa cəhd edilmişdir.

Böyük filoloq alim, alovlu vətənpərvər, dünya şöhrətli alim-cərrah Cavad Heyət öz “Varlıq” dərgisi ilə yenə xalqımızın milli-mənəvi ideyaları uğrunda bu gün də vardır. “Molla Nəsrəddin” Sabiri, Haqverdiyevi və başqalarını yetişdirdiyi kimi, “Varlıq” da çoxlu vətənpərvər alim yazıçının yaradıcılıq tribunası rolunu oynayır.

Cavad Heyət üçün Azərbaycanın o tayı, bu tayı yoxdur. Onun qəlbində vahid bütöv Azərbaycan məhəbbəti vardır. Alim vətənin Şimal hissəsinə yalnız 1982-ci ildən sonra gələ bilmişdir. Sonra 1987-ci ildə M.F.Axundovun yubileyində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdir. Azərbaycanın Şimal hissəsi dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra xalqımızın Ümummilli lideri sabiq prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə C.Heyətin 75-ci ildönümü 2000-ci ildə keçirilmişdir. Böyük alimə Bakı şəhərində mənzil də verilmişdir. 2005-ci ildə alimin 80 illik yubileyi Bakıda təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Cavad Heyət Sovet İmperiyasının çökməsi ilə birbaşa əlaqəsi olan erməni təcavüzü zamanı xalqımızın təpədən dırnağa qədər Sovet silahı ilə silahlanmış erməni-sovet ordusu qarşısında Əliyevin, xalqımızın dadına çatmaq üçün İranda Qarabağ müsəlmanlarına yardım komitəsi yaratmış və həmin komitənin sədri olmuşdur. Xalqımızın

vətənsəvər oğlu sədri olduğu komitə adından dünyanın bir çox dövlət və hökumət başçılarına müraciət edərək qırğının dayandırılmasına kömək etmələrini xahiş etmişdir. Belə müraciətlərdən biri Türkiyənin o vaxtki prezidenti (C.Heyətin tələbək yoldaşı) Süleyman Dəmirələ yazdığı məktubdur. 21 noyabr 1993-cü ildə yazılmış məktubu “Varlıq” jurnalında “Allah-təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm” adı ilə çap etmişdir. Bu böyük insanın bütöv Azərbaycan vahid Azərbaycan xalqı üçün necə böyük sima olduğunu gənc nəslə çatdırmaq üçün məktubu eynilə burada verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

“Sayın Süleyman Dəmirəl həzrətləri! Türkiyə cumhurbaşkanı!”

Sizi bu məşğul günlərinizdə narahat etdiyim üçün üzr diləyirəm. Bu cəsarəti Sizi 50 ildən bəri, yəni tələbək zamanından tanıdığımdan və Sizde insani milli və dini duyğuların güclü olduğunu bildiyimdən və eyni zamanda, təcrübəli, bəsirətli bir dövlət rəisi olduğunuzdan alıram. Müsəlman, azəri qardaşlarınızın faciəli və tarixi düşmənləri arasında yalqız, kimsəsiz qaldıqlarını açıqlamağı lazım görmürəm. Bu gün Arazın quzeyindəki dindəş və soydaşlarımız tarixdə az rastlaşdığımız bir faciə və soyqırırma məruz qalıblar. Həm də böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında yaşayan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən. Ermənilər ən modern silahlarla azəri qardaşlarımızın vətəninə hücum etmiş, insanları böyük-kıçık, qadın-kışi demədən vəhşi şəkildə öldürmüş,

evlərini, yurdlarını da dağıdıb talan etmişlər. 5 ildən bəri davam edən bu təcavüz və soyqırımlar son zamanlarda daha da şiddətlənmişdir. Bu durum qarşısında bütün dünya əfkari-ümmümiyyəsi susur, insan haqlarını qoruyanlar da heç bir etiraz etmirlər. Belə bir durum qarşısında müsəlman dünyasının, türklərin, Türkiyə və İran İslam Cumhuriyyətinin və uluslarımızın vəzifə və məsuliyyətləri nə ola bilər? Bu məzlum, silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalnızca buraxmalıyıq? Erməni daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə tamaşaçıyıq qalacağıq? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət, insanlığa yaraşarmı? Bu, bizim şanlı tariximizə sığarmı?

Sayın cumhur rəisi! Lütfən, məni əfv edin. Bu sətirləri göz yaşlarımın qabağını ala bilmədən yazıram. Və bu anda Allah-təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm.

Sayın başqan! Mən diplomat və siyasət adamı deyiləm. Mənim bütün həyatım elm və həkimliklə keçmişdir. Fəqət, heç bir zaman insanlığın acılarını unutmadığım kimi, məmləkətim, millətim, dindaşlarım və soydaşlarımın qayğı və kədərlərindən də kənar qalmadım və onlardan ayrı yaşamadım. Arazın quzeyindəki - qardaşlarımız məni azərilərin ağsaqqalları bilirlər. Mən özümü bu şərəfli ada layiq görmürəm. Amma onların mənə olan güvənci və bugünkü ağır və fəci durumlarını göz önünə alaraq bir azəri ağsaqqalı kimi zati-alinizdən xahiş edirəm. Hər şeyə rəğmən təcrübəli, bəsirətli dövlət rəisi, millət lideri və haqqsevən

bir insan kimi ciddi ölüm təhlükəsində qalan məzlum azəri qardaşlarımızın yardımına qalxın. Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, cömərd, çalışqan və anlayışlı xalqlarındandır. Rus istilasası və kommunist istibdadı onu bugünkü erməni cinayətlərinə qurban verib. Fəqət, onlar qırmızı ruş boyunduruğu altında yaşadığı zaman belə, bu qədər ağır duruma düşməyiblər və soyqırımına məruz qalmayıblar. Təəssüfki, yenicə istiqlal və hürriyyətə qovuşduqdan sonra bir gün də olsa, rahat nəfəs almayıblar. Üstəlik, əmniyyətlərini, dola-nışıqlarını, yurd-yuvalarını və hətta canlarını da itirməkdədirlər. Əcəba, daima davam edən bu ölüm təhlükəsindən qurtulmaqçün nə etsinlər? Təkrar boyunduruğa girsinlər? Təbii ki, buna nə özləri, nə Türkiyə, nə İran, nə də ki, bizlər təhəmmül edə bilmərik. Bu halda vaxt keçirmədən onların yardımına gedək və qardaşlarımızı bu zülm, yanğın və qırğından qurtaraq. Öz şərəf və heysiyyətimizi də qoruyaq. Səsimizə səs verəcəyinizə ümidli və əminəm. İranlı azəri qardaşlarınız adından hörmətimi bildirirəm". **(Doktor Cavad Heyət, Tehran, 21 noyabr, 1993-cü il)**

Bu məktub yazıldıqdan bir müddət sonra "Varlıq" dərgisində çap edilmişdir.

Təkcə bu məktubun məzmunu C.Heyəti bütöv bir şəxsiyyət kimi dərk etməyə kömək edir.

Amma millətimizin düşmənləri bu böyük təşəbbüsünü də ləkələməyə Cavad Heyəti ittiham etməyə başladılar. Milli Təəssübkeşlik və beynəlmiləçilik duyğularından məhrum olan "Türkiyədə doğulub, İranda yaşayan ana dili türk dili olan Məhəmməd Subhandağlı "Keyhane

həvai” qəzetində (31 avqust 1994) C.Heyətə açıq məktub yazır. Bu məktubda Subhandağlı tarixi faktlara göz yumur. O türkləri dinsiz, Türkiyəni isə “Müsəlman xalqının beynini və mənəviyyatını həbsə almış bir ölkə” adlandıraraq ondan imdad istəməsini pisləyir. Burada o özü özünü ifşa edir.

Cənubi Azərbaycanda qeyrətli alim, şair kimi tanınan bir çox ziyalı dil və dilçilik məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Həmid Nitqi (1920–1999)

Yuxarıda gördük ki, Cavad Heyət Azərbaycan dili və dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslığı üçün nə qədər böyük işlər görmüşdür. Amma nəzərə almalıyıq ki, o, dilçi ədəbiyyatçı-filoloq deyildi. Çünki Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan filologiyası ilə məşğul olmaq yasaqlardan biri idi. Təsadüfi deyil ki, dilə, ədəbiyyata aid elmi əsərlər yazmış cənublu alim qardaşlarımızın çoxu filoloji təhsil almamışlar. Belə alimlərdən biri də hüquq elmləri doktoru, professor Həmid Həsən oğlu Nitqidir. H.Nitqi 1920-ci ildə Təbriz şəhərindən anadan olmuş, kiçik yaşlarında ailəsi ilə birlikdə Astaraya köçmüş, orta məktəbin sonuncu sinfini Təbrizdə qurtarmışdır. Təhsilini davam etdirmək üçün Tehrana getmiş, burada Universitetin Hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. 1943-cü ildə İstanbulla gedərək öz ixtisası üzrə araşdırmalar aparmış beş ildən sonra – 1948-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Hüquqşünas olsa da ingilis-iran neft şirkətində işə girmiş və İranda ilk dəfə ümumi əlaqələr üzrə işin hüquqi-biznes əlaqələrini qurmuşdur. İşə ilə əlaqədar olaraq Amerikaya və İngiltərəyə gedib orada çalışmışdır. Sonra Tehrandə açılmış Ümumi əlaqələr universitetinə dəvət olunub burada 25 il işləmişdir. Fitri istedadı ilə seçilən H.Nitqi ana dilindən əlavə fars, ərəb, ingilis, fransız dillərini və İstanbul türkcəsini mükəmməl bilmişdir.

1988-ci ildə Təbriz Universitetində təşkil olunan seminarda Azərbaycanın mənafeyi mövqeyindən çıxış

etmiş, burada dilimizin işlədilməsi və elmi qrammatikasının hazırlanması zərurəti haqqında dəyərli və cəsarətli fikirlər söyləmişdir. Bu çıxışında o, dili saza bənzədərək demişdi: *“Sazı dilə gətirməyi öyrənməyən sazdan nə kimi melodiyalar çıxara bilər?”*

Həmin məruzədə H.Nitqi dilimizin və ədəbiyyatımızın, habelə ümumi milli mədəniyyətimizin inkişafı üçün çox mühüm təkliflər irəli sürmüşdür. Məsələn,

“Ümumi yazı ədəbi dilimizi tanımaq, onu düçar olduğu bəlalardan qurtarmaq, (qorumaq, zamanın ehtiyaclarına uyğunluğu üçün yazı qaydalarını hər kəsə öyrətmək, elmi çalışmalar aparmaq, dilin tədrisi üçün yazı qaydalarını hər kəsə öyrətmək) proqramla müntəzəm və hərtərəfli işləmək lazımdır. Bu proqramla çalışma sayəsində keçmişdə vücuda gəlmiş qiymətli əsərlərimizi geniş və elmi tənqid üsulu ilə tətəbbə etmək və yaymaq, dilimizin sözlüyünün tərtibi üçün ənsümən-akademiya vasitəsilə ciddi surətdə iqdam etmək, yazar və ozanlarımızı daha gözəl, daha faydalı, daha çeşidli əsərlər yaratmağa təşviq etmək, xalqın oxuması, öyrənməsi üçün bol-bol kitab, məcmuə çap etdirmək, bunun üçün lazım olan tədbirləri düşünmək, nəşriyyat işinin əhəmiyyətini düşünərək maddi, mənəvi kömək təmin etmək, radio, televiziya, kino, teatr... yolları ilə sağlam surətdə dilimizə dəstək olmaq, düzgün türkcə (Azərbaycanca – A.B.) mühazirələr, mübahisələr açmaq, təlim işini yurdumuzun ən ucqar yerlərinə qədər götürmək... kimi bir çox vəzifələrə şamil olmalıdır”.
(“Varlıq” dərgisi, №10, 1988)

Həmin il alimin “Yazı qaydaları – imla qılavuzu” adlı kitabı çap olunmuşdur. Məlumdur ki, İranda bütün yazı ərəb əlifbası ilədir. Ərəb əlifbasında səsləri (fonemləri) nəzərə alaraq əlifba və orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək çox çətinidir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, ötən əsrin 1920–26-cı illərində bizdə də belə bir problem meydana çıxmışdı. Sabit və vahid orfoqrafiya zəruridir, amma tərtib etmək çox çətinidir. Çünki ərəb əlifbası buna yol vermir. Təkcə çıxış yolu budur ki, hərəkətlərdən (diakratik işarələrdən) istifadə etmək və ərəb dilində olmayan saitləri əlavə etmək (vaxtilə M.H.Rüşdiyyə də belə etmişdir).

H.Nitqinin bu kitabı giriş və 9 bölmədən ibarətdir:

1. Dilimizdə səslər və işarələr.
2. Əlifba.
3. İmla prinsipləri.
4. Ümumi qaydalar.
5. Bitişik, (yan-yana) yazılan sözlər.
6. Ayrı-ayrı yazılan sözlər.
7. Qısa cizgi (-) ilə yazılan sözlər.
8. Alınma sözlər.

9. Qısaltmalar və s.

Dilimizin səslərindən bəhs edərkən sait və samitlərdən bəhs edir. Müəllifin özü fonetika problemlərindən bəhs edərkən prof. Ə.Dəmirçizadənin yolu ilə getdiyini qeyd edir. Alim orfoqrafiya qaydaları tərtib edərkən əlifbanın əsas götürülməli olduğunu göz önündə tutaraq ərəb əlifbasının əngəl törətdiyini təəssüflə yad edir. Ərəb əlifbasında iki – **t**, üç – **s**, dörd – **z** iki **H** hərfi vardır. “Varlıq” dərgisi sonra H.Nitqinin imla qaydaları ilə nəşr olunmağa başladı.

H.Nitqi Onomastika problemlərinə də toxunmuş, “Dədə Qorqud” boylarındakı adların məna açımından danışıdır.

“Varlıq” ədəbi məktəbinin nümayəndələri haqqında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün Nəzakət İsmayılova 2010-cu ildə bu sahədə dəyərli bir əsər yazmışdır. Həmin əsərdə N.İsmayılova yazır: *“Azərbaycanın güneyində yaşamış, görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru Həmid Nitqi “Varlıq” dərgisinin baş yazarı ilə yanaşı həmin dərginin baş redaktoru, beynəlxalq ürək cərrahı doktor Cavad Heyətini, Təbriz Universitetində fəlsəfə kafedrasının müdiri doktor Sirabi İslamın soy və dilə aid olan ehkamlarından danışımış, dərin məzmunlu elmi məruzələr edərək Azərbaycan dilinin bədii şəkilə salınması, ədəbi dilin tənzimi, ədəbiyyat tarixinin tərtib edilməsi, mükəmməl bir sözlüyün hazırlanması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının Universitetdə tədrisi üzrə tövsiyələr vermişlər.*

Doktor Həmid Nitqi məruzəsinə “Ümumazərbaycan türkcəsi – yazı dili, bədii türkcə” mövzusu ilə başlamışdır. O, illər boyu Cənubi Azərbaycanda ana dilinin “yad otlardan” təmizlənmədiyindən bəhs edərək ədib qeyd etmişdir ki, “Ümumi ədəbi dili yada salmaq ot basmış bağçanı alaqlamaq və zayıatı tərmimə, çalışmaq lazımdır”. (31, 46)

H.Nitqinin dilçilik fəaliyyətini düzgün və layiqincə qiymətləndirmək üçün xüsusi araşdırma tələb olunur. Alimin dilçiliklə bağlı əsərləri aşağıdakılardır:

1. Vijegihaye-Torki Azərbaycan (Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri). “Varlıq”, №3, Tehran 1979.

2. Yaddaşhayı bareye-nəhve-torki (Türk dilinin sintaksisinə dair yaddaşlar). “Varlıq”, №47, Tehran 1980.

3. Bir neçə yazı qaydaları. “Varlıq”, №43, Tehran 1980.

4. Adlarımız. “Varlıq”, №52, Tehran 1982.

5. Yazı qaydaları. (İmla qilavuzu). “Varlıq”, №9–10, Tehran 1987.

Məhəmmədəli Fərzanə (1923–2006)

83 il qəlbində Azərbaycan adlı bir eşq yaşadan alim, tərcüməçi, tənqidçi, publisist, ictimai xadim Məhəmmədəli Qövsi Fərzanə 1923-cü

ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. M.Fərzanə anadan olduğu Təbriz şəhərində orta təhsil alıb, sonra pedaqoji Texnikuma girmişdir. 19 yaşında ikən orta ixtisaslı mütəxəssis kimi Təbriz şəhər kitabxanasında iş girmişdir.

Bilik xəzinəsində işlərkən ədəbiyyata, elmə aid geniş ədəbiyyatla tanış olmuşdur. Xalqını, dilini, ədəbiyyatını sevən Fərzanə coşğun istedadı ilə elmi əsərlər yazmaq istərkən əli və dili bağlı idi. İran inqilabından dərhal sonra nəşrə başlayan “Varlıq” dərgisi Fərzanənin dilini və əl-qolunu açdı. Alim bu dərgidə fəal iştirak etməyə, yazıb yaratmağa başladı. Həm də fədakar bir vətəndaş idi Fərzanə. Belə ki, M.Tərbiyətin Təbrizə gətirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını da başqa kitablar kimi yandırmaq istəyən şah rejiminin qəzəbindən qoruyub, gizləncə oradan çıxarmışdır. Sonradan bunu alim acı xatirələr, qanlı günlər kimi xatırlamış və “Ana dilimiz və varlığımız uğrunda mübarizələr” adı ilə “Varlıq” dərgisində çap etdirmişdir. Alim həmin xatirələrində qeyd edirdi ki, bir para alim və tədqiqatçı

adı daşıyanlar Azərbaycana qondarma tarix yazaraq ana dilimizi rabitəsiz dil, ləhcə adlandırmışlar.

1964-cü ildə Şah rejimi başqa xalqlara qarşı yenidən hücum keçdi; Azərbaycan dilində olan hər şeyi yandırdılar, kütləvi həbslər başlandı. M.Fərzanə də həbs olunanlar arasında idi. Həbsxanada M.Fərzanə ruhdan düşmədi və ana dilinə olan sevgisi hər şeyə qalib gəldi; Həbsxanada iki cildlik “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabını yazdı. Kitab Almaniyada da böyük marağa səbəb olmuş və alman dilinə tərcümə edilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə bu kitabın ikinci nəşri mümkün deyildi.

1979-cu il inqilabından sonra kitab 4 dəfə nəşr edilmişdir. Bu kitabda müəllif Azərbaycan dilinin səs sisteminin ərəb əlifbası ilə verilməsinin çox çətin olduğunu nəzərə alıb, bu bəhsi latın əlifbası ilə vermişdir.

M.Fərzanənin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində, tərcüməçilikdə daha böyük xidmətləri olmuşdu. M.Fərzanə Azərbaycan yazıçılar birliyinin üzvü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına ədəbiyyat institutunun əməkdaşı olmuş, burada Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində məhsuldar alim kimi çalışmışdır. Hətta üç cildlik Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasının tərtibçisi olmuşdur.

Məhəmməd Tağı Zehtabi (1923–1998)

Cənubi Azərbaycanda XX əsrlə yetişmiş ən görkəmli alim-vətənpərvərlərdən biri də Məhəmməd Tağı Zehtabidir.

MT.Zehtabi 22 yanvar 1923-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Şəbüstər şəhərində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. (30, 549)

7 yaşında doğma şəhərində “Gülşəniraz” məktəbində ibtidai təhsil almış. 1938-ci ildə Təbrizə gedərək “Fyuzat” məktəbində 9-cu sinfi bitirmişdir. 1941–1943-cü illərdə Təbrizdə ikiillik müəllimlər mək əbində pedaqoji təhsil alaraq orta məktəbdə müəllimlik etməyə başlamışdır. 1941-1945-ci illərdə Təbrizdə Hacı Yusif Şuarın yanında ərəb dilini və buradakı katolik kilsəsində fransız dillərini mükəmməl öyrənmişdir. 1949-cu ildə qurulmuş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində gənclər təşkilatının sədri olaraq cənublu Azərbaycan gənclərinin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük töhfələr vermişdir. 1946-cı ilin dekarında İran faşist rejimi Stalin diktaturası ilə sövdələşərək milli hökuməti yerlə yeksan edərək onun rəhbərlərinin çoxunu qətliama cəlb edib, yarısını bütün dünya üzrə pərən-pərənə saldılar. M.T.Zehtabi ölkədə gizli yaşamış 1947-ci ildə demokrat adı ilə sovetlər birliyinə pənah gətirdi. Burada həbs edilərək Sibirə sürgün edilir. Sonra Düşənbə şəhərinə sürgün edilir. Düşənbədə yaşadığı dövrdə orta məktəb

attestatu almış və 1958-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin (o vaxtkı ADU) filologiya fakültəsinin qiyabi şöbəsini bitirmişdir. Bu illərdə o BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsində Ərəb dili dərsləri aparırdı. Sonra 747–813-cü illərdə yaşamış görkəmli ərəb şairi “Əbu Həvasın həyat və yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alır. 1971-ci ildə İraqa gedərək Bağdad universitetində fars dili və əski türk dilini tədris etmişdir. Səmərali elmi-pedaqoji fəaliyyətini nəzərə alıb ona Bağdad Universitetinin professoru elmi adı vermişlər.

1979-cu il inqilabına qədər vətənə dönə bilməyən M.T.Zehtabi Türkiyədə və Almaniyada işləmiş, burada Azərbaycan cəmiyyəti yaratmaq işinə fəaliyyət göstərmişdir. 1979-cu il fevral (Bəhmən) inqilabından sonra 30 ildən çox həsrətini çəkdiyi vətənə qayıtmış 3 il Təbriz Universitetində türk və ərəb dillərini tədris etmişdir. Öz siyasi əqidəsindən dönə bilməyib, siyasi fəaliyyətlə məşğul olur. İndiki və keçmiş siyasi fəaliyyətinə görə 3 ildən sonra onu yenidən həbs edirlər. Həbsxanadan 1985-ci ildə buraxılsa da onu “gənclərin içərisində buraxmaq təhlükəlidir” deyə müəllimlik hüququndan məhrum edirlər. Ömrünün qalan hissəsini (13 il) sərbəst fərdi yaradıcılıqla axtarırlara həsr edir. 1998-ci ildə vəfat edənə qədər dilçiliyə aid 3, Azərbaycan tarixinə aid böyük bir monoqrafiya həsr etmişdir. 1985-ci ilə qədər isə 5 kitabı nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.T.Zehtabının dil məsələsindəki obyektiv vətəndaş mövqeyi Azərbaycan tarixinə aid yazdığı əsərlərdəki mövqeyi eynidir və biri digərini tamamlayır. Alimin dilçilik görüşlərinin şərhinə

keçməzdən əvvəl, onun bütün İran “tarixçilərin” hərəkatə gətirən, 1999-cu ildə Təbrizdə çap olunmuş “İran türklərinin əsgin tarixi” adlı əsəri haqqında bir neçə kəlmə danışımağı lazım bilirik. Yeri gəlmişkən, göstərmək istərdik ki, prof. N.M.Xudiyev M.T.Zehtabının bu kitabı haqqında “Dilimiz – diriliyimiz” adlı məqaləsində dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi M.T.Zehtabi “İran türklərinin əski tarixi” əsəri ilə təkcə fars şovinistlərinə deyil, bu sahədə elmi kəşflərini dəqiqləşdirmək istəyən avropalılara da sübut etdi ki, Türküstan, Azərbaycan, Zaqros dağları, İkiçayarası və ətraf ərazilər vahid mədəniyyət, insəsənət sektoruna daxildir. Bu faktı daha çox həmin ərazilərdən toplanmış maddi-mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir.

M.T.Zehtabının tarixə, arxeologiyaya aid təxminləri Avropa tarixçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşdüyündən onun hər bir əsəri, məqaləsi İranda sensasiya doğurur. Azərbaycan-Şumer etnik birliyini təsdiq edən fakt kimi tarixi ərazilərimizdəki Aratta dövlətinin şumerlərlə mədəni-iqtisadi əlaqələri e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana çıxan Şumer dastanlarında (“En-Merkar və Aratta hökuməti”, “En Merkar və En Şukuşsirana”, “En-Merkor və Luqalbanda”, “Luqalbanda və Hurrum dağı”) da öz təsdiqini tapmışdır.

M.T.Zehtabının tədqiqatlarında maraqlı bir versiya da diqqəti cəlb edir. Alim güman edir ki, şumerlər Orta Asiyadan Xəzərin şimalı, Dərbənd və Daryal keçidləri ilə Azərbaycandan İkiçayarasına keçərkən e.ə V əsrdə onlardan müəyyən tayfalar və boylar ayrılıb bu

ərazilərdə məskən salmış, sonralar Aratta, Qutti, Lullubi, Kaşsi və s. dövlətlərin əsasını qoymuşlar. (**“Azərbaycan” qəzeti, N.Xudiyev. “Dilimiz–dirilimiz”. İyul 2003**)

Zehtabinin bu fikrindən aydın olur ki, İran torpağında türkdilli tayfalar farslardan daha qədim – aborigenlərdir. Bütün ömrü boyu şovinizmin qurbanı olan, onun təqiblərinə məruz qalan M.T.Zehtabi S.Ə.Kəsrəvi, Cavad Şeyxəl İslam kimi qərəzli insanlara, heç bir xalqa qarşı nifrət hissi aşılamaqdan onları fakt qarşısına tərkisilah edir. Cavad Şeyxəl İslam vaxtilə istəyirdi və tələb edirdi ki, *“Azərbaycanlı uşaqlar kiçik yaşlarında valideynlərindən alınıb İranın ucqar fars ailələrində xüsusi təlim mərkəzlərində yerləşdirilməlidir. Azərbaycanın farslaşdırılması bu tədbirlər hesabına 50 il ərzində həyata keçirilməlidir”*. (**“Varlıq” jurnalı, Tehran, 2000, №122**)

Bu da “dünyada bizdən başqa təqvalı müsəlman yoxdur” deyən islam rəhbərinin “Humanist-insanpərvər” hərəkatı.

M.T.Zehtabinin bu monumental monoqrafiyası xalqın milli mənafeyini qorumaqda bir ordudan daha önəmlidir.

Prof. M.T.Zehtabinin dilçilik görüşlərini (fəaliyyətini) araşdırmaq üçün geniş tədqiqat tələb olunur. Gələcəkdə Azərbaycan filoloqları bu tarixi və şərəfli vəzifəni yerinə yetirəcəklər. Alimin Azərbaycan dili, onun zəngin tarixi haqqındakı əsərlərini araşdırmaq elmimizə böyük töhfə ola bilər.

Azərbaycan türk dili haqqında alimin çoxsaylı məqalələrindən əlavə aşağıdakı dərslik və monoqrafiyası vardır:

1. M.T.Zehtabi. Müasir ədəbi Azəri dili (səs-sərf). Təbriz, “Aşyana” nəşriyyatı, 1379-1990.

2. M.T.Zehtabi. Ana dilimizi necə yazaq. Təbriz Ruşdiyyə nəşriyyatı, 1340-1962.

3. M.T.Zehtabi. Tərkibe-lüğətəye-zəbanə-zərive-ədəbiyə-müasir. «Varlıq» №4-5 Tehran, 1361-1982

4. M.T.Zehtabi. İran türkcəsinin sərfi. Varlıq. №3-4, Tehran, 1361-1982.

5. M.T.Zehtabi. Bəzz qalası, yoxsa Babək qalası demək lazımdır. Varlıq, №5-6, Tehran, 1361-1982.

6. M.T.Zehtabi. İran türksəsinin tarixi. Təbriz 1998, 880 s.

7. M.T.Zehtabi. Şəbüstəri Bağban eloğlu. Təbriz, Ərk nəş. 1997.

8. M.T.Zehtabi. Qoy olsun on. Tehran, 1982, 214s.

M.T.Zehtabi haqqında M.Neqabi və Atilla Elturan dəyərli məqalələr yazmışlar. Bu məqalələrin ünvanını göstərməklə gələcək araşdırıcılara yardım göstərdiyimizə inanırıq. Həmin əsərlər aşağıdakılardır:

1. M.Neqabi. prof. M.T.Zehtabının həyatı və ədəbi yaradıcılığı, Azəri (El dili və ədəbiyyat) jurnalı, №10, Tehran, 1384, 2005.

2. Atilla Elturan. Zehtabi yaşayışı, Zehtabi yaradıcılığı, Nəvide Azərbaycan qəzeti, Urmiya 30 azər, 1381 (21 dekabr 2002).

Prof. M.T.Zehtabi hələ Şah rejiminin irtica dövründə – 1962-ci ildə din xadimlərinin qəzəbinə düşər olsa da ərəb əlifbasının Azərbaycan türkcəsinə uyğun olmadığını mətbu şəkildə elan edirdi. “Dilimizi necə yazaq” adlı əsərində (bu məsələyə sonralar da toxunmuşdur) sami dil üçün yaranmış ərəb əlifbasının bizim dilimizdəki saifləri göstərə bilmədiyini qeyd edərək buraxılan saifləri yazmağı tələb edirdi.

M.T.Zehtabi Cənubi Azərbaycanda etimologiyanın əsasını qoyanlardan biri kimi sübut etməyə çalışırdı ki, xalqın tarixi, onun etnik xüsusiyyətləri ərazisində toponimlərdə əks olunur. Bu cəhətdən alimin 1982-ci ildə yazdığı “Bəzz qalası, yoxsa Babək qalası deməliyik” adlı yazısı xüsusilə diqqəti çəkir. Burada o, sübut edir ki, Bəzz sözü qədim türk dilində *bəz+ük*, *bo+yuk* sözləri ilə bağlıdır.

Eyni vətənpərvərlik və alim səriştəsini “İran türkcəsinin sərfi” adlı iri həcmli əsərində dilimizin morfologiyası məsələlərinə toxunan müəllif “Müasir ədəbi Azəri dili” adlı əsərində də dilimizin təəssübkeşi kimi çıxış edir. Burada ana dilindəki müəyyənlik və

qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına toxunaraq “Bəlli”, “Bəlsiz” terminlərini işlədir.

M.T.Zehtabinin 1998-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş “İran türkcəsinin tarixi” adlı iri həcmli monoqrafiyası da vardır (880 səhifəlik) təəssüf ki, həmin əsəri əldə edə bilmədik.

Ümumiyyətlə, bir dilçi alim kimi, M.T.Zehtabinin əsərlərini dəqiq və ardıcıl olaraq araşdırmaq, dilçiliyimizin mühüm vəzifələrindəndir.

Teymur Pirhaşimi

Cənubi Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri də səfəvilər hakimiyyətinin xüsusilə Şah İsmayıl, Mir Əbdül Fəttah Marağayinin və başqa ədiblərin yaradıcılığının yorulmaz araşdırıcısı Teymur Pirhaşimi Təbriz Universitetində “Azəri türk dilinin qrameri” adlı əsəri ilə Azərbaycan dilçiliyi-tarixinə daxil olmuşdur. Kitabın bir nüsxəsini BDU-nun Professoru Kərim Həsənova göndərmişdir. Bakıda ildə-ayda-həftədə həтта gündə Azərbaycan dilinə aid bir kitab nəşr olunur – heç kəsi təəccübləndirib sevindirmir. Bu adi hal kimi qəbul edilir. Amma prof. Abbas Zamanov demişkən *“Azərbaycan dili barədə yazılan əsər Şimali Azərbaycanda bir nəfərə gəlib çıxırsa, o, əldən-ələ keçir mümkün qədər o əsərlə hamı tanış olur. Hörmətli Teymur Pirhaşiminin bu əsəri Azərbaycan dili üzərində müəllifin apardığı uzun müşahidələrin və ağır zəhmətin nətəsində meydana gəldiyi anlaşılır. Kitabın başlanğıcında T.Pirhaşiminin bioqrafiyası və fəaliyyəti barədə qısaca məlumat verilir”*. (A.Zamanov. **“Cənubda səslər”**. Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26.10.1990; Cənubdan hədiyyə. B., 2010)

Biz həmin kitabı əldə edə bilmədik. Amma kitabı 23 il bundan əvvəl alıb oxumuş ədəbiyyatşünas A.Zamanov kitabı oxuyub, özünün qeyd etdiyi kimi, Cənubda olan zəlzələləri unudacaq dərəcədə sevinmiş və bəzi terminləri başa düşmədiyi üçün dilçi Ə.Abdullayevə müraciət edib onunla birlikdə bir məqalə yazmışdır.

Kitaba görkəmli alim M.T.Zehtabi ön söz yazmışdır. Ön sözdən öyrənirik ki, müəllif bu kitabı 30 illik müşahidələri əsasında yazmışdır. Burada verilən terminlər bu gün müasir dilçiliyimizdə işlənən terminlərdən fərqlidir. Buna görə də (Müəllif işlətdiyi istilahlardan bizdə olan qarşılığını mötərizədə göstərir): “*uyuşma*” (*uzlaşma*), “*önək*” (*ön qoşma, prefiki*), “*mazi*” (*keçmiş*), “*ayəndə*” (*gələcək*), “*ünəl*” (*sait*), “*susuq*” (*samit*), “*eyləm*” (*feil*), “*tümləc*” (*cümlə*), “*yaşuq*” (*məchul növ*), “*məful*” (*tamamlıq*), “*dəkişəc*” (*əlavə*), “*yasuq*” (*dodaqlanmayan*), “*yuvarıq*” (*dodaqlanan*), “*həzif*” (*ellipsis*) və s. həmin cədvələ baxanda aydın olur ki, istilahlardan bir qismi ərəb və fars qrammatikalarında işləndiyi kimi, bir qismi bizdə olduğu kimi işlənmiş, bir qismini isə müəllif özü düşünüb düzəltmişdir.

Əsər iki hissədən ibarətdir. Müəllif dediyi kimi, birinci qismətdə qrammer (qrammatika), dil, kəlmə, heca, səs, hərf, əlifba, ahəng qanunu bir necə imla qaydası haqqında məlumat verilir. Müəllifin morfologiyadan (sərf) Bəhs etdiyi hissədə “kök və ek” başlığı altında isim və feillərin şəkilçilər vasitəsilə düzəlməsindən danışır. Burada “nöqtə işarələri” (durğu işarələri) haqqında da danışılır. Kitabın ikinci hissəsində nəhv – sintaksis məsələlərindən bəhs edir. Burada cümlə üzvləri, cümlə, cümlənin növləri, mübtədə, xəbər, məful (tamamlıq). Mübtədə ilə xəbərin uzlaşması (fail ilə feilin mütabiqəsi), xəbərin ixtisarı və s. kimi problemlərdən bəhs edilir. Görünür müəllif bu kitabı Azərbaycan dilini yeni öyrənənlər (bəlkədə hazırlıq qrupları) üçün

yazmışdır. Hər halda “Azəri türk dilinin qrameri” kitabının nəşri müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Cənubi Azərbaycanda dilimizin tədqiqi ilə məşğul olmaq onu türk dilləri sistemində araşdırmaq böyük risk tələb edir. Buna görə də gənc dilçilər çox vaxt ümumi dilçilik problemlərinə xüsusilə tipoloji dilçiliyə üstünlük verirlər. Çünki burada türkçülük axtara bilmirlər ki, alimlərin təhdid etsinlər. Ümumi və müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırma aparən gənc alimlər qorxudan, heç ehtiyac olmadan verdikləri misalları fars dilinə də tərcümə edirlər. Məsələn, Kərim Vəliollah oğlu Nəzəri Bəqa Bakıda müdafiə etdiyi “Tərədici qrammatikada semantika problemi” adlı dissertasiyada (Bakı, 2013) məhz belə hərəkət etmişdir.

Dilimizin uzun tarixə malik olması özünün leksik və qrammatik özəllikləri ilə dünyanın ən qədim dillərindən biri olması hətta dilçi olmayan insanları da düşündürür. Məsələn, Təbrizdə yaşayan vəkil Həsənbəy Hadi Azərbaycan türk dilinin etimoloji lüğətini hazırlamışdır. Həsən bəy Hadi “Arın Dərləmə sözlər” adlandırdığı kitabı üç dəfə çap etdirmiş, nəşrdən-nəşrə onu təkmilləşdirmişdir. 2002-ci ildə bizimlə söhbətdən sonra ona Mahmud Kaşqarının “Kitabi-Divani-lüğət-it türk” adlı üç cildliyini verdik. Həsənbəy Azərbaycan dilinin kök sözlərinin etimologiyasını 17 türk dili ilə müqayisədə vermişdir. (25)

Cənubi Azərbaycanda yaşayan alimlərin dilimizi tədqiq etməsi çətin də olsa davam edir.

Əlbəttə, Cənubi Azərbaycanda bir azərbaycanlının ana dilimizi, onun tarixini dialektlərini müasir vəziyyətini araşdırması yasaqdır. Buna görə də dilimizin

cənub qolunu xarici alimlər tədqiq etməlidir. Cənublu alimlər isə müqayisəli şəkildə tədqiqat apararaq türklər fars dilindən də araşdırmaya qatmalıdır. Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi problemi çox geniş bir sahədir. Təkcə Cavad Heyətin, Məhəmməd Tağı Zehتابinin dilçilik fəaliyyəti eləcə də “Varlıq” dərgisində dil problemləri müstəqil monoqrafik tədqiqat mövzudur. Bu indi xüsusilə lazımdır. Çünki İranda Azərbaycan sözündən qorxurlar. Fars şovinizmi təəssüf ki, indi də davam etməkdədir. Bu haqda akademik Mirzə İbrahimovun fikrini yada salmaq yerinə düşərdi:

“...Azərbaycan dilinin tarixi də böyük Azərbaycan xalqının və müqəddəs Azərbaycan torpağının tarixi qədər qədimdir.

Məlum olduğu üzrə, hələ miladdan 500 il əvvəl, indiki Cənubi və Şimali Azərbaycan torpaqlarında qədim dünyanın ən güdrətli dövləti olan Midiya dövləti yerləşmişdi. O zaman bu torpaqlar Midiya və onun üzərində yaşayan xalq Midiya xalqı adlanırdı. Tarix sübut edir ki, Midiyalılar azərbaycanlıların qədim babaları olmuşlar. Onların böyük mədəniyyət və sənətə malik olduqlarını bütün tarixçilər yazmaqdadırlar. Midiyalıların mədəniyyət və dilləri o qədər tərəqqi etmişdi ki, qədim farslar onlara görə çox dala qalmış və ibtidai halda idilər. Dilşünaslar indiki Azərbaycan dilində o zamankı midiya dilinin qalıqlarını və ünsürlərini tapırlar. Lakin qədim Midiya dili haqqında olan mühüm yazılar, zəmanəmizə qədər gəlib çıxmadığından bu sahədəki elmi-tədqiqat işləri də çətinləşir. Bəs Midiyanın mədəniyyət və sənət asarı və

yazıları nə olmuşdur? Onları işğalçılar ya məhv etmiş, ya da qəsb etmişlər... Azərbaycan xalqının düşmənləri, onun torpağına göz dikənlər nəinki bizim milli dövləti və siyasi istiqlaliyyətimizi məhv etmiş, həm də elm və sənət asarımızı və ana dilimizi də aradan götürmək istəmişlər. Bu məqsədlə qəsbkarlar daha da irəli gedərək Azərbaycan xalqının mənşəyi və doğma dili haqqında başdan dibə yalan və iftiradan ibarət olan bir “tarix”, bir “nəzəriyyə” də uydurmuşlar. Söz yox ki, Azərbaycan xalqını əsarət altında saxlamaq və onun milli şüurunu öldürmək istəyənlərin uydurduğu “nəzəriyyələrlə” həqiqi tarix, sağlam məntiq arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Tarix göstərir ki, heç bir xalqın dili əvvəlki şəkildə, qədim zamanda olduğu kimi qalmır. Dil də həyatla birlikdə dəyişir, tərəqqi edir, axar bir çay kimi daima hərəkətdə olur. Belə olmasa idi, indiki Azərbaycan dili əvvəlki şəkildə qalardı. Həmçinin belə olmasa idi, indiki farslar qədim fars yazılarını anlaya bilməzdilər. Halbuki, bu yazıları indiki fars dilinə tərcümə etmədən anlamaq mümkün deyildir. Eyni sözü yunanlar və ruslar haqqında da demək olar”. (24, 55–56)

Böyük alim və vətəndaş olan M.İbrahimovun bu fikri, demək olar ki, bu mövzuda olan bütün mübahisələrin, şovinistlərin ən yaxşı cavabıdır. Amma bəzən bizə deyirlər ki, siz tariximizi fars, erməni, yunan mənbələrindən – bədxahların dilindən öyrənirsiniz. Bu doğrudur. Bu sualın cavabını böyük fransız filosofu Monteskyonun aşağıdakı sözləri necə də yerinə düşür. “Dünyanın heç bir milləti

fatehlik şöhrəti və əzəməti ilə tatarlarla yarışa bilməz. Onlar türk adı ilə Avropa, Asiya və Afrikada fəthlər edib dünyanın üç tərəfində ağalıq etmişlər... Çingiz xanın fəthləri ilə müqayisədə İskəndərin qələbələri nədir ki? Bu müzəffər millətin tarixçiləri çatışmayıb ki, ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar. Nə qədər ölməz əməllər, əbədilik dəfn olunub!... Bu cəngavər millət öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyənlə qalmayıb”.

Biz İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi probleminin bəzi məqamlarına toxunduq. Bu mövzu üçün metodoloji istiqaməti göstərdik. Əminik ki, gələcəkdə Azərbaycan dilinin Cənub variantının bütün fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri məhz cənublu qadaşlarımız tərəfindən araşdırılacaq. Bu, millətimizin tarixi haqqıdır. Bu haqqı onun əlindən almaq olmaz. Çünki hər yoxuşun bir enişi, hər gecənin bir gündüzü var.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966.
2. Azərbaycan tarixi. Azərneşr, 1994.
3. ASE, X c., 1987.
4. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956.
5. ASE. VIII c. 1984.
6. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
7. Babayev A.M. Bəkir Çobanzadə. B., Şərq-Qərb. 1997.
8. Babayev A.M.. Dilçiliyə giriş. B., 2012.
9. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız, kimliyimiz. Bakı, 2011.
10. Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. B., 1993.
11. Cavad Heyət (məqalələr məcmuəsi). B., 1995.
12. Cavad Heyət. Ana dili və ədəbiyyatı, dilimiz, ədəbiyyatımız, kimliyimiz. B., 2011.
13. Cavad Heyət. Kamillik zirvəsi. B., Azərneşr, 2009.
14. Cavad Heyət. Türkcənin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. B., 2009.
15. Cavad Heyət. Türk dili və ləhcələrinin tarixi. B., 2006.
16. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. B., 1983.

17. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828–197). B., Elm, 1955.
18. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar və üslublar. B., 1990.
19. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. B., 1998.
20. Hacıyeva Qalibə. Cənubi Azərbaycan. B., Elm, 2008.
21. Hüseyinli N., Məmmədova J. Türk dillərinin geneologiyası (türk-sümer paralel.). B., 2012.
22. Heyət M. Prof. Dr.Cavad Heyətin həyatı və əsərləri. (C.Heyət. Dilimiz ədəbiyyatımız, kimliyimiz kitabına ön söz) B., 2011.
23. Həsənbəy hadi. Arın (etimoloji dərsləmə sözlər). Təbriz, 2004.
24. İbrahimov M. Ana dili, hikmət xəzinəsi. B., 1991.
25. XX əsr Azərbaycan yazıları (tərtib edən T.Əhmədov). B., 2004.
26. İsmayılova N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə yaxud “Varlıq” ədəbi məktəbinin nümayəndələri. B., 2010.
27. Mail Dəmirli, Mahal Məmmədov. Azərbaycan tarixi. B., 1997.
28. Məmmədquluzadə C. Felyetonlar, məqalələr. B., 1961.
29. Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şiur. B., 1998.
30. Məmmədov N.G. Azərbaycan yer adları. B., Azərneşr, 1993.
31. Musalı Namiq. I Şah İsmayılın hakimiyyəti. B., 2011.

32. Nəсібzadə N. İranda Azərbaycan məsələsi. B., 1997.
33. Rəsulzadə M.Ə. İran-türk dili (hazırlayan Y.Akpınar və s.). İstanbul, 1997.
34. Şəfizadə B. Avesta. Azərbaycan. B., Elm, 1996.
35. Şəhriyar M. Yalan dünya. B., 1993.
36. Zehtabi M.T. İran türklərinin əski tarixi. I c.
37. Zamanov A. Cənubdan səslər. B., 2010.
38. Celiloğlu A. “Şumerce kesin olarak türk dilidir”. İstanbul, 2001.
39. Gökdağ B. Selmas ağzı. Kara (Kara Deniz Araştırmalar Merkezi). M., 2006.
40. Əfşar İrəc. Zəbane-farsi dər Azərbaycan (Azərbaycanda fransız dili). I.II. Tehran, 1989.
41. Qanun-e əsasiye İran 1991
42. Агаев С.П. Иран. М., Из-во Наука, 1971.
43. Бунятов З. Государство Атабеков Азербайджана. Б., 1978.
44. Крамер Н. История начинается в шумере. М., Наука, 1991.

GÜRCÜSTANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ

Bu mövzu İran və Ermənistandan xeyli fərqlidir. Əvvəlki iki ölkədə Azərbaycan türk dili və dilçiliyi yad və onlar üçün qorxulu bir sahədir. Çünki heç biri bu dili daşıyanların dostu deyil. İranda Azərbaycan dilinə münasibət erməni dilinə olan münasibətdən qat-qat pisdır. Bunun tarixi və sosial-siyasi səbəbəi vardır. Hər şeydən əvvəl, fars ilə erməni genetik qohumdur. Azərbaycan xalqı isə türkdür. Həm fars şovinistləri, həm erməni millətçiləri azərbaycanlıların aborigenliyini hər vasitə ilə inkar etməyə çalışır. Hətta dövlət səviyyəsində bu avanturist siyasət müdafiə edilir.

Gürcüstanda isə məsələ başqa cürdür. Burada farslardan və ermənilərdən fərqli olaraq aborigen gürcülər yeni eradan əvvəl 2-1-ci əsrlərdə iri tayfa ittifaqları təşkil etmişdilər.

Biz Gürcüstanda da Azərbaycan dili və dilçiliyi problemini ekstensiv və intensiv şəkildə araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Çünki bu böyük bir araşdırmanın mövzusudur. Biz mövzu ilə bağlı qısa-yıgcam məlumat verə bilmək niyyəti ilə aşağıdakı problemlərə toxunacağıq:

1. Gürcü və Azərbaycan xalqlarının tarixi əlaqəli həyatı.

2. Ədəbi əlaqələr və mətbuat.

3. Təhsil.

4. Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin Gürcüstanda yayılması.

Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi dostluğuna dair qısa xülasəsi

Aşağıda görəcəyimiz kimi, gürcü xalqı bir neçə keyfiyyəti ilə Cənub və Qərb qonşularımızdan fərqlidir. Maraqlıdır ki, gürcülərin xristian, azərbaycanlıların isə müsəlman olması hər iki xalqın tarixi dostluğuna xələl gətirməmişdi. Çünki gürcülər nə ərazi, nə etnik, nə mədəni siyasi cəhətdən Azərbaycan xalqına qarşı heç bir iddiada olmamışdır. Doğrudur, sovet dönəmində Stalin, Orconikidze (*arvadı erməni idi*) başqa sovet xalqına nisbətən Azərbaycan xalqına qarşı daha qəddar olmuşlar. Amma bunu bütöv bir xalqın ayağına yazmaq düzgün olmazdı. Tarixən gürcülərlə azərbaycanlılar mehriban yaşamışlar.

Gürcü və Azərbaycan xalqlarının birgə tarixinə kiçik ekskursiya

Gürcü və Azərbaycan xalqlarının ərazisi elə idi ki, onlar ümumi düşməne qarşı yalnız birgə mübarizə apardıqlarına görə qalib gəlirdilər. Məlum olduğu üzrə hələ eramızdan əvvəl I əsrdə Güney Qafqaza hücum edən romalılar burada güclü müqavimətə rast gəlmişdilər. Çünki Gürcüstanda bu dövrdə iri və güclü tayfa ittifaqları vardı. Amma yeni eranın 65-ci ilində Romalılar Gürcüstanı istila etdilər. Bu vaxt indiki Azərbaycan ərazisində Alban dövləti vardı. Albanlarla gürcülər Roma sərkərdəsi Pompeyə qarşı birgə vuruşurdular, yeri gəlmişkən, bir məsələni yerindəcə həll edib sözüməzə davam etməyi lazım bildik. Sovet dönəmində bəzi üzdənirəq öz tarixçilərimiz və təəssübkeş-tendensiyalı başqa alimlər “*sübut*” edirdilər ki, Albaniya bizə aid deyil, qeyri-millətlərə aiddir. Bu üzdənirəq tarixi məlumatın nə üçün verildiyi (*yəni şimali azərbaycanlıların Qafqazdilli, Cənubi azərbaycanlıların İrandilli olması*) məlum idi. Tarixi, toponimik, ən əsas dil faktları sübut edir ki, albanlar türkmənşəli, türkdilli tayfalar olmuşlar. Bu faktı ona görə yada salırıq ki, Gürcü və Alban deyəndə Gürcü və Azərbaycan-türk anlaşılınsın. Burada prof. Q.Qeybullayevin sözlərini təkrar etmək, yerinə düşərdi: “*Mən tam məsuliyyəti ilə deyirəm ki, min illik dövlət qurumuna malik türk albanları – Azərbaycan xalqının bir başa əcdadlarından biri olan bu etnosu yadelli saymaq və deməli, Albaniyanın eranın birinci minilliyinə aid Qəbələ, Beyləqan, Şamaxı, Naxçıvan, Bərdə, Gəncə, Bakı, Şəmkir, Qazax, Şabran,*

Xunan, Tovuz və b. şəhərlərində əhalinin mənşəcə Dağıstandilli yaxud şimal-şərqi Qafqaz dilli (yəni Çeçen-inquş dilli) hesab etmə,k Azərbaycan xalqının tarix mənliliyini təhqir etməkdir və xalqımızın tarixinə, mədəni irsinə qarşı ən böyük xəyanətdir. Bu xəyanətin miqyasını hələ çoxları dərk etmir, bilmirlər ki, bu xəyanət indi çox baha başa gəlmişdir. Qarabağ itirilmiş və onun uğrunda minlərlə cavanın qanı axmışdır. Lakin biz ömrümüzün 30 ilini tarixi həqiqətin üzə çıxarılmasına sərf edərək albanların təmiz türkmənşəli olduğunu müəyyən etmişik”. (16, 58)

Bu əsərdə Q.Qeybullayev öz fikrini beş danılmaz arqumentlə sübut edir. İndi Gürcü və Alban xalqlarının müştərək tarixinə aid söhbəti davam etdirmək olar. Albanlarla gürcülərin əlbir strateji hücumları sayəsində Roma işğalçıları məqsədlərinə çata bilmədilər. Hətta tarixçi Apian onların primitiv də olsa partizanlıq strategiyası ilə vuruşduğunu qeyd edir. Bu mübarizə tarixini Azərbaycanın məşhur alimi Abasqulu ağa Bakıxanov da öz məşhur “*Gülüstani-İrəm*” əsərində qeyd etmişdir: “*Romalılara qarşı birgə vuruşmağın bəhrəsini görən gürcü və alban xalqları İranda meydana gəlmiş Sasanilərin hücumları zamanı da həmin milli ittifaqından istifadə etdilər. Eramızın V əsrində (451-ci ildə) İran Sasaniləri yenə Güney Qafqaza (Albaniyan və Gürcüstanə hücum etdilər. Yenə bu iki dost xalq birlik – əməkdaşlıq taktikasından istifadə etdilər*”.

Şərqdə meydana gələn islam dini dünya sivilizasiyasında bir dönüş yaratdı. İnsanların oturaq həyata keçməsi, təkallahlığı qəbul etməsi bədəviliyə son qoyulması, qadınların ölmüş ərləri ilə birlikdə dəfn

edilməsi, ailə namus etikasını, vahid qüvvəyə inam və s. kimi bəşəri əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb oldu. Ən son və mükəmməl din olan islam dininin və ən mükəmməl ecazkar kəlam olan “*Qurani-Kərimin*” nazil olması bəşər tarixində ən böyük yeniliklərdən biri oldu. “*Qurani-Kərimin “La ikra fid-din”* ayəsi ən mütərəqqi hökm kimi ən demokratik ideyalar ifadə edirdi. Bu ayənin mənası “*dində məcburiyyət yoxdur*” deməkdir. Məlum olduğu kimi, bu ayə 664-cü ildə Əli İbn Əbutalibin vəfatından sonra əhəmiyyətini itirdi. İslam xilafəti ərəb-islam padşahlığı xarakteri aldı ki, xilafət başçıları ölkələri məhz islam bayrağı altında fəth etməyə başladılar. Ərəb işğalçılarının məqsədi islam dinindən bir vasitə kimi istifadə etmək idi. Buna görə də hansı ölkəyə getsələr, oranı işğal etsələr zülmkarlıq edirdilər. Bu işə islama zidd idi. Azərbaycanda Xürrəmilər hərəkatının başlanmasını da bununla izah etmək olar. Amma ərəblərin işğalçı orduları İrani, Şimali Azərbaycanı habelə Cənubi Qafqazı zəbt etməkdə idi. Yenə gürcülərlə bizim ulu babalarımız əlbir olaraq bir cəbhədə vuruşdu. Bu haqda M.Çobanov yazır: “*Ərəb xilafətinin işğalçı ordusunun avanqard dəstələri Tarixi Azərbaycanın Güney bölgələrində xalqa amansız divan tutdu. Ərəb orduları “ildirım sürəti ilə” öikənin ayrı-ayrı bölgələrini işğal edir, günahsız əhalini həm qılıncdan keçirir, həm onlardan ağır töycülər alır və bununla yanaşı, həm İslam dinini yayır və yerli əhalinin məktəblərini və mədəniyyət abidələrini dağıdır, yerlə yeksan edirdilər. Ərəb xilafət ordusunun belə qəddarlığını və qaniçənliyini görənlər yerli əhalinin səbr kasası tükənir, xalq özünün azadlığını və müstəqilliyini*

qorumaq məqsədilə ərəblərə qarşı geniş mübarizəyə qalxır. Müharibənin qızğın çağında xalqımızın böyük, müdrük və qəhrəman oğlu Babək qılincını götürüb qabağa çıxır və xalq kütləsinə başçılıq edərək, Ərəb xilafətinin işğalçı ordusuna ağır zərbələr endirir. Ölkənin bu ağır günündə tarixi qonşularımız olan gürcülərin döyüşçü dəstələri də xalqımızın köməyinə gəlir. Uzunmüddətli döyüş şəraitində Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu və dostluq münasibətləri daha da güclənmişdir”.

Tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, Ərəb ordularına qarşı döyüşlərdə gürcülərlə yanaşı, o dövrdə Gürcüstan ərazisində yaşayan türk mənşəli tayfaiar da ərəb işğalçılarına qarşı döyüşlərdə fəal iştirak edirdilər. Bu barədə XIII əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn Əl Əsir geniş məlumat vermişdir. Onun məlumatlarına görə, VIII əsrdə gürcülərdən və qıpçaqlardan ibarət olan birləşmiş ordu Gürcüstan ərazisinə girmiş Ərəb ordusu ilə qanlı vuruşmalar keçirmişdir. Tarixçi davam edərək, həmin əsərdə yazır ki, gürcü ordusunda döyüşən 200 nəfər qıpçaq bir dəstə təşkil edərək, döyüşün qırğın çağında irəli çıxaraq ərəb ordusunun arasına girib ox atmağa başladılar. Beləliklə də onların səfləri pozuldu. (9, 11)

Belə bir müttəfiqlik şirvanşahlarla gürcülər arasında XI-XIII əsrə qədər davam edir. Səlcuq sultanı Sultan Mahmud 1123-cü ildə Şirvanşahlara qarşı hücumu keçəndə də Gürcü çarı IV David Şirvanşahların köməyinə gəlir. Bu mehriban qonşu birliyi səlcuqların geri çəkilməsinə səbəb olur.

Azərbaycan atabəyləri dövründə bu dostluq daha da möhkəmlənir, lakin 1221-ci ildə Monqolların Böyük yürüşü zamanı Azərbaycanın özünün gücü az olduğu üçün gürcülərə kömək edə bilmədi. Buna görə də gürcülər məğlub oldu.

XIII əsrin birinci rübündə yəni 1223-cü ildə Qırçaqlar Dərbəndi keçərək Azərbaycana daxil oldu. Qırçaqların önündə təklidə heç bir şəhlik duruş gətirə bilmədi. Ona görə də qonşu xalqlar (*gürcülər, dağistanlılar və şirvanşahlar*) hərbi ittifaq yaratdı. Bu təcrübə 173 ildən sonra Azərbaycana və Gürcüstanına, Naxçıvana və İrana hücum edən Teymura qarşı mübarizədə də sınaqdan çıxdı. Bu haqda Azərca tarixində oxuyuruq: *“XIV əsrdə - 1396-cı ildə Azərbaycanı zəbt etmiş “Teymur Hindistan səfərində olarkən Azərbaycanın, eləcə də, Cənubi Qafqazın bir çox yerli feodalları müstəqillik uğrunda mübarizə apararaq, Teymurilərə itaət etməkdən boyun qaçırtdılar. Əlinca qalasının müdafiəçiləri ilə birləşmiş Şəki və Gürcüstan hakimləri Teymurilərlə vuruşdular və hətta, bir çox hallarda onlara qalib gəldilər”*.

“Azərbaycana gəlmiş Teymur Qarabağdan Gürcüstanına getdi və Kür çayının sahillərində məskən saldı. Bu zaman Cənubi Qafqazın bir sıra vilayət hakimləri onun hüzuruna gedib itaət edəcəklərini bildirdilər. Həmin hakimlərlə Teymur arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında Şirvanşah İbrahimin böyük rolu oldu. Seyid Əli öldüyü üçün Şəki vilayətinə hakimlik edən oğlu Seyid Əhməd, həmçinin, gürcü çarı Georgi Şirvanşah İbrahimin vasitəçiliyi ilə

Teymurun yanına gedib, onunla ittifaqa girdilər". (4, 50–51)

Gürcülərə nisbətən Azərbaycan xalqının taleyi çox keşməkeşlidir. Çünki Azərbaycanın dünya üçün geosiyasi mövqeyi Gürcüstana nisbətən böyükdür. Azərbaycanla, onun sərvəti ilə, geosiyasi mövqeyi ilə maraqlanan Rusiya, İran və başqa dövlətlər tarixən bu ölkənin başına min müsibət açmışdır. Rusiya və İranın Azərbaycanda kəsişən maraqları XVIII əsrin əvvəllərindən başlanır. Rusiya İrana nisbətən hərbi və siyasi cəhətdən daha güclü olduğu üçün İran Azərbaycan naminə Rusiyaya hər cür güzəştə getməyə həmişə hazır olmuşdur. 1732-ci ildə Azərbaycanı itirməmək üçün İran Rusiya qarşısında böyük bir öhdəlik götürmüşdür. Həmin il yanvar ayının 21-də Rəşt şəhərində Rusiya qarşısında belə bir öhdəlik götürdü *"İran dövləti Rusiya ilə əbədi dost olacağına, onun düşmənlərini özünün düşməni sayacağına söz verir"*. (4, 405)

İran bu vədinə həmişə – hətta indi də sadıqdır. Şah İsmayılın qurduğu vüqarlı Azərbaycan səfəvi dövləti sonrada şərəfdən kasıb Nadirin vaxtında parçalandı. Bu haqda M.Dəmirli və Mahal Məmmədov (11, 50.) və M.Çobanov (11, 30.) yazırlar: *"Nadir şah özünü Muğanda şah elan etdirdiyi zaman Gəncə xanı Ziyadoğlu onun əleyhinə çıxmışdır. Bundan qəzəblənən Nadir şah Gəncə xanı Ziyadoğlunu cəzalandırmaq məqsədilə tarixən Gəncə xanlığının tabeliyində olan tarixən türklərin dədə-baba torpaqları Qazax-Borçalı ellərinin idarə olunmasını 1743-cü ildən Kartlı*

hökmdarı Teymurazın idarəçiliyinə vermiş və onun oğlu İraklini Kaxetiya çar təyin etmişdir. Yeri gəlmişkən, burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, XVIII əsrin ortalarında həm Gəncə xanlığı, həm də Kartli-Kaxetiya Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı əyalətləri (xanlıq və çarlıq) idi. Başqa sözlə desək, həm Gəncə xanlığı, həm də Kaxetiya çarlığı bir dövlətin – İran şahlığının ayrı-ayrı subyektləri (bölgələri) idi”.

Gürcü çarı Teymuraz öldükdən sonra onu əvəz edən İrakli Kaxetiya ilə yanaşı, Qazax-Borçalı ellərini də idarə etmişdir. İrakli hakimiyyətinin ilk illərindən Gürcü sərhədlərini qorumaq məqsədilə başda Ərdəşir bəy olmaqla Qazax ellərindən - türklərdən ibarət olan 300 nəfərlik süvari qoşun hissəsi də yaratmışdır. Onu da qeyd edək ki, İrakli çarın sarayında – Dövlət idarəsində gürcülərlə yanaşı türklər də fəal şəkildə işləyirdilər. O cümlədən, Kaxetiya çarlığında diplomatik işlərə Azərbaycan türklərinin nümayəndəsi olan Mustafa Mirzə Rəbi başçılıq edirdi. Azərbaycan və Kaxetiyanın bu dostluq münasibətlərinə biganəlik göstərən İran şahı Kərim xan Zəndin başçılıq etdiyi 60 min nəfərlik ordu ilə Gürcüstana hərbi yürüşlərə hazırlaşdığını eşidən Kaxetiya çarı İrakli Xarici İşlər Naziri Mustafa Mirzə Rəbinin oğlu Babaşı İrana Kərim xanın yanına göndərmiş və beləliklə də, onun diplomatik səyi ilə İran Gürcüstana səfərini təxirə salmış və beləcə də, Gürcüstan yeni bir təcavüzün qurbanı olmamışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın 5 yerə bölünməsinin ilk addımını “*sapı özümüzdən olan balta*” sərəfdən kasıb Nadir şah atdı. Nadir şah ölkəni qul psixologiyası ilə

idarə edirdi. Buna görə də nə qədər despot olsa da, cəmi 11-12 il şahlıq edə bildi. 1747-ci il iyunun 19-da Nadir İran şahı kimi öldürüldü. Bununla da despot İran şahlığı süqut etdi. İranın müstəmləkələri olan xanlıqlar özlərini müstəqil elan etdilər. Beləliklə, Azərbaycan 18 müstəqil xanlığa bölündü. Bunlardan 8-i ərazicə daha böyük olan Cənubi Azərbaycanın, 10-nu isə ondan 2 dəfə kiçik olan Şimali Azərbaycanın payına düşdü. Xanlıqlar haqqında çox deyilir. Bu mövzuya olan marağı nəzərə alaraq, həmin xanlıqlar və onların əraziləri haqqında kiçik məlumat vermək mənə yerinə düşərdi:

1. Təbriz xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
2. Urmiya xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
3. Ərdəbil xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
4. Xoy xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
5. Qaradağ xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
6. Marağa xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
7. Maku xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
8. Sərab xanlığı – Azərbaycanın Güney ərazisində.
9. Qarabağ xanlığı (Araz və Kür çayları arasında).

10. Naxçıvan xanlığı (Zəngəzur dağlarından Araz çayınadək olan ərazidə).

11. Gəncə xanlığı – Murovdağdan Kür çayına qədər olan ərazidə.

12. Şamaxı xanlığı – Şirvan yaylağında.

13. Bakı xanlığı – Abşeron yarımadasında.

14. Şəki xanlığı – Azərbaycanın şimal-şərqi ərazisində.

15. Quba xanlığı – Azərbaycanın şimal-şərq ərazisində.

16. Dərbənd xanlığı – Azərbaycanın şimal-şərqi ərazisində.

17. Səlyan, Savad və Talış xanlıqları – Quzey Azərbaycanın cənub ərazisində.

18. Lənkəran xanlığı – Quzey Azərbaycanın cənub ərazisində.

Bu xanlıqlar özlərini müstəqil aparırdılar. Belə ki, bir-biri ilə, xarici dövlətlərlə müstəqil diplomatik münasibətlər qururdular. Şimali Azərbaycanda elə kiçik ərazi bölmələri də qalmışdı ki, onlar müəyyən hallarda özünü idarə hüququna malik olsalar da, özlərini müdaifə edə bilmirdilər. Məsələn, Gülüstan, Diraq, Cərəbəzed, xacin Məliklikləri, Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Qazax

Şəmşəddil və İlisu sultanlıqları, habelə çar-Balakən camaatı kiçik inzibati ərazi bölgüsü yaratmışdılar.

Bu xanlar içərisində demokratik, yüksək milli şüura malik insanlar var idi. Məsələn, 1736-cı ildə Nadir şahın Karteli-Kaxeti bölgələrini geri qaytarmaq arzusu həyata keçməsə də, Borçalı və Qazax mahallarını geri qaytara bildi. Eyni qeyrətli hərəkəti xoy hakimi Əhməd xan (1763–1786) haqqında da demək olar. O da Azərbaycanın bir çox xanları ilə diplomatik əlaqə qurmuşdu. Quba xanı Fətəli xan 1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunların baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Deməli, Gərcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

I Aleksandr bəzi xanların artıq Rusiya himayəsini qəbul etməyə məcbur olması ilə məhdudlaşmamağı qərara aldı. O digər xanlıqları da, ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. I Ateksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorringə yazırdı: *“Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı. Xüsusən də üzərlərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli”*.

Bax 1801-ci ildən Tiflis Zaqafqaziyanın mədəni mərkəzi olduğu kimi Kartli-Kaxeti çarlığının da taleyi birdəfəlik həll oldu. Hələ bu azdır: İrəvan, Gəncə, Şəki, Bakı, Şirvan xanlıqlarını da özünə cəlb etmişdi. Çar Rusiyası 1804-cü ilin qışın oğlan çağında, yanvarın 3-dən 4-ə keçən gecə Gəncəyə topla hücum etdilər. Gəncə xanı Cavad xan oğlu Hüseynqulu ilə birlikdə öldürüldü. Rus qoşunlarının komandiri Gəncənin adını Çar Aleksandrın arvadının “*Şərəfinə*” Yelizavetarol qoydu. Hər kim çaşıb Gəncə desə onu 12 qızıl pulla cərimələyirdilər. Deməli, beləliklə Gürcü və Azərbaycan xalqlarının dostluq tarixinə kiçik bir ekskursiyadan sonra qeyd edə bilərik ki, 1801-ci ildən Tiflis Zaqafqaziyanın mədəni mərkəzi oldu. Bu işdə gürcülərin xristian olması da az rol oynamadı. Beləliklə, həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər və başqa xalqlar üçün mədəni elmi və siyasi mərkəz Tiflis oldu.

Fəxrlə demək olar ki, Azərbaycan dili öz sadə və rəvanlığına görə bütün Zaqafqaziyada ümumortağ işlək dil oldu. Amma bir məsələni də nəzərdən qaçırmayaq ki, Azərbaycan dili gürcü dilinə az təsir edə bilmişdir.

Gürcü dili Qafqaz dilləri ailəsinin Kartavel qrupuna aid iltisaqi dildir. Bununla belə, bu dildə fleksiya ünsürlərinə də rast gəlirik. Gürcü dilində də Azərbaycan dili kimi cins kateqoriyası yoxdur. İki say sistemən malikdir. Bu dil üçün erqativ konstruksiya xarakterikdir. Fellərin təsrif sistemi bizim dilimiz qədər sadə deyil. Onlarda söz sırası sərbəstdir. Xəbərlər cümlənin sonunda gəlir. Zəngin sistemə malikdir.

Bizim dilimizdən – *çucuxeli (sucuq)*, *parida (pərdə)*, *xalica (xalça)* və s. kimi sözlər keçmişdir. Qədim yazısı olan dillərdəndir. Ən qədim yazısı V əsrin əvvəllərinə aiddir. Əlifba sistemində 33 hərfi işarə vardır. 5 sait səs, 28 samit səs vardır. Burada da ərəb əlifbası kimi böyük hərflər yoxdur.

Tiflisdə Azərbaycan ədəbi dil mühitinin yaranması

Yuxarıda dediyimiz kimi, Tiflis Zaqafqaziyanın əsas quberniyası mədəniyyət mərkəzi olduğu üçün oraya ətraf qonşu xalqların ziyalıları toplaşdı. Bunu zaman və şərait özü tələb edirdi. Bu cəhət həm az-çox savadı olan, istedadlı ziyalıların özünün inkişafı üçün, həm də Quberniya dövlət idarələrinin qulluqçuya olan ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım idi.

Qafqaz canişini Yermolov 1819-cu ildə Abasqulu ağa Bakıxanovu Tiflisə dəvət edərək onu canişin idarəsinin şərq dilləri üzrə tərcüməçi təyin edir. Onun bədii, elmi yaradıcılığının əsas dövrü Tiflisdə keçir.

1934-cü ildə Mirzə Fətəli Axundov Tiflisə gedərək dərhal dövlət qulluğuna girir. O, da Qafqaz ölkəsi baş hakiminin dəftərxanasında Şərq dilləri tərcüməçisi işləyir. Burada o, özünə elmi-ədəbi inkişaf üçün əlverişli şərait tapır. Dövrünün görkəmli ziyalıları olan Xaçatur Aboryan, A.Bestujev Marlinski, Klementyev, şərqşünas Xanıkov, şair Y.P.Polonski, A.Berje və onlarla başqaları ilə əlaqəyə girir, dostluq edir. Bu, M.F.Axundovun həm də rus dilini tez bir zamanda öyrənməsinə və ümumi dünya görüşünün artmasına kömək edir. O, tez bir zamanda rus dilini mükəmməl öyrənir.

Ondan 6 il sonra, Gəncədə Mirzə Fətəliyə dərs demiş Mirzə Şəfi Vazeh Tiflisə köçür. Burada o də öz inkişafı üçün əlverişli şərait tapır. İki ildən sonra, yəni 1842-ci ildə Tiflisdə “*Divani-hikmət*” adlı ədəbi məclis təşkil edir. Məclisdə iştirak edənlərin əksəriyyəti onun öz şagirdləri və yaxın dostları olurdu. Yazılan və oxunan

şeyrlər müzakirə edilir, son sözü Vazeh özü deyirdi. Bu da öz növbəsində Tiflisdə Azərbaycan dil mühitinin yaranmasına yardım edirdi. Burada ən fəal iştirak edən almaniyalı F.Bodensted idi. O, Mirzə Şəfidən Azərbaycan poeziyası nümunələrini, Mirzə Şəfi isə ondan klassik Avropa şairlərinin əsərlərini öyrənirdi.

Tiflisdə yaranmış gözəl mühit istər Gürcüstanda doğulan azərbaycanlılar üçün, istərsə də buraya başqa yerlərdən gələn ziyalılar üçün çox əlverişli idi. Burada maarifçilik, demoqrafik şərait, mütərəqqi rus atmosferi həmin ziyalıların dünya görüşünü zənginləşdirirdi.

A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.Şahtaxlı, M.Kirmamşahlı, Ə.Vəli, Ə.Salahlı, M.Mərdanov, Z.Hacıbəyov, İ.İsfahanlı, Ü.Hacıbəyov, H.Cavid, İsa Soltan, A.Şaiq, Sıdqi Ruhulla, E.B.Sultanov, H.Ərəblinski, Ülvi Rəcəb, Ömər Faiq Nemanzadə, H.Minasazov, Fazılخان Şeyda və onlarla başqa korifey sənətkarlar Tiflisdə yaranmış elmi ədəbi mühitdə inkişaf etdikləri kimi, Azərbaycan dil mühitinin yaranmasına, Azərbaycan dilinin yayılmasına kömək edirdilər. Bu ziyalılar Azərbaycan ədəbiyyatının (*o cümlədən dilinin*) geniş yayılmasına, sevilməsinə kömək edirdilər.

Bu barədə A.M.Hacıyev yazır: *“Azərbaycan ziyalıları Tiflisdə təkcə öyrənməklə, mütərəqqi rus və Avropa ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrini yaymaqla kifayətlənmir, həm də milli sənətin klassik nümunələrini yaradır, öz pyeslərinin səhnəyə qoyulması, əsərlərinin nəşri ilə məşğul olur, ədəbi məclislər, maarif və mədəniyyət ocaqları təşkil edirdilər. Bu ədəbi fəallıq Tiflisdə təxminən XIX əsrin iyirminci illərindən*

başlamışdı. 1819-cu ildə Bakıxanovun, sonralar isə M.F.Axundovun (1834-cü ildə – A.B.) və Mirzə Şəfi Vazehin (1840-cı ildə – A.B.) Tiflisə gəlməsi və onların buradakı coxcəhətli fəaliyyəti bu mühitə bir canlılıq gətirmişdi, həmin vaxtlardan Tiflisdəki Azərbaycan ədəbi mühiti qarşılıqlı ədəbi əlaqələr zəminində inkişaf etməyə başlamışdı.

Artıq XIX əsrin ortalarından Azərbaycan mədəniyyətinə maraq xeyli artmışdı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri müxtəlif xalqların ziyalıları tərəfindən toplanır, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında çop olunurdu. Bəzən də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri gürcü və erməni əlifbası ilə yazıya alınır, gürcü və erməni dillərində onların variantları yaranırdı”.
(13, 4)

Azərbaycan şairlərinin Gürcüstanda sevilməsinin çox qədim tarixi vardır. Azərbaycan gürcü ədəbi əlaqələrinin tarixi haqqında ən mötəbər məlumatı biz gürcü dilini gözəl bilən, Gürcüstanda doğulub boya-başa çatan filologiya elmləri doktoru prof. Mədəd Çobanovun əsərlərindən alırıq. M.Çobanov Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri tarixini səriştəli tədqiqatçı kimi araşdıraraq Gürcüstanın dövrü mətbuatında fəal çıxış etmişdir. Onun Gürcüstanda çıxan qəzet məqalələrindən aydın olur ki, o fəal alim-jurnalist kimi Azərbaycan ədəbiyyatının Gürcüstanda necə əsrlər bundan qabaq maraq doğurduğunu sübut edir.

Gürcüstanın Bolnisi şəhərində çıxan “*Qələbə bayrağı*” adlı qəzetin 19 sentyabr 1972-ci il tarixli 114 sayında çap etdirdiyi “*Nizami gürcü dilində*” adlı

məqaləsində oxuyuruq: *“Qardaş gürcü xalqı Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına hələ lap əvvəllərdən rəğbət bəsləmişdir. Bunu tarixi faktlar da təsdiq edir. Heç təsadüfi deyil ki, qardaş gürcü xalqı hələ XII əsrdən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin öz ana dilinə tərcümə etməyə başlamışdır. Bəzi gürcü ədəbiyyatşünaslarının fikrincə poeziya sənətinin nadir ustadı Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması hələ şairin öz dövründə ikən gürcü dilinə tərcümə olunmuş, lakin sonralar monqolların viranedici hücumları zamanı bir çox gürcü ədəbi materialları kimi, bu poemanın tərcüməsi də itmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə Nizaminin əsərlərinə, o cümlədən “Xosrov və Şirin” poemasının gürcü dilinə tərcümə edilməsinə maraq xeyli artmışdır. Hələ XVI əsrdə şah Teymuraz Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını gürcü dilinə tərcümə etdirmişdir.*

1947-ci ildə isə Tbilisinin “Sabkota Mçerali” nəşriyyatı Azərbaycan xalqının şərəfli oğlu, dünya ədəbiyyatında heç kəslə müqayisə edilməz Nizaminin lirik əsərlərini 5.120 tirajla nəşr etmişdir. Bu, Nizaminin gürcü dilində kütləvi tirajla çıxan ilk kitabıdır. Kitaba daxil olan lirik parçaları gürcü-sovet ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri olan Konstantin Çiçinadze və Qriqol Abaşidze böyük maraqla gürcü dilinə tərcümə etmişdir. Mütərcimlər Nizaminin köklü saz kimi insan qəlbini dindirən lirik şerlərini qardaş gürcü xalqına çatdırmaqla həm gürcü oxucularının, həm də Azərbaycan xalqının rəğbətini qazanmışlar”.

Kitabın əvvəlində professor A.Baramidze böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin

həyat və yaradıcılığı, XII əsrdə Azərbaycanla – Şirvanşahlarla Gürcüstan dövləti arasında olan siyasi və mədəni əlaqələr, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu haqqında yığcam məlumat vermişdir.

A.Baramidze göstərir ki, hələ XII əsrdə Azərbaycan və gürcü xalqları arasında olan mədəni və siyasi əlaqə nəticəsində hər iki xalqın mədəniyyəti, incəsənəti və ədəbiyyatları bir-birinə məlum idi. Odur ki, hələ XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizaminin əsərləri Gürcüstanda geniş yayılmışdır. Bunu XII əsrdə yaşamış gürcü şairi Çaxruxadzenin “*Tamariani*” əsərindən də görmək mümkündür.

Həqiqi məhəbbət, sədaqət və azad sevgi hisslərini tərənnüm edən “*Leyli və Məcnun*”, “*Xosrov və Şirin*” poemalarının gürcü dilinə tərcümə olunması oxucularda xüsusi bir maraq oyadardı.

Burada onu əlavə etmək lazım gəlir ki, gürcülərin Azərbaycan xalqının dilinə ədəbiyyatına mədəniyyətinə marağı heç vaxt sönməmişdir. Nizami hələ öz dövründə Gürcüstanda tanınırdı. Azərbaycanda Rustaveli sevilən kimi, Nizami də Gürcüstanda sevilir. S.Vurğun Sota Rustavelinin “*Pələng dərisi*” geymiş pəhlivan əsərini Azərbaycan dilinə “*sevə-sevə*” tərcümə etdiyi kimi, keçən əsrin ortalarında – 1936-cı ildə Nizaminin əsərlərini gürcü dilinə böyük məhəbbətlə tərcümə etmişlər.

Eyni sözləri Vaqif haqqında da demək olar. Nizami şəxsən Gürcüstanda olmamışdısa Molla Pənah Vaqif dəfələrlə bu ölkədə olmuş, Azərbaycan dilinin sevildiyinin şahidi olmuşdur. Vaqifin gürcü dilini bilməsi haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Gürcü alim

və şairləridə fars dilini geniş şəkildə yayılmış bir dil kimi bilmişdilər. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “*Qan içində*” romanından yəqin edirik ki, Gürcüstanda nəinki adi insanlar, habelə çar İrakli də Azərbaycan dilini gözəl bilirmiş. O, İbrahim xanın sarayında olanda (*vəzir idi*) Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan çarlığı arasında möhkəm dostluq əlaqəsi yarada bilmişdi. Həmişə Vaqif İraklinin hüsurunda Azərbaycan-türkcəsində danışmışdı. Y.V.Çəmənzəminli də göstərir ki, İrakli Vaqifi Azərbaycan türkcəsində danışdı, İbrahim xanın səhhətini soruşdu və ona hörməti olduğunu dedi.

Təntənəli mərasim sona yetdi. Rus vəzifəli şəxsləri bir-birinin dalınca İrakliyə yaxınlaşıb əlini sıxaraq təbrik etdilər. Gürcü kübarları və məmurları hökmdarın əlini öpdülər, çoxları gözündən sevinc yaşlarını silirdi.

Növbə Vaqifə çatdı. O, ayağa qalxaraq, tələsmədən, ləyaqətlə padşahın taxtına yaxınlaşdı, İrakliyə əl verərək, baş əydi və astadan (Azərbaycanca – **A.B.**) dedi: “*Siz öz ata-babanızdan qalma taxtınızda xoşbəxtliklə oturun! Qarabağ hakimi, bizim iftixar və şöhrətimiz olan İbrahim Xəlil xan 20 il sizin dəyişməz, dönməz dostunuz və müttəfiqiniz olmuşdur. Allah bu dostluğu və müttəfiqliyi daha da möhkəmləndirsin, çiçəkləndirsin.*

İrakli qaşlarını çatıb Vaqifə baxdı və azərbaycanca cavab verdi: Mənim buna kiçicik belə şübhəm yoxdur!

Dostum İbrahim Xəlil xana mənim səmimi salamlarımı yetirin.

Çarın taxtının yanında dayanmış polkovnik Burnaşev, Vaqifə çox maraqla baxaraq rəğbətlə başını yellədi və tərcüməsini maraqla dinlədi”. (31, 356) (Перевод Т.Калячинов / rus dilindən tərcümə bizimidir).

M.Çobanovun böyük şairin anadan olmasının 250 illiyi münasibətilə hələ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun dissertantı kimi “*Sovet Gürcüstanı*” qəzetinin 15 oktyabr 1968-ci il tarixli 123 (4995)-ci sayında göstərir ki, Vaqifin əsərləri 5120 tirajla buraxılmışdır. Sual olunur Azərbaycan dili Gürcüstanda geniş yayılmasa belə bir tirajla azərbaycanca şeirlər kitabı buraxmaq olardımı. Məlumdur ki, Vaqif Tiflisi dünyanın cənnəti adlandırır və gürcü gözəli üçün heyranedici sözlər deyir:

*Ey könül, seyr elə ki, türfə tamaşaları var,
Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıblar ona cəmiyyəti huri pərinin
Mən bu şəhrin nə deyim, vəsfini dilbərlərinin,
Filməsəl, şəkli şəmayildə, bəli, hər birinin
Məhi tabanə bərabər səru-simaları var.*

Bu şeiri şair 1784-cü ildə Tiflisdə olarkən yazmışdır. Təkcə bu şeir deyil Vaqifin gözəl və sadə dildə yazılmış real məhəbbəti, saf, səmimi sevgi duyğuları ifadə edən qoşmaları həm gürcü, həm də Azərbaycan xanəndələri tərəfindən hələ onun sağlığında el şənliklərində oxunurdu. Gürcü bəstəkarları hətta Vaqifin lirik şeirlərinə musiqi də bəstələyirdilər. Bu fakt Gürcüstanda Azərbaycan dilinin necə yayıldığından və hamı üçün anlaşılıq dil olmasından xəbər verirdi. Bundan əlavə, gürcü şairləri Vaqifə şeirlər yazdığı da özləri üçün sücaət bilirdilər. Bu sırada görkəmli gürcü şairlərindən İosef Melikaşvili və Stefan Beşangişvili və başqalarının lirik şeirlərində Vaqifin təsiri aydınca hiss olunur.

Vaqifin ədəbi irsi indi də Gürcüstanda qorunur və sevilir.

Bu mövzudan bəhs edəndə Vaqifdən sonra Abasqulu ağa Bakıxanovdan da bəhs etmək lazım gəlir. Çünki azərbaycanlı ziyalıların Tiflisə getməsi bu şəhərdə şərq ab-havası yaratdığı kimi, ana dilimizin (*hətta dilçiliyimizin*) inkişafına səbəb olurdu. Yuxarıda dediyimiz kimi, A.Bakıxanov 1819-cu ildə Tiflisə getmiş və 16 il bu şəhərdə yaşamışdır. Onu Tiflisə Qafqazın baş həkimi general A.P.Yermalov Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində işləmək üçün 1819-cu ilin dekabr ayında dəvət etmişdi. Yuxarıda dediyimiz kimi, Tiflis 1801-ci ildən Zaqafqaziyanın mədəniyyət mərkəzi idi. Burada bütün xalqların mədəniyyət elementlərinə rast gəlmək olurdu. Amma aparıcı rol rus dilinə, rus mədəniyyətinə aid idi. Bakıxanov da M.F.Axundov kimi vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq rus məmurları, dövlət işçiləri, alim və ziyalıları ilə bilavasitə təmasda olduğu üçün rus dilini gözəl bilməli idi. Əks təqdirdə bu mühitdə hörmət qazanmaq olmazdı. Rus dilini yaxşı bilmək onun rus mədəniyyəti, ədəbiyyatı və siyasəti ilə yaxşı tanış olmasına səbəb olurdu.

Fars dilini yaxşı bildiyi üçün Rus-İran əlaqələrində fəal iştirak edirdi. Türk dili ana dili olduğu üçün bu sonrakı dilləri ana dili əsasında öyrənmiş tez-tez işgüzar səfərlər etdiyi İstanbulda və Tehrandə heç bir çətinlik çəkmir, əksinə özünə böyük hörmət və nüfuz qazandırır. Təsadüfi deyil ki, Türkmənçay şəhərində Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında iki yerə bölünməsində tərçüməçi kimi iştirak etmişdi. Yeri gəlmişkən onu demək lazımdır ki, əgər A.B.Bakıxanov

müstəqil olsaydı bir siyasətçi olsaydı, vətəninin iki yerə bölünməsinə biganə qalmazdı.

Bakıxanovun həyatının əsas məhsuldar hissəsi Tiflisdə bağlıdır. Başqa ziyalar kimi A.Bakıxanovun da Tiflisdə yaşaması elmi-ədəbi dairələrdə geniş yayılmasına kömək edirdi.

Təsadüfi deyil ki, rus inqilabçı-dekabristi Aleksandr Aleksandroviç Bestujevmarlinski (1797–1897) Tiflisdə olarkən A.A.Bakıxanovla görüşmüş ondan şərq dillərini, o cümlədən Azərbaycan dilini öyrənmiş, onu görkəmli alim və cüsur hərbi xadim kimi qiymətləndirmişdir.

A.Bakıxanovun və M.F.Axundovun yüksək savad və mədəniyyəti rus alim və yazıçılarının, buraya sürgün edilmiş dekabristlərin, habelə çinovniklərin diqqət və rəğbətini özünə çəkmişdi. Hətta 1828-ci ildə nəşrə başlayan “*Тифлиские новости*” qəzetinin redaktoru P.S.Sankovski A.Bakıxanovu bu qəzetə cəlb etmişdi. Bakıxanovun işdə sədaqəti bütün azərbaycanlı ziyalılarda da var idi. Ona görə də P.Sankovski onları “*Тифлиские ведомости*” qəzetinə, orada fəal publisistik ədəbi işə dəvət etmişdi. Azərbaycanlı ziyalıların savadını və yüksək mədəniyyətini görəndə P.S.Sankovski həmin qəzetə əlavə olaraq əvvəlcə farca sonra isə azərbaycanca “*Татарские ведомости*” vərəqəsini nəşr etdi.

Burada prof. Ə.Mirəhmədovun bir qeydi yada düşür: “*Soruşula bilər ki, hələ 1828–1832-ci illərdə A.Bakıxanov “Тифлиские ведомости”nin farsca buraxılışının redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu, 1838–1845-ci illərdə isə “Загафгазски вестнику” azərbaycanca da bir neçə nömrəsi çıxdığı halda, bizdə*

dövri mətbuatın tarixini “Əkinçi” ilə başlamaq ənənəsi nəyə əsaslanır?

Bu suala cavab verməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, şübhəsiz, məşhur Azərbaycan yazıçısı və alimi A.Bakıxanovun göstərilən qəzetdəki fəaliyyəti haqqında ehtimal elmi-tarixi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olub, xüsusi tədqiqata möhtacdır, layiqdir. Bu qəzetin hətta A.Bakıxanovun tərəfindən çıxarılmış bir-iki nömrəsi də əldə edilərsə, onda Azərbaycan milli mətbuatının ilk bünövrədaşı kimi danışmaq mümkün olardı. Hələlik isə bu mətbuat orqanı haqqında yalnız arxiv sənədləri və bəzi başqa məxəzlər məlumdur. O ki qaldı “Закавказски вестник”in azərbaycanca buraxılışı (“Qafqazın bu tərəfinin əxbarı”) o da, əsasən rəsmi sənədlərin tərcüməsindən ibarətdir, bu qəzet çox az tirajla çap olunmuş və uzun ömür sürməmişdir. Daha ciddi məsələ budur ki, “Qafqazın bu tərəfinin əxbarı”nın nə məzmunu, nə də poliqrafik bazası, nə də xalqın varlığı ilə bağlı olmadığından onu milli mətbuatımızın sələfi hesab etməyə əsas yoxdur”. (22, 7)

Məlum olduğu kimi, A.Bakıxanovun bütün elmi və bədii yaradıcılığı Tiflislə bağlı olmuşdur. O, burada M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, İ.Qutqaşınlı kimi Azərbaycan, A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinsik kimi rus-gürcü A.Çavavadze, Q.Orbeliani, N.Baratasvili kimi görkəmli alim və ədəbiyyat xadimləri ilə tanış olmuş öz simasında Azərbaycan xalqını və dilini sevdirmişdir.

Azərbaycan ədəbi mühitinin Tiflisdə inkişafı istər-istəməz Azərbaycan dilinə marağı artırır və onun öyrənilməsinə həvəsi çoxalır.

Bu işdə M.F.Axundovun da böyük xidmətləri olmuşdur.

M.F.Axundov 1834-cü ildən ömrünün axırına qədər Tiflisdə yaşamış və yaratmışdır. M.F.Axundovun Tiflis ədəbi və elmi mühitinə təsiri əslində böyük bir araşdırmanın mövzudur. Bir böyük maarifçi dramaturqun öz ədəbi-ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilinin yayılması probleminin bilavasitə əlaqədar olduğunu nəzərə alıb bəzi məqamları qeyd etmək istərdik.

Əvvələn, onu qeyd edək ki, o, Tiflisə dövlət qulluğuna dəvət edilsə də, öz işini sadə-rəsmi məmur çərçivəsində məhdudlaşdırmadı. M.F.Axundov da Tiflisin, demək olar ki, bütün ziyalı təbəqəsi ilə tanışlıq-dostluq edirdi. Bunlar arasında A.A.Bestujev-Marlinski, İ.İ.Klementev, Y.P.Polonski, V.A.Sollogub, A.Berje, N.B.Xanikov, A.Nikolay, N.T.Berzdenov, F.A.Verderovski, X.Abovyan və başqalarını göstərmək olar. M.F.Axundovun şöhrəti hər yərə yayılmışdı. Onun Bakıda H.B.Zərdabi, Qarabağda Q.B.Zakir Peterburqda akad. D.Dorn, Hindistanda Manekçi Sahib, İranda Cəlaləddin Mirzə, Mirzə Yusif Xan, Mirzə Melkumxan. 1849-cu ildə Qafqaz canişin idarəsi Zaqafqaziya xalqlarının dilində teatr yaratmaq üçün komissiya yaradır. Gürcülər və ermənilər belə bir komissiyanı yaradırlar. Azərbaycanlılar isə kadr çatışmazlığı üzündən belə bir komissiyanı yarada bilmirlər. Buna görə də dahi Mirzə Fətəli təkbaşına işə girişib Şərqdə ilk teatr əsərinin bünövrəsini qoymuşdur. *“Hekayəti Molla İbrahim Xəlil Kiayagər”* (1850), *“Hekayəti Müsyo-Jordon həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli Şah cadüküni-*

məşhur” (1850), “*Şərguzəşti vəziri-xani-Lənkəran*” (1850), “*Hekayəti-Xırs quldurbasan*” (1851), “*Səgurəsti mərdi-xəsis*” (*Hacı Qara*) (1852). Bu əsərlər Azərbaycan klassik dram janrının qızıl fondunu təşkil etdiyi kimi, Şərqdə ilk səhnə əsərləri idi. Bu əsərlər böyük ədibin ilk gələn təcrübəsi olmasına baxmayaraq, müəllifinə “*Şərqin Molyeri*” adını qazanmasına səbəb oldu. Bu əsərlərə qədər M.F.Axundov Səbuhi ləqəbli istedadlı şair kimi tanınırdı. “*Puşkinin ölümünə Şərq poeması*” (1837) bütün Zaqafqaziyada və Rusiyada məşhur idi.

Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılığına ən yüksək qiyməti İsmayıl Bəy Kaspıralı vermişdir: “*Mirzə Fətəli yalnız Qafqazda, yalnız Rusiyada deyil, bütün türk aləmində, hətta bütün aləmi-islamda ilk dramaturq, ilk faciənəvis ilk pyes yazandır. Kəmalı cəsarətlə deyə bilərəm ki, indiyə qədər bu yolda qələm çalanların birincisidir...*”

Vəzirovlar, Cənizadələr, Nərimanovlar, Haqverdiyevlər, İshakovlar, istəsəniz Murad Bylər, Sami Bəylər, Kamil Bəylər (türk yazıçıları – A.B.) belə sənət nöqteyi-nəzərindən Mirzə Fətəli Axundova nisbətdə adi, həm də pək adi dramaturqlardır. Osmanlı türklərinin bir sənətkarı vardır. O da Əbdülhəq Hamid Bəydir. Böyükdür, dahidir. İstanbulda teatro nə olduğu haqqı ilə anlaşılsa, onun “Təzər”ləri, “Nəstərən”ləri, “Tarix”ləri, “Duxtəri-hindu”ları Osmanlı səhnəsini təyin edər (bəzəyər – A.B.) və hətta Avropa səhnələrinə qədər yüksələ bilər... Bununla bərabər, Hamid bəyin əsərlərində dahi Mirzə Fətəli Axundova nisbətdə adi, həm də pək adi dramaturqdurlar. Osmanlı türklərinin

bir sənətkarı vardır. O da Əbdülhəq Hamid Bəydir. Böyükdür, dahidir. İstambulda teatro nə olduğu haqqı ilə anlaşılsa, onun “Təzər”ləri, “Nəstərən”ləri, “Tarix”ləri, “Duxtəri-hindu”ları Osmanlı səhnəsini təzyin edər (bəzəyər – A.B.) və hətta Avropa səhnələrinə qədər yüksələ bilər... Bununla bərabər, Hamid bəyin əsərlərində dahi Mirzə Fətəli Axundovun “Mərdi-xəsis”ində, “Müsyö Jordan”ında olan təbiilik və səmimiyyət yoxdur. Hələ bu “Mərdi-xəsis”dəki yaxud baş qəhrəmanın adı ilə tanınan “Hacı Qara” nə qədər həyatı, nə qədər şirin bir komediyadır. Məlum olduğu kimi, nə qədər yeni yazılmış olursa olsun, bir əsəri iki dəfə oxumaq yaxud səhnədə görmək insanı sıxar, bezdirər. Bundan üç çərək əsir (75 il – A.B.) əvvəl yazılmış olan bu əsərin səhnədə yüz dəfə görsən, beş yüz dəfə daha görmək istərsən. Çünki bu komediya həqiqətən mahir əllərlə həyatdan qoparılmış ruhi parçalardan sənətkaranə bir surətdə məişətdən alınmış zəngin lövhələrdən təşkil edilmiş həyatı nadirül-vücuda bir əsərdir”. (15, 566)

M.F.Axundov ilk realist nəsr əsəri olan “*Aldanmış Kəvakib*”in (1857) müəllifi idi. O, bütün Şərqdə və Qərbdə bir bomba partlayışı təsiri buraxan “*Kəmaluddövlə məktubları*” (1865) kimi elmi-fəlsəfi traktatını yazdı. Dahi dramaturq ana dilimizin nəsr və dram üslubu haqqında çox dəyərli fikirləri vardır. M.F.Axundovun fəaliyyətində ən böyük məqamlardan birini onun yeni əlifba uğrundakı mübarizəsi təşkil edir. O, böyük maarifçi demokrat kimi bütün bələlərin səbəbini savadsızlıqda görürdü. Xalqın savadsız qalmasının bir səbəbi də köhnə ərəb əlifbasının Azər-

baycan dilinə uyğun gəlməməsində və ümumiyyətlə çətinliyində görərək yeni əlifba uğrunda aramsız, ardıcıl mübarizəyə başlayır. Bu haqda Azərbaycanda Azərbaycan dilçiliyindən bəhs edərkən ətraflı danışımsıq.

Mətbuat

Tiflis mühitində və bütün Gürcüstanda Azərbaycan dilinin yayılmasında ən mötəbər vasitələrdən biri də mətbuatdır. Mətbuatın xalq üçün əhəmiyyətini dərk edən ziyalılar həmişə çalışmışlar ki, ana dilində mətbu orqan yaratsınlar. Lakin çar hökuməti müsəlmana qarşı ikili siyasət yeritdiyindən mətbuat məsələsi Azərbaycan ziyalısı üçün müşkül bir iş idi. Gürcüstan üçün “*Sakartvelos qəzeti*” (*Gürcüstan qəzeti*) 1819-cu ildə, Ermənilər üçün ilk jurnal – “*Ardarar*” (*xəbərlər*) 1797-ci ildə Mədrəsdə, ilk qəzet “*Arevelyan Saunutsm unk*” (“*Şərq xəbərləri*”) 1815-ci ildə Həştərxnda buraxıldığı halda Azərbaycan xalqı üçün car hökuməti mətbuat yaratmağa icazə vermir.

Hələ “*Əkinçi*” qəzetini təsis etmək istəyən H.V.Zərdabiyə çox çətinliklə icazə verdi. Onun proqramını oxuduqdan sonra senzura iddiaçıya bildirmişdi: “*Məqalələri yalnız əhalinin məişətinin iqtisadi və ən yaxın mülki məsələlərinə aid olsun və dəbdə olan siyasi görüşlərlə yaxud bütün müasir həyat quruluşunu müzakirə etmək cəhdləri ilə doldurulmasın*”. (“*Əkinçi*” qəzeti. Yeni əlifba ilə tərtibi. B., 1979, səh.8)

Amma H.B.Zərdabi böyük millətsevər bir insan kimi dərk edirdi ki, xalqı oyatmaq dünya xalqları səviyyəsinə çıxarmaq üçün mütləq mətbu orqan lazımdır. Buna görə də o, ürək ağrısı ilə yazırdı: “*Hər kəsi çağırırım – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – qanmır. Axırda*

gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri-şey yoxdur. Olmaz ki, mənim sözüümü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürrə ilə əriyib dəşilir, habelə söz də ələlxüsus doğru söz... Belə də qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur... Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəlil artar... Sonra düşmənin düşmənlili, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olması aşkar olar”. (“Əkinçi” qəzeti. Yeni əlifba ilə tərtibi. B., 1979, səh.5-6)

Bu sitatı verməklə qəzetğin sosial həyatda oynadığı rola diqqəti cəlb etmək və ziyalılarımızın nə böyük zəhmət qarşısınad qalaraq qəzet açmaq təşəbbüslərinin böyük olduğunu göstərmək idi. Bir də onu demək istərdik ki, Tiflisdə nəşr edilən qəzet və jurnallar bizim üçün daha önəmlidi, əvvələn ana dilimizdə qəzet çap olunur, onu Azərbaycan da alıb oxumaq olur. İkinci Tiflisdə nəşr olunan qəzet və ya jurnal qeyri-millətlər arasında dilimizin intişarına, yayılmasına kömək edirdi. Bu sahədə Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan ziyalılarının fədakar əməyi daha yüksək qiymətə layiqdir. Belə ziyalılarımızdan biri də Səid Əbdülrəhmanoglu Ünsizadədir (1845–?) Hami təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, S.Ə.Şirvaninin rəhbərlik etdiyi “*Beyt üs-səfa məclisinin üzvü olmuş. 1890-cı ildə Türkiyəyə köçmüş sonrakı həyatı və ölüm tarixi məlum deyil*”.

S.Ünsizadə də çar senzurasının bütün əngəllərini, süni hasarlarını aşdı. 1879-cu ildə yanvarın 16-da Tiflisdə “Ziya” adlı qəzet buraxmağa nail oldu. Bununla Gürcüstanda Azərbaycan dilində ilk mətbu orqanın əsası qoyuldu. Qəzetin 76 nömrəsi bu adla çıxdı. Qəzet 1882-ci ilə qədər Tiflisdə çap olundu. 1883–1884-cü ildə isə Şamaxıya köçməyə məcbur oldu.

Ünsizadə çətinliklərə dözərək, səbr, cəsarət və dözümlə bütün sədləri aşaraq 1883-cü ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində “Kəşkül” jurnalını yaratdı. Aylıq jurnal olan Kəşkülün cəmi on bir nömrəsi çap olundu. 1884-cü il martın 7-dən 4 səhifəlik həftəlik qəzet kimi nəşr edildi. Cəmi 123 nömrəsi çıxmış olan bu qəzet dövrü üçün çox iş gördü. H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.B.Köçərli, M.Şahtaxlı, A.Çernyayevski və başqaları bu qəzetlə sıx əməkdaşlıq edirdilər.

1991-ci ildə qəzetin hörmətinin artdığını gören Qafqaz senzur komitəsi qəzeti bağladı. Bu bütün Rusiyada olan milli mədəni dəyərlərə qarşı (*qeyri-xristianlar nəzərdə tutulur*) çar imperiyasının son qətnaməsi oldu. Yəni Kırmda İsmayıl Bəy Kaspıralının nəsr etdirdiyi “Tərcuman” (“*Tərcumania-əhvalı-zaman*”) (1883–1918) istisna edilərsə, bütün Rusiyada yaşayan müsəlmanların bircə qəzeti yox idi. Bu da Engelsin iddia etdiyi “*mədəniləşdirici təsir*”!?

Həqiqətən türk dünyasında mətbuatın olmamasından narahat olan Azərbaycan ziyalıları XIX əsrin son on ilində və XX əsrin əvvəllərində qəzet və ya jurnal açmaq üçün hökumət idarələrinə dəfələrlə müraciət etmişdilər, Çar imperiyası ucqarlarda milli ayrılıq siyasəti yeritdiyi üçün, həm də mətbuatın millətləri savadlandırır ayağa

qaldıracağından qorxdığı üçün bu regionlarda qəzet və jurnal, habelə məktəb açmaqğa icazə vermirdi. Təsadüfi deyildir ki, Hökumət Səmədbəy Mehmandarovun XIX əsrin 90-cı illərində qəzet çıxarmasına icazə vermədi. Bundan sonra 1892-ci ildə K.Ünsizadə “Azərbaycan” 1893-cü ildə Aleksandr Osipoviç Çernyayevskinin “Fikir”, 1896-cı ildə Məhəmmədəğa Şahtaxtinski “Tiflis” 1899-cu ildə M.Mahmudbəyovun “Nubar”, 1901-ci ildə Nəriman Nərimanovun “Məktəb” (jurnal) adlı mətbu orqan yaratmaq haqqında xahişləri rədd edilmişdi. İş o yerə çatmışdı ki, rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetinə əlavə kimi Azərbaycan dilində “Çıraq” adlı vərəqə əlavə etməyə icazə verilmədi.

Bu barədə böyük ədib-jurnalist C.Məmmədquluzadə yazırdı: *“Məlumdur ki, o vaxtlar müstəbid Rusiya hökumətinin mənəm-mənəm bir dövründə ki, rus tayfasından savayı türk kimi kiçik bir millətə etina olunmurdu. Türk dilində bir müstəqil qəzet intisarına yol vermək Peterburq hökumətindən heç gözləmək olmazdı. Xüsusən ki, İran və Osmanlı ilə həmsərhəd olan Qafqaz müsəlmanlarının maarifinin qüvvətlənməyinə ruslar heç bir vaxt yol vermək istəməzdilər. Bununla bərabər, Məhəmməd ağa qəzetinin icazəsini nə tövr aldı, bu mənə məlum deyil. Ancaq mənə Məhəmməd ağanın vətəninin evladına, bu məlumdur ki, o vaxtlar ədibimiz qəzet məşqinə düşəndə, mən eşitdim ki, Məhəmməd ağa atadan qalma mülkünün öz hissəsini satıb bu pulu gedib Tiflisdə qəzet nəşr etsin”*. (20, 142–143)

Böyük ədibə qaranlıq qalan bir məsələni, Məhəmmədəğanın “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrinə necə

icazə alması məsələsini akad. İ.Həbibbəyli uzun tədqiqatdan sonra müəyyənləşdirmişdir. İ.Həbibbəyli yazır: *“Təəssüf ki, onun bu dövrə aid publisist fəaliyyətinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Görkəmli publisistin həmin dövrki fəaliyyətində Azərbaycan dilində müstəqil qəzet nəşr etdirmək qayğıları xüsusi yer tutmuşdur. M.Şahtaxtlı Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə və Qafqaz senzura komitəsinə ərizə ilə müraciət edərək “Tiflis” adlı Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. Qəzetin təqdim olunmuş proqramından bəlli olur ki, M.Şahtaxtlı azərbaycanlı oxucuları Rusiyanın və mədəni dünyanın ictimai-siyasi hadisələri ilə, o cümlədən, dünya ictimaiyyətini Azərbaycanla tanış etmək məqsədini izləmişdir. Bundan başqa, qəzətdə bəzi məqalələrin rus, ərəb, fars və türk dillərində dərc edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan xalqının milli oyanışına təsir edəcəyindən və Panislamizm ehtimalından ehtiyatlanan çar hökuməti “Tiflis” qəzetinin nəşrinə icazə verməmişdir. Hətta bu qəzetin nəşr edilməsinə “Zaqafqaziya tatarlarının Rusiyadan soyudulması bəhanəsilə maneçilik törətmişlər”.* (26, 15)

Nəhayət, Avropada tanınmış alim və ictimai xadim, Rusiyanın paytaxt qəzənlərində fəal müxbirlik-əməkdaşlıq edən, vaxtilə *“Московские ведомости”*, *“Новое Время”* qəzətlərinin fəal xarici müxbiri, Rus elminin söhbətini mətbuat vasitəsilə bütün müsəlman ölkələrinə yayan Məhəmmədəğa Şahtaxtlının mətbuat işləri üzrə baş idarə müsbət cavab verdi. Beləliklə, XX əsr türk-müsəlman mətbuatının ilk qaranquşu *“Şərqi-*

Rus” qəzeti 1903-cü il martın 30-da işıq üzü gördü. Qəribədir ki, “*Тифлисский листок*” qəzeti “*Şərqi-Rus*”un ilk nömrəsinin çıxmasından 20 gün sonra bu qəzetin yaşayacağına şübhə edirdi. Amma Məhəmməd ağanın və onlarla Azərbaycan ziyalısının yaxından köməyi ilə “*Şərqi-Rus*” yaşadı və Tiflisdə, habelə bütün Gürcüstanda, Zaqafqaziyada Azərbaycançılığı, dilimizi, əlifbamızı, ədəbiyyatımızı təbliğ etdi. Qəzetin nəşri təkcə Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları arasında, İsveçrədə, Fransada, Bolqarıstanda, İranda və başqa ölkələrdə böyük əks-səda doğurdu. Nəşirin özünün bütün Avropada, İranda, Türkiyədə məşhur olması qəzetin nüfuzunun artmasına kömək edirdi. Belə ki, İranda çıxan “*Həblulmətn*”, “*Müzəffərin*”, Fransada nəşr olunan “*Jurnal Aziatik*”, Rusiyada çıxan “*Петербургские ведомости*”, “*Кавказ*”, “*Новое обозрение*”, Tiflisdə çıxan “*Тифлисский листок*” və s. qəzet və jurnallar öz səhifələrində Məhəmmədəğa Şahtaxtılı və onun “*Şərqi-Rus*” qəzeti haqqında xəbər-məqalələr çap etdirmişdilər. Bu qəzeti C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Abdulla Şaiqin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Hüseyn Cavidin, M.S.Ordubadinin, Əliqulu Qəmkusarın, Əli Nəzminin və onlarla başqa görkəmli azərbaycanlı ziyalının yetişib məşhurlaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, “*Şərqi-Rus*” olmasaydı, “*Molla Nəsrəddin*” də olmazdı. Bu qəzetin ən böyük xidməti gürcülər və ermənilər içində Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini yayması oldu.

“*Şərqi-Rus*” həftədə 3 nömrə çap olunmaqla 30.III.1903-cü ildən 15 yanvar 1905-ci ilə qədər çap

olunmuşdur. Qəzetin ümumiyyətlə 392 nömrəsi çap olunmuşdur. Qəzetin 45 nömrəsi Cəlil Məmmədquluzadənin redaktəsi ilə çıxmışdır.

Böyük vətəndaş alimin “*Şərqi-Rus*” qəzetində qaldırdığı ən böyük problemlərdən biri olan əlifba məsələsindən danışmadan əvvəl, 1919-cü ildə bütün Zaqafqaziyada yayılan və qeyrətli azərbaycanlıları qəzəbləndirən “*Tatar*” sözünə qarşı çıxması haqqında “*Kaspi*” qəzetindəki (M.Şahtaxtlı *üç ay bu qəzetin redaktoru olmuşdur*) qeydi haqqında danışmaq istərdik. Bu məsələ ilk dəfə Məhəmməd ağanı narahat etmişdir. “*Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı*” adlı məqaləsində M.Şahtaxtlı Zaqafqaziyada yaşayan Azərbaycanlıların müsəlman və yaxud tatar adlandırılmasına qarşı çıxaraq tatar sözünün bizə milli bədxahlarımız tərəfindən verildiyini, müsəlmanın isə dinlə bağlı olduğunu göstərir. Tatar sözünü bizə nifrət və təhqir kimi yapaşdırıldığını söyləyən ədib ölkəmizin Azərbaycan, xalqımızın azərbaycanlı adlandırılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmışdı. Nəhayət göstərir ki, bizi Şərqi alim və yazıçıları, Avropanın səyyahları, etnoqrafları ancaq Azərbaycan türkü kimi adlandırırlar. (26, 29)

1902-ci ildə Tiflisə qayıdan M.Şahtaxtlı öz fəaliyyətini əlifba və mətbuat istiqamətində davam etdirmişdir. Bildiyimiz kimi, əlifba məsələsi ilə M.Şahtaxtlı hələ Fransada ikən məşğul olmuşdu. Burada o, Avropa alimlərinin öz ölkələrinin inkişafı naminə vahid latın əlifbasına keçmələri üçün etdikləri təşəbbüslərin şahidi olmuşdu. Buna uyğun olaraq M.Şahtaxtlı da

mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədilə əlifbanın daha da sadələşdirilməsi və Azərbaycan dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması işinin zəruriliyi qənaətinə gəlmişdi. 1879-cu ildə çıxan kitabı onun bu sahədə ilk təşəbbüsü idi. Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixində ilk kitab olan *“Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası”* kitabı ziyalılar arasında böyük əks-səda yaradır. İrticanın bütün hücumlarına mərdliklə sinə gərən M.Şahtaxtlı əlifba islahatı istiqamətindəki fəaliyyətini inadla davam etdirir. Onun bu mübarizəsinə dövrün tərəqqipərvər ziyalıları böyük rəğbət bəsləyirdilər. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli maarif xadimi F.Ağazadə *“Nə üçün ərəb hurufatı türk dilinə yaramır?”* adlı kitabında Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundzadədən sonrakı dövrü *“Məhəmməd ağa dövrü”* adlandırır və yazırdı: *“Bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmməd ağa cənablarıdır ki, Mirzə Fətəli dövründə yaşamışdır. Əlli ildən ziyadədir ki, o cənab əlifba yolunda ömrünü sərf etmiş, xüsusi risalələr nəşr etdirmişdir. M.Şahtaxtlı M.F.Axundzadə kimi islam paytaxtlarına müraciət etməyi mənasız bildi. Anladı ki, şeyxlərin, müftilərin sarsılmaz nüfuzları sayəsində bir iş görə bilməyəcəkdir. Azərbaycan kütləsi arasında istədiyinə müvəffəq olursa, söz yoxdur buna sonralardan şair ölkələrin kütlələri də rəqib olmaq həvəsində bulunacaqlar”*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Şərqi-Rus”dakı əlifba məsələlərinin mərkəzdə dayanmasının elmi əsasları hələ M.Şahtaxtlının 1902-ci ildə bir neçə dildə çap etdirdiyi *“Sövti şərq əlifbası”* əsərində verilmişdir.

Burada o əvvəlcə fonetik və ya sövti yazının, əlifbanın izahını verir, onun üstünlüklərindən bəhs edir. O göstərir ki, *“dünyadakı yazı sistemlərinin heç birində danışığ səsləri tam şəkildə yazıda əks olunmamışdır. Avropa dilçiləri buradan çıxış edərək insan nitqindəki səsləri tam şəkildə əks etdirən yeni əlifbalar icad etmişlər. Avropa Paris Sorbon universitetinin professoru Pavlo Passinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən və çoxlu tanınmış Avropa ölkələri filoloqlarını birləşdirən Beynəlxalq Fonetika Assosiyasının üzvləri öz əsərlərində latın əlifbası əsasında düzəltmələri yazı sistemini yaymaq üçün “Maytre Fonetika” adlı mətbuat orqanından istifadə edirlər. Fonetika Cəmiyyətinin üzvü kimi yoldaşlarının latın əlifbası əsasında düzəltmələri ümumavropa fonetik yazısını yaratmalarından ilham alaraq mən də ərəb yazısı əsasında müsəlman şərqinin xalqları üçün yeni ümumi əlifba düzəltməyi qərara aldım”*.

Daha sonra müəllif öz əlifbasının əsas məziyyətləri haqqında izahat verir: *“Məhəmməd ağa xətti”* adlanan bu əlifbada 50 işarə vardır: 47-si hərfləri, ikisi əlif və həməzəni, bir işarə də saitlərdəki uzunluğu göstərir. Əlifba layihəsini daha yaxşı başa düşmək üçün hərflərin qarşılıqlarına nəzər salmaq lazımdır. Burada 27 işarə vardır, biri həməzə işarəsini, 26-sı isə türk dilindəki samitləri ifadə etməkdədir, yəni türkcə üçün təklif etdiyi əlifbada cəmi 35 hərflər vardır. Saitləri ərəb rəqəmləri ilə ifadə edir. Sifir üçün təqdim etdiyi rəqəm beş ərəb rəqəminə bənzəyir. *“Şərqi Rus”*da örnəkləri nəşr edilən əlifbası ilə əvvəlki əlifba layihələri arasında fərqlər gözə

çarpmaqdadır. Qısaca bunu qeyd edək ki, “Şərqi Rus”da örnək olaraq verilən mətnlərdə, ərəb hərflərinin əsl şəkilləri önəmli ölçüdə qorunmuşdur; amma, əsl layihədə bu hərflərin şəkilləri olduqca fərqlidir və bəzi hərflərin əvəzinə təklif edilən şəkillərin ərəb əlifbası ilə əlaqəsi görünmür”.

Görkəmli türk alimi Y.Akpınar Kırımlı jurnalist İsmayıl bəy Kaspıralının və M.Şahtaxtlının əldifba layihələrini müqayisə edərək 8 cəhəti qeyd edir.

Əlifbada hərflər sağdan sola doğru yazılır, ərəb əlifbasından fərqli olaraq bütün saitlərin hərfi işarəsi vardır. M.Şahtaxtlının akad. İsa Həbibbəyli tərəfindən çap edilmiş əlifba layihəsi ilə “Şərqi-Rus”dakı yazılar arasında bəzi fərqlər müşahidə edilməkdədir.

Y.Akpınar “Şərqi-Rus”dakı əlifba layihələrinin əks olunması haqqında aşağıdakı ümümləşdirmələr aparmışdır: “Şərqi-Rus”un ilk sayılarından itibaren açıqlanan və nüsxələri verilən bu təsəvvürün belli başlı xüsusiyyətləri şunlardır:

1. Dikkətli baxıldıqda Arap hərflərinin şəkillərinə sadıq kalınmaya çalışılmış, amma yapılan şekli müdahalelər, o hərfi çoxu zaman tanınmaz bir hale getirmişdir. Şərqi Rusa verilen nüsxələrdə alınmış şəkillər nispetən korunduğu üçün əlifba daha iyi anlaşılmaqdadır. Göstərdiyimiz nüsxələrdə bu vəziyyət açıqca belli olmaqdadır.

2. Arap harfleri soldan sađa yazılmakla birlikte bitişmemektedir. Avrupa alfabelerinde olduđu gibi harfler tek tek yazılmaktadır.

3. Muhammed ađa Hattı'nda, Türkçedeki ünlüler 9 adet olarak belirlenmiş vel bunlar tasarıda Arap rakamlarıyla gösterilmiştir. Hangi dilden olursa olsun bir kelimedeki bütün ünlüler gösterilmektedir. Ünlülerin uzunlukları da özel bir işaretle belirtilmiştir.

4. Muhammed ađa Hattının harf kalıpları (*matrisler*) henüz döktürülmediğinden Şerqi Rusta yayımlanan metinlerde ünlüleri göstermek için Arap alfabesindeki rakamlara olduđu gibi kullanılmıştır. Rakamları göstermek için ise, geçici olarak Avrupalıların kullandığı rakamlar tersine çevrilerek yazılmışlardır.

5. Arapçada bulunan birbirine yakın sesler; _____ (zel, ze, sad, zı) sesleri Türkçedeki “z” harfi (_____) ile; _____ (peltek se, sin, sad) sesleri “s” sin ile; _____ sesleri “güzel he” _____ ile; _____ sesleri de _____ “te” ile gösterilmektedir.

6. Ayın ve hemze ise, elif üzerine konan hemze ile _____ gösterilir.

7. Uzun ünlüleri için ünlüyü gösteren Arap rakamından sonra Rusçadaki miyadiznak “ğ” işareti kullanılır.

8. Yabancı kelimeler ise telaffüz edildiği gibi yazılırlar .

Əlifbada 50 işarə vardır. 47-si hərfləri, ikisi əlif və həməzəni bir işarə də saitlərdəki uzanmaları göstərməkdədir. Türkcə üçün təklif etdiyi əlifbada cəmi 35 hərf vardır”. (5, 60)

C.Məmmədquluzadənin Tiflis ədəbi mühitinə qoşulması

Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflis mühitinə düşməsi həm bu şəhərdə yüksək milli şüurun, ədəbi fikrin inkişafı üçün. Həm də yazıcının özü üçün çox böyük əhəmiyyətə malik oldu. C.Məmmədquluzadə Tiflisə gedəndə artıq 37 yaşında təhsilli, dünyagörmüş, zamanın hadisələrindən baş çıxarmağı bacaran yüksək bədii və publisistik potensiala malik idi. Çünki 5 il Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuyarkən oranın və orada yaşayan rusların, gürcülərin, ermənilərin və qeyri-millətlərin müxtəlif xarakterləri ilə tanış olmuş onda milli düşüncə artıq formalaşmışdı, iki il Ulxanlı və Baş Nəraşen, səkkiz il Nəhrəm kəndində işləyərkən güclü maarifçilik ideyalar mənimsəmiş, habelə bədii yaradıcılığa (“*Kişmiş oyunu*” pyesi, “*Danabaş kəndinin əhvalatları*”) məşğul olmuşdu.

C.Məmmədquluzadə Tiflisə ağır xəstələnmiş arvadını müalicə etdirmək üçün 1903-cü ildə gəlmişdi. Bu dövr Rus çarizminin müsəlman-türk xalqlarına qarşı apardığı ayrı seçkilik siyasətinin tüğyan etdiyi dövr idi. Çünki 1891-ci ildə “*Kəşkül*” bağlandıqdan sonra Azərbaycan dilində qəzet və ya jurnal buraxmağa nə mərkəz, nə də onun yerli orqanları icazə verirdi. Bu illərdə (1891–1903) Tiflisdə 26 adda qəzet və jurnal çap olunurdu. Bunlardan on dördü rus dilində (6-sı rəsmi olmaqla), altısı erməni, beşi gürcü, biri fransız dilində idi.

Azərbaycan dilində isə bir dənə də olsun mətbu orqan yox idi. Ona baxmayaraq ki, nə rus, nə gürcü, nə erməni ziyalıları içərisində Məhəmməd ağa Şahtaxtlı səviyyəsində güclü, geniş dünya görüşünə malik bir neçə diplom sahibi yox idi.

Tez-tez Şərqa, İrana və Türkiyəyə səfər edən, Leypsiq universitetində mükəmməl təhsil alan M.Şahtaxtlı maarifpərvər ziyalı idi. O, elmi və bədii yaradıcılıqda böyük təcrübə qazanmış, ana dilindən əlavə, rus, alman, fransız, ərəb, fars, ingilis, türk dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Görkəmli jurnalist uzun müddət “*Qafqaz*” qəzetinin əməkdaşı, “*Новое время*”, “*Московские ведомости*”, “*Санкт-Петербургские ведомости*” qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri işləmişdi. Bəzən “*qəzetnəvis*”, “*Mehmet bəy*” imzası ilə rus, türk, İran və Avropa mətbuatında elmi-publisistik məqalələrlə çıxış edən, bir neçə tərcümə əsərinin müəllifi kimi tanınan M.Şahtaxtlı dünyəvi elmləri mükəmməl öyrənmək üçün Fransaya getmiş, dörd il Parisdə yaşamışdı. Parisdə elmin bir çox sahələri ilə məşğul olan, Sarbonna universitetində, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətində, Fransa akademiyasının “*Asiya cəmiyyəti*”ndə işləyən M.Şahtaxtlının “*Ərəb tarixi*” əsəri böyük maraq doğurmuş, kəskin zəka, hərtərəfli bilik sahibi olduğundan Fransa akademiyasının fəxri diplomunu almış, onun üzvü seçilmişdi. (13, 16–17)

Bu məqamı qeyd etməkdə məqsədimiz bundan ibarətdir ki, çar Rusiyası mərkəzdə, millətimizin düşmənləri isə yerlərdə müsəlman-türk dilində qəzet çıxarılmasına yol vermirdilər. Amma həqiqət gec də olsa öz yerini tutur. 1903-cü ildə senzura M.Ağa Şahtaxtlıya

“Şərqi-Rus” adlı qəzet buraxmağı icazə verdi. Yuxarıda dediyimiz kimi, M.Cəlil Tiflisə gələndə artıq “Şərqi-Rus” çap olunurdu.

1903-cü ildə Tiflisə gəlişi Məhəmməd ağa ilə tanışlığı, onun nəşr etdiyi “Şərqi-Rus” haqqında müəllif sonralar yazacaq: *“Mən Tiflisdə Məhəmməd ağanın qəzetinin idarəsinə daxil olanda bildim ki, Naxçıvanda danışılan bu söhbət əsl həqiqətdir. Və o vaxt mən görürdüm ki, bu on səkkiz min manat qəzet üçün xüsusi bir mətbəə sazlamağa sərf olunur. Və bir az vaxtda mətbəə də düzəldi və “Şərqi-Rus” qəzeti ki, qeyri mətbəələrdə çap olunurdu, dəxi öz məxsusi mətbəəsində çap olunmağa başladı.*

Mən “Şərqi-Rus” idarəsinə daxil olan günlərdə də (1904-cü ilin ibtidası) qəzetdə “Poçt qutusu” hekayəm çap olundu.

Qəzetin baş mühərriri və müdiri Məhəmməd ağa özü idi. Mən idarəyə daxil olan zaman, onun idarədə əyləşən qələm şərikləri Ömər Faiq Nemənzadə və Səməd ağa Qayıbov idi. Ömər Faiq barəsində söhbət bundan sonra olacaqdır. Səməd ağa Qayıbov Qori darülmüəlliminini bitirimişlərdən və indi Bakıda otuz üçüncü şura məktəbinin müəllimlərindəndir. Mən idarəyə daxil olandan sonra qəzetdə məqalələr və felyetonlar yazmağa məşğul oldum.

“Şərqi-Rus” qəzeti barəsində xah o vaxtlar, xah son vaxtlarda qulağa çatardı ki, guya qəzetin sahibi Məhəmməd ağa həmin bu orqanı ilə Rusiya hökumətinin Şərq siyasətinə qulluq edir. Bu söhbətlərin cümləsini mən yalan və əsilsiz, sübutsuz hesab edirəm. Belə bir danışığlara səbəb qəzetin adı idi. “Şərqi-Rus” deyəndə,

əlbəttə hər bir kəs buradan bir mətləb çıxarmağa haqlı ola bilər və qəzetin ruspərəstliyini zənn edə bilər. Və ola bilər ki, Peterburq hökuməti bu qəzetin nəşrinə icazə verəndə də bunun adını da mənzur tutubdur. Və lakin biz, o vədə qəzətdə iştirak edənlər qəzetin Şərqdə Rusiyanın nüfuzuna qüvvət verməyini görmədik və gahdan bir Qafqaz canişininin “ələhəzrət” ibarəsi ilə yad etməyini də o vaxtlar adi bir iş hesab edirdik.

“Şərqi-Rus” qəzetinin söhbətini mən burada ondan ötrü açdım ki, bu söhbətlərin “Molla Nəsrəddin” tarixinə çox yavıq rəbti var. Çünki yoldaşım Faiq Nemənzadəni mən birinci dəfə “Şərqi-Rus” qəzeti idarəsində gördüm və burada da onunla üns tutdum. Bu bəbətdən “Şərqi-Rus” qəzeti mənim üçün iki bəbətdən xoş, qiymətli yadigar olur:

Birinci tərəfi budur ki, möhtərəm ədibimiz Məhəmməd ağa Şaxtaxlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə, məni qəzet dünyasına daxil etdi.

İkinci tərəfi odur ki, bu qəzetin idarəsində mən elə bir yoldaşa rast gəldim ki, onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini bina etdim. Daha doğrusu, onunla bərabər, onunla birlikdə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini bina etdik. Elə bir məcmuəni ki, onun birinci nömrəsi nəşr olunan gündən mənim adım bir az vaxtın müddətində nəinki tək bircə Qafqaz müsəlmanlarının, bəlkə yavıq Şərqdə cəmi türk tayfalarının içində şöhrət tapdı. (20, 143–144)

Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” öz geniş auditoriyası ilə bütün mətbu orqanları geridə qoyurdu. Onun çoxlu oxucu kütləsi tapmasının əsas səbəbi dilinin

sadəliyi, anlaşılıqlı olması, mövzuların xüsusi tənqidi realist üsulla qələmə alınması və illustrasiya verilməsi idi. Cəsarətlə demək olar ki, *“Molla Nəsrəddin”*. Gürcülər ermənilər, ləzgilər və qeyri-millətlər arasında Azərbaycan dilinin yayılmasına bir teatrdan və bir məktəbdən çox kömək edirdi. Bəzən adamlar bu və digər işi görəndə nə qədər qazanc götürəcəyini və hətta bu qazancı harada necə xərcləyəcəyini hesablayır. Amma mövzudan kənara çıxsaq da *“Molla Nəsrəddin”* jurnalının nəşri üçün 3 nəfər ziyalıların nə qədər məhrumiyyətə düşər olduğunu ac qalıb jurnal üçün işlədiklərini qısaca göstərmək istərdik. *“Şərqi-Rus”* qəzetinin mətbəəsini alanda qəzetin dövlətə 2 min manat borcu var imiş. C.Məmmədquluzadə bu haqda yazırdı: *“Şərqi-Rus” qəzetinin iki min manata yavıq borcu var idi. Amma söz buradadır ki, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı yenə bir qədər pula möhtac idi və digər tərəfdən də bizim də pulumuz yox idi. Onun üçün biz mətbəəni ələ gətirmək, gələcəkdə ondan istifadə etmək niyyətilə başladıq elə bir üçüncü yoldaş axtarmağa ki, o bir qədər pula malik olsun. Və tapdıq da. Bu üçüncü yoldaş naxçıvanlı möhtərəm Məşədi Ələsgər Bağırov oldu ki, o vədə də, indi də Tiflisdə ticarət əhlidir. Həmin yoldaş Məhəmməd ağaya bir qədər pul verməyi boynuna çəkdi və verdi də. Və həmin vaxta ki, sənə min doqquz yüz beşinci ilin yaz fəslinə təsadüf eləyir, biz yəni mən, Ömər Faiq və Məşədi Ələsgər bir tərəfdən və məhəmməd ağa o biri tərəfdən notarius vasitəsilə razılaşdıq ki, mətbəə qalsın bizim ixtiyarımızda, bu şərtlə ki, qəzetin və mətbəənin iki min manat borcunu biz öhdəmizə götürək.*

Və mətbəəni bu şərtlə təhvilə götürəndən sonra onu haman “Peski” küçəsində qonşuluqda qeyri bir münasib evə göçürtdük və mətbəəni rəsmi surətdə “Qeyrət” mətbəəsi adı ilə adlandırır başladığımız onu müvafiq-qayda işlətməyə”.

Jurnalın ilk nömrələrinin karikaturalarını Otto Şmerling zəhmət haqqı nisyə olmaqla çəkmişdi.

Məlum olduğu üzrə *“Molla Nəsrəddin”* jurnalı 1920-ci ilə qədər Tiflisdə nəşr edilmiş, öz cəsarət və mərdliyi ilə bütün Şərqi elmsizliyin – fanatizmin qadın hüquqsuzluğunun törətdiyi dəhşətliləri anlaşıqlı *“Anadili”*ndə bəyan etmişdi. Demək olar ki, bu jurnal Tiflisdə və bütün Gürcüstanda Azərbaycan türk dilinin yayılmasına səbəb olmuşdu. Dilimizdəki sadəlik, rəvanlıq M.Cəlilin duzlu qələmi, Sabirin incə və ruhlara təsir edən satirası *“Molla Nəsrəddin”* çilərin jurnalın üslubuna uyğun şəkildə yazdıqları bədii əsərlər Molla Nəsrəddini Qafqaz çərçivəsindən çıxarıb İran, Türkiyə, Özbəkistan və Batum Orta Asiyada ən oxunaqlı mətbu orqan etmişdi. Bunu görmək istəməyən Təbriz və Bakı ruhaniləri jurnalı oxumağı kafirlik elan etdikləri kimi, M.Cəlilin ölümünə fitva da vermişdilər. 1920-ci ildən isə *“Sovet Gürcüstanı”* adlı kommunist-bolşevik qəzeti Azərbaycan dilində çıxmağa başladı. *(Bu haqda irəlində danışacağıq)* Dilimizin Tiflisdə və Gürcüstanda yayılmasına səbəb olan vasitələrdən biri də teatr idi. Tiflisdə Azərbaycan teatrının yaranması və fəaliyyəti haqqında qısaca danışmaq istərdik. Əslində bu mövzu böyük bir araşdırma obyektinə ola bilər.

Tiflisdə Azərbaycan teatrı

Tiflisdə Azərbaycan teatrının əsasını qoyanlardan biri və birincisi Yusif bəy Tahirovdur. Bu vaxta qədər bu şəxsin fəaliyyəti barədə, demək olar ki, heç nə yazılmadı. Sənətşünaslıq namizədi Əli Qəhrəmanov bu haqda araşdırma apararaq “*Şərq Qapısı*” qəzetində ənişməzmunlu məqalə çap etdirmidir. Bu məqalənin maraqlı olduğunu nəzərə alaraq bit parçasını təqdim edirik.

Naxçıvan torpağının yetirdiyi ziyalılar vəzifəsindən, peşəsindən, rütbəsindən asılı olmayaraq maarif və mədəniyyətin inkişafına zaman-zaman öz töhfələrini vermişlər. Belə işıqlı şəxsiyyətlərdən biri də məşhur hərbi, mədəniyyət və incəsənət xadimi Yusif bəy Tahirovdur. Yusif bəy Naxçıvan torpağında doğulub boya-başa çatmış, hərbi təhsil almış, Tiflis şəhərində bir hərbi kimi xidmət etmişdir. O, hərbi olsa da, maarif və mədəniyyətin, Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisində, formalaşmasında əvəzolunmaz xidmətlər göstərmişdir. Onun Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisi üçün göstərliyi xidmətlər vaxtilə “*Səda*” qəzetində işıqlandırılmışdı. Həmin qəzətdən oxuyuruq: “*Yanvar ayının 30-da... dram cəmiyyətini idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət – Nadir bəy Qayıbov, Eynəli bəy Sultanov, Yusif bəy Tahirov, Mirrövşən bəy Əfəndizadə və Əlimirzə bəy Nərimanov seçilirlər*”.

Yusif bəy Tahirovun səyi və ziyalıların köməkliyi ilə Tiflisdə ilk teatr binası təşkil olunur. Tiflis Azərbaycan

teatrının təməli 1873-cü ildə qoyulsa da, onun tamaşaları Gürcüstan əyanlar teatrının, Zubalov xalq evinin səhnəsində nümayiş etdirilirdi. Gürcüstan əyanlar teatrında yerləşən cəmiyyətin 5 nəfərdən ibarət bürosu və 40 nəfərdən artıq üzvü var idi.

Yusif bəy cəmiyyətin ilk sədri idi. O, *“Tiflis müsəlman dram cəmiyyəti”*nin fəaliyyətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə öz nüfuz və bacarığından istifadə edərək *“Auditoriya”*nı açmaq, ən zəruri səhnə ləvazimatlarını əldə etmək üçün azərbaycanlılarla yanaşı, Tiflisdə yaşayıb, fəaliyyət göstərən müxtəlif millətlərdən olan ziyalılarla da yaxından əlaqə saxlamış, onları da bu işə cəlb etmişdi. Özü isə cəmiyyətə sədrlik etməklə yanaşı, ona hər cür maddi yardımlar göstərirdi. Göründüyü kimi *“Auditoriya”*nın açılmasının əsas təşəbbüskarı məhz Yusif bəy Tahirov idi. Bunu o dövrdə çıxan mətbu orqanlardakı yazılar, *“Auditoriya”*nın açılmasında iştirak edən ziyalıların xatirələri, o cümlədən Əziz Şərifin xatirəsi və Tiflis Azərbaycan teatrının tədqiqatçıları Abbas Hacıyevin və İlham Rəhimlinin apardıqları tədqiqatlar da aydınlığı ilə təsdiq edir.

Tiflis Azərbaycan teatrı azərbaycanlılar yaşayan ərəzidən çox uzaqda yerləşdiyi üçün azərbaycanlılar teatra çox az gəlirdilər. Azərbaycanlıların teatra gəlməməsi cəmiyyətin sədri kimi Yusif bəyi narahat edirdi. Odur ki, o, cəmiyyətin üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Azərbaycan artistlərinin arzusu ilə 1911-ci ildə Tiflis bələdiyyə rəisi A.İ.Xatisova məktub göndərir. Məktubda deyilirdi: *“Narodniy dom”da* və *“Gürcü kulubu”nda* göstərilən *taşamalarda... çox az adam iştirak edir. Çünki bu teatr*

müsəlmanların yaşadıkları yerdən xeyli uzaqdır. Sizdən xahiş edirik ki, belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq, şəhər duması qarşısında məsələ qaldırasınız, əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan mərkəzdə “Auditoriya” asılsın”.

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan səhnəsinin pərəstişkarlarından biri – Məşədi Hüseyn Əhmədovun “Zaqafqaziye” qəzetinin 10 fevral 1911-ci il tarixli nömrəsində yazısı dərc olunmuşdu. Orada yazılır:

“...Tiflisdə Zubalov Xalq Evində müsəlman teatrı fəaliyyət göstərməkdədir. Teatr cəmiyyətinin ilk sədri Yusif bəy Tahirovdur. O, gördü ki, müsəlmanlar teatra az gəlir. Bunun səbəbi yerlərin baha olması, ikinci səbəbi isə teatrın müsəlmanlara uzaq olmasıdır. Birinci səbəbi – qiymətləri azaltmaqla aradan qaldırmaq olardı. İkinci səbəbi isə aradan qaldırmaq çətin idi... Buna görə də Tahirov teatrı müsəlmanlar üçün yaxın bir yerə köçürmək qərarına gəldi”.

Bu faktı o dövrdə cəmiyyətin xəzinədarı olan Mirzə Həsən Əhmədovun “Zaqafqaziye” qəzetindəki məlumatı da təsdiq edir.

Həqiqətən də Tahirovun və müsəlman aktyorlarının səyi, A.İ.Xatisovun köməyi ilə şəhərin “Şeytan-bazar” adlanan məhəlləsində əlverişli bir bina cəmiyyətə verilir və binanın təmirinə başlanılır. Lakin buraxılan vəsait az olduğundan teatrsevərlər səhnəyə yardım etməyə başlayır. Yusif bəy Tahirovun təşkil etdiyi Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “Auditoriya”sının açılmasına Türkünstan, Bakı, Kazan, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə,

Batum, Həştərxan, Vladiqafqaz, Orenburq maarifpərvərləri, sənət həvəskarları, bir çox cəmiyyətlərin nümayəndələri də tərəfdar idilər.

Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “*Auditoriya*”sının açılış gününü müəyyən etmək, açılışa hazırlıq işlərini tamamlamaq üçün cəmiyyətin iclası 1912-ci ilin mart ayının 28-də Voronov küçəsindəki 55 nömrəli evdə – İran cəmiyyəti xeyriyyə binasında keçirilir. “*Auditoriya*”nı təşkil etmək üçün təşkilat komitəsinin üzvləri seçilir, rejissor və xəzinadar təyin etmək məsələsi müzakirə edilir. Yığıncaqda şəhər rəisi “*Auditoriya*”nın xeyrinə birdəfəlik 200 manat və ildə 300 manat verməyi vəd edir. Bu yığıncaqda görkəmli səhnə xadimləri ilə yanaşı, Hüseyn bəy Mirzəcamalov, Hüseyn Minasazov, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusifzadə qardaşları, Eynili bəy Sultanov, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Rza Təhmasib və onlarla digər ziyalılar iştirak edirlər.

Yığıncaqda qərara alındığı kimi 1912-ci ilin aprel ayının 1-də Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “*Auditoriya*”sı açılır. (**“Şərq Qapısı” qəzeti 17 fevral 2007. Qəmbərov Ə. “Tiflis Azərbaycan teatrı və onun təşəkkülündə Yusif bəy Tahirovun rolu”**)

Azərbaycanda olduğu kimi, Gürcüstanda da Xalq və Xanəgah teatr tamaşalarının tarixi çox qədimdir. Amma əsil gürcü teatrı. 1873-cü ildən başlayaraq dünyəvi, əsil səhnə əsərlərindən ibarət teatr yarandı. Gürcüstan teatrının əsasını dramaturq K.Erisavi və yazıçı İ.Çavçavadze qoymuşdur.

Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet və ya jurnal çap etmək nə qədər çətin idisə teatr tamaşası göstərmək də

bir o qədər çətin idi. Çar hökuməti onun Tiflis məmurları (*senzurası*) heç Bakıda teatr tamaşası verməyə icazə vermirdi, nəinki Tiflisdə, həm Bakının, həm də Tiflisin general-qubernatoru rus idi. Əks halda: əvvələn yerli xalqdan qubernator qoymazdılar. İkinci də onun sözünə baxmazdılar. 1873-cü ildə martın 2-də Bakı general-qubernatoru D.Starofelski Tiflis canişini baron Aleksandr Pavloviçə göndərirdi məktubda yazırdı:

(Tiflisdə canişinə)
İnayətli əfəndim!
Baron Aleksandr Pavloviç!

Martın onunda müsəlmanların Novruz bayramıdır. Buranın yerli əhalisindən bir neçə şəxs o gün Mirzə Fətəli Axundovun “Vəzir-xani-Sərab” adlı əsərini tatar dilində oynamaq fikrindədir. Böyük pəhriz müddətində teatr tamaşası verilməsi yasaq olduğundan və məzkur əsər sensor siyahısında qeyd edilmədiyindən mən əsərin oynanmasına izn verə bilmədim. Fəqət, digər tərəfdən, mənə bu dəfə məzkur qanundan istisna mümkündür. Çünki bütün Zaqafqaziya əhalisi arasında Bakı əhalisi Avropa adətlərinə ən çox yabançı qalaraq hər cür yenilik və xüsusən tamaşadan uzaq qaçırlar. Şübhəsiz onların arasında Avropa ruhlu əyləncələrə meyl və rəğbət oymatmaq özü-özlüyündə onları bizə yaxınlaşdırmaq üçün həqiqi vasitələrdən biridir. Ona görə də bu yolda birinci təşəbbüsün maneəyə uğraması arzu olunacaq hallardan deyildir. Bilxassə maneə rəsmiyyətdən doğur. Zira tamaşa pəhriz vaxtı verilsə də tatar dilində olub, məhz müsəlmanlar üçündür. Digər tərəfdən də pyesin

məzmununda elə bir şey yoxdur ki, qadağan edilən əsərlər cümləsinə daxil olmasına səbəb olsun.

Bu mülahizələrlə məzkur məsələni nəzəri-alilərinizə arz etməklə martın onunda məzkur əsərin oynanmasına lütfən icazə buyurmaq meylində olub-olmadığınızı teleqrafla bildirərək bəndəni şərəfyab buyurduğınızı rica edirəm.

Ehtiramati-faqiəmi ərzlə və iax.

**2 mart 1973, D.Staroselski
(Bakı general-qubernatoru)**

Cavabında görün canişin nə yazıb?

8 mart, Tiflis, 1873

Bakıda, general-qubernator Staroselskiyə!

205-ci maddənin yasaq qərarı xristian əhali üçün ümumi teatr tamaşalarına aiddir.

Mirzə Fətəli Axundovun əsərini ailəvi tamaşa surətilə oynamaq olar.

Aleksandr Pavloviç (21, 37–38)

Yəni xristianlar tamaşa qoya bilər, teatr yarada bilər. Və əslində xristian müəlliflərin əsərləri oynanılmalıdır. Azərbaycanlılar-türklər (*onun təbirincə tatarlar*) M.Axundovun əsərini isə ailəvi çərçivədə “*Tamaşa surətilə oynamaq olar*”. Hər halda 1873-cü ildə martın 10-da Bakıda ilk teatr tamaşası göstərildi. Bu, Şərqdə ilk

səhnə tamaşası idi. Bu haqda Q.Məmmədinin salnaməsində belə yazılmışdır:

10 mart, Bakı

“Mart ayının 10-cu günündə Bakıda Sobraniyeda veriləcək təsnifi-Mirzə Fətəli Axundzadə “Sərgüzəşti-vəzir-i-xani Sərab”, yəni təmsili-güzərişi-əcib ki, keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olunub.

Sərab vilayətinin xanı – Əliyar, Mirzə Həbib, onun vəziri – Səməd, Zirba xanım vəzirin əvvəlinci hərəmi – Nəcəf. Teymur ağa – xanın qardaşı oğlu ki, Nisə xanıma aşiqdir – Əsgər. (Nəcəf – N.B.Vəzirov, Əsgər – Əsgərağa Goranı) Bundan iki həftə sonra Tiflisdə eyni əsər oynanılmışdır.

25 mart, Tiflis, “Kavkaz”:

Novruz bayramı münasibətilə Obşestvennoye sobraniyenin zalında müsəlman həvəskarları tərəfindən tatar dilində tamaşa verilmişdir. Bu tamaşa demək olar ki, dünya yaranandan indiyə kimi tatar dilində birinci tamaşa idi. Mirzə Fətəli Axundovun “Vəzir-i-xani-Sərab” adlı orijinal əsəri oynanmışdır.

Tamaşadan məqsəd öz ənənələrilə mədəniyyət dünyasından ayrı düşmüş şəhərin müsəlman əhalisinə zövq vermək və xeyriyyə məqsədlərinə sərf olunmaq üçün vəsait toplamaq idi. İkinci məqsəd özünü tamamilə doğrultmadı, vur-tut 150 manat toplandı. Bunun səbəbi – işin yeniliyi və tamaşa haqqında elanın gec verilməsi idi”. (21, 38)

O vaxtlar aktyor truppası, rejissor, rəssam və başqaları üçün nə qədər çətin olsa da, teatr tamaşaları daha çox

xeyriyyə məqsədləri üçün verilirdi. Hətta İran səfiri də İran xəstəxanasına maddi yardım olsun deyə Mirzə Fətəlinin əsərlərini tamaşaya qoymağa çalışır; küçə və meydanlarda təbliğat aparırdı. Oktyabrın 8-də tamaşa haqqında “Ziya” qəzeti məlumat verirdi.

8 oktyabr, Tiflis

Dövləti-aliyyayi-İrənin Tiflisdə müqim səfərxanasının katibi cənab ağa Mirzə Rza bu neçə günlərdə müsəlman məcmələlərində və Tiflisin meydanında və sair müsəlmanlar cəm olan yerlərdə, nəhayət həmiyyətə müsəlmanları teatra bilet götürməyə tərgib və təhris edirdi. Hərçənd bu əhvalatı görənlərə məlum olurdu ki, Tiflisdə teatr oynanacaqdır. Amma onun vaxtı və nə niyyətlə bina olunması bəzilərə məlum deyildi. Ona görə bizdən təvəqqe etdilər ki, zeylə yazılan bəndi qəzetimizdə dərc edək.

Bu yaxın vaxta fükərə və miskinlərdən öteri Tiflisdə bina olunan İran xəstəxanasının sərmayəsinə qüvvət və mənfəət vermək qəsdilə həmin ayın 8-də Tiflisin teatr imarətində ibrətnüma və fərəhəfza növbənöv görməli və eşitməli tamaşalar olacaqdır. Avropa və Şərqi nəğmələrində xoşavaz xanəndələr vasitəsilə muğamat musiqi icra olunacaqdır. Və Tiflisdə əhalinin dildadəsi olan xanəndə və sazəndələr. Dəğirşəng və Əbdülbaqi və Sadıq dəxi hazır olacaqdır.

...Əvvəlinci dəfədir ki, Tiflis və İran müsəlmanları bu günə baisi-fəxr və tərəqqi olan payəyə qədəm qoyurlar... (“Ziya”, 4, 11 və 18 oktyabr).

...Tamaşadan 400 manat əldə edilmişdir. (21, 46)

Tiflis şəhərində ilk teatr tamaşası 1883-cü ildə göstərilə də, bundan sonra ara-sıra teatr tamaşaları qoyulsa da, müntəzəm sabit teatr 1884-cü ildə yaranmışdır.

Bu haqda Tiflisdə nəşr olunan “*Kəşkül*” qəzet 1884-cü il 26 oktyabr tarixli sayında məlumat verərək yazırdı: “*Paytaxt şəhərlərində böyük vəzifələrdə çalışan ali savadlı Əbdülkərimbəy Qayıbov başqa millətlərdə olduğu kimi bizim millətə (azərbaycanlı nəzərdə tutulur – A.B.) məxsus bir teatr cəmiyyəti təşkil etməkdədir*”.

XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan teatrının repertuarında Azərbaycan yazıçılarının əsərləri ilə yanaşı, Qərb dramaturqlarının əsərləri də yer alırdı. Tiflis Azərbaycan teatrında M.Abbasov, M.Quliyev, İ.İsfahanlı, Ə.Yüzbaşov, M.Kirmansahlı, Ə.Şahsabahlı və başqa korifey sənətkarlar işləyirdi.

Buna görə də teatrın kollektivi Zaqafqaziya, Orta Asiya və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində tamaşalar göstərir, milli teatr mədəniyyətimizi və dilimizi təbliğ edirdi.

1920-ci ildən sonra teatr cəmiyyətləri birləşdirilərək 1922-ci ildə Tiflis Azərbaycan Dram Teatrı yaradıldı. Teatra dahi dramaturq, Tiflisdə və bütün Gürcüstanda məşhur olan M.F.Axundovun adı verildi.

Teatr üçün xüsusi bina ayrıldı – teatrda həm klassik, həm müasir Azərbaycan dramaturqlarının, habelə xarici yazıçıların məşhur əsərləri göstərilirdi. 1939-cü il 28 oktyabr tarixli 248-ci nömrəsində Sovet Gürcüstanı qəzetində teatrın rəhbəri N.oglunun məqaləsi teatrın iş üslubu və ideya istiqaməti haqqında əsaslı məlumat

verir. Məqalə belə adlanır: **M.F.Axundov adına Dövlət Dram Teatrı yeni mövsümdə**

“Tbilisidə yeni teatr mövsimi başlanmış və bütün teatrlarımız 1939-40-cı il mövsimini olduqca ciddi və böyük bir hazırlıqla qarşılamişdır. Məlum olduğu üzrə, yeni teatr mövsimi partiyamızın şanlı XVIII Qurultayından sonra başlanan birinci tarixi mövsimdir. Partiyamızın XVIII Qurultayının tarixi qərarları ilə ruhlanmış və bu qərarları öz işinin əsasında qoymuş teatrlarımız böyük bir həvəs və enerjiyə ilə yeni mövsimə başladı.

Hazırda teatrlarımızın qarşısında tamaşaçılara yüksək keyfiyyətli, bədii səviyyəyə üstün və dolğun əsərlər vermək kimi mühüm və məsuliyyətli vəzifə durmuşdur. Zəhmətkeş kütlələrin kommunist tərbiyəsi işində teatrlarımız olduqca böyük rol oynadıqlarından, onlar bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirməli və bu işdə özlərini səfərbər etməlidirlər.

Respublikamızın başqa qabaqcıl teatrları kimi, M.F.Axundov adına Tbilisi azərbaycanlı dövlət drama teatrı da öz mövsimini keçən illərə nisbətən hazırlıqlı və bir sıra orjinal əsərlərlə tamamlamış, zəngin repertuarla qarşılayır. M.F.Axundov adına teatr bu ildən başlamış özünün xüsusi binasında çalışacaqdır. Teatr üçün olduqca əlverişli şərait yaradılmış və bununla yanaşı olaraq o, öz sıralarından biri də tamaşaların bədii cəhətindən daha çox, onun yalnız “gəlir” tərəfini güdməsidir. Belə bir tendensiyaya nəhayət verməlidir. Çünki bu özü-özlüyündə sosialist-incəsənətinə, sovet teatrına tamamilə zidd bir tendisiyadır. Məlum olduğu

üzrə SSRİ, Baş Soveti deputatı, ordenli Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası Azərbaycan musiqi kulturasının gözəl bir nümunəsi, onun incisidir. Teatr, keçən il bu əsəri tamaşaya qoymaqda pis etmədi. Lakin tamaşanın həddindən artıq təkrarı istər şəhərdə və istərsə də rayonlarda aktyorların yavaş-yavaş xalturaçılığa, yersiz şarjlara, mənasız ştrixlərə yol vermələri əlbəttə dözülməzdir. Musiqili əsərlərdən ehtiyatla istifadə etməli və onlara qayğı ilə yanaşmalıdır. Teatr opera tamaşalarına çox meyl göstərir. Bu yaxşı işdir. Ancaq bu teatr opera deyil, drama teatridir. Bu, birinci və ikinci tipli teatrlar arasında fərq böyükdür.

Yeni teatr mövsimi olduqca ciddi və məsuliyyətlidir. M.F.Axundov adına Tbilisi dövlət drama teatri bu mövsimdə yeni qələbələr qazanmaq üçün bolşevik işi stilinə yiyələnməli, bütün nöqsanların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görməlidir”.

Bundan sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində daha çox (sıx-sıx) teatr tamaşaları göstərilməyə başladı.

Təhsil

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Tiflisdə də Azərbaycan dilinin intişarı, genişlənməsi prosesində təhsil xüsusi önəm daşıyır. Gürcüstanın bir sıra bölgələrində azərbaycanlı əhali çoxluq təşkil edirdi. Azərbaycanda təhsil başqa ölkələrə və xalqlara nisbətən, daha mürəkkəb və özünə məxsus xarakterdə olmuşdur. Çünki; XII əsrə qədər ölkəmizdə ərəb dili hakim olmuş, din və dövlət xadimləri ana dilimizə – türk dilinə əhəmiyyət verməmişlər. XII əsrdə ərəb nüfuzunu fars nüfuzu əvəz etdi. Şairlərimiz, alimlərimiz farsca danışib yazdıqları kimi, mədrəsələrdə də fars dili təlim edilirdi. Azərbaycan xalqının böyükləri elmə, maarifə nə qədər böyük qiymət versələr də, ana dili probleminə lazımi dərəcədə əhəmiyyət verməmişlər. Mövzudan kənara çıxsaq da, deyəcəyimiz məsələnin oxucu üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir qədər haşiyə çıxmağı vacib hesab edirik.

Məlumdur ki, Nəsrəddin Tusinin 1259-cu ildə açdığı Marağa rəsədxanası bütün Şərqdə ilk akademiya idi. Burada yazılan kitablar, aparılan tədqiqatla Avropa elminə çox kömək etmişdir.

Yeddinci Elxani hökmdarı Qaraxanın vəziri, görkəmli dövlət xadimi, tarix, tibb, fəlsəfə, ilahiyyat kimi elmlərin böyük bilicisi Fəzlullah Rəşidəddin (1247–1318) Təbriz şəhərinin yaxınlığında Rəbe Rəşidi adlı kiçik bir şəhərcikdə Şərqdə anoloqu olmayan elə bir müəssisə yaratdı ki, burada həm elmi araşdırmalar aparılır, həm də tədris prosesi gedirdi. Yəni bu elmi müəssisə akademiya

Tipli Universitet idi. Buraya dünyanın müxtəlif ölkələrindən 450 müəllim dəvət edilmiş, 7 min nəfər tələbə təhsil almışdır. Bunların 1000 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur. S.Muradovun yazdığına görə, burada təhsil pulsuz olmuşdur. Kənardan dəvət edilmiş müəllimlər yüksək maaş almış və yaşayış evləri ilə təmin edilmişlər.

Universitetdə təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, nücum, məntiq, ilahiyyat və s. fənlər tədris edilmişdir. (24)

Oxucular üçün maraqlı ola biləcəyini nəzərə alaraq hətta Moskva universitetindən 460 il əvvəl Universiteti olan bir xalqa qeyri-mədəni deyən adamların nəzərinə dünyanın bəzi universitetinin açılma tarixlərini çatdırmaq istəyirik.

1. Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağının açılması – 1295.
2. Bakıda – 1919.
3. Moskvada 1755-ci ildə (Lomonosov adına).
4. Sankt-Peterburq (Leninqrad) – 1819.
5. Kiyevdə (T.Q.Sevçenko adına) – 1834.
6. Belorusiyada (Minsk Lenin adına) – 1921.
7. Qazaxıstanda – 1934.
8. Özbəkistanda (Lenin adına) – 1920.

9. Türkmənistanda – 1932.
10. Dağıstanda – 1934.
11. Dərbənddə – 1957.
12. Tiflisdə – 1918.
13. Latviyada – 1919.
14. Vilnusda – 1579.
15. Tehranda – 1850. (24)

Şübhəsiz ki, Şərqi ilk ali məktəbi olan Rəbi Rəşidi Universitetində dərslər Azərbaycan-türk dilində keçilməmişdir. Çünki o vaxtlar Azərbaycanda Şah İsmayıl kimi qeyrətli bir Azərbaycan türkü doğulmamışdı. Buna görə də Azərbaycan-türk dilində ilk məktəb XVI əsrdə səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayılın vaxtında açılmışdı. Bu məktəblərdə təhsilin ana dilində – Azərbaycan dilində olması haqqında mötəbər sənədlər vardır. Şah Abbas taxta çıxdıqdan sonra dövlətdə milli ruh zəifləmiş, fars şovinizmi tədricən məktəblərdə Azərbaycan türkcəsini sıxışdırıb sıradan çıxarmışdı. Buna görə də Azərbaycan dilində təhsildən danışmaq olmazdı. Dini-şii təriqətinin təsiri ilə Şimali Azərbaycanda da mədrəsə və mollaxanalarda fars dili üstünlük təşkil edirdi. Yəni mollaxanalarda yalnız “*Quran*” mədəsələrdə isə Sədinin “*Gülüstan*” və

“*Bustan*” əsərləri öyrədilirdi. Belə məktəblərə əslində tədris müəssisə demək olmazdı. Əvvələn burada dərs proqramı yox idi, dərs deyən mollalar tam sərbəst idi, tədris sisteminin maliyələşdirilməsi xeyriyyəçilik və başqa kiçik gəlirlər hesabına formalaşır. XIX əsrin əvvəllərində çar hökuməti yenə millətlərə müxtəlif ikili standartlardan yanaşır. XIX əsrin birinci rübündə nəinki Gürcüstanda-Tiflisdə Azərbaycan məktəbi, habelə Zaqafqaziyada milli məktəb yox idi. 1837-ci ildə Qafqaz idarəsindən Rusiya maarif nazirliyinə məktub yazılaraq Zaqafqaziyada qəza məktəbləri açılması xahiş edilir. Bu məktub nəticəsiz qalır; 3 il ərzində “*Zaqafqaziya Qəza məktəbləri haqqında əsasnamə*” hazırlanır. 1830-cu ildən başlayaraq bu əsasnamə çərçivəsində Bakı, Gəncə, Şuşa, Tiflis, İrəvan və s. şəhərlərdə yerli dillərdə məktəblər açılır. Rus məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrədilməsi də tədris planına salınır. Bundan məqsəd yerli əhalidən gələcəkdə rus dilini bilən missionerlər hazırlamaq idi. Amma bu məktəblər də dövrün tələbləri səviyyəsində deyildi. Nə üçün açılan qəza məktəblərində elementar tədris proqramı, dərslik, müəllimlik və müdavimlik belə məktəblərdə kadr hazırlığının yüksək səviyyədə olmasında maraqlı deyildi. Çünki mərkəz yaxşı bilirdi ki, savadlı xalq özünü tanıyar və onu müti saxlamaq çətin olar. Bəs nə etməli? Bu sualın cavabını Azərbaycan xalqının iki böyük oğlu A.A.Bakıxanov və M.A.Axundov tapdı.

A.A.Bakıxanov 1832-ci il fevralın 26-da məktəb layihəsi hazırlayıb Baron Rozenə təqdim etdi. Layihənin adı belə idi: “*Mayor Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1832-*

ci il fevralın 20-də tərtib etdiyi müsəlman məktəbinin təsis edilməsi layihəsi”.

Bu layihə 11 bənddən ibarətdir. Burada dərslərin keçilməsi üçün proqram layihəsi, şagirdlərə xidmət etmək üçün (*aşpaz, paltaryuyan*) məktəbin illik xərci 300 manat olacaqdır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Qafqazın baş hakimləri Yermolov, baron Rozen Vorontsov Azərbaycan dilinin Zaqafqaziyada geniş yayıldığını görüb bu dilin rus məktəblərində tədris edilməsini vacib sayırdılar. Buna görə də Knyaz Vorontsov Peterburqa-mərkəzi hökumətə yazdığı 1848-ci il 22 aprel tarixli 540 nömrəli məktubda Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədris edilməsini son dərəcə vacib sayırdı. Məktubda deyilirdi: Hər yerdə rus dilinin yayılması məsələsi tamamilə unudulmuş məsələdir. Buna görə də yerli əhalinin çoxu az bir qismi hökumətin xeyrinə işləyə bilər. Bundan əlavə Rus məktəblərində yerli dillərin öyrənilməsi şərtsiz təmin edilməlidir. Bu birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan işdir ki, təkcə ölkədəki əhalinin bir-biri ilə ünsiyyətini təmin edər, habelə gələcəkdə bizim üçün yaxşı tərcüməçilər yetişər. (27, 126)

Bu məsələ daha çox tatar-Azərbaycan dilinin tədrisini nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilinin tədrisi öyrənilməsinin qarşısını almaq çətin oldu. Azərbaycan dili təkcə Zaqafqaziyanın mədəniyyət mərkəzi olan Tiflisdə deyil, bütün Zaqafqaziyada ortaqlı ünsiyyət vasitəsi idi. Bunu general Readın Butkova yazdığı 1855-ci il 17 fevral tarixli 120 nömrəli təliqəsindən aydın görmək

olar: “Отношение ген Реада к С.Буткову от 17 февраля 1955 г. №120.

...Грузинский язык может быть полезен для чиновника только в присутственных местах Тифлисской и Кутаисской губерний; татарский же полезен во всех других частях кавказского края и в целом кавказском крае”. (28, 720)

Bu aydın bir həqiqət idi. Azərbaycan dilinin sadə və sabit qrammatik quruluşu, ahəngdar səslənməsi, leksik fondunun türk dili qanunları əsasında yarandığı üçün çox asanlıqla yadda qalması, cəlbedici cümlə quruluşu təkcə gürcülərin deyil, habelə əsrlərlə türkə qarşı hikkələr duyğusu altında yaşayan ermənilər, başqalarının dilini öyrənməyə azacıq həvəs göstərən (*məsələn, Bestujev Marlinski, Mixail Lermontov, Aleksandr Çernyayevski və başqaları*) ruslar bu dilin gözəlliyinə, rəvanlığına vurulub onu sevir və danışırdılar. Hətta Xaçatur Abovyan Azərbaycan dilinin erməni dilini onların məişətində belə sıxışdırdığını (*bu haqda danışmışıq*) acıqla etiraf edərək deyir ki, “*lənətə gəlmiş tatar dili bizim dilimizi evdə də sıxışdırır*”.

Bu cəhət Azərbaycan dilində məktəb açılmasını zəruri etdiyi kimi həm də asanlaşdırırdı. Amma çar Rusiyasının şovinist siyasəti hər şeyə əl atmağa hazır idi ki, qeyri-millətlər özünü tanımasın.

Hələ məlum Pyotr İstanbulu Rusiyanın paytaxtı kimi görmək xülyasının təsiri ilə sünni-şiə məsələsindən istifadə etməyi lazım bilirdi. Onun bu vəsiyyəti XIX və XX əsrdə də rus missionerləri tərəfindən alçaqcasına

həyata keçirilirdi. Bu məsələ Azərbaycan ziyalılarını çox qayğılandırır və düşündürürdü. “Molla Nəsrəddin” Tiflisdə belə hadisələri çox görmüşdü. Amma qəsdən söhbəti Azərbaycana aid edirdi ki, Tiflis çinovniklərini əsəbiləşdirməsin. Məsələn, o yazırdı: “Cənab Leontyev, yəni Şamaxı realni məktəbinin rəisi Şamaxıya gələn kimi əvvəl biz müsəlmanlar ilə danışıdı, məsələn əvvəl çıxdı müsəlman məhəlləsinə, “Dədə günəş” səmtini gəzdi. Şıxbazlıq, müridbazlıq, bütpərəstlik işlərindən bixəbər oldu. Və axırda bunu özünə yəqin etdi ki, müsəlmanların yumurtası boşdu və sonra öz-özünə dedi: “Elə vur çatlasın: Hər şeydən əvvəl cənab inspektor bunu özünə vacib gördü ki, realni şkolada müsəlman uşaqlarının arasına “sünni-şiə” ədavəti salsın. Bunan mənim işim yoxdu mənə nə Leontyevin canı çıxsın... Mən elə bilirdim ki, ruslarda yumurta döyüşdürmək adət deyil. Amma dünən bir-iki nəfər Tiflis müsəlmanlarından şkolaların böyüyünə Leontyevdən şikayət edirdi ki, Şamaxıda “sünni-şiə” davası salmaq istəyir... Dünyada bir neçə şey var ki, onları bilsəydim, ölməzdim. Onlardan biri budur ki, Şamaxıda şkolanın inspektoru cənab Leontyev razı olmur ki, şiə uşaqları, sünni uşaqları ilə bir yerdə oynasınlar. Şkolanın həyatində bir-biri ilə danışsınlar”.

(23)

Rus millətçiliyi bu siyasəti təkcə müsəlmanlara deyil xristianlara da aid edirdi. Çar şovinistləri başa düşürdülər ki, əyalət xalqları savadlansa, özünü tanısa onları idarə etmək çətin olar. Onlar Birinci Pyotrın hələ 160–170 il əvvəl dediyi “O xalqı yaxşı idarə etmək olar ki, o, ya ac olsun, ya da savadsız” fikrini əsas götürərək

həm aclığa, həm də savadsızlığa üstünlük verirdilər. Çar hökuməti Zaqafqaziyanın mədəniyyət mərkəzi olan Tiflisdə Azərbaycan mədəniyyətinin, dilinin, musiqisinin yayılmasına hər vasitə ilə mane olurdu. Dövlət idarələrində Azərbaycan dilində danışmağı qadağan edirdi. Bu, istər-istəməz zorakı assimilyasiyaya, zorla ruslaşdırmağa gətirib çıxarırdı. Bunun üçün xalqlar arasında milli ədavət toxumu səpmək də kara gəlirdi. Bu da kömək etmədikdə yerli xalqların öz dilindən aşağı tutmağı tələb edirdilər. Maarif sistemində yalnız rus inspektorlar (*müfəttişlər işləyirdi*). Onlar hər vasitə ilə açıq-aşkar ruslaşdırma siyasəti aparmaqdan qorxmur (*çünki hökumət özlərininki idi*) və utanmırdılar (*azğın adam utanmaz*). Prof. A.S.Abdullayev Batumi şəhər məktəbini təftiş edən inspektor (*müfəttiş*) Slavinskinin sinifdə şagirdlə necə “*mehriban*” rəftar etməsi haqqında bir epizod verir.

Slavinski şəhər ibtidai məktəbini təftiş etdiyi zaman sinfə girib şagirddən soruşur:

–Кто ты такой?

Şagird cavab verir:

–Я грузин.

Slavinski deyir:

–Ты не грузин, а ты русский.

Şagird etiraz edir.

–*Я не русский, а грузин!*

İnspektor hirslənib soruşur:

–*Сейчас где ты живешь?*

Şagird:

–*Я живу в Грузии.*

Slavinski bərk əsəbiləşir və sinfin müəllimini töhmətləndirib deyir: “*Sən siyasətdən xəbərsizsən və sənin kimi müəllimlər hökumətə əlverişli ola bilməz*”.

Sonra o, müəllimdən aşağıdakı sözləri öz hüzurunda şagirdlərə söyləyib təkrar etdirməyi tələb edir: “*Я русский. Я живу в России!*”

Buradan aydın olur ki, rus çarizmi qeyri-xristianların savadsız qalmamasına ona görə razılıq verirdi ki, onlar yalnız rus dilində təhsil alsın, rus ruhunda böyüsün öz milli mənsubiyyəti haqqında düşünə bilməsin. Bu cəhətdən rus çarizmi (*Sovet imperiyası kimi*) heç də qeyri-millətlərin inkişafını istəmirdi. Qeyri-millətlərin xüsusilə müsəlman türklərin inkişafının qarşısını almaq üçün çar üsul idarəsinin əlində 3 alət var idi.

1. Savadsızlıq.
2. Mollalar.
3. Sünni-şiə problemi.

Bizim mövzumuzla daha yaxından əlaqəsi olan problem savadsızlıq problemidir. Savadsızlıq çox mürəkkəb problemdir. Çünki bu məsələ həm xarici düşmənlərə həm də daxili xudpəsəndlərə – özünü xalqından üstün tutanlara aiddir. Xalqın müasir elmləri ana dilində öyrənməsi mərkəzi hökuməti bərk narahat edirdi. A.Bakıxanovun müsəlman məktəbləri üçün yazdığı “*layihə*” onun “*qara siyahı*”ya düşməsinə səbəb olduğu kimi, sövti üsulla dərs demək də maarif və daxiliyyə təşkilatlarını narahat edirdi. Çünki sövti üsulla dərs deyəndə şagirdlər tez bir zamanda savadlı kütləyə çevrilir. Çarı da qorxudan bu idi. Mərkəzi hökumət bu siyasəti müsəlman xalqları üçün xüsusilə tətbiq edirdi. Xristianların savadlanması, bütövlükdə təhsil, tədris sistemi müsəlmanlardan fərqli idi. Ona görə də istər Tiflis, istər Bakı, Gəncə, Naxçıvan olsun, fərqi yoxdur. Bu xalqlara mütərəqqi üsulla dərs keçmək yasaq idi, çünki bu üsulla onlar savadlanar, dünya işlərindən baş çıxaran, inqilabi dəyişiklik tələb edə bilərdi. Ona görə də hökumət hər vasitə ilə sürətlə savadlanma metodlarının tətbiqinə qarşı çıxırdı. Buna 1900-cü il dekabrın 31-də Rusiya Daxiliyyə Nəzarətinin Polis şöbəsi dairəsinin 13421 nömrəli sərəncamı ilə Gəncə valisinə göndərdiyi məktub parlaq misal ola bilər.

“Gəncə qubernatoru həzrətlərinə!

Polis departamentində olan məlumata görə son zamanlarda tatar (Azərbaycan – A.B.) ədəbiyyatında yeni bir cərəyan müşahidə olunur. Bu cərəyan Rusiya türkləri və müsəlmanları həyatında böyük bir təbəddülət doğuracağından təhlükəlidir. Bu qorxu əvvəllər yeni üsul

üzrə təlim dairəsində idi. Bu da 1884-cü ildə kırımlı İsmayıl Kaspirinskinin sövti üsulla yazdığı qiraət kitabından ibarət idi. Bu kitab oxu və yazını asanlıqla öyrətdiyindən hər yerdə sürətlə yayılır, bu qayda ilə təlim işləri ruhanilərin əlindən çıxaraq, gənc müəllimlərə təslim olunur. Beləliklə, fikri və ictimai bir inqilab yaradan... yeni, tərəqqipərvər bir kütlə əmələ gəlir...

Sizə tapşırılmış vilayətdə müsəlman əhalisi içərisində yeni üsulla əsər yazan ədəbiyyat xadimlərini öyrənin, onların şəxsiyyətləri haqqında məlumat toplayın...

Müdür: Zulyanski.

Kargüzar: Letejnikov". (6)

Bu proses 1905-ci il inqilabına qədər davam etmişdi. Təxminən 70 il müsəlman-türk xalqları ana dilində təhsil ala bilmək üçün çar hökuməti və onun yerli nümayəndələri ilə ideya mübarizəsi apardılar. Əslində XIX əsr bütövlükdə maarifçilik əsri idi. Maarifçilik ideyaları bədii ədəbiyyatda: poeziyada, nəsrə, dramaturgiyada öz əksini tapırdı. Məlumdur ki, M.F.Axundov maarifçilik ideyasını bir hərəkata çevirdi. Elmin-maarifin, təhsilin əhəmiyyətini başa düşən geniş xalq kütlələri öz uşaqlarını üsuli-cədid məktəblərinə verirdi ki, burada səs və hərf problemindən tutmuş ayrı-ayrı fənlərə qədər müasir üsulla tədris edilirdi. Bu işdə də çətinliklər meydana çıxırdı. Günahı təkcə çar hökumətinin üzərinə atmaq düzgün olmazdı. Başqa səbəblər isə bunlar idi:

1. Əlifba məsələsi.

2. Müəllim çatışmazlığı.
3. Yalançı din xadimləri, mollalar (çörəkləri kəsilirdi).
4. Dərsliklərin olmaması.

Bunlardan ən çətini əlifba məsələsi idi ki, təxminən 90 illik mübarizədən sonra bu problem həll olundu.

Müəllim çatışmazlığı məsələsini həll etmək üçün habelə xalq məktəblərində tədrisin təşkilini yaxşılaşdırmaq və onlar üçün Zaqafqaziya diyarında böyük ehtiyac olan müəllimlər hazırlamaq üçün 1876-cı ildə Gürcüstanın kiçik Qori şəhərində müəllim seminariyası açıldı. Burada rus, erməni və gürcü şöbələri vardı. Zaqafqaziya müəllim seminariyasının açılması barədə “*Məktub*”da göstərilirdi ki, “*tatar məktəbləri yalnız məscidlərin nəzdində olduğuna və bu məktəblərdə müsəlman ruhaniləri dərs verdiklərinə görə*” seminariyada Azərbaycan şöbəsi nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki azərbaycanlıların orada oxuması heç də qadağan edilməmişdi.

Qori seminariyasında Azərbaycan bölməsinin olmaması Azərbaycan ziyalılarını ilk növbədə M.F.Axundovu daha çox narahat edirdi. M.F.Axundov bu böyük ayrışeçkilik dərđini bölüşmək üçün H.B.Zərdabidən münasib adam tapmadı. Ona görə də H.B.Zərdabiyə məktub yazaraq onu narahat edən ümummillı dərđi belə ifadə etdi: “*Bizə de görək, elmi haradan öyrənək? kimdən öyrənək? və hansı dildə öyrənək? Deyəcəksən ki, özümüz... Məktəbxanalar bina edək...Çox yaxşı, fərz edək ki, etdik, müəllimləri*

haradan alaq? Müəllimlərimiz yoxdur... Türk dilində elmi kitablar yoxdur". (1, 332)

Böyük vətəndaş olaraq, M.F.Axundovu düşündürən bir də bu məsələ idi ki, Qori seminariyasında gürcü, erməni, rus dilində təhsil aldığı halda, kiçik bir bəhanə ilə Azərbaycan dilində şöbə yox idi. Buna görə də böyük ədib bütün nüfuzundan istifadə edərək bütün əlaqədar təşkilatlara və şəxslərə müraciət etdi, təəssüf ki, sağlığında seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin açılmasını görə bilmədi. Onun arzusu vəfatından bir il sonra reallaşdı, yəni 1879-cu ildə seminariyanın Azərbaycan şöbəsi açıldı. Bu işdə seminariyaya yenicə – yəni 1878-ci ilin avqust ayında Kuban müəllimlər seminariyasından Zaqafqaziya – Qori müəllimlər seminariyasına direktor vəzifəsinə keçirilən D.D.Semyonovun böyük köməyi oldu. D.D.Semyonov belə bir şöbənin açılmasında özündən əlavə, A.O.Çernyayevskini də işə cəlb etdi. A.O.Çernyayevski özü D.D.Semyonova müraciət edib yeni açılacaq müsəlman şöbəsi üçün pansion tapmaq məqsədilə öz xidmətini təklif etdi. Buna görə də D.D.Semyonov 1879-cu ildə A.O.Çernyayevskini Azərbaycan şöbəsinə işləri yoluna qoymaq üçün seminariya direktorunun köməkçisi təyin etdi. 4 aydan sonra 1880-ci ilin yanvarın 1-də isə bu şöbənin inspektoru (*tərbiyəçisi*) təyin edildi. O, 13 il bu vəzifəni şərəflə yerinə yetirdi.

Azərbaycan şöbəsinin hansı sinfinə qəbul olunmaq məsələsi şagirdin rus dilini bilmə dərəcəsinə asılı idi. Belə ki, ilk açılış ilində rus dilini zəif bilən R.İ.Əfəndiyev, B.İsmayılov, F.Köçərli, S.Süleymanov,

N.Nərimanbəyov, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Mirzə Şərif birinci sinfə, rus dilini nisbətən yaxşı bilən T.Bayraməlibəyov, C.Vəlibəyov, M.Xəlilov ikinci sinfə qəbul oldular.

Burada da dərslük problemi gündəlikdə dayanırdı. Dərslüklər yaratmaq məqsədi ilə A.O.Çernyayevski müəllimlərdən əlavə, seminaristlərin özünü və məzunları işə cəlb edirdi. Bu minvalla A.Çernyayevski Azərbaycan bölməsi üçün çox iş görə bildi. Azərbaycan dilində səs üsulu ilə dərslük kitabı hazırlandıqdan sonra işlər nisbətən yüngülləşdi. Çernyayevskinin *“Vətən dili”* adlandırdığı kitabı Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində uzun zaman istifadə edildi. Bu kitabın Azərbaycan xalq maarifi tarixindəki rolunu hamıdan əvvəl qiymətləndirən görkəmli alim-pedaqoq F.B.Köçərli oldu. Kitabın məziyyətləri və Firudin bəyin əsərə verdiyi qiymət haqqında Z.Mehdizadə yazır: *“Görkəmli Azərbaycan pedaqoqu və maarifçisi F.Köçərli göstərmişdir ki, məhz Çernyayevski özünün “Vətən dili” dərslüyündə “bu qədər çətin olan tatarca savad təliminə səs üsulunu tətbiq etmiş, həm də təlim üsulu müsəlman aləmində hələ məlum olmayan bir zamanda tətbiq etmişdir”.* Bu kitab *“həmin tipli bütün digər dərslüklərin banisi”* sayılır.

Səs üsulu əsasında ilk əlifba kitabını yaratmaq kimi xidmətini Çernyayevskiyə məxsus olması məsələsini başqa mənbələr də təsdiq edir. Məsələn, Azərbaycan dilində nəşr edilən “Şərqi-rus” qəzeti 1903-cü il 30 iyul tarixli redaksiya məqaləsində yazmışdı: “Ən başdan türk şöbəsinin... inspektoru mərhum Çernyayevskinin ismini yad etməyi həqqşünaslıq təqaza edir. Oxuyub-yazmağı sövti yolla türk dilində öyrətməyi rus

müsəlmanları içində əvvəlinci vəz edən bu maarifmənd və bizim qövmimizə xeyirxah rusdur. Onun “Vətən dili” təlimnaməsi türk lisanını öyrətmək yolunu birinci olaraq müntəzəm və elmi tədrisə müvafiq yolla göstərirdi ki, burası bizim üçün pək böyük bir xidmətdir...”.

İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin müvəffəqiyyətli təşkili üçün Çernyayevski azərbaycanlı müəllimlər üçün ilk elmi-metodik vəsait tərtib etmişdi. (“Vətən dili” Tatar əlifbasının tədrisi üçün metodik göstərişlər. 1882)

Azərbaycan dilində uşaqlara ibtidai savad öyrədərkən Çernyayevskinin işi bir neçə mərhələdən ibarət olurdu. O, müəllimlərə belə məsləhət görürdü ki, birinci mərhələdən nitqin səslərdən əmələ gəldiyini uşaqlara başa salsınlar; tövsiyə edirdi ki, nitqin təhlili zamanı ayrı-ayrı sözlər deyil, uşaqlar tərəfindən yaxşı başa düşülən ibarələr, cümlələr götürülsün. (18, 52)

F.B.Köçərli 1914-cü ildə A.Çernyayevskinin vəfatının 20 illiyi münasibətilə “Kaspi” qəzetində onun xidmətlərinə bir daha yüksək qiymət verərək yazırdı: “A.O.Çernyayevski özünə şöhrət qazandıрмаğa çalışmadan başlarını aşağı salıb işləyən, öz dövrlərində olan gənc nəslə xidmət etməkdən, bu nəslə bəslədikləri məhəbbətdən həzz alan nadir və öz işinə sədaqətli pedaqoqlardandı... Pestalossi kimi o da daim öz yetişdirmələri arasında olurdu, onlara faydalı məsləhətlər verirdi... öz müdrik göstərişləri və faydalı məsləhətləri ilə onların şübhələrini dağıdır, xalq müəlliminin çətin vəzifələrini yüngülləşdirir, onlarda

*gördükləri işin müqəddəsliyinə inamı
möhkəmləndirirdi”.*

F.Köçərli ilk xalq müəllimlərinin tərbiyəsi kimi çətin bir işdə Çernyayevskinin rolunu yüksək qiymətləndirir, şöbə şagirdlərinin tərbiyəsinə bu həqiqətən xalq müəlliminin şəxsiyyətinin çox böyük təsir göstərdiyini qeyd edirdi. Müəllif göstərirdi ki, Çernyayevskidə pedaqoji təcrübə, seminaristlərə qarşı səmimi münasibət bəsləmək, onların həyat şəraitini başa düşmək və şəxsi nümunə göstərmək kimi komponentlərin ahəngi gənclərdə qabaqcıl dünyagörüşünün formalaşmasına, onların fitri qabiliyyətlərinin inkişafına, yaradıcı şəxsiyyətlər tərbiyələndirilməsinə imkan yaradırdı.

Çernyayevski bütün şagirdlərə, xüsusilə də istedadlı, fərdi xüsusiyyətli, ədəbi yaradıcılıq meylli şagirdlərə həssaslıq və diqqətlə yanaşırdı. Sonralar görkəmli pedaqoq və maarifçi olmuş R.Əfəndiyev orta əsr qaydaları hökm sürən dini məktəblərdəki amansızlığı və formalizmi məhz Çernyayevskinin məsləhəti ilə dram əsərində təsvir etmişdir. O, hətta ilk pyesinin “Qanq ocağı” adını da öz müəlliminin köməyi ilə seçmişdi. Uşaqları ruhən şikəst edən müsəlman dini məktəblərində də tədris məhz belə idi.

1889-cu ildə Darülmüəllimində (*Qori Seminariyası*) Azərbaycan bölməsi açılan kimi A.O.Çernyayevski bu şöbəyə müdir təyin olunur. Böyük maarif xadimi, rus şovinizmindən uzaq olan, qəlbində milli ayrılıq hissi olmayan, yalnız xalqlara maarif və mədəniyyət gətirmək kimi ən ülvi fikirlərlə yaşayan A.Çernyayevski isə həvəslə girişdi. O, təkcə Gürcüstanda olan

azərbaycanlıların deyil, hətta Azərbaycanda yaşayan uşaqların da savadlanması üçün yorulmadan çalışırdı. O bu məqsədlə İrəvan, Naxçıvan, Gəncə, Nuxa, Şəki, Qazax və s. kimi şəhərləri gəzib istedadlı uşaqları seçib Qori Seminariyasına dəvət edirdi. Onun böyük səyi nəticəsində XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ən görkəmli ziyalıları Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Rəşidbəy Əfəndiyev, Firudinbəy Köçərli, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Fərhad Ağazadə (*Şərqli*), Üzeyirbəy Hacıbəyov, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Süleyman Sani Axundov, Müslüm Maqomayev, Səfərəlibəy Vəlibəyov və onlarla başqa görkəmli elm, maarif, ədəbiyyat və incəsənət xadimi bu böyük təhsil ocağında yetişmişdir. (25)

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, seminariyada Azərbaycan bölməsi açılmasına, buraya görkəmli maarif xadimi Soltan Məcid Qənizadənin inspektor təyin edilməsinə baxmayaraq, seminariyanın sovinist direktoru Streletski çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətini uğurla həyata keçirirdi. Müsəlman şöbəsində oxuyan şagirdləri iki dini qrupa bölərək sünnilərlə şiə şagirdlərinin bir-biri ilə danışmasını qadağan edirdi (*çünki bu, onlar arasında istənilən vaxt ədavət yaradıb elmdən uzaqlaşdırmağa kömək edərdi*). Bundan əlavə müxtəlif yerlərdən gələn şagirdlərin də bir-biri ilə azərbaycan-türk dilində danışması qadağan edilirdi. Nərimanov demişkən “*müsəlmanları ruslaşdırmaq*” fikrini işə verirdi?

Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “*Bu siyasət 1892-ci ildən başlayaraq daha aşkar hiss olunurdu. Rusiya müsəlmanlarını xristian dininə dəvət etməkdə canını*

çürüdən İlmnskinin müridi Smirnov müsəlman şöbəsinə insapektor təyin edildikdən sonra Azərbaycan dili lazımsız dərslərdən hesab olunur və bilmərzə və unudulur, axırda Apz dilinə bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, oranı bitirən müəllimlərimiz Azərbaycan əlifbasın da bilmirlər.

*Nəhayət, Azərbaycan dili seminariyada “ümumi” bir dil olur: müsəlman uşaqlarının əvəzinə rus, gürcü, erməni uşaqları Azərbaycan dili dərslində otururdular... Vaxtilə İlmnskilər, Smirnovlar dövlətin ucqarlardakı siyasətini çox gözəl yerinə yetirib, öz əlimizlə özümüza quyu qazmışlar. Camaatımız isə bunlara “Pərəstar” deyib, başına mürur ilə dəyən toppuzu, dəyənəyi, hər tərəfdən qurulan toru anlamayırmış, görmürmüş. İndi isə qonşu xalqların (ermənilər nəzərdə tutulur – **A.B.**) qeyrət, hümmət, həmiyyətləri, azadlıq yolunda qan tökmələri cəmi Rusiyada baş qaldırıb yüz illərlə buxovda olan əllərini, ayaqlarını azad edib möhürlü ağızlarını açmaqları bizə də xoşbəxtlik gətirdi. Biz kərpici kərpic üstə qoymadıq, lakin qeyrilərin səbəbinə bizim üçün divar hörüldü. Dövlət naçar qalıb ermənilərin, gürcülərin və qeyri hürriyyət yolunda işləyənlərin tələblərinə görə əməl edir. Yüz illərlə ixtiyarlarını itirmiş, indi zor ilə hərəkət edən millətlərə yavaş-yavaş ixtiyar verir. Hər millətin ana dili uşaqlar üçün vacib olub məktəblərdə oxunur”. (**“Həyat” qəzeti, 1906 №131**)*

Qori Müəllimlər Seminariyasından bəhs edərkən N.Nərimanov haqqında müfəssəl danışmağımız təsadüfi deyil. Çünki Azərbaycan ziyalıları içərisində Tiflisdə

doğulub, boya-başa çatdığı və Gürcüstanda yaşadığı üçün N.Nərimanov bu məktəbə daha böyük ümidlə yanaşıb onunla yaxından maraqlanır, hətta tədris işlərində iştirak edirdi. Hətta Azərbaycan dilindən gələcəkdə dərs deyəcək müəllimlərdən imtahan götürən komissiyanın üzvü idi. O, ana dilini sevərək onun tədrisi üçün zəhmətə qatlaşanlara xüsusi hörmət və ehtiram göstərirdi. Belə gənclər (*Abdulla Talıbzadə, Ə.İ.Cəfərzadə, Ş.Əfəndizadə, Qafur Rəşad, Mehdibəy Hacinski*) onun etimadını doğruldaraq ana dilimizi ömürlərinin axırına qədər təbliğ etmişlər.

N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, xəstəni müalicə etmək üçün həkim, hər şeydən əvvəl onun dərini (*hansı xəstəliyə tutulduğunu*) bilməlidir. Yoxsa ona əlac edə bilməz, eləcə də, xalqın işinə yaramaq, onun dərnlərinə əlac etmək üçün ilk növbədə onu dilini bilmək lazımdır. Məqalələrinin birində bu münasibətlə yazırdı: “...*Uşaqlar, ciddi-cəhd edin ibtidai kəndi (öz – A.B.) ...dilimizi öyrəniniz, Siz... ana dilinizi bilməsəniz, millətinizə yavıq olub onun dərini anlamayacaqsınız. Anlamayan surətdə onun dərini əlac edə bilməyəcəksiniz. Əlac etməyən surətdə nəyə lazımsınız? Lazım olmayan surətdə millət deyəcək: oxutmaq fəna işdir. Uşaqlarımız oxuyurlar, lakin bundan nə hasil? Öz mənfəəti üçün oxuyub axırda mənim dilimi... bəyənməməkdənsə oxumasa məsləhətdir. Böylə olsa millətinizə böyük xəyanət etmiş olursunuz”.*

Bizə elə gəlir ki, dilin (*ana dilinin*) sevdirməsi üçün bundan asan, bundan tutarlı sözlər tapmaq çətinidir.

Buradan hasil olan mənə budur ki, millətə olan sevginin ilk qaynağı ana dilidir.

Ana dilinin təbliği, onu bilməyin vacibliyi, dilimizin saflığı, təmizliyi, varlığı uğrunda N.Nərimanovun mübarizəsi böyük bir araşdırma mövzudur.

N.Nərimanov özü həkim olmasına baxmayaraq, ağı kəsəndən ömrünün axırına qədər ana dili uğrunda vuruşmuş və bir-birindən dəyərli olan fikirləri irəli sürmüşdür. Bu problemi o həm elmi yaradıcılığında (*yazdığı qrammatikalarda*), həm bədii əsərlərində (*xüsusilə “Bahadır və Sona” romanında*), həm də elmi məqalələrində ifadə etmişdir.

Böyük vətənpərvər, millət sevər şəxsiyyət olaraq ana dilimizin təbliği üçün bütün zəhmətlərə qatlaşmışdır. Belə ki, ixtisasca həkim olmasına baxmayaraq *“Azərbaycan türk dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”* adlı birinci dərsliyi 1889-cu ildə nəşr edilmişdir. Müəllif kitabın həcmi nəzərə alaraq (*47 səhifə*) onu müxtəsər adlandırmışdır. Dərslik 5 hissədən ibarətdir:

1) müqəddimə, 2) fonetika, 3) morfologiya, 4) sintaksis, 5) formoloji və sintaktik təhlil üçün çalışma materialları.

Elə həmin il N.Nərimanov *“Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça”*sını çap etdirir (*Самоучитель русского языка*). Kitabçanın üz qabığından öyrənirik ki, kitabı müəllif Bakı gimnaziyası tələbələri üçün Sovti (*fonetik*) üsulla yazılmışdır. Bu dərs kitabının Tiflisdə və Qoridə yayılması haqqında məlumatımız yoxdur. Yenə 1899-cu ildə N.Nərimanov bundan əvvəlki kitabın anoloqu olaraq *“Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün*

asan kitabçadır” adlı dərsliyini yazır. Bu kitabın da Qoridə və Tiflisdə istifadə edilməsi haqqında məlumatımız yoxdur.

Nərimanov ana dilinin varlığı və saflığı uğrunda ömrünün axırına qədər mübarizə aparmışdır. Özü də həmişə öz mövqeyini elmi dəlillərlə əsaslandırmışdır. Amma N.Nərimanovun sonrakı fəaliyyəti Gürcüstanla əlaqədar olmadığı üçün bu barədə geniş danışmağa lüzum görmürük. Bundan əlavə, bu haqda çox deyilmiş, çox da yazılmışdır.

Qori seminariyasında dərs deyən, orada azərbaycanlı tələbələrin normal şəraitdə təhsil alması üçün böyük zəhmət çəkən görkəmli ziyalılıramızdan biri də Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçərlidir (1863–1920). O, anadan olduğu Şuşa şəhərində ibtidai təhsil aldıqdan sonra 12 yaşında ikən rus məktəbinə daxil olur. Dörd il burada oxuduqdan sonra (*bu vaxt o, ana dilindən əlavə fars və rus dillərini bilirdi*). Qori şəhərindəki seminariyanın yenidən açılmış tatar (*Azərbaycan*) bölməsinə daxil olur. 1885-ci ildə həmin seminariyanı bitirib İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin olunur. Burada o, Azərbaycan icmasının həyatında fəal iştirak edir. İrəvanda Azərbaycan teatrının açılmasında və işində fəal çalışır. İrəvanda çalışdığı 10 il ərzində maarif və ədəbiyyat sahəsində xeyli iş görür. Belə ki, gimnaziya tələbələri üçün “*Təlimi-lisani-türki*” (*Zöhrəbzadə ilə birgə*) adlı dərslik yazır, 1981-ci ildə yunan alimi Sokratın (M.O. 470/469-399) bəzi fəlsəfi görüşlərini şərh edən “*Təlimi-Sokrat*” adlı fəlsəfi əsər yazır. Eyni zamanda böyük rus ədibləri Puşkindən,

Lermontovdan, Tolstoydan və s. tərcümələr edir. Onun tərcümə etdiyi əsərlər dərsliklərə salınır.

1895-ci ildə Qori şəhərinə qayıdır. Burada Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. Burada o müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış edir. M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsinə aid məqalə yazır.

Habelə M.F.Axundovun *“Aldanmış Kəvakib”* əsərini rus dilinə tərcümə edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid çoxlu məqalələr yazır. Bu dövr yaradıcılığının ən dəyərli məhsulu olan *“Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”* adlı iki cildlik monumental əsərini yazır. Əsrin əvvəllərində 12 rus qəzetində 11 Azərbaycan qəzet və jurnalında tez-tez xeyirxah elmi məqalə çap etdirir. Xeyirxah deyirik ona görə ki, alim sənətə obyektiv mövqedən yanaşır. Məsələn, 1909-cu ildə şair Abbas Ağa Qayıbov F.Köçərliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: *“Hərgah 40 il bundan əqdəm mənim şeirimə sizin kimi qədr-qiymət verən olsaydı, indiyə kimi 30-40 cild kitab yazardım”*. (3, 488)

Alimin ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərindən bəsh edərkən bunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1903-cü ildə yazdığı *“Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı”* əsərində 130-dan çox Azərbaycan yazıçısı haqqında dərin elmi məlumat verir.

Böyük vətənpərvər alim elmin ədəbiyyatın bütün sahələri ilə intensiv məşğul olsa da əsas fikrini seminariyadakı tələbələrin elmi və mədəni inkişafına sərf edirdi. Onun uzun müddət ciddi-cəhdindən sonra Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsi 1919-cu ildə

Qazağa köçürülür. Lakin böyük alim uzun zəhmətdən sonra nail olduğu bu böyük işi davam etdirə bilmədi. 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal olunduqdan sonra Gəncə inqilab komitəsi onu əksinqilabçı, millətçi kimi həbs etdi. Libermanın şəxsi göstərişi ilə 1920-ci ildə bu böyük vətənpərvər alimin həyatına son qoyuldu. O, ana dili probleminə görkəmli dilçi mövqeyinə qədər yüksəlmişdir. Bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik.

Buraya qədər dediklərimizdən məqsəd Gürcüstanda Azərbaycan dilinin yayılmasına yardımçı olan vasitələr, faktorlar və insanlar haqqında müxtəsər məlumat vermək idi. Faktordardan söz düşmüşkən, yuxarıda ötəri şəkildə qeyd etdiyimiz kimi dilimizin özünün qədimliyi, sadəliyi və rəvanlığıdır. Bunu bir çox dost, bitərəf və düşmən alimlər də qeyd etmişlər. Bu haqda qısa bəhs etmək yersiz olmazdı.

Gürcüstanda Azərbaycan dilində təhsildən bəhs edərkən Qori Seminariyasından sonra Gürcüstan, Qiyabi Pedaqoji İnstitutu haqqında danışmaq lazımdır. 1939-cu ildə UIK(b)P MK və SSRİ XKS qiyabi təhsil haqqında qərar müəllimlərinin istehsalatdan ayrılmadan təhsil ala bilmələrinə şərait yaratmaq idi. Bütün Respublikalarda qiyabi pedaqoji institutlar yaradılmışdı. Gürcüstan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi onun işi, fəaliyyətsizliyi haqqında Sultan Almasovun məqaləsi ətraflı məlumat verir: *“Belə bir institut isə 1934-cü ildən Gürcüstan Xalq Maarif Komissariatı tərəfindən Tbilisidə təşkil olunmuşdur. Bu institut müxtəlif sektorlara malikdir ki, bunlardan biri də 1937-ci ilə kimi heç bir iş görməmiş Azərbaycan sektorudur. Burada qiyabiçilərin uçotu*

düzgün aparılmamış, verilən zaçotlar formalcasına olmuş, sağlam rəhbər kollektivi olmamış, qiyabiçilər tələb olunan sənədləri təqdim etmədən siyahı üzrə qəbul olunmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, 500 qiyabiçidən bu gün sessiyalara 60-70 nəfər qiyabiçi gəlmişdir.

1937-ci ildən isə, işlər dəyişmişdir. İnstitut, qiyabiçilərin arasında geniş təmizlik işi aparmışdır: sessiyalarda iştirak edib zaçotlarını verməyənlər, orta təhsili olmadan intituta qəbul olunanlar, müəllim olmayanlar və sair bu kimi səbəblərə görə 1938–1939-cu təhsil ilinin əvvəlində 300 qiyabiçi institutdan çıxarılmışdır.

İndi 220 nəfərədək qiyabiçi intsitutda qiyabi təhsil alır. Bunların hər bir dokumentləri müntəzəmdir. Bunlardan zaçot kitabçaları ilə təmin olunmuş 95 prosentə qədəri zaçot verirlər. Institutda sessiyalar iyunun 27-dən başlanmış və iyulun 27-də qurtarmalıdır. Sessiyalara 150 nəfərə qədər qiyabiçi gəlmişdir. Gələn qiyabiçilər ümumi yataqxana və yol xərcləri ilə təmin olunmuşlar. Sınıfən-sınıfə keçənlərdən tələb olunan materialları ödəyənlərə 20-30 günlük kompensasiya veriləcəkdir.

Leksiyalar sistematik davam edir. Dərs auditoriyaları yüksək ixtisaslı lektorlarla təmin olunmuşdur. Belə ki, bu məqsədlə, Bakıdan bir neçə ixtisaslı lektorlar dəvət olunmuşdur. Qiyabiçilər üçün sistematik konsultasiyalar keçirilir. Bütün fakültələr üzrə zaçot qəbulu başlanmışdır. Qiyabiçilərin keçən illərə nisbətən, bu ilki leksiya qulaq asmaları, imtahan vermələri, entuziazmları daha yüksək və nəzər cəlbedicidir.

Bu sektor, 95 nəfər qiyabi təhsilçisi olan Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, 45 nəfər qiyabi təhsilçisi olan tarix, 44 nəfər qiyabi təhsilçisi olan matematika və 35 nəfər qiyabi təhsilçisi olan təbiyyət fakültələrindən ibarətdir.

Başkeçid rayonundan qiyabidə oxuyan müəllimlərin 95 prorenti sessiyaya gəlmişdir. Qarayazı, Borçalı və Axalsixe rayonlarından sessiyaya gələnlərin sayı azdır. Məsələn, Borçalı rayonundan 50 nəfərdən 20-si, Axalsixedən 35 nəfərdən 10-u gəlmişdir.

İki illik müəllim institutunu keçən il 28 nəfər bitirmişdir. Onlardan ədəbiyyat fakültəsini – 14 nəfər, təbiyyət fakültəsini – 5 nəfər və tarix fakültəsini – 9 nəfər bitirmişdir. Onlar indi öz ixtisasları üzrə orta məktəblərdə dərs verirlər. Bu il institutu 25 nəfər qurtarır.

Qiyabiçilərə il uzununu yardım etmək üçün bir sıra rayonlarda konsultasiyalar keçirilmişdir. Əlaçı qiyabiçilərdən tarix fakültəsinin birinci kurs tələbəsi Bayraqdarov Mövlüd, təbiyyət fakültəsindən ikinci kurs tələbəsi Əliyev Qurban yoldaşlar mükafat olaraq Mokva-Leninqrada ekskursiyaya göndərilmişlər.

Ali məktəblər komitetinin qərarına əsasən 1939–40-cı təhsil ili üçün qəbul işləri aprelin 1-dən başlanmışdır.

Bu il qiyabi təhsilə olan 55 yer üçün 200-ə qədər ərizə verən vardır. Bunlardan konkursla artıq instituta 90 nəfər qiyabiçi qəbul olunmuşdur.

Yeni qəbulun imtahanları iyulun 8-də qurtarmış və iyulun 10-dan isə yeni qəbul olunanlar üçün 10 günlük sessiya təşkil edilmişdir. Bu 10 gün ərzində görəcəklərini, necə işləmələrini biləcəklər.

Sessiyaya gələn qiyabiçilər kultur və maarif ocaqlarına cəlb olunurlar, pulsuz kino və teatr biletləri ilə təmin olunurlar. Zaçotlar yaxşı nəticələr verir.

İnstitut sağlam qiyabi təhsil uğrunda partiya və hökumətimizin qərarlarına layiqincə əməl edən, mütəşəkkil və təşəbbüslərini əsirgəməyən böyük lektor kollektivinə malikdir.

Bunlara baxmayaraq, bəzi RXM şöbələrinin qiyabi təhsilə lazımı əhəmiyyət verməmələrini, qiyabiçilərlə digər müəllimlərə fərq qoymamalarını, qiyabiçiləri ixtisası artırma kurslarına göndərməkdə səhlənkarlıq etmək kimi yolverilməz nöqsanlarını deməlidir. Bu səbəbdən də qiyabiçilərin sessiyayalar gəlməsi pozulur. Belə halların baş verməsində müqəssir olan RXM şöbələrinə qarşı əlaqədar orqanlar müvafiq ölçü götürməlidirlər”. (“Sovet Gürcüstanı” qəzeti 21.VII.1939 (№165), Almasov Sultan. Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan sektorunda)

İstər Tiflis şəhərində, istərsə də azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda, orta məktəblər də fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan dili

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan dilinin başqa xalqlar tərəfindən sevilməsinin bir səbəbi də onun qədim dil kimi fonetik, leksik və qrammatik normalarının artıq sabitləşməsi idi. Bu dil öz gözəl səslənməsi (*orfofoniyası*) ilə də diqqəti cəlb edir. Amma yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, Azərbaycan-türk xalqına olan düşmən münasibətlər bu gözəl dilin inkar edilməsinə də gətirib çıxarıb.

Cənubi Azərbaycanda fars şovinistləri və milli mənsubiyyət hissindən məhrum olan bəzi özümüzünkülər iddia edir, sübut etməyə çalışır ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayan və türk dilində danışanlar əslən fars mənşəli irandilli olmuşlar səlcuqlar gələcək türkləşmişlər. Bu İran dövlətinin milli siyasətinin elmə dağıdıcı, yanlış zərbəsidir. Bu haqda yuxarıdakı fəsildə bəhs etmişik.

Bəs Şimali Azərbaycanda yaşayanlar kimlərdir? Şimali Azərbaycan türkləri də Sovet imperiya siyasətinin əks mənafeyinə tuş gəldiyi üçün bizim də keçmişimiz təhrif edilmişdir.

Deməli Cənubdakı azərbaycanlılar irandilli, Şimali Azərbaycandakılar Dağıstan, Qafqaz dilli olmuşdur. Hələ 20 il bundan əvvəl Azərbaycan alimləri bu tarixi böhtanı ifşa etmişdir. Bu problemlə məşğul olan və öz ciddi araşdırmaları ilə opponentlərimizə tutarlı cavab verən prof. Qiyasəddin Qeybullayevin

“Azərbaycanlıların etnik mənşəyinə dair” adlı kitabının redaktoru akad. Mahmud İsmayıl həmin kitaba yazdığı ön sözdə dediklərimizi belə ümumiləşdirir: “Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərdə və dərsliklərdə azərbaycanlıların (həm cənubda, həm şimalda yaşayan türkdilli əhali nəzərdə tutulur) etnogenezi belə verilmişdir:

Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minillikdə kuti, lullubi, subi, turuk və b. tayfalar və e.ə. II minilliyin ortalarından adı çəkilən kaslar ehtimal ki, ya Hindistanın Dravid dillər ailəsinə mənsub Elam, ya da Qafqaz dil ailəsinə mənsub hurri dillərində danışılar. E.ə. II minilliyin axırlarında buraya ya Qafqaz, ya da Orta Asiya tərəfdən farsların ulu əcdadları ilə birlikdə irandilli (aridilli) Madaylar (midyalılar) gəlmişlər. Nəticədə e.ə. I minilliyin əvvəllərində qabaqkı yerli hurridilli tayfalar əsasında Mana, gəlmə irandillilər əsasında Maday etnosları yaranmışdır. E.ə. VII-VI əsrlərdə Midiya və VI-IV əsrlərdə Əhəmənlər dövlətləri vaxtında manalar iranlılaşaraq midyalılara qarışmış və e.ə. son əsrlərdə irandilli Atropaten xalqı təşəkkül tapmışdır. Bu xalqı XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan gəlmiş səlcuq oğuzları türkləşdirmişdir.

Şimalda isə yerli Dağıstandilli, ya da Şimal-Şərqi Qafqazdilli (başqa sözlə çeçen-inquş mənşəli) Alban xalqı yaşamışdır. Bu xalq da XI-XII əsrlərdə türkləşmişdir. Deməli, Səlcuq oğuzlarının XI-XII əsrlərdə Yaxın Şərqi, o sıradan Cənubi Qafqazı istila etmələri ilə əlaqədar olaraq cənubda İrandilli Atropaten, şimalda Dağıstandilli Alban xalqları

türkləşmiş və nəticədə orta əsrlərdə Azərbaycan xalqı və onun dili yaranmışdır.

Bu konsepsiyadan belə çıxır ki, XI-XII əsrlərə qədər Cənubi Azərbaycanda məsələn, Gəncə, Təbriz, Urmu, Ərdəbil, Şimali Azərbaycanda Gəncə, Bakı, Beyləqan, Bərdə, Şəki, Şamaxı, Şəmkir, Şabran şəhərlərinin əhalisi də bu əsrlərdə türkləşmiş irandillilər və dağstandillilərdir. Bu konsepsiyanın qondarma və saxta olması aydın nəzərə çarpır. Başa düşmək olmur ki, əsrlər və min illər boyu davam etmiş dövlət qurumlarına (Mana, Midiya, Atropatena, Albaniya) malik əcdadlarımız XI-XII əsrlərdə kənardan heç bir zorakılıq olmadan dillərindən niyə birdən-birə imtina etmişlər? Bu taleyüklü proses necə sürətlə getmişdir ki, elə həmin əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili formalaşmış, Həsənoğlu, Nəsimi, Füzuli və b. klassiklərimiz bu dildə əsərlər yazmışlar? Maldar oğuzlar bu qədim şəhərlərin guya iki müxtəlif dildə danışmış adamlarını qısa müddət ərzində necə assimilyasiyaya uğratmış və dillərini məhv etmişdir? Və əgər belə bir proses getmişsə, niyə əcdadlarımızın naməlum iranmənşəli və dağıstanmənşəli dillərindən orta əsr mənəbələrində, Azərbaycan dilində və dialektlərində heç olmasa beşcə söz qalmamışdır?" (17, 4–5)

Qərəzli opponentlərimizin iddiası belə idi ki, nə albaqlar, nə də atropatenalılar tamam ayrı tayfalar olmuş, onların bizə heç dəxli də yoxdur. Əslində isə həqiqət belə deyilmiş. Prof. O.Ə.Qeybullayev 30 illik araşdırmadan sonra belə bir düzgün elmi qərara

gəlmişdir ki, bəli Şimalda albanlar, Cənubda atropotenalılar yaşamışlar. Amma:

Albaniyada M.O. IV-III əsrlərdə 36 tayfa yaşamışdır, onlardan 22-si türkdilli, 7-si Qafqazdilli, 5-i irandilli, etnik mənşəyi məlum olmayan 2 və ya ermənilər.

Q.Qeybullayevin siyahısı belədir:

I. Türkdilli tayfalar: albanlar, qarqarlar, saklar, kəngərlər, peçeneklər (bicənəklər), collar (çullar), kataklar, kergillər, komanlar, ijmalar (izmaxlar), şərvanlar, aranlar, tərtərlər, cavdelər, hunlar, savarlar, macarlar, xurslar, bolqarlar (bulqarlar), dondarlar, Qərbi türk qəbiləsinə aid olanlar – xəzərlər.

II. Qafqazdilli tayfalar: udinlər, ebinlər, silvlər, cigiblər, qatlar, erlər, ləklər.

III. İrandilli tayfalar: gellər, maşgutlar, parnlar//pərnilər, farslar, mehranilər.

IV. Etnik mənşəyi məlum olmayan qəbilə: kaspilər, quqarlar.

V. Ermənilər. Cənubda olan Antropatena miladdan öncə IV-III əsrlərdə 25 tayfadan ibarət olmuşdur. Onun 16-sı türkdilli, 7-si irandilli, 2-si qafqazdilli olmuşdur. Dəqiq desək.

I. Türkdilli tayfalar: kaspilər, albanlar, qarqarlar, siraklar, aranlar, hunlar, sadaklar, karxlar, dondarlar,

xurslar, kanqarlar (kəngərlər), collar, peçeneklər (bicənəklər), bolqarlar (bulqarlar), xəzərlər, qazaxlar.

II. Qafqazdilli tayfalar: mateinlər, utinlər.

III. İrandilli tayfalar: kaduslar, gellər, anariaklar, mərdlər, hirkanlar, kürdlər, enianlar. (29)

Əgər dəqiq diqqət yetirilsə, həm Cənubda, həm Şimalda yaşayan eyni adlı türkdilli tayfaların sayı Cənubdakı Qafqazdilli tayfalardan (7 *tayfa*) çoxdur. Həm Şimalda (*Albaniyada*), həm Cənubda (*Antropatenada*) yaşayan eyni adlı türk köklü, türk dilli tayfaların sayı on birdir. Bunlar aşağıdakılardır: Albanlar, Qarqarlar, Kəngərlər, Peceneklər (bicənəklər), Çollar (çullar), Aranlar, Hunlar, Dondarlar, Bolqarlar (bulqarlar), Xurslar, Xəzərlər.

Bəlkə də, Gürcüstanda Azərbaycan dilinin yayılmasından və nüfuzundan bəhs edərkən belə təfərrüata varmaq artıq görünə bilər. Amma biz belə hesab edirik ki, bu dil məhz aborigen xalqın dili olduğu üçün, miladdan öncə burada (*yəni Şimallı-Cənublu bütün Azərbaycanda yayılıb istifadə edildiyi üçün, bütün tayfalar üçün ortaq olduğu üçün, sadə və rəvan olduğu üçün*) formalaşmış sabitləşdiyi üçün hamının başa düşdüyü işlətdiyi dil olmuşdur. Bundan əlavə Alban tayfaları (*türkdillilər*) Gürcüstan ərazisində də yaşamışlar. Bir daha Azərbaycan xalqına, onun dilinin tarixinə böhtan atanlara qarşı bu faktor bir cavab ola bilər. Çünki təkrar edirik. “*Miladdan öncə VII, VI, V və*

IV əsrlərdə Azərbaycan xalqı həm ərazicə, zəm də xalq etnik kök kimi müəyyən idi”.

Buna görə də Azərbaycan türk dili iki min il bundan əvvəl formalaşmış, sabitləşmiş bir dil kimi özünün özgürlüyünü qoruyub saxlaya bilmiş, hətta bu xalqa mənsub olmayanların da asanlıqla danışa bildiyi bir dil olmuşdur. Bir neçə fakta nəzər salaq.

Erməni alimi L.M.Lazarev 1866-cı ildə Moskva şəhərində “*Сравнительная хрестоматия турецкого языка*” (Türk dilinin müqayisəli müntəxəbatı) adlı mükəmməl (348 səhifəlik) dərsliyin girişində Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən, onun Asiya ölkələrində habelə yaxın Şərqdə geniş yayılmasından bəhs edir. Dilimizin gözəlliyindən bəhs edərək deyirdi: (L.M.Lazarevin fikrini orijinalda veririk: “...*Язык этот (т.е. Азербайджанский – А.Б.) употребляется и при дворе Шаха и во многих персидских провинциях... Вообще надо заметит, что этот язык... во всей Азии более употребителен, чем французский в Европе... С помощью этого языка можно пройти всю Азию и европейскую турцию*”. (30, 1)

Tərcüməsi: “*Bu dil (Azərbaycan dili – A.B.) həm şah sarayında, həm bir çox fars əyalətlərində işlənir... Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, bu dil... bütün Asiyada fransız dili Avropada işləndiyindən daha çox işlənir. Bu dilin köməylə (bu dildən istifadə edərək – A.B.) bütün Asiyanı və Türkiyənin Avropa hissəsini dolaşmaq olar*”.

L.M.Lazarevin bu sözlərini ondan 40 il əvvəl Tiflisə gəlmiş Bestujev (*Marlinski*) Aleksandr Aleksandroviç də demişdi. O, Qafqazda olduğu illərdə A.A.Bakıxanov və M.F.Axundovla dostluq etmiş, Azərbaycana gəlmiş, əsərlərində azərbaycanlı surətləri (*Molla Nor, İskəndər bəy*) və s. surətlər yaratmışdır. Burada Şərq qiyafəli Avropa mədəniyyətli (*A.Bakıxanov*) bir şəxsdən ana dilimizi öyrənmiş və qeyd etmişdi ki, “*Zaqafqaziya tatarlarının*” (*Azərbaycanlıların – A.B.*) dili türk dilindən az fərqlənir və onunla, Avropada Fransız dili ilə olduğu kimi bütün Asiyanı başdan-başa gəzib dolaşmaq olar.

Bestujev Marlinskidən təxminən 9-10 il sonra yəni 1837-ci il fevralın 27-də çar hökuməti tərəfindən həbs edilib. Qafqaza göndərilən böyük rus şairi Mixail Yuryeviç Lermontov da Azərbaycan türk ziyalıları ilə yaxın dost olmuş, xalqımızın mənəvi dünyasını sevərək oraya daxil olmuşdur. Lermontov Azərbaycan dilini sevdiyi üçün əsərlərində çoxlu Azərbaycan türk sözü işlətməmiş, Azərbaycan xalqını sevdiyi üçün bu xalqın həyatına aid əsərlər yazmışdır.

Bir maraqlı məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi, Lermontov M.F.Axundovla, eyni vaxtda A.Çavcavadze və N.Barataşvili ilə də dostluq etmişdir. Bəs nə üçün Gürcü dilini deyil, Azərbaycan-türk dilini sevərək onu vəsf etmişdir? Elə Qafqaza gəldiyindən bir neçə ay sonra dostu S.A.Rayevskiyə yazmışdı: “*Burada Şərq qiyafəli Avropa mədəniyyətli bir şəxslə tanış olmuşam. Ondan tatar dilini öyrənirəm. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada, ümumiyyətlə Asiyada da bu*

dili (Azərbaycan dilini – A.B.) bilmək bir o qədər vacibdir”.

Azərbaycan dili bütün Zaqafqaziyada beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün (*hələ Cənubi Azərbaycanda bir sıra xalqların Azərbaycan dilində danışdığını demirik*) kargüzarlıq işlərində də istifadə edilirdi.

Erməni ziyalılarının Azərbaycan dili haqqındakı fikirlərini “*Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi*” bəhsində vermişik.

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dili bütün Qafqazda geniş yayılmışdı. Bu haqda prof. M.Çobanovun maraqlı araşdırmaları vardır. M.Çobanov hətta Qafqazın rəsmi dövlət idarələrindən mərkəzə gedən sənədlər də ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində göndərilmişdir. M.Çobanovun maraqlı doğuran bir neçə məlumatını vermək yerinə düşərdi: “*1783-cü ildə general P.S.Potyomkinə və başqalarına göndərilmiş 219 sənəddən 195 (89%-i) Azərbaycan-türk dilində yazılmışdır*”. Bu sözləri sonrakı illərin yazışmaları haqqında da söyləmək olar.

Peterburqda 1848-ci ilin dekabrında təsdiqlənmiş “*Qafqaz təhsil dairəsi... haqqında “Əsasnamə”nin 100-cü və 1853-cü ilin 29 oktyabrında imzalanmış “Əsasnamə”nin 89-cu maddələrində göstərilir ki, “Tiflis və Kutais quberniyalarının gürcü qəzalarında - gürcü dili, Zaqafqaziya ölkəsinin digər qəzalarında və Stavropol quberniyasında isə tatar dili (Azərbaycan - türk dili – A.B.) yerli dillər sayılır*”. Bu sənədlərdən başqa, Qafqaz canişinliyindən ölkənin Maarif nazirliyinə

120 sayılı 18 fevral 1855-ci il tarixli rəsmi məktubunda kadrlar hazırlamaq üçün gürcü və Azərbaycan-türk dillərinin öyrənilmə vacibliyindən bəhs edilərək yazılmışdır ki, *“Gürcü dili və Kutais quberniyalarının yalnız müəyyən yerlərində çinovniklər üçün əlverişli ola bilər; tatar dili (Azərbaycan-türk dili. – A.B.) isə Qafqazın digər hissələrində və bütövlükdə Qafqaz ölkəsində yararlıdır”*.

Yeri gəlmişkən, burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Gürcüstan Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan minlərlə əlyazmaları və mədəniyyət xəzinələri arasında 1739-cu ildə Azərbaycan-türk dilinə tərcümə olunmuş və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış *“İncil”* əsəri də vardır. 405 səhifədən ibarət olan bu əsər 1881-ci ildə gürcü əlifbası ilə yenidən köçürülmüş və indi də Tiflis arxivində saxlanmaqdadır. Bundan başqa, Tiflis arxivlərində Azərbaycan-türk dilində yazılmış və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış onlarla ədəbi-mədəni abidələr vardır. Bütün bunlar göstərir ki, *“Azərbaycan-türk dili XVIII-XIX əsrlərdə gürcü dilinə də az-çox dərəcədə təsir etməyə başlamış və hətta, həm öz sözlərinin, həm də ərəb və fars sözlərinin də gürcü dilinə keçməsinə vasitəçilik etmişdir”*. (10, 78–79)

Buradakı məlumatların hamısı maraqlıdır. Amma bir məsələ xüsusilə diqqəti çəkir. O da *“İncil”*in Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsidir.

M.Çobanovun Gürcüstan arxivində saxlanılan 1739-cu ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş *“İncil”*in əl

yazması haqqında məlumat verir. M.Çobanov yazır ki, 1739-cu ildə dilimizə tərcüməsi gürcü əlifbasındadır. 405 səhifədən ibarət olan “*İncil*” 1881-ci ildə yenidən gürcü əlifbası ilə köçürülmüşdür. Bu əlyazmasından dünya “*İncil*”şünaslığı xəbərsizdir. Onu qeyd edək ki, 1991-ci ildə Stokholm şəhərində Bibliya tərcümə institutu tərəfindən tərcümə edilmiş “*İncil*”dən öyrənirik ki, “*İncil*” 1842-ci ildən 1982-ci ilə qədər 10 dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmmişdir.

1991-ci ildə Stokholmda kiril əlifbasında çap olunmuş “*İncil*”dən aşağıdakı məlumatları alırıq. O, tərcümələr haqqındakı məlumatı olduğu kimi veririk:

1. 1842-ci il *İncil* Mattaya görə – Mirzə Fərrux və Feliks Zarembo tərəfindən tərcümə edilmişdir. London 1842.

2. 1876-cı il – *İncil* Yəhyaya görə. Tərcüməçi Norden. İstanbul, 71 səh.

3. 1877-ci il – *İncil* dörd qismi və həvarilərin işləri. Tərcüməçi: Mirzə Fərrux. London 601 səh.

4. 1878-ci il. Əhdi Cədid Cəm halında. Tərcüməçi Mirzə Fərrux. London, 1028 səh.

5. 1881-ci il. *İncil* Lukaya görə. Tərcüməçi: B.Labare. Urmiya.

6. 1884-cü il. *İncilin* dörd qismi və Zəbur kitabı. Tərcüməçi. B.Labare. London.

7. 1891-ci il. Əhdi-ətiq. Tərcüməçi Abraham Əmirçanyans. Leypsiq, 1437 səh.

8. 1893-cü il. Əhdi Cədid. B.Labre, Y.Vragdt və A.Əmirçanyans. Leypsiq, 464 səh.

9. 1922-ci il. Əhdi Cədid 1893-cü il tapının təkrarı 466 səh.

10. 1992-ci il Əhdi Cədid. Yeni tərcümə. Tərcüməçi Mirzə Mixaeli 628 səh. (14, 8–9)

Bu məlumatları burada verməkdə əsas məqsədimiz ikidir:

1) “*Qurani Kərim*” cəmi 3 dəfə dilimizə tərcümə edildiyi halda, İncil on bir dəfə tərcümə olunub. “*Qurani Kərim*” 1906, 1908 və 1991-ci illərdə dilimizə tərcümə edilmişdir.

2) Tiflisdə əlyazması şəklində 405 səhifədən ibarət olan “*İncil*”in olması onu göstərir ki, Azərbaycan dili XVIII əsrin ortalarında artıq Qafqazda geniş yayılmış bir dil idi.

Gürcüstanda Azərbaycan dilçiliyi

Başqa yerlərdə olduğu kimi, Gürcüstanda da Azərbaycan dilinin tədqiqi ilk dərsliklərdən başlayır. Başqa sözlə desək bütün elm sahələrində dərslük həmin elmin bünbvrəsidir. Gürcüstanda Azərbaycan dilinə maraqlı XIX əsrin əvvəllərindən artmağa başlamışdı. Tiflis Zaqafqaziyanın mədəni mərkəzi (*habelə Xristian şəhəri*) olduğu üçün burada məktəblərin açılmasına mərkəzi və yerli hökumət o qədər də manne olmurdu. Belə ki, Bakıda rus-tatar məktəbi açmaq Tiflisdə Rus-Azərbaycan məktəbi açmaqdan çox çətin idi. Məlumdur ki, hələ birinci Pyotrun Şərqi siyasətində İran və Türkiyə əsas yer tuturdu. Ona görə də azərbaycanlılardan və başqa xalqlardan rus dili bilən kədr (*missioner*) hazırlamaq lazım gəlirdi. Belə məktəblərdə oxuyan şagirdlər üçün həm dərslüklər, həm də lüğətlər hazırlamaq lazım gəlirdi. Belə dərslüklər (*Bakıda nəşr olunan dərslüklərdən bəhs etməyəcəyik*) həm Azərbaycan ziyalıları (*o vaxt dilçi alimimiz yox idi*). Həm də qeyri-millətlərin nümayəndələri (*məsələn, İ.Qriqoryev, X.Abovyan, L.Budaqov, L.Lazarev və başqaları*) tərəfindən yazılırdı. Rus məktəblərində oxuyan şagirdlərə (*tələbələrə*) Azərbaycan dilini, əlifbasını, lüğətini öyrətmək üçün çoxlu dərslük və dərs vəsaiti tərtib olunurdu.

Həmin dövrün bəzi dərslükləri haqqında qısa məlumat vermək lazım gəlir.

Abasqulu ağa Bakıxanov 1836-cı ildə “*Nəsihətnamə*” adlı bir dərslük yazdı. Həcmcə kiçik (*24 əlyazması*)

səhifəsi) olmasına baxmayaraq, bu əsər özünün bir sıra yenilikləri ilə seçilir. Müəllif müqəddimədə qeyd edir ki, bu dərslikdə cümlələr qısa, aydın, öz sözlərimizdən ibarətdir (*ərəb-fars sözlərinin ən asanları dərsliyə salınıbdır*).

A.Bakıxanov 1829-cu ildə “*Qanuni Qudsi*” adlı bir kitab yazmışdır. Əsər fars dilinin qrammatikasına həsr edildiyi üçün burada onun haqqında geniş bəhs açmağa lüzum görmürük (əsər Tiflisdə yazılmışdır). (7, 64–77)

Bundan sonra yenə Tiflis şəhərində 1900-cu ildə Səfərəlibəy Vəlibəyov “*Üsule-Cədide-lisane-farsi*” adlı 184 səhifəlik dərslik yazmışdır.

Bundan sonra Əbdülkərim İrənvani, Əbdülsəlim Axundzadə və başqaları fars dilinin qrammatikasına aid əsərlər yazmışlar.

1852-ci ildə Mirzə Şəfi Vazeh Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri üzrə müəllimi İvan Qriqoryevlə birlikdə “*Kitabi türki*” (*ruscası “Татарская грамматика азербайджанского наречия”*) adlı iri həcmli (230 səhifəlik) bir əsər yazmışdır. Lakin əsəri çap etmək mümkün olmamışdır. Mirzə Şəfi Vazeh 1852-ci ildə vəfat etdikdən üç il sonra əsəri İ.Qriqoryev bir çox əziyyətdən sonra M.Şəfinin xətti əsasında daş başması üslu ilə çap etdirmişdir. Kiitabın əvvəllikərdən fərqi ondan ibarətdir ki, burada hikmətli ifadələr (*75 cümlə – hikmətli ifadə vardır*) məzhəkəli-ibrətamiz parçalar, hekayələr, lüğət və əlifba verilmişdir. Hikmətli ifadələrdən bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Deyənə baxma, dediyinə bax.

2. Eyibsiz dost axtaran dostsuz qalar.

3. O kəs ki, özgənin sirrini sənə deyir, sənin sirrini dəxi özgəyə deyər və s.

Bu hikmətli ifadələrin hamısı aşağısında rus dilinə tərcümə edilərək verilmişdir. (12)

Azərbaycan dili dərsliklərindən danışarkən M.F.Axundovun da Tiflis qəza məktəbində müəllimlik edərkən tərtib etdiyi dərsliyi yad etməmək olmaz. Doğrudur, bu dərslik işıq üzü görməmiş və müəllifin xəstəliyi üzündən əsər tamamlanmamışdır. Əsər əlifba məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu haqda X.Abovyan məlumat verir.

Bundan əlavə, 1837–1843-cü illərdə Tiflis qəza məktəbində işləyəndə Xocatur Abovyan da Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid bir dərslik tərtib etmişdir. Əsərin adı maraqlı doğurduğu üçün bu qeydləri veririk. Əsər belə adlanır: *“Краткие правила для словесного употребления языка тюрка (татарского), на коем говорят во всем Закавказском крае, в Азербайджане и почти во всей Персии”*. Əsəri müəllif Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün rus dilində yazmışdır. Burada dilimizin leksikası, qrammatikası, cümlə quruluşu haqqında məlumat verir.

A.Çernyayevskinin 1882-ci ildə ərəb əlifbası ilə Rəşid bəy Əfəndiyevin xətti ilə yazılmış şəkildə daş basması üsulu ilə çap etdirdiyi *“Vətən dili”* kitabı haqqında yuxarıda dilimizin Gürcüstanda yayılmasında təhsilin rolundan bəhs edərkən danışmışıq.

XX əsrin əvvəllərində Rəşid bəy Əfəndiyev də dilimizə aid kitablar yazmışdır. Onlardan “*Uşaq bağçası*”, “*Bəsirətul-ətfal*” adlı kitab yazmışdır. Bu kitab Qori Müəllimlər Seminariyasında istifadə edilmiş və geniş yayılmışdı. Müəllifin özü bu əsərin Bakıda çap olunmasına baxmayaraq, Tiflisdə yazıb qurtardığını qeyd edir.

Qori Müəllimlər Seminariyası tələbələri üçün yazılmış ən məzmunlu və geniş dərslik məşhur Azərbaycan dilçisi və pedaqoqu Xələsi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşarın yazdığı “*Fənni-sərfi-türki*” əsəridir. Əsərin yazılma tarixi göstərilməmişdir. Əsəri bütün Azərbaycan filoloji ictimaiyyəti yüksək qiymətləndirir. Çünki müəllif bu kitabı məhz Azərbaycan auditoriyası üçün və Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu əsər haqqında geniş məlumat vermək lazım gəlir. Çünki o dövrdə M.Kazıməbəyin “*Грамматика-мерүко-татарского языка*” əsərindən sonra istər həcminə, istərsə də elmi səviyyəsinə görə ikinci yerdə dayanır (*M.Kazıməbəyin əsərindən burada bəhs etmək artıq olardı*). Çünki: əvvələn əsər rus dilində yazılmışdır, ikinci 1839-cu ildə Qazan şəhərində çap olunmuşdur. Bu əsər haqqında irəlində başqa münasibətlə bəhs edəcəyik.

M.Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” əsəri

XIX əsrdə dilimizi tədqiq edən dərslilər içərisində M.Kazimbəyin qrammatikasından sonra ilk əvvəl diqqətə cəlb edən Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi, dövrünün məşhur dilçisi Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “*Fənni-sərfi-türki*” əsəridir. Bu kitab özündən əvvəl Azərbaycan dilində yazılmış bütün əsərlərdən istər dərinliyinə, istərsə də genişliyinə-əhatəliyinə görə seçilir. Bu dərslik həm müəllifin sağlığında, həm də sonralar elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əsərin dilçiliyimizin inkişafındakı böyük rolundan bəhs edən prof. Ə.M.Dəmirçizadə yazmışdı: “*Bu kitab hər şeydən əvvəl, bununla fərqlənir ki, burada Azərbaycan dili azərilər üçün yazılmış və izahat Azərbaycan dilində verilmişdir. Bundan başqa, M.Əfşarın kitabını və kitabdakı bəzi bəhsləri nəzərdən keçirdikdə və əvvəlki kitablqlarla, hətta həcmlə etibarilə daha müfəssəl olan Kazimbəyin kitabı ilə tutuşdurduqda, məsələ daha da aydınlaşır. Məlumdur ki, buradakı bəzi bəhslərdə elmi izahat müxtəsər olsa da, daha dərin, daha dürüstdür. Məsələn, bu kitabda sovtiyyat bəhsi hərflərin sadəcə sadalanmasından ibarət deyildir. Bu bəhstdə birinci dəfə olaraq səslərin məxrəclərindən və məxrəclərinə görə təsnifatından bəhs olunur. Bu kitabda nəhv bəhsi də bir çox yeniliklərlə, öz dərinliyi və dəqiqliyi ilə əvvəlki kitablardan fərqlənir. Məsələn, burada ilk dəfə cümlənin avazlanma növlərindən bəhs olunur ki, buna nə Kazimbəyin, nə də sonrakı sərflilərin kitabında rast gəlmək olur*”.

Əsərin bir foto-surəti Respublika Əlyazmalar İnstitutunda FS-170 şifrlə saxlanılır. Əsərdə yazıldığı tarix göstərilməmişdir. Amma müəllifin müqəddiməsindən aydın olur ki, əsər Mirzə Kazımbəyin “*Türk dilinin ümumi qrammatikası*”nda (1846) və M.Ə.Vəzirovun “*Учебник татарского-азербайджанского наречия*” (1861) əsərindən sonra yazılmışdır. Müqəddimədə deyilir: “*Bu anə qədər səfahəti-Azərbaycanda bulunan ərbabi maarifdən bir kəs dilimizin qəvidi-sərf və nəhvini istinbat və cəm etməyə etina etməyib məhəlli-güzar olmamışdır... Əgər ci bu babda Peterburq darulfünunun müdərrisi cənab Kazımbəy və Novoçerkas seminariyasının müəllimi cənab Vəzirov rus balalarını türk dilinin qəvidindən aşına etmək üçün hər biri bir əsər baqi qoymuş isə, deyilən əvvəllincinin təlifi qayətdə mütəvvül (uzun – A.B.) və ikincinin risaləsi nəhayətdə müxtəsər olmaqdan başqa, hər ikisi rusca yazıldığına görə türk balaları üçün onlardan fayda-bərdar olmaq çətinidir”.*

Əsərin Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan nüsxəsinin birinci səhifəsində ərəb əlifbası ilə belə yazılmışdır: “*Əsər Əbdül Xəliq Qafarzadə Cənnətinin kitabxanasından 1000 manata alınıb*”. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Ə.X.Cənnəti 1909-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi dərslikdə bu əsərdən bəhrələnmişdir. Bunu Ə.X.Cənnəti Qafarzadənin dərsliyinin quruluşunun “*Fənni-sərifi-türki*” ilə çox yaxınlığı da sübut edir.

M.Əfşarın bu əsəri iki hissədən ibarətdir: Birinci hissə “*Fənni-sərf*” (*morfolojiya*), ikinci hissə “*Fənni-nəhv*”

(*sintaksis*) adlanır. Müəllif fonetikanın, hərflər haqqındakı hissəni də morfolojiyaya daxil etmişdir.

Birinci hissənin ilk başlığı “*Babül-hüruf*” adlanır. Burada müəllif yazır: “*Türk və fars qovmi üçün məxsus bir əlifba olmuştur. Ərəb əlifbasını əxz və istemal etmişlər. Bunun üçün hər üç il lisanın səbk-kitabəti (yazısı – A.B.) və noviyət-tərqimiyyəsi (yazılması – A.B.) bir olub sağdan sola başlanır... Bəzi şəkillərin altına və üstünə bir, iki və üç nöqtə qoymaqla tamam 28 hərf hasil olur*”.

Sonra əsərdə oxuyuruq: “*Farslar ərəb hürufatına p, ç, g, j; türklər isə H (sağır nun) əlavə etmişlər. Danışığ səslərindən bəhs edən müəllif onları sait və samit olaraq iki qismə bölür*”. Bu səsləri xarakterizə edərək yazır: “*Müsəvviyyə sövt (səs – A.B.) verən səslərdir. Əlif, vav, ya (i). M.Kazımbəy də türk dillərində üç sait olduğunu göstərmişdi*”.

Amma M.Əfşar bir qədər sərbəst fikir söyləməklə Kazımbəydən irəli gedir. O, “*sözün axırında ə sövtünü verən ha-nı da türk dilində müsəvvət*” hesab edir. **Ya** hərfinin ortada **y**, əvvəldə isə **i** səsini (*İran, İraq (uzaq – A.B.), ilə, ceyran*) bildirdiyini söyləyir.

Hərfləri iki qrupa – hürufi şəmsiyyə, hürufi qəməriyyə deyə bölür.

Babül-isim adlanan hissədə müəllif ümumi və xüsusi isimlərdən bəhs edir, göstərir ki, ümumi isimlər (*heyvan və əşya bildirən*), xüsusi isimlər Əli, Həsən, Hüseyn kimi adam adları bildirir. Isimlərdə qrammatik cins kateqoriyasından danışarkən M.Əfşar “*Fars dilində cins*

bildirmək üçün əlamət yoxdur. Heyvanlarda erkək, dişi sözləri əlavə edilir. Türk dilində ərəb dilindən keçən sözlərdə müəllim-müəllimə, dəllal-dəllalə kimi işlədirlər” – deyir.

Qrammatik kəmiyyət kateqoriyası ilə say arasında fərqi fəhm etməkdə çətinlik çəkən müəllif yazır: *“Türk dilində say ikidir: müfrəd və cəm. Həm müfrədə **lar//lər** artırıldıqda cəm olur: qələm-qələmlər, müəllim-müəllimlər, naxoş-naxoşlar”.*

M.Kazımbəy kimi M.Əfşar da Azərbaycan dilində ismin yeddi halı olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, ismin yeddi halı və onların ərəb terminləri ilə adlandırılması XX əsrin birinci rübünə qədər bütün əsərlərdə eyni cür göstərilir. Başqa müəlliflər kimi, M.Əfşar da morfologiyada ismin əvəzinə mübtəda işlədilir. İsmi hallarından bəhs edərkən həmişə isim əvəzinə mübtəda deməsi bunu sübut edir. İsmi hallarını müəllif aşağıdakı kimi şərh edir. Əlmünadi halı adlıqla birləşdirir.

1. İbtidai – Hər ad öz əsl vəzi halında qalır (Əlmünadi “Ey” də bura daxildir).

2. İzafə – İzafə halı hasil olur mübtədanın axırına sağır **nun (n)** artırıqla, məsələn, kağız-kağızın. Saitlə bitərsə nun artırmaqla, məsələn, dəvə-dəvənin, ağa-ağanun.

3. Məfuli-əleyhə – yönlük. Hasil olur mübtədanın axırına **a/ə** artırmaqla. Məsələn, kitab-kitabə, ağac-aca **a**,

müsəvvətlə bitərsə, addan irəli bir ya artırmaq lazımdır: ağaya, dəvəyə.

4. Məfuli-be – Bu zürə əmələ gəlir. Məsələn, əl-əli, qələm-qələmi. Müsəvva ilə qurtarırsa y və n artırılır:

5. Məfuli-məsdür – Bu əmələ gəlir mübtədanın axırına ilə artırmaqla: qələm ilə, əsa ilə.

6. Məfuli-fiyə – Hasil olur mübtədanın axırına da/də artırmaqla: baǵ-baǵda, ev-evdə.

7. Məfuli-mə – Hasil olur mübtədanın axırına dan/dən artırmaqla: qələm-qələmdən, kaǵız-kaǵızdan.

Sifətdən danışarkən müəllif onu da adlar qrupuna dail edərək “*İsmi-sifət*” adlandırır. İlk əvvəl “*İsmi-təxsir*”dən (*kiçiltmə bildirən sifətlər*) bəhs edir və onun cıq şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir.

Sonra ismi-ədəd (*say*), ismi-zəmir (*əvəzlik*) haqqında geniş məlumat verir.

Balbül-fel adlanan hissədə müəllif fel haqqında bəhs edir. Burada felin formalarından və 4 növündən danışır. Məsdər haqqında bəhs edərək onları zamanı olmayan fel kimi, **maq/mək** şəkilçisi ilə düzələn bir forma olaraq səciyyələndirir: getmək, oxumaq.

Feili sifətin zamana görə dəyişməsinə aid də misal verir: gedən, gedici.

Feildən yaranan isimləri ismi-məsdər adlandıran müəllif göstərir: *“İsmi-məsdər o kəlmədir ki, məsdərdən hasil m artırılır: gəlmək-gəlmə, almaq-alma və s.”*

Feilin zamanlarından bəhs edərkən M.Əfşar yazır: *“Zaman üçdür: mazi, hal, müstəqbəl”*. Məsələn, *Həzrəti Musa bəni İsrailə Fironun zülmündən nicaq verdi.*

verdüm, verdün, verdi

vermədüm, vermədün, vermədi

vermişəm, vermişsən, vermişdir

verməmişəm, verməmişsən, verməmişdir

Hal (indiki zaman): *oxunur, çalınır, yazıram, yazırsan.*

Hal-müstəqbəl hali-vəsfiiyənin axırına **acaq/əcək, ar/ər** gətirməklə düzəlir. Məsələn, *gələcək, yazacaq.*

yazaram, yazarsan, yazar

yazarıq, yazarsız, yazarlar

Feil formaları haqqında bəhs edərkən müəllif onları müəyyən terminlərlə səciyyələndirmir. Məsələn, vacib formasına aid misallar verir, onları lazımınca şərh etmir: *oxumalıyam, oxumalısan-oxumamalısan* və s.

Feilin arzu formasını M.Əfşar *“Fəli-təmənna”* adlandırır. Fəli-təmənna bizim lisanımızda sağır nun, kaş, kaş ki, nola artırmaqla düzəlir.

Sintaktik məsələləri əhatə edən *“Fənni-nəhv”* hissəsində ilk əvvəl nəhvin xüsusiyyətlərini göstərir. *“Nəhv o fənnə deyilir ki, kəlamın təlifindən və kəlmənin məhəll istimalından bəhs edən kəlamı kəlmələrdən tərkib tapar. Kəlmə də üç qismdir: isim, fel, sərf”*.

A.Bakıxanovdan, Ə.İrəvanidən tutmuş bir sıra Azərbaycan dilçiləri isim, fel və sərf/hərf adı ilə mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvləri nəzərdə tutmuşlar. İsim-mübtəda, feil-xəbər sərhədləri müəyyənləşdirilmədiyi kimi sərf, hərf və başqa cür adlandırılan ikinci dərəcəli üzvlər də hüdudlanmamışdı. Buna alimin sərf dedikdə qoşmanı, bəzən də feil formasını nəzərdə tutmasından kömək olar.

Sərf odur ki, başqa kəlməyə qoşulur və bir mənaya qoşulub yeni mənə yaradır. Bu, **t** və **dir** artırmaqla da olur: *oxutmaq*.

Əsərdə “*Tərkibi-izafi*” adı ilə söz birləşmələrindən ətraflı şəkildə bəhs edir. Cümlə növlərindən bəhs edən müəllif “*Əl-mübhəmat və əl-ədəvat*” başlığı altında sual cümlələrindən bəhs edir. Orada deyilir: “*Mübhəmat felə və ismə və bilümun cümlələrə qoşulmuş bir sıra mübhəm ədatlardır ki, istifham və səvam bildirir. Məsələn, nə, nə üçün, necə, kim, haçan və s.*”

Müəllif əsərin müqəddiməsində dediyi kimi, “*dilimizin rəvac və təlmi yolunda bir risaləciyi təlif*” etmiş, bununla da dilçiliyimizin inkişafı tarixində özünə əbədi yer qazanmışdır.

M.Əfşarın bu kitabı sonra yazılan bir sıra dərslik üçün həm elmi, həm də metodiki mənbə oldu. Bu kitabın təsiri ilə Məmməd Tağı Sidqinin qrammatika və qiraətə aid yazdığı dərslikdir ki, burada da sərf və nəhv məsələlərinə toxunulur.

Keçən əsrin axırlarında, yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanın bir çox iri şəhər və kəndində məktəblər açılmışdı. Burada dərs deyən müəllimlərin hər biri öz təcrübəsinə əsaslanaraq dərslik yazmağa girişdilər. Bu dərsliklərin çoxu aşağı səviyyədə olub, qrammatik

materialın izahında da o qədər irəli gedə bilmirdi. Burada, əsasən ərəb hərflərin yazılış və oxunuşuna fikir verilirdi. Belə dərslik və vəsaitlərdən biri Qaryagin qəzası Qarğabazar kəndinin məktəb müəllimi A.Tahirovun ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədilə yazdığı “*Самоучитель татарского языка*” adlı əsəridir. 398 səhifədən ibarət olan bu əsərin 107 səhifəsi qrammatikaya həsr edilmişdir. Qrammatik material systemsiz və səthi izah edilir. Kitabda bütün nitq hissələrinin şərh-i öz əksini tapmışdır. Kitab uzun müddət istifadə edilmişdir.

Bu illərdə çapdan çıxan kitablar içərisində İslambəy Qəbulovun “*Qəvaide lisane-türki*” (“*Türk dilinin qaydaları*”) adlı kiçik bir dərsliyini də qeyd etmək lazımdır. Burada bir neçə dərs tərkibində hərflər (I dərs), hərəkətlər (II dərs) haqqında məlumat verilir. III dərs kəlamat adlanır. Burada müəyyən mənada linqvistik lüğət verilir: ləfz, kəlmə, kəlamat (*cümlə*) haqqında bəhs edir. Müəllif ismin yeddi halını göstərir:

Müzəful-ileyh	– kim, nə
Məful-bə	– kimi, nəyi
Məfuli əleyh	– kimə, nəyə
Məfuli fiyə	– kimdə, nədə
Məful miə	– kimdən, nədən
Məful məə	– kimlə, nə ilə
Məful lə	– kim üçün, nə üçün

Şəxs əvəzliliklərindən bəhs edərkən onları mən, sən, o, biz, siz, onlar sırası ilə şərh edir.

Ədavət başlığı altında bağlayıcılardan bəhs edir. Onları bəsit-sadə və mürəkkəb deyə iki qrupa bölür.

Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başqa respublikalarla müqayisədə müxtəliflik və oxşar cəhətlər də meydana çıxır:

A) Fərqli cəhətləri Sovet hakimiyyəti qurulan kimi RSFR yaradıldı Mərkəzi Tiflis şəhəri, rəhbəri isə gürcü S.Orconikidze (*“Stalinin Qafqaz agentı” L.Trotski*). Orconikidzenin arvadı erməni olduğu üçün Azərbaycan xalqının iki qat düşməni idi. Vaxtilə Naxçıvanın, Dağlıq Qarabağın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsinin əsas səbəbkarlarından biri idi. Gürcüstana Moskvadan (*Stalinin*) açıq və gizli yardımını çox idi.

B) Oxşar cəhətləri Ümumi icbari təhsil. Əhalini məcburi surətdə savadlandırmaq Moskvanın bizə istək və məhəbbətindən irəli gəlmirdi. İstər Gürcüstanda, istər Azərbaycanda və başqa yerlərdə azərbaycanlıların (*bütövlükdə türklərin*) savadlanması Moskvanın özünə lazım idi. Çünki icbari təhsillə çox iş görmək olardı. Hər şeydən əvvəl xalqın beyninə inqilabi-bolşevik doktrinasını yeritmək üçün əhalinin savadlanması lazım idi. Bundan əlavə türk-müsəlman xalqlarının gələcəkdə repressiyası üçün savadlanmağa münasibət bir vasitə ola bilərdi. Başqa sözlə, *“nə üçün uşağını oxumağa qoymursan?”* deyə adamları məhv etmək üçün yaxşı bəhanə yaranmışdı (*adını isə Lenin milli siyasəti qoymuşdular*).

Əhalinin kütləvi surətdə savadlanması üçün savadsızlığı ləğv etmək kursları yaradılır, orta ümumtəhsil məktəbləri, orta ixtisas məktəbləri, komsomolçu gənclər məktəbləri və ali məktəblər açılırdı. Əvvəlki “*Təhsil*” bəhsində Gürcüstan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi haqqında məlumat vermişik. Burada Azərbaycan dilinin Gürcüstanda yayılmasının başqa faktorlarından bəhs etmək istərdik.

1920-ci ildən nəşrə başlayan “*Sovet Gürcüstanı*” qəzeti Azərbaycan ədəbiyyatının (*o cümlədən Şərq ədəbiyyatının*) nümunələri ilə oxucuları tanış edirdi. Məsələn, qəzet özünün 27 oktyabr 1939-cu il 242-ci sayında Tələt Əyyubovun “*Stalin*” şeirini vermişdi. Şeir belə idi:

Tələt Əyyubov. “Stalin” (bir parça)

*Sən, qoca Qafqazın şöhrəti-şanı,
Eşqinlə bəzədik bizim dünyanı.
Bir yeni hörmətlə adın gələndə
Min bahar nəğməsi səslənir məndə!*

*Sıldırım qayalar, dərin dərələr,
Canlı şeir olan o mənzərələr –
Bizim ruhumuza gülərmisəniz!
Vətən sənə deyil, sən də vətənsiz!*

*Hər aylı gecədə, hər nurlu gündə,
Körpə uşaqların təbəssümündə,
Ala göz qızların şirin səsinə*

*Dağ çapan ellərin od nəfəsində,
Yurdumun, yuvamın yaraşığında
Aydın səhərlərin ilk işığında
Görürəm, duyuram, sevirəm onu,
O ellər atası, ellər qolunu.
Stalin! Bu sözün mənası nədir,
Vicdan dünyasında min qərinədir!*

*Budur, Qızıl Meydan keçir gözümdən,
O keçən çağına vurulmuşam mən.
Gedir əzəmətlə min qızıl bayraq,
Stalin onları salamlayaraq –
Qaldırır əlini bir məhəbbətlə,
Sevdiyi ellərə hissi-hörmətlə.
Dağları-daşları havanlandırır,
Həyatı, nəşəni, eşqi andırır,
O dərin baxışı, sakit duruşu,
Stalin – dünyanın son qurtuluşu!*

*Tufanlı ömrünün ilk çağlarından,
Ucalıb Qafqazın dik dağlarından,
Günəş diyarına yol açandır o,
Bizə yol göstərən kəhkəşandır o,
Ömrün bağçasında bu gül, bu çiçək,
Bizə əl eyləyən böyük gələcək,
Ağır ellərdəki bu hüner, bu iş,
Göyləri yarışa çəkən yüksəliş,
Şair olanları dindirənindir,
Atamız Stalin! Könül sənindir!*

Repressiyanın tüğyan etdiyi bir vaxtda belə şeirlər aktual idi. Amma bəzən lirik şeirləri də qəzetdə çap olunurdu. Məsələn, C.Cabbarlının “Yada düşdü” şeiiri bu qəbildəndir.

C.Cabbarlı. “Yada düşdü”

*Gördüm üzünü, bağçada laləm yada düşdü;
Əmdim dodağın bal kimi, ağızım dada düşdü.
Bir lalə yetişmişdi bu viranə çəməndə,
Bad əsdi, xəzan vurdu da, laləm bada düşdü.
Bir qönçə yetirdim, bəzədim, nazını çəkdim;
Aldı fələk əldən onu, yarım yada düşdü.
Bağlandı könül bir gülə, səs tutdu mahalı;
Guya ki, bu dünyada qan oldu, qada düşdü.
Söz verdi, sözün tutmadı, and içdi, unuttu;
Bəlkə, deyirəm, yar usanıb innada düşdü?
Bəxt onda ki, paylandı, biri çatmadı payə,
Dünyada o bədbəxt də bizim bərbada düşdü.
Bir ovçu kimi göldə gözəl bir sona vurdum,
Çaldı qanadın göydə, gedib dəryada düşdü.*

Qəzetdə S.Vurğunun, S.Rüstəmin, M.Rahimin, R.Rzanın müxtəlif məzmunlu şeirləri çap olunurdu. Qəribədir ki, o dövrdə Şərqi şairlərinin klassik fəlsəfi şeirləri də çap olunurdu. Buna Mir Mehdi Seyidzadənin Ömər Xəyyamın fars dilindən etdiyi tərcümələri misal göstərmək olar. Onlardan bir neçə bəndə nəzər salmaq, burada bolşevik siyasəti yoxdur.

Ömər Xəyyam. “Rubailər”

*Dövrani qədimdir bu göyün, yerin,
Bu mavi axşamın, bu al səhərin.
Asta gəz tormaqla, kim bilir torpaq
Bir göz bəbəyidir hansı dilbərin*

*O saray ki, göyə çiyin vururdu,
Şahlər dərgahında boyun bururdu,
Gördük eyvanına qonub bir qumrə
Deyir: Xarabaya dönübdür bu-bu!*

*Pərişan aşıqıq biz bugün məstik,
Gözəllər kuyində badə pərəstik,
Çıxıb öz həqiqi varlığımızdan
Əcəlçin, ədəbçin gül kimi əsdik.*

*Tusin barısında gördüm ki, bir quş,
Kavusun başını cəngində tutmuş,
Söyləyir: Nə yazıq sarayındakı,
Zənglərin səsini aləm unutmuş.*

*Deyirlər cənnətin vardır nəşəsi
Deyirəm gözəldir üzüm şirəsi,
Nəqdi al, nisyənin hayına qalma!
Dünbəyin uzaqdan xoş gələr səsi.*

*Pərişan saçına uzatdımsa əl,
Ona məhəbbətdən bağladım əməl,*

*Saçlarında gördüm dəli könlümü,
Odur əl uzatdım oyan ay gözəl.*

*Kövsərdir çəməndən axan hər bulaq,
Cənnətdən gözəldir hər çiçəkli bağ,
Cəhənnəm sözünü burax! Cənnətdə
Bir gözəl dilbərlə otur keyfə bax.*

*Ağıllıya maya olmasa da zər,
Yoxsulçun bu dünya zindana bənzər.
Bənövşə yoxsuldur boynunu bükmüş,
Qızıl gül yaqutla böylə gülümsər.*

*Aləm dedikləri bu qoca varlıq,
Gecəyə, gündüzə olmuş çaparlıq,
Minlərcə Bəhramə, Cəmşidi Cəmə,
Bugün saray olmuş, sabah məzarlıq.*

*Vəfasız dünyada gəzdim çox zaman,
Axtardım hər yeri, gəzdim fəravan,
Nə ay uzun kimi gözəl ay gördüm
Nə də boyun kimi sərvi xuraman.*

(Farscadan çevirəni: **M.Seyidzadə**)

Məlum olduğu kimi, 1939-cu il iyul ayının 7–14-də Azərbaycan SSR baş sovetinin sessiyası “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus qrafikasına keçirilməsi haqqında qanun”u müzakirə etdi. Bu qərarı “SSRİ Xalqlarının qardaş birliyində daha yaxından iştirak etmək” bəhanəsi ilə qəbul etdilər. Məqsəd isə xalqın ruslaşdırılması idi.

Sessiya M.Yaqubovun sədrliyi ilə keçdi. Məruzəçi Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı M.M.Məmmədov sessiyanın beşinci iclasında “Kirill əlifbasına keçməyin zəruriliyi haqqında” məruzə etdi. Sessiyada R.Rza, K.Rzayev, S.Vurğun və başqaları çıxış etdilər. Sessiyada ümumi çərçivədən bircə S.Vurğun çıxış bildi. O, cəsarətlə dedi: “Bilirsiniz ki, bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, ruscada bunlar yoxdur. Məsələn, **ə, ö, h, k, c, ğ** və sairə. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. Bu səslər dilimizin səslərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq. Bir çox hərf də vardır ki, bəzi yoldaşlar onların bizim əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məsələn, **ц, ш, я, ю, е** və sairə. Lakin bizdə iki səsdən əmələ gələn hərf yoxdur. Mən bu hərflərin yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm”. **(Azərbaycan SSR Baş Sovetinin ikinci sessiyasının stenoqramı. Azərnəşr, 1940, səh.119. Respublika kitabxanasında. 35/A.40 – 1940)**

Buna baxmayaraq, Baş Sovetin sessiyası deputat S.Rüstəmzadənin rəhbərliyi ilə işləmiş komissiyanın hazırladığı layihəni qəbul etdi.

Beləliklə, rus dilinin əlifbası olduğu kimi (я, ю, е, и, у və s.) əlifbamız oldu. Çünki o vaxt bu əlifbanın qarşısına çıxmaq rus xalqına, “*Lenin-Stalin yazdığı*” hərflərə qarşı çıxmaq kimi dəyərləndirilərdi.

“*Sovet Gürcüstanı*” qəzeti bu qərardan bir ay sonra (16.VIII.1939-cu il №182), “*Azərbaycan xalqının əlifbası*” adlı bir səhifəlik məqalə dərc etdi. Məqalənin müəllifi o vaxt (1939-cu ildə) Azərbaycanda yeganə elmi dərəcəsi (filologiya elmləri namizədi) olan Yaqub Əliyev idi. Yeganə idi ona görə ki, repressiya tufanı Azərbaycanda elmi dərəcəsi olanı sağ buraxmazdı. Bu alim haqqında bəzi əlavə məlumatları verməklə onun qəzətdə çıxan iki məqaləsindəki mövqeyini müqayisə etmək üçün hörmətli oxucuya fürsət verirəm.

Yaqub Fərəc oğlu Əliyev 1938-ci ildə 27 yaşında Leninqrada dissertasiya müdafiə edib ilk azərbaycanlı olaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdı. Aşağıdakı məqalələrindən görəcəksiniz ki, o, nə dərəcədə sovet-bolşevik siyasətini tərifləməli olmuşdur. Buna görə də Azərbaycanın erməni DTK-sı onu ələ keçirə bilməmişdi. Onu addım-addım izləyən K.Aruşanyan nəhayət, 24 avqust 1942-ci ildə ondan “*şübhələnmiş*”, bir gün sonra onu həbs etmişdi. Görün Azərbaycanı yeganə kiçik elmi dərəcəsi olan alimdən təmizləmək üçün necə “*cinayət*” faktlar tapmışdır. (8, 100-116)

“*Əliyev Yaqub sistematik olaraq antisovet-millətçi təxribat xarakterli təbliğat aparır (! – A.B.). Guya vahid bir millət olduqları üçün Azərbaycanın, Özbəkistanın və Türkmənistanın Türkiyəyə birləşməsini*

arzu edir (Sən onun qəlbindəsən? – A.B.). Əksinqilabi millətçi mövqedən çıxış edərək deyir ki, azərbaycanlılar rusların əsarəti və diktatorluğu altındadır” (! – A.B.).

İndi isə Y.Əliyevin məqaləsini olduğu kimi vermək istəyirəm.

1. Məqalədə marksist-leninçi metodologiya çərçivəsində, ona bilərəkdən sadıq qalıb elmi cəhətdən düzgün mövqe tuta bilməməsini (*məsələn, dilin üstqurum kateqoriyası olması “ərəb, iran, Türkiyə” qəsbkarları, “Azərbaycan xalqının qanını soranlar”?! – A.B.).*

2. Bilərəkdən özünü qorumaq üçün konyuktaraya yol verən alimi məhv edirlər.

3. Aruşanyanlar bircə nəfər azərbaycanlının elmi dərəcəsi olmasına yol vermirlər.

4. Məqalədə xalqımızın əlifba tarixi haqqında düzgün məlumat verilir.

Azərbaycan xalqının yeni əlifbası

(“Sovet Gürcüstanı” qəzeti 16.VIII.1939, №187)

Dil təfəkkür inkişafının ən yüksək təzahür formasıdır. Dil cəmiyyətin üstqurum və ideoloji bir hissəsidir. O, cəmiyyətin bazası olan istehsal qüvvələrindən asılı olaraq hər bir cəmiyyətdə olan hakim sinifin ideologiyasını əks etdirir.

Marksizm-leninizmdə dil və üstqurum, ideoloji kateqoriyadır ki, onun (*dilin*) inkişafı, artması, cəmiyyətin inkişafı, artması ilə şərtlənir.

Marksizm-leninizm teoriyası birinci dəfə olaraq dil ilə ictimai şüurun əlaqəsini, onların dialektik qarşılıqlı vəhdətini müəyyən etmişdir.

Marksizm-leninizmə görə “*Dil də şüur kimi qədimidir*” (Marks), “*Dilin tarixi təfəkkür tarixidir*” (V.İ.Lenin), “*Dil praktik və real şüurdur*” (Marks).

Ədəbi Azərbaycan dilinin inkişafı, feodalizm dövründə ərəb və fars dillərinin, daha sonra osmanlı dilinin təsiri altına düşmüşdür.

Ərəb, İran və Türkiyə feodalları – qəsbkarları, xanlar, bəylər, ağalar və sairə Azərbaycan xalqının qanını soranlar, böyük zəngin və parlaq tarixi olan Azərbaycan dilinin zorla məhv edilməsinə və onun ərəb-fars dillərinə əvəz edilməsinə həmişə ciddi-cəhd etmişlər.

Nizami, Xaqani, Xətai, Füzuli və sairə kimi öz xalqını sevən və xalqın sevdiyi dahi şairlərimiz feodalizm dövründə ərəb, fars feodallarının, xalqların, bəylərin təzyiqi altında öz dahi və dünya miqyasında əhəmiyyətli

olan əsərlərini çətin və qəliz ərəb və fars ibarələrilə və hətta ərəb və fars dillərində yazmağa məcbur olmuşlar.

Beləliklə, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq 1920-ci il Aprel Sosialist revolyusiyasına qədər ərəb və fars feodalları, panislamistlər, pantürkistlər, müsavətçilər, Azərbaycan xalqının sair düşmənləri Azərbaycan dilini ərəb, fars, daha sonralar osmanlı sözlərilə zibilləşdirmiş, onu geniş xalq malı yox, bir ovuc feodal-aristokrat, burjua intellegensiyasının malı etmişdilər.

Beləliklə də, Azərbaycanın ədəbi dili ilə xalq dili arasında böyük bir uçurum yaradılmışdır ki, ədəbi Azərbaycan dili öz xalqı üçün yabancı olmuşdur.

Xalqımızın ədəbi dili ərəb və fars sözləri kimi yabancı elementlərlə son dərəcə zibilləşdirilmişdir. Çoxepoxalı ədəbi irsə sahib olan bu xalq öz kulturasının inkişafında Avropa xalqlarından geri qalmasına əsas səbəb əsrlərcə xalqımızın boğazına keçirilmiş ərəb əlifbası olmuşdur.

Azərbaycan xalqının ən irəlidə gedən sadıq oğulları həmişə islam dininin, orta əsr ərəb və fars kulturasının Azərbaycan xalqına vurmuş olduğu ziyanları duymuş və onunla patriotcasına mübarizə aparmışlar.

Hələ 400 il bundan əvvəl Azərbaycan xalqının böyük yazıçısı Füzulinin ərəb əlifbasının çətinliyini və xalqımızın geridə qalmasına səbəb olduğunu aşağıda göstərdiyimiz xırdaca bir misalından görmək olar: “...*Gah bir nöqtə ilə möhubbəti*” – “*möhnət*” göstərir və gah bir hərflə nəməti – “*nəkmət*” oxudur.

Həmin fikri o, nəzmə çəkərək belə demişdir: “*Gah bir hərf sikutilə qılır nadiri – nar, gah bir nöqtə qüsurilə gözü – kor eylər*”.

Dilimizin spesifik xüsusiyyətinə qəti olaraq uyğun olmayan və dilimizin inkişafını əsrlər boyu geridə qoyan və böyük dahimiz F.Engelsin dediyi kimi “*Mənfur ərəb əlifbası*”ndan xilas olmağa ancaq böyük Sosialist Oktyabr Revolyusiyasından sonra nail olmuşuq.

Ərəb əldifbasını atmaqla dilimizi və kulturamızı son dərəcə yüksəltməklə savadsızlığın tamamilə ləğv edilməsi Avropa kulturasına sahib olmağımıza son dərəcə yardım etmişdir.

Dilimizin misli görünməmiş bu günkü inkişafı, dilimizin əsas xüsusiyyətlərinə onsuz da lazımi qədər uyğun olmayan latınlaşdırılmış Azərbaycan əlifbasının təkcə texniki nöqsanlarını düzəltmək və onu unifikasiya etmək deyil, bəlkə onun əsasını dəyişdirməyi bizdən tələb edir.

Ona görə də, rus əlifbası qrafikası əsasında qurulmuş yeni əlifbaya keçmək xalqımızın kulturasının inkişafı üçün son dərəcə əlverişlidir.

Bu böyük progressiv ideya yeni deyil. Biz, Azərbaycan xalqının böyük oğulları Mirzə Fətəli Axundov, professor A.Q.Kazımbəy, Cəlil Məmmədquluzadənin və sairələrinin uzaqgörən dahiyənə fikirlərini tamamlayıyıq.

Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkiri, materialist filosof M.F.Axundov XIX əsrin ortalarında yeni əlifba hərəkatına başçılıq edərək, onu yüksək ideoloji pillələrə qaldırmışdı. O, hələ XIX əsrdə böyük rus xalqı ilə kulturaca yaxınlaşmaq məsələsini görürdü və bunu xalqımız üçün böyük progressiv bir iş sayırdı.

M.F.Axundov əlifba projelərini, xüsusilə projelərin son variantlarını əsas etibarilə rus əlifbası

qrafikası əsasında qurmuşdu. Axundov yeni əlifba uğrunda mübarizə apardığı zaman həmişə geniş xalq kütlələrinin kültür intereslərini və inkişafını nəzərdə tuturdu. O həmişə və ardıcılıqla qeyd edirdi: “...*Məqsədimiz elmi mənimsəmə və Yevrapo xalqlarından geri qalmamaqdan başqa bir şey deyildir*”.

M.F.Axundov Azərbaycan xalqı kulturasının geridə qalmasının əsas səbəblərindən birini köhnə ərəb əlifbasının çətinliyində görürdü. O, yazırdı ki, “*Progressivə qarşı manelərdən ən əsas köhnə müsəlman əlifbasının çətinliyidir. On min nəfərin içərisində bir adam savadlı tapmaq olmaz... Qadınlar isə başdan-başa savadsızdır...*” **(Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun arxivi, №98, səhifə 10)**

Çar mütləqiyətinin Zaqafqaziyada olan vəhşi zülmü mədəniyyət sahəsində çalışmağa qəti olaraq imkan vermirdi. Ona görə M.F.Axundov öz progressiv ideyasını həyata keçirə bilmədi.

Dünya türkoloqları içərisində görkəmli və progressiv alim, Azərbaycan xalqının oğlu professor A.Q.Kazımbəy ərəb əlifbasının Azərbaycan dili üçün yaramaz olmasını hələ 1854-cü ildə hərbi akademiyasının studentləri üçün yazdığı dərs kitabında belə xarakterizə etmişdir: “*Öz mənalarını bu zamana qədər əlifbada saxlayan bu yad səsləri onu qədul edən xalq mənimsəyə bilmədi, yalnız çox savadlılar və alimlər (ruhanilər – y.ə.) təbəqəsi onları diqqətdən kənara buraxmışdılar*”. Professor Kazımbəy bütün elmi fəaliyyətində Avropada rus kulturasına orientasiya etmiş və həmin kulturanın ilk

propaqandistlərindən olmuşdur. Azərbaycan xalqının böyük dramaturqu Cəlil Məmmədquluzadə, M.F.Axundov, Kazımbəy və başqalarının bu sahədəki ideallarını davam etdirib, onun uğrunda mübarizə aparmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə ərəb əlifbasının rus əlifbası ilə əvəz edilməsinin tərəfdarlarından biri olub, 1894-cü ildə yazdığı “*Məmməd Həsən əmi*” adlı hekayəsinin ilk səhifələrini o zamanda məşhur akademik V.V.Radlevan türklər üçün düzəltdiyi rus əlifbası qrafikasında yazmışdır.

Azərbaycan zəhmətkeşləri və həmçinin başqa ərəb əlifbasından istifadə edən sovet xalqları üçün əlifba seçmək məsələsi texniki bir məsələ yox, bəlkə sosialist revolyusiyasının əsas məsələsilə həmişə sıx surətdə bağlı olmuşdur.

Həmin bu səbəbə görə də çox haqlı olaraq Azərbaycan SSR ərəb əlifbasını atmaq işində pionerlik rolunu ifa etdi ki, bunların təsiri bütün sovet xalqlarını və yaxın Şərqi xalqlarını özü ilə apara bildi.

Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasını bir dəfəlik atması böyük bir progressif addım olmaqla, tarixdə unudulmaz bir qabiliyyətdir. Latinləşdirilmiş əlifba öz vaxtında kulturamızın inkişafında böyük rol oynadı. Lakin revolyusiyadan sonra qəhrəman rus xalqının çoxepoxalı kultur xəzinəsinə çatmaq üçün latın əlifbasının bir çox müvəffəqiyyətlərini nəzərə almaqla, onun bundan sonra kulturamızın inkişafında əvvəlki rolu oynaya bilməyəcəyini qeyd etmək lazımdır.

Son illərdə xüsusən 1936-cı ildən başlayaraq, SSRİ xalqlarından bir çoxları rus əlifbası əsasında düzəlmiş yeni bir qrafik əlifbaya keçməkdə davam edirlər. Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, yeni əlifba hərəkətində bütün dil sistemaları iştirak edir.

Türk-tatar (*Qara çay, Bolqar, Krım tatarları, Kumik, Nəqay, Oyroit. Xaqas, Şor və başqaları*) Dağıstan, Şimali Qafqaz və Şimal xalqlarının dillərini ayrı-ayrılıqda göstərməyib, ancaq onu demək kifayətdir ki, onlardan yeni rus qrafikasına keçənlərin sayı 200-dən yuxarıdır.

Demək lazımdır ki, SSRİ xalqlarının dillərindən hər cür sistemalı dillər bu hərəkata qoşulmuşlar.

Bu qədər qardaş sovet xalqlarının rus əlifbasına keçməsi və bir çox (*Qazaxistan, Özbəkistan və sairə*) xalqların bu hərəkata qoşulmasına hazırlığı görün Azərbaycan xalqının da çox haqlı olaraq öz latinləşdirilmiş əlifbasını rus qrafikası əsasında qurmasına keçməsi – haqlı və vaxtındadır.

Rus əlifbası əsasında düzəldiləcək yeni əlifba şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının gələcəkdə siyasi və kultur cəhətcə daha sürətlə artmasına səbəb olacaqdır. O, SSRİ xalqlarının sosialist kulturası sahəsində əldə etdikləri bütün müvəffəqiyyətləri qısa müddət içərisində mənimsəyə biləcəkdir. Azərbaycan xalqı ilə rus və başqa xalqlar arasında qardaşlıq əlaqəsi daha da sıxlaşacaqdır.

Azərbaycan xalqının əclaf düşmənləri olan burjua nasionalistləri Azərbaycanın kultur sahələrinə soxularaq, bir çox ziyanlar vurmuşlar. Bu ziyanlardan başlıcası odur ki, latın əlifbasını qəbul edərkən, rus dilinin kulturası və fonetikasi qəti olaraq nəzərə alınmamışdı. Onlar var qüvvələrilə çalışırdılar ki, Azərbaycan ilə rus əlifbası arasında olduqca böyük bir ayrılıq yaratsınlar.

Rus əlifbası bir çox texnoqrafik keyfiyyətlərinə görə latın əlifbasından daha da üstündür.

Rus əlifbasında olan 32 hərf və bir znak latın əlifbasında olan 24 hərfi çox asanlıqla əvəz etməklə, dilin bütün xüsusiyyətlərinə uyğun olan səsləri asanlıqla əvəz edir. Azərbaycan xalqının ədəbi canlı dilində elə səslər var ki, onların qarşılıqları latın əlifbasında yoxdur. Məsələn “**И**”, “**К**” və sairə. Bu hərflərin olmaması Azərbaycanın canlı dilinə rus və Avropa dilindən alınmış sözlərin yazılışı və deyilişində çoxlu yanlışlıqların törədilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın latınlaşdırılmış əlifbasında bir çox elə hərflər vardır ki, onlar yazılışca rus hərflərinə oxşarsa da lakin səs etibarilə başqadır. Məsələn, **B, S, Ü, U, P** və sairə. Bu ayrılıq məktəblərdə rus dilini öyrənən tələbələrdə və qeyri Azərbaycan dilini öyrənməkdə böyük dolaşlıqların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, latın əlifbası 24 hərfdən ibarət olduğundan, Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olan 32 səsi vermək üçün bir çox hərəkətlərin (**Ş, Ç, Z** və sairə) altından, üstündən və ortasından nişanlar qoyularaq düzəlir ki, buda məktəblilər və yeni savadlananlar üçün çox böyük əngəllər törədir. Hər hansı bir əlifbanını gözəlliyi və asan öyrənilməsinin əsas şərtlərindən biri də həmin əlifbanın hərflərinin bir-birinə oxşamamasıdır. Rus əlifbası qrafikası əsasında qurulmuş yeni əldifbaya keçmək istər məktəblilər istərsə də Azərbaycan xalqının geniş zəhmətkeşlərinə rus xalqının dilini öyrənməkdə artıq dərəcədə kömək edəcəkdir.

Xalqımızın əlifbasını dəyişmək fəxri və məsuliyyətli işdir.

Əlifbanı dəyişən zaman öz ana dilimizin bütün spesifik və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıyıq.

Yeni rus qrafikası əsasında qurulacaq əlifbanı tamamilə elmi əsasda yaratmalıyıq ki, bu əlifba daimi olsun.

Sosialist ölkəmizin sənaye və təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, gündən-günə inkişaf edən formaca milli, məzmunca sosialist Stalin epoxası kulturamızın yüksək tələblərini ödəmək üçün hərtərəfli, elmi surətdə ölçülmüş və biçilmiş stabillik yaratmalıyıq.

Gürcüstan oxucularını Azərbaycanın dilçi alimləri, dilçiliyi, Azərbaycan dilinin bir sıra məsələləri ilə tanış etmək məqsədi ilə “*Sovet Gürcüstanı*” qəzeti tez-tez Bakıya müraciət edirdi. O vaxt Azərbaycanın elmi dərəcəli dilçi alimi Y.Əliyev olduğu üçün ona müraciət edirdilər. Alim öz xalqının elmi və alimləri haqqında məmnuniyyətlə məqalələr yazırdı. Belə məqalələrdən biri də “*Rusiyada şərqşünaslığın banisi*” (*V.V.Bartold*) M.Kazımbəy haqqındadır. Y.Əliyev Kazımbəy haqqında elə gözəl məlumatlar vermişdir ki, məqaləni ixtisar etməyə adamın əli gəlmir. Bundan əlavə, məqalə o vaxtlar Gürcüstandakı azərbaycanlılar üçün nə qədər faydalı olmuşdursa, bugünkü oxucular üçün də bir o qədər faydalıdır. Çünki bu böyük alim haqqında çoxları yanlış təsəvvürdədir. Çünki o xristianlığı qəbul etmişdir. Məqalədə həqiqət açıqlanır.

Professor M.Q.Kazımbəy

*(“Sovet Gürcüstanı” qəzeti 16.X.1939, №238, 239.
Əliyev Yaqub. Professor M.Q.Kazımbəy)*

Azərbaycan dil tarixi zənginliyinin xəzinəsində ən yüksək yer tutan, Avropa üsulunda birinci dəfə Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yazan böyük oriyentalist türkoloq, tarixçi, ədəbiyyatçı, tənqidçi, publisist, yüzə qədər rus və Avropa dillərində qiymətli elmi əsər yazan Azərbaycan xalqının iftixarı professor Mirzə Məhəmmədəli Qasımoğlu Kazımbəy olmuşdur. Dil tarixində Dividos, Zabero, Radxauze, akademik V.V.Radlov öz əsərlərində az da olsa Azərbaycan dilinin bəzi spesifik xüsusiyyətlərini vermişlərsə də, bu dilin müstəqil bir dil olaraq doğru, düzgün inkişafını göstərə bilməmişlər.

Azərbaycanın elm və kultura işlərində özlərinə uzun müddət yuva salmış kontrrevolyusion burjua – nasionalistləri, Azərbaycan xalqının öz doğma oğlu Kazımbəyin tarix və filologiya elmlərinə aid olan yüzə qədər əsərindən birini də Azərbaycan xalqına çatdırmamışlar.

Professor M.Q.Kazımbəyin atası Hacı Kazıməby Gürcü kəndinin mülkədarlarından olub, dövrünün ən irəli getmiş, şərq və Avropa kulturasına sahib olmuş şəxslərindəndir. Fətəli şahın dövründə uzun illər maliyyə naziri vəzifəsində olmuş. Ruslar Azərbaycana zəbt edən zaman, Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqları arasında olan ziddiyyətləri görmək istəməyən H.Kazımbəy Məkkəni və

Mədinəni səyahət etmək məqsədilə 6 il Ərəbistanda qalıb, məşhur ərəb alimlərindən şərq filologiyasını dərinləndirir.

Ərəbistanın böyük şeyxlərinin rəyi ilə H.Kazımbəy şeyxülislam olmaq rütbəsi adı verilir. 1800-cı ildən H.Kazımbəy İrana qayıdır, burada bir il qaldıqdan sonra 1801-ci ildə Rəşt şəhərinin qubernatoru məşhur Mirzə Bağırxanın qızı Səlimə xanım ilə evlənir. 1802-ci ildə iyulun 22-də Mirzə Məhəmmədəli anadan olur.

Bu illərdə çar hökuməti Zaqafqaziya və Azərbaycanı tamamilə özünə koloniya edir. Həmin ildə Mirzənin anası Səlimxanım vəfat etdiyindən, atası İranda yaşamaqdan son dərəcə darıxıb, öz ata vətəni olan Dərbəndin *“gözəl təbiəti, sərin suları, güllü bağları və həm də gözəl səsləli quşları”* yadına düşür (*Mirzə Kazımbəyin tərcümeyi-halından*). Odur ki, İranda dar bir çərçivə içəri sində qalaraq, sıxıldığından 1808-ci ildə vətənə qayıdır.

Mirzə Kazımbəy atasının birinci arvadının ilk uşağı olduğundan və atanın oğula qarşı olan məhəbbəti Hacı vadar edir ki, öz ailəsi ilə 1810-cu ildə tamamilə Dərbəndə köçsün. Öz oğlunun son dərəcə bacarıqlı olmasını görəndə, oğlunun ilk tərbiyəsini öz öhdəsinə alır.

Mirzə Məhəmmədəlinin ilk müəllimi öz atası olmuş və sonralar iki il Dərbənddə məşhur olan mola Saleh Bilicidən ərəb qrammatikasını, mola Abdul Əzizdən logika və stilistika, məşhur şeyx Məhəmməddən din elmlərini təhsil etdikdən sonra, Mirzədə dil – filologiya elmlərinə qarşı böyük həvəs oyanıb, türk-tatar, ərəb,

fars, osmanlı, Naqay və sairə dilləri mükəmməl öyrənmişdir.

O, 1819-cu ildə, hələ 17 yaşında ikən, “Ərəb dilinin qısa qrammatikası” adlı birinci əsərini yazır, həmin qrammatika rəsmi olaraq mətbəə üsulunda çap edilməmiş olsa da, bir çox nüsxələrdə əl və das basması ilə çap edilib, Zaqafqaziya, Dağıstan və İran dini məktəblərində əsas vasitə olaraq işlənmişdir.

Məşhur şərqşünas İ.N.Berezin Kazımbəyin uşaqlıq həyatını belə təsvir edir. *“Mirzə Məhəmmədəli təbii parlaq talantı sayəsində, hələ ən kiçik vaxtlarında ikən müsəlman elmlərini qurtarmağa imkan tapdı. Heç bir öyrədici olmadan, öz talantı və çalışması sayəsində Azərbaycan, osmanlı, türk, tatar, ərəb və fars dillərini öyrənmiş”*. **(Rus arxivi 1839-cu il №10)**

Kazımbəyin ilk əsərindən sonra get-gedə dil elmləri üzrə tədqiqatını genişləndirmək həvəsi artır və bir il keçmədən 1820-ci ildə ərəb dilində *“Müəmma və tapmaca”* adlı əsərini yazır. Bu kitabda Kazımbəy dinin bir çox örtülü sirlərinin üstünü açaraq, bəzən də istehza ilə izah edir. Bu kitabda Kazımbəy öz fəlsəfi fikirlərini və çürük islam dininə qarşı öz mənfi əlaqəsini vermişdir.

Mirzə Kazımbəy öz üzərində durmadan irəlilədiyi bir dövrdə Dərbənd bəyləri ilə Mirzə Məhəmmədəlinin atası Kazımbəyin arasında bir çox intriqa və ziddiyyətlər ortaya çıxır. Bu intriqalardan məqsəd Hacı Kazımbəyi hörmətdən salmaq və onun rütbəsini əlindən almaq idi. Bu məqsədlə Dərbənd bəylərindən bir neçəsi çar hökumətinə yalan materiallar yazıb, onu çar hökumətinin əleyhinə dəstə düzəltməkdə günahkarlandırırlar. Bu

materiallara əsasən çarın əmri ilə Kazımbəyin atası Hacı Kazımbəyin bütün malı və dövləti zəbt olunub özünü də Astraxana sürgün edirlər.

Ata ilə oğul arasında olan sıx məhəbbət nəticəsində bu ayrılığa qəti olaraq tab gətirə bilməyən Astraxana, atasının yanına getməyə məcbur olur.

Gənc Mirzə Kazımbəy, Astraxanda Avropa dillərini və kulturasını öyrənmək məqsədilə o zamanda Astraxanda olan şotland misyonerləri ilə tanış olub, onlardan ingilis və fransız dillərini öyrənməklə, onlara Azərbaycan, ərəb və fars dilləri üzrə müəllim olur.

Talantlı Kazımbəy bir neçə ay içərisində ingilis və fransız dillərini mükəmməl öyrəndiyindən, mühüm dini məsələlər ətrafında misyonerlərlə bir çox mübahisələr edir.

Kazımbəy özünün bu dövrünü belə təsvir edir: *“Səbiq islam dininin qarçısı olan mən, missyonerlərlə açdığım mübahisələrdə hər zaman hirslənir və qalib çıxırdım”*. Kazımbəy özünü tez Avropa kulturasına çatdırmamasının bir səbəbini də islam dininin ona mane olduğunda görür. Az müddət keçmədən Kazımbəyin Avropa kulturasına qarşı olan həddindən artıq həvəsi xristian dinini qəbul etməyə məcbur edir. Bu vaxtdan öz adını dəyişib Aleksandr Qasimoviç Kazımbəy deyə adlandırır ki, bu da bütün Avropa və şərq alimlərinin dilində əzbər olmuşdur. Kazımbəy xristian dinini qəbul etməsinin səbəbini öz tərcüməyi halında belə izah edir: *“...İnadım məni son dərəcə narahat edib, məndə tərəddüdlük əmələ gətirdiyindən, irəli, Avropa kulturasına çatmamın bir səbəbini də bunda gördüm”*.

Bəzilərinin zənnincə, guya “*Kazımbəy özünüün yağışdan çıxıb yağmura düşdüyünü görməyirdi*”. Mənə elə gəlir ki, bu qəti olaraq düz olmaz. Kazımbəyin qızı Olqa Barabianskayanın öz atasının xatirəsinə yazdıqlarında, Kazımbəyin xristian dinini qəbul etməkdə məqsədi ancaq irəli – Avropa kulturasına çatmaq olduğu məlum olur.

Quba, Şamaxı, Dağıstan və sairə yerlərin dindarlarının və atasının təzyiqinə baxmayaraq, Kazımbəy həmin vaxtdan ailəsindən ayrılıb, Avropa (*rus, ingilis, fransız, german və s.*) dilləri öyrənir, həmin dillərdə elmi əsərlər yazır.

Mirzənin atası Dərbəndə qayıtdıqdan sonra Astraxanda dinçi müsəlmanlar tərəfindən Kazımbəyi öldürməklə hədələyirlər. Bunu bilən İngiltərə nümayəndələri öz hökumətlərindən Kazımbəyin İngiltərəyə getməsinə tələb edirlər. Kazımbəyin İngiltərəyə getməsinə eşidən çar hökuməti onun dalınca agentlər göndərərək, yerli çar hökumətindən icazəsiz şəhərdən bir yerə çıxma bilməməsi haqqında iltizam alır.

Astraxanda olan çar qubernatoru Zaqaqaziyada çarın nümayəndəsi Yermalayevin vasitəsilə Kazımbəyin İngiltərəyə böyük rəğbət bəslədiyi və bununla çarın siyasətinə qarşı zidd getdiyi üçün günahkarlandırılıb onun Astraxandan sürgün edilməsini çarın qarşısında çox qətiyyətlə qoymuşdur. Bu zamanda çar hökuməti Astraxanda olan İngiltərə missiyonerlərini Qafqaz əhalisi içərisində dini ixtişaş salmaları üstündə təqsirləndirib missiyoneranın bağlanması qərarını verdi. Missiyoneranın bağlanmasından sonra 1826-cı ildə çar hökuməti tərəfindən gənc, talantlı A.Q.Kazımbəy Sibirə

sürgün edilərək, o, ancaq Omsk şəhərində tatar dili üzrə müəllim təyin edilir.

Omska gedərkən gənc Kazımbəy yolda ağır surətdə xəstələnir. Kazımbəyin ağır təbiəti, sadəliyi və onda olan talant bütün yol yoldaşlarını heyrətə salır, onları özünə cəlb edir. Vaqonda bir nəfərin məktubu ilə Kazanda doktor Fuksun evinə düşür. Kazımbəyin sadəliyi, ağır təbiəti və onun talantı doktor Fuksu heyran etdiyindən, Kazımbəyə müraciətlə: *“Mən səni buradan heç bir yerə buraxmam”* deyib, onu Kazanda o zamanda məşhur olan maarif ministri Musin, Puşkin və sairələr ilə yaxından tanış edir.

Kazan universitetinin bir neçə dəfə yazdığı tələblərinə görə Kazımbəyi sürgündən dayandırıb, Kazan universitetində İran, türk və tatar dilləri üzrə müəllim təyin edirlər.

Kazımbəyin Kazan universitetində müəllim sifətində işləməsi onun adını daha yüksəklərə qaldırır və bir neçə ildən sonra professor, sonralar türk-tatar dilləri üzrə kafedra müdiri və nəhayət ordinarni professor və dil alimləri üzrə doktor adı alır. Professor Kazımbəyin Kazan universitetində işləməsi onun adını bütün dünya türkoloqları arasında tanıdır, Kazımbəy, bir sıra mühüm elmi əsərlər yazır. 1829-cu ildə *“Kırım xanlarının tarixi”* adlı əsərini çapdan çıxarır. Bu əsəri məşhur türkoloq professor Berezin belə xarakterizə edir: *“Bu əsərin nə qədər gözəl və sadə dildə yazılması Kazımbəyin adını bütün dünya türkoloqlarına tanıtdı”*.

Professor Kazımbəy get-gedə öz elmi öyrənmə işlərini genişləndirərək, 1835-ci ildə Peterburq Akademiyasının

həqiqi üzvü və Londonda böyük Britaniya Akademiyasının fəxri üzvü seçilir.

Peterburq universitetinin rektorlarının xahişinə görə, professor Kazımbəy hər ayda bir dəfə Kazandan Peterburq universitetinə İran və türk-tatar dilləri üzrə lektor sifətində çağırılır.

1839-cu ildə professor A.Q.Kazımbəy “*Türk (Azərbaycan – A.B.) tatar dillərinin qrammatikası*” adlı məşhur əsərini çapdan çıxarır. Bu əsərin german dilinə tərcüməsi həmin il Leypsiq şəhərində Zenqerin redaksiyası altında çapdan çıxır. Bu əsər Kazımbəyin adını daha da məşhur edir. Bu qrammatikada Kazımbəy ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını vermişdir. Bu əsərdə Kazımbəy Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji və sintaksis xüsusiyyətlərini elmi surətdə işləmiş, Azərbaycan dilinin bütün spesifik cəhətlərini əks etdirməklə, bütün qrammatika qaydalarını elmi surətdə işləmişdir ki, hələ bu günə kimi belə bir elmi əsər Azərbaycan dilində yazılmamışdır. Azərbaycan qrammatikasının da tarixi həmin əsərlərlə başlanır. Bu əsər birinci addım olaraq türk-tatar dillərinin müqayisəli qrammatikasıdır. Kazımbəyin qrammatikasından sonra yazılan türk-tatar dillərinin, xüsusən Azərbaycan dilinin qrammatikaları (*Budaqov, Lazırov, Əfşar, Vəzirov və s.*) tamamilə Kazımbəyi təkrar etməkdən başqa bir şey deyildir. Bu əsərin daha bir müsbət cəhəti orasındadır ki, bütün materiallar o zamankı Azərbaycan xalqının dilindən alınmışdır.

Bu əsərdə Kazımbəy Azərbaycan dilinin bütün mübahisəli məsələlərini elmi surətdə həll etməklə, qrammatik kateqoriyaların, isimlərin hallanmasının,

xüsusən morfolojiyada indiki qrammatikalarımızda çox mübahisələrə səbəb olan feil və onun zamanlarını düzgün və elmi olaraq tədqiq etmişdir.

Kazımbəyin qrammatikasına qədər Azərbaycan və türk-tatar dilləri üzrə qrammatikaların yazılışı sxolastik xarakter daşıyırdı. Lakin Kazımbəy birinci dəfə olaraq Avropa üsulunda qrammatika tərtibini vermişdir.

Professor Kazımbəy bütün ömrü boyu şərqdə hakim olan patriarxal-feodal üsul idarəsinə qarşı mübarizə aparıb, Avropa və rus kulturasının ilk proraqandisti olur. 1836-cı ildə Peterburq universitetinin yubiley iclasında *“hələ Rusiya şərqin o gözəl güllü bağından az çiçək dərməmişdir”*. Yenə də həmin yerdə: *“...Sizə elə gəlməsin ki, şərq dillərinin öyrənilməsinə mən sizi məcbur edirəm – mən istəyirəm ki, sizin fikrinizi stroteqik cəhətcə şərqdə uzaq olan İngiltərənin şərq dilləri və onun kulturasını dərindən öyrəndiyinə cəlb edəm”*.

1848-ci ildə çarın və Peterburq universiteti elmi sovetinin bir neçə dəfə çağırışından sonra Kazımbəy həmin ili Peterburqa gələrək, universitetdə şərq dilləri üzrə kafedranın rəhbəri vəzifəsinə təyin olunur və daha bir çox elmi işlərdə işləyir.

Kazımbəyin Peterburqa köçməsi onun elmi işlərinin inkişafına daha da yardım etmişdir. Kazımbəyin Kazan universitetindən getməsi onlar üçün yas və Peterburq universiteti üçün bayram olur. Kazımbəy Peterburqda daha aktual işlərlə məşğul olmaqla, şərq dillərinin tədqiqatı üzrə böyük işlər görmüşdür. 1854-cü ildə *“Türk (Azərbaycan – A.B.) osmanlı dilinin qrammatikası”* adlı böyük bir əsər yazır. Bu və yuxarıda

göstərdiyim qrammatikaların hər ikisi və Kazımbəyin bir çox əsərləri o zaman elmlər akademiyası tərəfindən qiymətləndirilərək, mükafatlar almışdır.

Kazımbəy bu əsərində də Azərbaycan dilinin bütün spesifik və qrammatik xüsusiyyətlərini çox düzgün və elmi surətdə işləmişdir. Bu kitabda gözə çarpan daha bir müsbət cəhət varsa, o da kitabın sonunda 4.000-ə qədər vermiş lüğədir ki, bu lüğətlər o zamankı Azərbaycan xalqının canlı dilindən alınmışdır. Kazımbəy öz əsərində sözlərin bütün formalarını izah edir. Bu kitabda Kazımbəy Azərbaycan dilinin canlı xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, qrammatik qaydalarını da çox düzgün vermişdir. Kazımbəyin əsərini daha da canlandıran öz kitabında Azərbaycanın klassiklərindən Füzuli, Nəsimi və başqalarından geniş surətdə istifadə etməsi, onların əsərlərindən bir çox parçalar misal gətirməsidir.

Əsər öz metod və dili etibarilə çox asan və yaxşı oxunula biləcək surətdə düzəlmişdir. Əsərdə yardımçı materiallar olan bir çox nağıl, atalar sözləri və sairələr vardır.

Kazımbəyin bu əsərlərindən başqa yüzə qədər filologiya və tarix-etnoqrafiya elmlərinə aid böyük elmi tədqiqi əsərləri olmaqla, xarici və Rusiya jurnallarında da bir sıra elmi məktubları dərc edilmişdir.

Kazımbəy elmi tədqiqatçı və yaxud bir lektor kimi işlərdən başqa dövrünün ən irəliyə getmiş savadlı şəxslərini hazırlamışdır. Kazımbəyin tələbələri İminski, Berezin, Diteli və s. özü kimi bütün dünya türköloqlarına məlumdur.

Keçən il 125 illik yubileyini keçirdiyimiz Azərbaycanın doğma oğlu və klassiki M.F.Axundov öz

ədəbi yaradıcılığında öz dövrünün ən irəli getmiş savadlı professoru Kazımbəy ilə sıx surətdə əlaqə saxlamış və onunla məktublaşmışdır.

M.F.Axundov “*Kəmalüddövlə*” məktublarını qurtardıqdan sonra Peterburqa professor Kazımbəyə göndərərək, bir çox məsləhətlər almışdır. Kazımbəy “*Kəmalüddövlə*”ni oxuyub kitabın bir neçə yerlərində “*Barəkallah Kamalüddövlə*” sözlərini yazmışdır.

Leninqrada olan professor A.Q.Kazımbəyin arxivindən məlum olur ki, bu iki şəxs biri-biri ilə son dərəcə səmimi olmuş, bir çox elmi işlərdə bir-birindən məsləhətlər almışlar.

Kazımbəy uzun zaman elm dünyasında bir çox yeni elmi işlər gördükdən sonra, uzun sürən xəstəlik nəticəsində 27 noyabr 1870-ci ildə Peterburq şəhərində ölmüşdür.

Professor Kazımbəyin qəbri üstündə professor İ.N.Berezin belə bir nitq söyləmişdir: “*Nə qədər ki, qəti olaraq sürətli və dayandırılmayan şərqə tədqiq etmək işi vardır, o qədər də professor Kazımbəyin adı böyük hörmətlə dillərdə deyiləcəkdir*”.

Azərbaycanda qəbul edilmiş əlifba 1930-cu ilin yanvarın 1-dən tətbiq ediləcəkdə. Buna görə də bu haqda nəinki Azərbaycanda, habelə respublikadan kənar çap olunan mətbu orqanlar, təhsil müəssisələri məlumatlandırılmalı idi. Ona görə də “*Sovet Gürcüstanı*” qəzeti özünün 18 noyabr 1939-cu il 264-cü nömrəsində bu əlifba haqqında geniş redaksiya məqaləsi və əlifbanın özünü çap etmişdir. Qəzet o dövrün tələblərinə uyğun olaraq əslində elmimizə, təhsilimizə müəyyən qədər zərbə vurmuş olan kiril əlifbasının qəbulunu alqışlayan

məqaləni belə bitirirdi: *“Ordenli Gürcüstan SSR-nin Azərbaycanın xalqı – fəhlələr, kəndlilər, intelligensmiya, qardaş Azərbaycan xalqının bu diqqətəlayiq və tarixi təşəbbüsünə heç şübhə yoxdur ki, yekdilliklə və böyük ruh yüksəkliylə səs verəcək və Lenin-Stalin partiyasının şanlı, məğlubedilməz, qüdrətli bayrağı altında böyük Sovet Ittifaqının bütün xalqları ilə birlikdə yeni qələbələrə doğru cəsarətlə və inamla addım atacaqdır”*.

1939-cu ildə Azərbaycanda qəbul olunmuş kiril əlifbası haqqında indi də bəzi oxucuların təsəvvürünün azlığını nəzərə alaraq əlifbanı olduğu kimi veririk:

РУС АЛИФБАСЫ ГРАФИКАСЫ ӨСАСЫНДА ЕНИ АЗӘРБАЙҶАН АЛИФБАСЫ

№	РУС АЛИФБАСЫ ГРАФИКАСЫ ӨСАСЫНДА ЕНИ АЗӘРБАЙҶАН АЛИФБАСЫ	ЛАТИН АЛИФБАСЫНДА АЗӘРБАЙҶАН АЛИФБАСЫ	М И С А Л Л А Р		
1	А а	A a	а	Азербайжан. Алма	<i>Алмас. Алма.</i>
2	Б б	B b	В в	Бакин Сәбаб.	<i>Баски Сабат.</i>
3	В в	V v	У у	Вагиф Довлат.	<i>Вахи Об.</i>
4	Г г	G g	Ң ң	Гулам Парат.	<i>Гурлат. Став.</i>
5	К к	K k	Ҙ ҙ	Күяли Дулкәр.	<i>Кудзур. Турфант.</i>
6	Һ һ	H h	Һ һ	Нәмиә Вәскаһ.	<i>Нидийот. Нами.</i>
7	Ғ ғ	F f	Ҫ ҫ	Баг Ағач.	<i>Дог. Бурда.</i>
8	Д д	D d	Ҕ ҕ	Дадаш Аә.	<i>Давуд. Чдарә.</i>
9	Е е	E e	Җ җ	Ереван Телесфон.	<i>Ессентуки. Ешилки.</i>
10	Ә ә	Ä ä	Ә ә	Әһмәд Дәрә.	<i>Әһмәд. Нопә.</i>
11	Ж ж	J j	З з	Журнал Инженер.	<i>Жәһәр. Абжаһур.</i>
12	Э э	Ä ä	З з	Зәйнәл Сәз.	<i>Зәһан. Әзми.</i>
13	И и	I i	И и	Ибад Биби.	<i>Издот. Ити.</i>
14	Й й	J j	Й й	Йәһя. Ийиә.	<i>Истот. Чай.</i>
15	К к	K k	К к	Кәрим Чәрәк.	<i>Кара. Кино.</i>
16	Л л	L l	Л л	Лейла Бал.	<i>Ләтир. Мәл.</i>
17	М м	M m	М м	Мүнәсвәр Кәләм.	<i>Мина. Адам.</i>
18	Н н	N n	Н н	Нәркиз Ун.	<i>Надир. Ана.</i>
19	О о	O o	О о	Онтай Алов.	<i>Ослам. Оба.</i>
20	Ө ө	Ö ö	Ө ө	Өлкә Кек.	<i>Өмир. Кәләм.</i>
21	П п	P p	Р р	Паша Папаг.	<i>Пәри. Сап.</i>
22	Р р	R r	Р р	Рәза Дәһир.	<i>Рәһимә. Дәһирә.</i>
23	С с	S s	С с	Сона Бостан.	<i>Салия. Дорс.</i>
24	Т т	T t	Т т	Талыб Мәктәб.	<i>Тәһми. От.</i>
25	У у	U u	У у	Умуд Улдаз.	<i>Угар. Мум.</i>
26	Ү ү	V v	У у	Үзәйир Үтү.	<i>Үз. Корпу.</i>
27	Ф ф	F f	Ф ф	Фәрһад Сәф.	<i>Фәридә. Борәнфил.</i>
28	Х х	X x	Х х	Хәлил Яхшы.	<i>Халид. Арх.</i>
29	Ц ц	C c	-	Цәткил Цох.	<i>Революция. Цира.</i>
30	Ч ч	C c	С с	Чимһаз Ачар.	<i>Чәләлов. Сап.</i>
31	Ҷ җ	C c	С с	Чәһил. Бачы.	<i>Чәйран. Сап.</i>
32	Ш ш	S s	Ş ş	Шәһил Ахшәп.	<i>Шәһир. Туркүмү.</i>
33	Ы ы	Y y	Ы ы	Дәрә Гашыг.	<i>Туркүмү. Мәләби.</i>
34	Э э	Ä ä	-	Энгелс Экспедиция.	<i>Эдгар. Этонани.</i>
35	Ю ю	Y y	-	Юһус. Оюн.	<i>Юсиф. Күр.</i>
36	Я я	Y y	-	Явәр. Октябр.	<i>Яшар. Ардым.</i>
37	Үзгәчтәш	Үзгәчтәш	Үзгәчтәш	Мәдән. Мәлүт.	<i>Мәсүл. Сүрүт.</i>

Məlum olduğu kimi 1935-ci ildə Tiflis şəhərində A.S.Puşkin adına Pedaqoji İnstitut açılmışdı. 1941-ci ildə Azərbaycan və erməni müəllimlər institutu da buraya birləşdirildi. 1941-ci ildən 1965-ci ilə qədər İnstitutun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakultəsini 2 min ali təhsilli müəllim bitirmişdir. Bu haqda institutun 30 illik yubileyi münasibətilə “*Sovet Gürcüstanı*” qəzeti özünün 11 aprel 1965-ci sayında məlumat verirdi. Bu institutun tərkibində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakultəsi həmişə öz intizamı və elmi səviyyəsi ilə seçilmişdir. Burada qəbul imtahanları da həmişə yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Bunu qəzetin 9 avqust tarixli 1962-ci il sayından öyrənirik. Bu uğurun əsası orta məktəblərdə qoyulurdu. Orta məktəblərin işi haqqında “*Sovet Gürcüstanı*” 1 iyun 1963-cü il nömrəsində aşağıdakı məlumatı verirdi: “*Tiflis şəhər 73№-li məktəbdə imtahanlar yaxşı keçir. Bu il Gürcüstanda Azərbaycan məktəblərini 300 nəfər bitirəcək. Sonra qazetdə rayon kənd və məktəb direktorlarının adları verilir.*

Bolinisi rayonunun Arıxlı kəndi (direktor Aslanov)

Bolinisi rayonunun Qızilkilsə kəndi (direktor İsmayılova)

Qardabani – Qardabani məktəbi Mustafayev və s.”

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətə pərəstişin pislənməsi Gürcüstanda da birmənalı qarşılanmadı. Amma bu bir həqiqətdir ki, sosial həyatın bütün sahələrində insanlar rahat nəfəs aldılar. Bu rahatlıq Maarifə – məktəbə, dilə, ədəbiyyata, mətbuata da təsirsiz ötüşmədi. Bundan sonra

Gürcüstanda azərbaycanlılar bir sərbəstlik aldıkları kimi dilimiz də asanlıqla və geniş sferada işlənməyə başladı.

Azərbaycan dilinin şivələri hətta gürcülər tərəfindən araşdırılmağa başladı. Belə ki, görkəmli türkoloq dilçi alim S.Cikiyanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri daha intensiv şəkildə tədqiq edilməyə başladı. Məsələn, “*Sovet Gürcüstanı*” qəzetinin 3 fevral 1966-cı il nömrəsindən öyrənirik ki, (*məqalə müəllifi Nəbi Əhmədov*) V.T.Cankidze Dmanisi rayonu şivəsini araşdırıb kitab kimi nəşr etmişdir.

Dmanisi şivəsi haqqında qiymətli tədqiqat əsəri

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı bu yaxınlarda V.T.Cankidzenin “*Azərbaycan dili Qazax dialektinin Dmanisi şivəsi*” adlı kitabını (*redaktoru S.Cikiyadır*) çapdan buraxmışdır.

Kitabın giriş hissəsində Dmanisi rayonunun tarixi, iqtisadiyyatının, coğrafi mövqeyinin və burada yaşayan azərilərin mənşəyinin qısa icmal verilir.

Müəllif zəngin materiallar əsasında Dmanisi şivəsinin fonetikasını, leksikasını, qrammatik xüsusiyyətlərini, sintaksisini ətraflı şərh edir və bunları Azərbaycan ədəbi dili ilə, digər dialekt və şivələrlə, başqa dillərlə müqayisə edir. Müəllif Dmanisi şivəsinin başqa dialekt və şivələrlə oxşarlığını qeyd etməklə yanaşı, onun bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir və bunun səbəblərini əsaslı dəlillərlə şərh edir.

Kitabın “*Leksika*” bəhsində müəllif bu şivənin Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrindən fərqli cəhətini Dmanisidə yaşayan azərbaycanlıların azərilərin məişət xüsusiyyətləri və başqa dillərlə əhatə olunması ilə izah edir. O, göstərir ki, Dmanisi şivəsinin leksik tərkibinə ərəb, fars, türk, rus, yunan, gürcü və erməni dillərindən daxil olmuş sözlərin təsiri var.

Kitabda Dmanisi şivəsindəki yerli leksikaya, idiomlara da geniş yer verilmişdir. Burada kənd təsərrüfatı alətləri, ev heyvanları, quşlar, bitki, qohumluq əlaqələri, ölçü vahidləri və sair haqqında yerli əhali tərəfindən işlədilən terminlərin geniş siyahısı vardır. Bu cəhətdən rayoynun Bağçalar, Qızılkilsə, Saca, Dəllər,

Kirovisi və sair kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların danışığına dair çoxlu nümunələr (*nağıl, mahnı, bayatı, tapmaca, atalar sözü və zərb-məsəllər*) verilmişdir.

Müəllif kitabını yazarkən uzun müddət Dmanisi rayonunda olmuş və bu əsərlə əlaqədar olaraq rus, gürcü, Azərbaycan dilçilərinin, habelə xarici dilşünas alimlərin əsər və elmi məqalələrindən geniş istifadə etmişdir”.

Eyni nömrədə qəzet Bolnisiyə anadan olmuş görkəmli alim və ictimai xadim Şamil Qurbanovun da Bakıda namizədlik dissertasiyası müdafiə etməsini xəbər verir.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti filoloji fakültəsinin elmi şurasında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının aspirantı Şamil Qurbanov filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə edirdi: *“Şamil Qurbanov 1934-cü ildə Bolnisi rayonunun Faxralı kəndində anadan olmuş, burada da orta təhsil almışdır. O, 1955-ci ildə Bakıya gəlib, S.M.Kirov adına ADU-nun jurnalistika şöbəsinə daxil olur və 1960-cı ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Şamil universitetdə oxuduğu beş il müddətində həmişə təhsil əlaçısı və fəal ictimaiyyətçi olmuşdur”*.

Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri üçün müəllim kadrları, mətbuat üçün jurnalistlər, ali məktəb üçün mütəxəssislər Bakıda hazırlanırdı. Qəribədir ki, Gürcüstanda ermənilər azərbaycanlılardan sayca 2 dəfə az olmalarına baxmayaraq, birincilərin dərslük və s. ilə təchizatı ikincilərə nisbətən 2 dəfə yaxşı idi. İdi. Bunu biz “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin 13 avqust tarixli 1952-ci il tarixli sayındakı redaksiya məqaləsindən öyrənirik. Məqalədə deyilir: *“Məktəblərdə şagirdlərin sayı*

artdıqca onların dərsliklərə olan tələbatı da çoxalır. Belə bir faktı göstərmək fərəhlidir ki, bu il gürcü dilində 126 adda 4 milyon 400 min nüsxə, rus dilində 92 adda 991.330 nüsxə, Azərbaycan dilində 81 adda 212.100 nüsxə, erməni dilində 90 adda 363.800 nüsxə dərslük nəşr olunmuşdur. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, bu il şagirdlər dərsliklərlə kifayət qədər təmin edilmişdir...

Ümumiyyətlə, respublikanın gürcü və rus məktəblərinin dərsliklərə, tədris proqramı və digər dərslük ləvazimatlarına olan tələbatı, demək olar, ödənilmişdir. Lakin bu sözləri Azərbaycan və erməni məktəbləri barədə söyləmək olmaz. Azərbaycan məktəblərində vəziyyət daha pisdür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan məktəblərinə dərslüklər Bakıdan gətirilir. Bu il Azərbaycan SSR-ni “Maarif” nəşriyyatı Gürcüstana Azərbaycan və rus dilində 212.100 nüsxə dərslük göndərməlidir. “Saksıqıq” ticarət təşkilatının səhnəkarlığı üzündən indiyə qədər həmin kitabların yarısından azı alınmışdır. Məsələn, bu il Marneuli rayonunun məktəblərinə 68.311 nüsxə kitab göndərməli idi. Dərslük ilinin başlanmasına çox az vaxt qalmasına baxmayaraq, indiyədək bu dərslüklərin az bir hissəsi məktəblərə çatdırılmışdır. Dmanisi, Bolnisi, Qardabani rayonlarının məktəblərində də vəziyyət belədir.

Doğrudur, həmin rayonların məktəbləri gürcü və rus dillərində olan dərslüklərlə təmin olunmuşdur. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, bu rayonlarda Azərbaycan məktəbləri əksəriyyət təşkil edir. Azərbaycanlıların ana dilində dərslük kitabları ilə təmin edilməsi isə narahatlıq doğurur. Bu narahatlıq yalnız məktəb rəhbərlərini, müəllim və şagird kollektivlərini deyil, eyni zamanda

valideynləri də düşündürür. İndi əsas vəzifə məktəbləri mühüm tədris vasitəsi olan dərsliklərlə təmin etməkdir. Maarif nazirliyi, habelə kitab ticarəti, partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı təşkilatları, məktəb rəhbərləri qalan vaxtdan səmərəli istifadə etməli, yeni dərs ilini hərtərəfli hazırlıqlı qarşılamalıdırlar”.

Söz insan idrakının elə bir məhsuludur ki, onsuз bəşəri həyat mövcud ola bilməzdi. İnsan idrakının elə bir sahəsi yoxdur ki, söz orada hakim olmasın. “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin 29 fevral 1969-cu il tarixli nömrəsində tibb elmləri doktoru, professor Hüsü Kərimov “Söz yarası” adlı məqaləsində qeyri-ənənəvi leksikanın və tərkiblərin ekspressivliyindən bəhs edir və təbib olaraq insanın əsəb sisteminə təsirini izah edir. Məqalənin özəlliyini nəzərə alaraq onu kiçik ixtisarla oxuculara təqdim edirik. Çünki burada dilçiliklə və dillə bağlı çox şeylər vardır: “Söz insan orqanizminə qüvvətli təsir edən qıcıqlardan biridir. Sözüün təsirindən adamda müsbət və mənfi emosiya, yəni təəssürat, həyəcan əmələ gəlir. Müsbət emosiya sevincə, şadlığa, insanın gümrahlığına, sağlamlığına və beləliklə də əmək fəaliyyətinin artmasına səbəb olur. Məsələn, mükafatlandırmaq hər kəsdə müsbət emosiya əmələ gətirməklə onun gümrahlığına və daha da yaxşı işləməsinə kömək edir. Xoş xəbər adamı şadlandırır, ruhlandırır, onun sevincini daha da artırır.

Mənfi emosiya isə insanda qəmginlik, məyusluq yaradır və nəticədə onun iş qabiliyyətini aşağı salır.

Çox təəssüf ki, aramızda hələ də elə adamlar vardır ki, onlar kobud söz işlətməklə başqasının mənliliyinə

toxunurlar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kobud söz heç də təsirsiz keçib getmir. Orqanizmdə həmin sözün izi uzun müddət qalır, hətta belə bir söz patoloji halların, yəni xəstəliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Adam deyəcəyi sözün nəticəsini əvvəlcədən fikirləşməlidir. Elə edin ki, söyləyəcəyiniz sözlər başqasında mənfi emosiya – həyəcan yaratmasın, necə deyərlər, adamın qanını qaraltmasın...

Kobud söz uzun müddət insanın yadından çıxmır. Atalar yaxşı demişlər: “Qılinc yarası sağalar, söz yarası yox”. Doğrudan da, qılinc, güllə yarası bir neçə həftəyə sağalır, onun ağrısı da keçib gedir, hətta bəzi adam yaranın varlığını da unudur. Ancaq söz yarası illərlə adamın yadından çıxmır, onu daim əsəbiləşdirir.

Bəs kobud söz təbabət baxımında orqanizmə necə təsir edir?

Müşahidələr göstərir ki, aterosklerozun, hipertoniyanın, ürək infarktının əmələ gəlməsində infeksiya, istirahətin, qidalanmanın pozulmaması ilə bərabər kobud sözün, söyüşün də rolu böyükdür. Məşhur klinisist-terapevt Lanq yazır ki, hipertoniya, yəni qan təzyiqinin artması xəstəliyini əmələ gətirən amillərdən biri də ruhi travmadır. Alimlərimiz son vaxtlarda öyrənmişlər ki, hipertoniya xəstəliyində olduğu kimi, aterosklerozun və karonar çatışmazlığının, yəni stenokardiyanın əmələ gəlməsində mənfi psixoloji qıcıqlanma mühüm rol oynayır...

Kobud sözün, pis münasibətin təsirinə nəinki təkca sinir sistemi, həm də başqa üzvlər və toxumalar da məruz qalır. Bu zaman ürək və qan damarlarının norma lişi pozulur. Kobud söz cəmisə bir neçə saniyə təsir edir.

Ancaq ona qarşı orqanizmin reaksiyası – cavabı bir neçə saat, bəzən isə bir neçə gün davam edir.

Kobud söz xəstə adamın xəstəliyini daha da artırır. Məsələn, şəkər xəstəliyi olanlara mənfi emosiya daha güclü təsir göstərir. Hirsləndikdə onların bədənində şəkərin miqdarı artır, xəstəlik kəskinləşir və onun müalicəsi də çətinləşir...

Hər bir kollektivdə kobudluğun və nəzakətsizliyin kökünü kəsmək mümkündür. Unutmamaq lazımdır ki, xoş söz, xoş rəftar insanları sevindirir, onlarda yaxşı əhval-ruhiyyə yaradır, adamları işə, əməyə həvəsləndirir. Çalışın ki, öz sözlərinizlə ürəkləri açın, dodaqlarda, gözlərdə xoş təbəssüm yaradın. Bu sağlamlıq üçün ən vacib dərmandır”.

Yuxarıda xüsusi bir başlıq altında göstərmişdik ki, Azərbaycan dilinin Gürcüstanda yayılmasına kömək edən amillərdən biri də teatrdır. Teatr vasitəsilə nəinki sənət və sənətkarlıq nümayiş etdirilir, habelə dram əsərinin yazıldığı dil təbliğ edilir. Bildiyimiz kimi, Gürcüstan səhnələrində ən çox tamaşaya qoyulan müəlliflərdən biri bəlkə də birincisi Cəfər Cabbarlıdır. C.Cabbarlı öz əsərləri ilə Gürcüstanda yaşayan qeyri-azərbaycanlıların da sevimli dramaturqu idi. Əlixan Səmədov “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin 26 iyul 1969-cu il tarixli sayında “C.Cabbarlı və Gürcüstan” mövzusunda iri həcmli bir məqalə yazmışdır. Burada müəllif C.Cabbarlının gürcü dramaturqları, sənətkarları ilə dostluq tarixindən və əsərlərinin tamaşasından bəhs edir. Məqalədə aşağıdakı məsələlər xüsusilə diqqəti çəkir.

1929-cu ildə Tiflis Azərbaycan dram teatrı C.Cabbarlının “*Od gəlini*” pyesini M.Kirmanşahılının rejissorluğu ilə tamaşaya hazırlamışdı. Əsər Tiflis tamaşaçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Müəllifi isə “*Nizami yurdunun gənc nəğməkarı*” kimi dost diyarın ən əziz qonağı oldu. Tbilisidə çıxan “*Литературный газету*”, “*Kommunisti*”, “*На рубеже Востока*”, “*Yeni kənd*” və sair qəzet və jurnallar bu dsotluq görüşünə materiallar həsr etdilər. C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığı haqqında oxucularına məlumat verən “*Kommunisti*” qəzeti onun əsərlərində “*Müasir Azərbaycanın aktual problemlərinin (qadın azadlığı, yeni həyat münasibətləri) ustalıqla seçildiyini, yaxşı işləndiyini*” xüsusilə qeyd etmişdir.

C.Cabbarlı gürcü oxucularına ilk dəfə rus dili vasitəsi ilə çatdırılmışdır. “*Литературное Закавказье*” jurnalının 1933-cü il birinci nömrəsində “*Yaşar*” pyesindən bir hissə verilmiş, bir ildən sonra isə pyes rus dilində ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuşdur.

1936-cı ildə Tbilisidə C.Cabbarlının “*Seçilmiş əsərləri*” Əziz Şərifin müqəddiməsi və redaktorluğu ilə rus dilində nəşr olunmuşdur. Kitaba “*Qız qalası*” poeması, “*Gülzar*”, “*Dilara*”, “*Dilbər*”, “*Firuzə*”, “*Gülər*” hekayələri, “*Yaşar*” pyesi və “*Almas*”ın ssenarisi daxil edilmişdir.

C.Cabbarlı gürcü dilinə əllinci illərdən sonra tərcümə olunmağa başlandı. “*Firuzə*” hekayəsi kitabça şəklində buraxılmış, “*Dilara*” və “*Dilbər*” hekayələri 1954-cü ildə nəşr edilən “*Azərbaycan hekayələri*” kitabına daxil edilmişdir.

Keçən il Tbilisi Dövlət Universitetinin nəşriyyatı “*Erməni və Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı*” adlı kitabı çapdan buraxmışdır. Burada C.Cabbarlının iki əsəri – “*Dilara*” hekayəsi və “*Sevil*” pyesi də vardır. Hər iki əsərin tərcüməsindəki yaxşı cəhət birbaşa orijinaldan tərcümə edilməsindədir. Q.Salkalamidzenin tərcümə etdiyi “*Dilara*” hekayəsi bundan əvvəlkinə nisbətən daha səlist və bədiidir. Venera Cangidzenin tərcümə etdiyi “*Sevil*” pyesi də xoş təsir bağışlayır. Tərcüməçi Azərbaycan dilini yaxşı bilir. O, Azərbaycan ədəbi nümunələrinin gürcü oxucularına çatdırılması sahəsində xeyli iş görmüşdür.

Cəfər Cabbarlı belə ümumxalq rəğbəti qazanmış, öz xalqının hüdudlarını çoxdan keçib dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünə yer tapmağa başlamış sənətkarlardan biridir. Onun zəngin ədəbi irsi bu gün də yaşayır və mübarizə aparır.

Ümumiyyətlə, İrandan və Ermənistandan fərqli olaraq Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi həmişə azad şəkildə inkişaf etmişdir. Müstəqillik illərində bu iş daha da genişlənmiş yeni xarakter almışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. B., 1953.
2. Azərbaycan SSR Baş Sovetinin ikinci sessiyasının stenoqramı. Azərnəşr, 1940. Respublika kitabxanasında. 35/A.40 – 1940.
3. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. B., 1960, II c. (Məktubun mətni)
4. Azərbaycan tarixi. III c.
5. Akpınar Y. İsmayıl Kaspırolu və M.Şahtaxlı Alfabetatizmaları. Ankara, 2012.
6. AMEA Əlyazmaları institutu. İnventar, №16402.
7. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
8. Babayev A. Elimizin və evimizin soyqırımı. B., 2003.
9. Çobanov M., M.Borçalı. Azərbaycan-gürcü əlaqələrinin tarixi kökləri. B., 2000.
10. Çobanov M. I Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. B., 2006.
11. Dəmirli M., M.Məmmədov. Azərbaycan tarixi.
12. Əsər AZEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. İnv.№13567.
13. Hacıyev A.M. Tiflis ədəbi mühiti. B., Yazıçı, 1980.
14. İncil. Stokholm, 1991.
15. İsmayıl Bəy Kaspıralı üçün. Krım-Ankara, 2004.
16. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. B., Elm, 1994.

17. Mahmud İsmayıl. Redaktordan (Q.Qeybullayevin “Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair”) kitabına ön söz. B., 1994.
18. Mehdizadə Z., A.O.Çernyayevski həyatı və pedaqoji fəaliyyəti. B., 1966.
19. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, 6-cı cild. B., 1985.
20. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6 cildə. VI cild. B., 1985.
21. Məmmədli Qulam. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Balı Azərnəşr 1975.
22. Mirəhmədov Ə. Birinci Azərbaycan qəzeti, “Əkinçi”nin kiril əlifbası ilə toplu halında çapına ön söz. B., 1979.
23. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1907, №10.
24. Muradov S. Azərbaycanda 700 illik təhsil ocağı. B., 2008.
25. Seyidov F.Ə. Azərbaycan Müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının rolu. B., 1960.
26. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Taleyi və sənəti. Bakı, “Nurlan”, 2008.
27. Акт Кавказской Археографической комиссии. Тифлис, 1888, Том X.
28. Акт Кавказской Археографической комиссии. Тифлис, 1888, Том XI.
29. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу Азербайджанцев. Б., “ЭЛМ”, 1991.
30. Лазарев Л.М. Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Азербайджан. Москва, 1866.

31. Чеменземинли Ю.В. Избранные труды. Б., 1973. (Перевод Т.Калячинов - rus dilindən tərcümə bizimdir)

İNDİ ERMƏNİSTAN ADLANAN QƏRBİ AZƏRBAYCANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ

BİR NEÇƏ SÖZ

*Bakı da, Gəncə də, İrəvan da
Qədim Azərbaycan
torpaqlarıdır.*

M.Ə.Rəsulzadə

Prof. G.Baxşəliyeva inandırıcı şəkildə sübut edir ki, “*Ərməniyyə-Ərəblərin Cənubi Qafqazda işğal etdikləri yerlərə verdikləri vahid inzibati addır... Ərməniyyə toponimi heç də erməni dövləti yaxud ermənilər yaşadıqları məkan anlamını vermir*”. (9, 215)

Tədqiqatlar göstərir ki, indiki, indi Ermənistan adlanan digər əzəli Azərbaycan-türk torpaqlarıdır. 1920-ci ilə qədər burada müstəqil erməni dövləti olmamışdır. 1920-ci ildə Oktyabr çevrilişindən sonra Stalin, Orconikidze, Mikoyan üçlüyünün səyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan SSR yaradılmışdır. Tarixi faktlara baxaq: İndiki Ermənistanda ilk siyahıyaalma 1831-ci ildə keçirilmişdir. Bu sənəddən aydın olur ki, 1830-cu ilə qədər orada 54.857 azərbaycanlı, 14.469 nəfər erməni yaşamışdır (Buraya 1828-ci ildə İrandan köçürülənlər də daxildir). (26, 543)

Bundan əlavə, Z.Qorqodyan göstərir ki, Ermənistanda qeydə alınan 2310 oykonimin (yaşayış məntəqəsinin) 2000-dən çoxu türk mənşəli 300-ə yaxını isə ərəb və fars mənşəlidir. Bu rəqəmlər sübut edir ki, “*Ərazi Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu üçün azərbaycanlıların vətənidir*”. Bu oborigen xalqın yaşayış məntəqələrinə verdiyi adlar 906 təşkil edir. 1935-ci ildən başlayaraq Ermənistanda kütləvi surətdə toponimik adlar dəyişdirildi, azərbaycanlılar öz əzəli yurd-yuvasından qovuldu. Beləliklə, (əgər tarix nəzərə alınmasa) indi Ermənistan monomillli kiçik respublikadır. Amma irəlidə görəcəyimiz kimi, nə qədər aqressiv, qaniçən olsalar da, dilimizin, mifik təfəkkürümüzün, adət-ənənəmizin, musiqimizin təsirindən qurtara bilmirlər, əlacsız qalıb həyasızcasına hər şeyi özlərinə çıxmaqla təsəlli tapırlar. Uzağa getməyə ehtə Hovanes Şahtaxyanın tərtib etdiyi İrəvan Xanlığı tarixinə baxaq. 400 ildən artıq bir dövrdə İrəvan Xanlığını azərbaycanlılar idarə edib.

Bu illərdə İrəvanda gimnaziya ilə yanaşı evlərdə də dünyəvi və şəriət dərsləri keçilirdi. Maraqlı fakt kimi qeyd etmək olar ki, İrəvanda teatr və gimnaziya olmasına baxmayaraq dini təsir daha güclü idi. Hətta məşhur alim, mədəniyyət xadimi Firudinbəy Köçərli Qori Seminariyasını qurtarıb İrəvan gimnaziyasında dərs demək üçün gələndə İrəvanda şialik təriqəti o qədər güclü imiş ki, “Tərcuman” qəzetini heç kəs oxumurdu. Çünki onun redaktoru İsmayıl bəy Qaspirali sünnü idi. Bu haqda F.B.Köçərli dostuna məktub da yazdı. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan əsil Azərbaycan-türk şəhəri idi. Buna görə də İrəvanda və bütünlüklə Qərbi Azər-

baycanda Azərbaycan və Şərqi Anadolu dil elementləri aparıcı idi. Demək olar ki, elə bir erməni yox idi ki, azərbaycanca bilməsin.

Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi probleminin tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar:

1. Ta qədim zamanlardan Sovet hakimiyyətinə qədərki dövr.

2. 1920–1953-cü ilə qədərki dövr.

Bu dövr imperiyanın erməninin başını sığallayıb, azərbaycanlıyı qapazladığı dövrdür. Bu dövrdə Sovet imperiyasının ikili siyasəti nəticəsində ərazimiz ermənilərə bağışlandığı kimi, milli mədəniyyətimizin də bir sıra elementləri ermənilərə verilir, Azərbaycan səsini çıxara bilmirdi. Amma bu dövrdə bolşevizmin saxta beynəlmiləçilik siyasəti nəticəsində ermənilər özləri istəməsə də, orada Azərbaycan dilində qəzet çap olunur, məktəblər fəaliyyət göstərir. Tatr işləyirdi.

3. III dövr Stalin öldükdən sonra ölkədə siyasi iqlimin yumşalması, irticanın zəifləməsi ermənilərin daşnak xislətinin güclənməsinə şərait yaradır:

–Azərbaycanlılara qarşı amansız münasibət güclənir – onlar sıxışdırılmağa başlayır.

–Azərbaycan dilində olan məktəblər tədricən azalır.

–Mətbuat zəifləyir. Nəhayət bircə qəzet və jurnal da çap olunmur.

–Azərbaycan teatrı bağlanır.

–1989-cu ildə bu öz kulminasiya nöqtəsinə çatır. Xalqımızı fiziki cəhətdən məhv etməyə başlayırlar. Yəni də öz havadarlarının köməyi ilə.

Mövzunun adından göründüyü kimi, burada Azərbaycan dilçiliyi məsələlərindən də bəhs etmək lazım gəlir. Amma bir neçə cəhəti nəzərə alaraq hələlik Qərbi Azərbaycanda dil problemlərindən bəhs etməliyik. Çünki:

1. Danışdığımız ərazidə dilimizin işlənməsinin 1500 il tarixi olduğu halda, dilçilik məsələlərindən yalnız XIX əsrdən başlayaraq bəhs etmək olar.

2. Hələ 1500 il bundan əvvəl indji Ermənistan adlandırdığımız yerdə türk tayfaları yaşamış və onların dil erməni dilinə təsir göstərmişdir.

3. Bu gün erməni daşnak xisləti hər şeyi inkar edərək bütün etnoqrafiyamıza, tariximizə, mədəniyyətimizə, bədii və elmi irsimizə qənim kəsilmişdir. Bu haqda bir qədər danışmaq lazımdır.

4. Bu gün öz genetik qohumları olan ermənilər sosial-siyasi və iqtisadi maraqları üst-üstə düşən Əli Mürsəidzadə, Avşar Yəzdi, Həmid Əhmədi, Qulamrza İnsafpur kimi təəssübkeşliyi mənliyindən daha güclü olan fars şovinistləri və milli mənlilik hissindən, damarında axan qana əhəmiyyət verməyən Əhməd Kəsvəri, Kavə Bayat kimi Azərbaycan “Alimləri” dilimizə, tariximizə, ədəbiyyatımıza, milli-mənəvi dəyərlərimizə böhtanlar atır. Cənubi Azərbaycanda

türkcülüyün tarixini XI əsrə və sonralara aid edir (sonralar Əhməd Kəsrəvi ölənə yaxın peşiman olmuşdur).

5. Əslində yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “Alimlərin” Zori Balayandan, Silva Kaputikyandan, Anastas Mikoyandan, Stepan Şaumyandan, Amazasedan, Andronikdən, Vardges Petrosyandan, Drodan heç bir fərqi yoxdur.

Bu adamlar istər İranda olsun, istər Ermənistanda türkün düşməni kimi dünyaya gəlmiş və belə də dünyadan getmişlər. Qeyd etməyi lazım bilirik ki, nə daşnak millətçiləri nə də fars şovinistləri bizdən hələ tam cavab almamışlar. İnanıram ki, biz türklər obyektivliyi (buna insaf da demək olar) əsas meyar kimi götürərək onlara layiqli elmi cavab verə biləcəyik. Çünki biz Firdovsini, Sədini, Hafizi, Camini yüksək qiymətləndirmiş, heç vaxt onları özümüzünküləşdirməmişik. Amma farslar hələ də (utanmadan) Nizami bizimdir deyir. Hətta İran Prezidenti Rəfsəncani “*Nizami şairi-bozorge-farsi*” sözlərini Nizami xatirə kitabına yazanda utanmadı.

Biz əvvəllər erməninin heç bir şeyinə göz dikməmişik (çünki onlarda göz tikməli heç nə yoxdur). Əksinə, K.R.Patakanyanı, H.Acaryanı, M.X.Abeqyanı, A.Qarıbyanı, K.O.Harutyunyanyanı, K.S.Davtyanı, A.Dağbaşanı, M.Nalbandyanı, Q.Ağayanı, V.Partuzunini, A.Qriqoryanı yüksək dəyərləndiririk. Bu gün hər iki ölkədə İranda (bu haqda ayrıca bəhs edəcəyik) və Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda)

türkçölüyə qarşı gedən güclü siyasi, elmi, hərbi müdaxilə və mübarizə getdiyi üçün məsələnin tarixinə nəzər salmaq tələbələrımız üçün faydalı hesab edirəm.

Azərbaycan-türk dilinin erməni dilinə təsiri tarixindən

Doğrudur, yanaşı yaşayan xalqların dilləri bir-birinə daha çox təsir edir. Bu iki səbəbdən olur. Birinci – hakim məhkum münasibətində olan xalqların yanaşı yaşaması hakim dilin məhkum dilə superstratı ilə nəticələnir. İkinci – bir xalqın dili öz qonşusunun dilinə nisbətən daha lətif, rəvan və sadə olduqda ikinci dil birincidən hər cür dil vahidi alır. Bu cəhətdən Azərbaycan-türk dilinin qonşu xalqların dilinə göstərdiyi təsiri əsas misal kimi göstərmək olar. Azərbaycan-türk dili qonşu-sinirdaş olduğu erməni, gürcü, udin, ləzgi və başqa dillərə nisbətən gözəl səslənməyə, sadə qrammatik quruluşa, tipoloji cəhətdən aqqlütinativ morfologiyaya, sadə və rəvan sintaksisə malik olduğu üçün Cənubi Qafqazın bütün dillərinə müsbət-mütərəqqi təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri tarixinə keçməzdən əvvəl XIX əsrdə dilimizin Zaqafqaziyada ən aparıcı ünsiyyət vasitəsi olması haqqında bir qədər danışmaq yerinə düşərdi. Bütün XIX əsr boyu Azərbaycan dili Zaqafqaziyada ən öncül dil – ümumi ünsiyyət dili olmuşdur. Bu, XIX əsrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir (Bu barədə irəlidə danışacağıq). İndi isə dilimizin erməni dilinə təsiri tarixinə ötəri bir nəzər salaq. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, Azərbaycanda türk dili çox qədimdən yayılmışdı. Bu haqda çoxlu ədəbi-bədii, elmi faktlar vardır. Bu cəhətdən bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Sovet imperiya siyasəti imkan və şərait yaradır və bəzən təşviq

və tələb edirdi ki, araşdırıcılar Azərbaycan xalqının keçmişini saxtalaşdırsınlar. Hətta sap özümüzdən olan baltaların bizə vurduğu yaralar içərisində tariximmizin saxtalaşdırılması da vardır. Bədnam tarixçilərimiz sübut etməyə çalışırdılar ki, “Azərbaycan XI əsrdən türkləşmişdir, bu vaxta qədər Cənubda irandillilər, Şimalda isə Qafqaz dillilər yaşamışlar”. Bu tarixi böhtanı bütün faktlar və dəlillər qeydsiz-şərtsiz rədd edir. Uzağa getməyək prof. M.Ş.Rəhimov dil faktlarına əsaslanaraq yazır: *“Bu fikir ilə razılaşmaq olmaz ki, türk dili Azərbaycana Sılcuqlar tərəfindən XI əsrdə gətirilmişdir. Yoxsa bu dil tarixi planda o qədərdə böyük olmayan zaman kəsiyində başqa dillə əhatəsində (20-dən artıq İran və Qafqaz dilləri əhatəsində) Ümumxalq ədəbi dilinə çevrilə bilməzdi”*. (23, 17–18)

Əlimizdə Azərbaycan dilində material olmadığı üçün çox vaxt öz dilimiz ədəbiyyatımız və tariximiz haqqındakı həqiqətləri fars, yunan, ərəb hətta erməni mənbələrindən axtarmalı oluruq. Çünki biz islam dinini qəbul etdikdə *“Bismillahirrəhmanirrəhim”* sözü ilə başlamayan bütün maddi-mədəni, bədii və elmi abidələrimizi məhv etdik (orta əsr şairlərimizin Nizamidən tutmuş XIX əsrə qədər bütün böyük həcmli əsərləri həmin sözlə başlayırdılar ki, onlar toxunulmaz olsun. Hətta M.F.Axundov da Əlifba layihələrimizi Allahın adı ilə başlamışdı).

Quzey Azərbaycanda məskunlaşmış olan türk tayfaları talışlarla, tatarlarla, kürdlərlə sıx təmasda olur, onlara öz dil elementlərini ötürürdülər. V.Qukasyan haqlı olaraq göstərir ki, *“Qafqaz Albaniyası ərazisində türkdilli*

Azərbaycanlılardan əlavə, başqa xalqlar (udinlər, saxurlar, xınalıqlılar, buduxlar, qırızlar və s.) yaşayır. Bu, yazısız dillər özlərində qədim Qafqaz dilləri sözləri kimi Azərbaycan sözlərini də yaşadırlar. Hələ V-XI əsrlərdən başlayaraq bu dillər Azərbaycan dilindən çoxlu sözlər almışlar. Məsələn, iş, ayt (söz, demək), ayaq (qədəh), çav (söz), yəxni çöpçi kimi sözlər indim də Azərbaycan və həmin dillərdə yaşayır”. (19, 239)

Eyni fikri V-VIII əsrlərdə Zaqafqaziya ərazisində yaşayan erməni və gürcü dilləri haqqında da demək olar.

Hətta VII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Moisey Utiyskinin əsərlərində də çoxlu türkiizmlərə rast gəlinir. Buna əlavə olaraq V.Qukasyan udin dilinin də Azərbaycan dilindən bəhrələndiyinə işarə edərək yazır: *“Udin dili V-VI əsrlərdən başlayaraq həmişə Azərbaycanda yaşayan türk dilləri (Tayfa dilləri nəzərdə tutulur – A.B.) ilə sıx əlaqədə olmuşdur”*. Müəllifin bir qeydi hər bir tədqiqatçıda etiraz doğurur. Müəllif göstərir ki, iş sözündən başqa yerdə qalan sözlər (ayt-söz, demək aytmaq, ayar-qədər, çav-soz, yəxni-ət suyu, çöpçi) artıq XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq ədəbi Azərbaycan dilindən çıxmışdır. Burada bir neçə fikrə etiraz etmək olar:

1) *Çöpçi* sözü indi Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənir. Elə bir azərbaycanlı ola bilməz ki, *çöpçi* sözünün mənasını bilməsin. Hətta indi bir neçə variantda da (məsələn, *çöpçülük*) işlənir.

Hətta Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz V-VI əsrlərdə işləndiyi mənada işlənir. Belə ki, V-VI əsrlərdə bu söz belə şərh edilirdi:

“*Çöpçü* – Знахарка которая избавляет детей от застрявших в горле и народных предметов”. (20, 70)

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə oxuyuruq:

Çöpçü – uşağın boğazında qalmış sümük və sairəni çıxartmaqla məşğul olan ara həkimi (məsələn, *çöpçü uşağın boğazını və burnunu əlləşdirdi*).

Çöpçülük – uşağın boğazından çöp çıxaran ara həkiminin peşəsi. (2, 452)

VII əsrdə meydana gələn “История албан” adlı kitabda o qədər türk-Azərbaycan sözü vardır ki, İ.Şaxatunyan köçürdüyü rus versiyasını (əsr 1838-ci ildə rus dilinə tərcümə edilib) sonradan təcrübəli erməni qrobaristi K.Patakanyan tərcümə edərkən çoxlu türkiizmləri Azərbaycan sözlərini başa düşməmiş və tərcümədə çox çətinlik çəkmişdir. Halbu ki, *çöpçü*, *avcı*, *isinti* və s. sözlər bu gün hər bir azərbaycanlıya aydındır.

Eyni sözləri *avçı* sözü haqqında da demək olar. V əsrdə erməni dilinə keçmiş *avçı-ovçı* sözü bu gün Azərbaycan dilində ən işlək sözlərdən biridir.

2. *Çav-sav*-söz mənasında əksər türk dillərində işlənir. Azərbaycan dilində *söz-sav* mənasında dilimizdə geniş işlənməkdədir.

Məlumdur ki, qədim erməni dili olan qrobar kilsə dili olub xalqa çatmırdı. A.S.Qəribyan bu problemdən bəhs edərkən erməni ədəbi dilinin Mesrop Mastotsla bağlı olduğunu yazır. O, hələ 1955-ci ildə deyirdi ki, *“Erməni ədəbi dili V əsrdə Mesrop Mastotsın erməni yazısını yaratması ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır”*. (18, 33)

O, fikrinə davam edərək deyirdi: *“Bu dildə 1500 il ərzində qiymətli elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. Amma canlı dil çox erkən – artıq VIII-IX əsrlərdə bu kitab dilindən – qrobardan ayrılmışdır. Çünki o, xalqa yad idi. Qrebar kilsə dili olaraq qaldı”*. (18, 33)

A.Qəribyanın fikrincə Qrobar VIII əsrə qədər daha güclü idi. Ona görə də kilsə dilləri xalq danışıq dili təsir edə bilmirdi XI-XIV əsrlərdə artıq erməni dilinin *kilikiya* dövrü adlandırılır. Bu dövr xalq dilinə yaxınlaşmış xəlqiləşmə dövrü olduğu üçün Azərbaycan-türk sözləri erməni dilinə daha çox təsir edirdi. Bu dövrdən başlayaraq dünyəvi fikirlər, bədii ədəbiyyat ink yeni-xalqa yaxın erməni dilində olduğu üçün, xalq kütləsi heç bir siyasi, millətçilik anlayışı bilmədən Azərbaycan türk dilinə daha çox meyl edirdi. XII əsrdən başlayaraq erməni dili nəinki ayrı-ayrı sözləri, habelə, bütöv söz birləşmələrini cümlələri alırdı. Bu dövrdə erməni dilində yaranmış şeirlər də dediyimizi sübut edir. Məsələn, XIII əsrdə yaşamış erməni şairi Qvanes Erzikaçının bir dünyəvi şeirinə baxaq:

*Sen müsürman molla ğızı,
Ben Xovannes keşiş oğlu...*

Yoru, Yoru, qavur oğli
Qötür birdan muxal sozi
Sen Xovannes keşiş oğli
Ben Musurman molla qızı. (25, 268)

Buradakı bir neçə söz (*yoru* – *indi yeri*, *muxal* – *mahal* – *çətin*) istisna edilməklə bütün sözlərin mənası bu günkü oxucuya aydındır.

Сен сын ари ғыз Мариам
Йазыхларыме (йазыхлариме) дерман,
Тангри дыр сенден доған,
Тангри манаси мариам (мәрием).

Евел атадан олди,
Оғул дүнайа (дунйайе) гелди,
Кристос мариамдан доғди
Тангри манаси мариам (мәрием).

Женнет ғапусун ачти,
Бағли йоллары чезди,
Бизи тамухден хутарди
Тангри манаси мариам.

(Учмахечигин ачты,
Бағлы йоллары чезди,
Бизи жиҳонемден хутарди
Тангри манаси мәрием).

Алтындан дирек олди
Кристос йемишын (йемишин) верди,

**Бизи йектен (ектен) куртарди (хутарди)
Тангри манаси мариям (мәрием).**

**Алтынден (алтунден) азиз мариям,
Жоҳерден азиз мариям,
Учмахйеәси (женнетейәси) мариям,
Тангри манаси мариям (мәрием).**

Burada da bəzi sözlər tarixi fonetik dəyişiklik keçirmişdir. Məsələn, *sen sin – sənsən ari – təmiz, yazıx – günah, evel – əvvəl, çezdi – açdı, tamux – tanrı cəhənnəm, uçmax – behişt, yemiş – meyvə, yoxer – cövhər*. Bundan əlavə bir neçə söz şəkilçiləşmişdir. Məsələn, *sen sin – sənsən, tengri dir – tanrıdır, tenqri manası – tanrımanası* və s. (25, 269)

Orta əsrlərdə bu proses daha da qüvvətlənir. Bunun bir neçə səbəbi vardır:

1. Azərbaycan xalqı təbiətən poeziya və musiqini sevən xalq olduğu üçün xalqımızın güclü və təsiredici, habelə zəngin folkloru var idi.

2. Azərbaycan dili öz ahəngarlığı, sadəliyi, rəvanlığı ilə hamının qəlbinə yol tapırdı. Bu dildə çətin tələffüz edilən bircə səs yoxdur.

3. Sadə qrammatik quruluşu bu dildə deyilmiş söz, ifadə və cümlələri yadda saxlamağa təminat verir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Ermənistanda Azərbaycan dilini bilməyən bir erməni tapılmazdı – 1990-cı ilə

qədər. Bu haqda istənilən qədər elmi ədəbiyyat və mənbələr vardır. Bu gün nankor qonşularımız bir sıra xalq mahnılarımıza, oyun havalarımıza, etnoqrafik alətlərimizə, yemək növlərinə musiqi alətlərimizə sahib çıxırlar. Bunun səbəbi yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan folkloru, musiqisi adət-ənənəsi erməni xalq kütlələri arasında o qədər sevilmiş, o qədər bəyənilərək onların məişətinə daxil olmuşdur ki, nəticədə ona yüksək dərəcədə bələd olmuş və mənimsənilmişdir. Buna görə də onlar məişətdə Azərbaycan adətləri ilə davrandığı kimi, toylarında da bizim musiqidən, musiqi alətlərindən istifadə etmişlər. Yas mərasimində isə “*Robarizm*”, xristianlıq, İncil hakim olduğu üçün bizdən fərqlənir. Bunu təkcə biz yox, bütün dünya təsdiq edir. Bir çox səyyah və alimlər Azərbaycan dilinin bütün Zaqafqaziyada, xüsusilə Ermənistanda yayılması haqqında bəhs etmişdir. Onlardan bir neçəsinə baxaq.

XIX əsr Alman səyyahı Avqust Fon-Qoksthauzen XIX əsrin birinci yarısında (1843–1844-cü illərdə) Qafqaza səyahət zamanı burada yaşayan Azərbaycan-türk (o vaxt tatar da adlandırırdılar), Gürcü, Erməni və Dağıstan xalqları arasında Azərbaycan dilinin geniş yayılmasını müşahidə etmiş və yazmışdı: “*Ermənilər erməni dilində yox, tatar (Azərbaycan – A.B.) danışmaq dilində mahnı oxuyurlar (məsələn, “Sarı gəlin” - əlavə bizimdir – A.B.), çünki bu dil Qafqazın Cənubundakı xalqlar arasında ünsiyyət, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. Bu cəhətdən onu Avropada Fransız dili ilə müqayisə etmək olar. Həm də o, xüsusilə poeziya dilidir. Bu da çox güman ki, erməni dilində şairlərin az yazması səbəblərindən biridir. Ən*

məşhur erməni şairləri öz əsərlərini daha geniş yaymaq üçün həmişə tatar (Azərbaycan – A.B.) dilində yazırlar”.

Müəllif haqlıdır X.Abovyan, S.Nova, Aleksandr Şirvanzadə və onlarla başqası özlərinin ən sevdiyi şeir və nəsr əsərlərini məhz Azərbaycan dilində yazmışlar.

Alman səyyahının dedikləri yuxarıdakı fikrin əsas səbəbini Y.Veydenbaum belə əsaslandırır “*Öyrənmək üçün sadə və əlverişli olması Azərbaycan dilini bütün Şərqi Zaqafqaziya üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir”.*

Azərbaycan dilinin Zaqafqaziyadakı rolunu M.Y.Lermontov və A.A.Bestuyev-Marlinski Fransız dilinin Avropadakı rolu ilə müqayisə etmişlər.

Erməni alimi Lazar Zaxaroviç Budaqov (1812–1878), 1840-cı ildə Tiflis şəhərinə gələrək Azərbaycan və fars dili müəllimi təyin edilmişdir. Azərbaycan dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra 28.XII.1844-cü ildə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində Azərbaycan dili müəllimi kimi işə qəbul edilmiş “*Сравнительный словарь тур-татарских наречий*” kimi iri həcmli dəyərli bir əsər yazmışdır. Burada o, bütün Qafqazda və İranda Azərbaycan ləhcəsi deyərək Azərbaycan dilinin geniş işlənmə miqyasını göstərmişdir.

Başqa bir erməni alimi Lazar Lazarev (1822–1884) əvvəlki adaşından daha irəli getmişdir. Belə ki, o, 1862-ci ildə “*M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının təhlili*” mövzusunda magistr dissertasiyası yazmışdır. O, Azərbaycan dili haqqında danışarkən öz sələflərini iki cəhətdən geridə qoymuş olurdu:

1) Azərbaycan dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi təkcə Zaqafqaziyada deyil bütün Asiyada yayıldığı,ı,

2) Fransız dili yalnız Avropada kubarların dili kimi yayılmışdısa, Azərbaycan dilinin bütün xalq kütlələrini əhatə etdiyini söyləyir. O, deyirdi: *“Azərbaycan-türk dili bütün Asiyada, Fransız dilinin Avropada işləndiyindən daha çox işlənir. Zira sonuncu Fransadan kənarında ali zümrə və orta təbəqənin az qismi danışdığı halda, Asiyada əhalinin bütün təbəqələri uşaqlıqdan türk dilində danışır. Eləcə də bu dilin köməylə bütün Asiyanı və Avropa türkiyəsinə gəzmək mümkündür”*.

Əgər Azərbaycan türk dilinin erməni dilinə, Azərbaycan folklorunun erməni folkloruna, adət-ənənəsinə, musiqi mədəniyyətinə, bir sözlə erməni milli mentallığına təsiri haqqında Azərbaycan alimlərinin və mütəfəkkirlərinin fikirlərinə istinad etsək, bu təbii görünər və o qədər də effektiv olmaz. Bunu ermənilərin özlərinin etirafı kimi vermək daha məqsədəuyğundur.

Bu barədə ən maraqlı fikirlər Xacatur Aboryana, N.Acaryana, K.R.Patakanyan, M.X.Abeqyan, A.Dağbaşyan, A.Qarıbyan, K.O.Arutuunyan və başqalarına məxsusdur.

Yeni erməni ədəbiyyatının və ədəbi dilinin banisi Xaçatur Abovyan (1808–1848) 1837–1843-cü illərdə Tiflis şəhərində müəllimlik edərkən azərbaycanlılarla sıx təmasda olmuş, sonra 1843–1848-ci illərdə İrəvanda işləyəndə Azərbaycan dilinin erməni dilinə bütün sahələrdə təsir etdiyini özü görmüş və etiraf etmişdir.

1841-ci ildə bütün erməni ədəbiyyatında ilk dünyəvi roman olan “*Ermənistan yaraları*” romanını yazmışdır. Hələ o Tiflisdə işləyəndə M.F.Axundov, A.Bakıxanovla və Mirzə Şəfi Vazehlə yaxınlıq etmiş, Azərbaycan-türk xislətinin xəbislikdən və eqoizmdən uzaq olduğunu görüb onlarla yaxın dost olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını folklorunu öyrənmişdi. Bu işdə M.F.Axundovun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

X.Abovyan “*Ermənistan yaraları*” romanında müxtəlif yerlərdə, müxtəlif məqamla bağlı olaraq Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri haqqında çoxlu fikirlər söyləmişdir. Onlardan bir neçəsinə baxaq:

–...öz səslənməsi, poetikliyi və ahəngdarlığı ilə qrammatik cəhətdən tatar (Azərbaycan, XIX əsrdə ruslar, həmçinin erməni və gürcülər Azərbaycan dilini Qafqaz tatarlarının dili deyə adlandırırdılar – **A.B.**) dili başqa dillər arasında ən yaxşısıdır” (“*Ermənistan yaraları*” romanı).

–Müasir erməni dilinin (XIX əsr üçün deyirdi – **A.B.**) qrammatikasına Azərbaycan dili o qədər güclü və intensiv sürətlə təsir göstərmişdir ki, bu dilin yalnız lüğət tərkibi deyil, həm də qrammatik quruluş sistemi köklü dəyişikliyə uğramışdır: “*Yeni və qədim erməni dilinin əsas fərqləri danışıq tərzində və sintaktik quruluşdadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən qədim erməni dili (qrabar) Avropa dillərinə (flektivliyi nəzərdə tutulur – A.B.) oxşayır, yeni erməni dili isə (aşxarabar) türk dilinə oxşayır*”. (1, 45).

X.Abovyan başqa bir münasibətlə belə söyləyir: “Bizim dil (erməni dili nəzərdə tutulur – **A.B.**) ən azı 50

faiz türk (Azərbaycan) sözlərindən ibarətdir (“Ermənistan yaraları”). Aşağıda verdiyimiz bu etiraflar, qənaətlər də X.Abovyanın mülahizələrindəndir: (Sitatlar Sərlan Həsənovun “Erməni dilində Azərbaycan-türk sözləri (XIII-XX əsrlər)” adlı əsərindən götürülmüşdür)

–Öz poetikliyi, səslənməsi və axıcılığı ilə tatar (Azərbaycan – **A.B.**) dili qrammatik nöqteyi-nəzərdən qalan bütün dillər içərisində yeganə dildir.

–Xalq (erməni xalqı – **A.B.**) çoxlu miqdarda türk (Azərbaycan) sözləri öyrənib və bu günədək onları işlədir.

–Türkcə (Azərbaycan dili – **A.B.**) bizim dilə (erməni dilinə – **A.B.**) o qədər daxil olub ki, bizdə (ermənilərdə) mahnılar, şeirlər, atalar sözləri türkcə (azərbaycanca) səslənir.

–Türk dili (Azərbaycan dili – **A.B.**) lənətə gəlsin (nifrət, amma etiraf), ancaq bu dil (Azərbaycan dili) Allahın xeyir-duasını alıb... bütün şadlıqlarda (şənliklərdə) və toy mərasimlərində biz türkcə (azərbaycanca) oxuyuruq.

–Türk (Azərbaycan) dili bizdə o qədər yayılmışdır ki, onu hətta qadınlar və uşaqlar başa düşürlər. Ona görə də xalq içərisindən çıxmış istedadlar arasında tatar (Azərbaycan) dilində şeirlər yaradılması və oxunması adi hala çevrilmişdir.

–Bizim xalq (erməni xalqı – **A.B.**) danışiq dilində nəinki azərbaycanca ancaq ayrı-ayrı sözləri, eləcə də bütöv cümlələri işlədirlər.

Tədqiqatçı S.Hüseynov X.Abovyanın dilimizə belə münasibətinin təqdir edərək yazır: *“Erməni ədəbiyyatı tarixində Abovyan ilk müəlliflərdəndir ki, Azərbaycan folklorunu qiymətləndirmiş və erməni ədəbiyyatından istifadə edərək kütləviləşdirmişdir. O öz əsərlərində olduqca çoxsaylı Azərbaycan xalq məsəlləri və atalar sözündən istifadə etmişdir”*.

Müəllifin baş əsəri olan “Ermənistanın yaraları” tarixi romanında çoxlu belə nümunələrə rast gəlmək olar. Onlardan bir neçəsini olduğu kimi misal gətirə bilərik: *“Yoldan çıxanın qyozu çıxar” (Yoldan çıxanın gözü çıxar), “Pir olsan, pir canımsan, canım”, “Keşiş, bela iş” (Keşişdən belə iş), “Bir qyoranda yoldaş, iki qyoranda ğardaş” (Bir görəndə yoldaş, iki görəndə qardaş), “Bilana bir bilmayana bin” (Bilənə bir, bilməyənə min), “Kef sanın, kyand kyoxvanın” (Kef sənin, kənd koxanın).*

X.Abovyan Azərbaycan bayatılarını sevmiş, onu bir nümunəvi xalq yaradıcılıq janrı kimi xalqa təqdim etmişdir. “Boş vaxtın əyləncələri” adlı məcmuəsinə yazdığı müqəddimədə o belə yazırdı: *“Bayatıları o məqsədlə yazmışam ki, məclisdə, çörək üstə, türklərin dediyi belə şirin kəlamları qoy ermənilər də ermənisayağı işlətsin ki, az-çox dilləri şirinlənsin. Heç*

nə dili o qədər şirinləşdirmir, nə qədər ki mahnı və şeir şirinləşdirir”.

İnsan təfəkkürünə bədii sözün təsiredici qüvvəsini Abovyan çox gözəl başa düşürdü və bununla bağlı yazırdı: *“Kim bilmir ki, insan qəlbi qəmlə dolanda ona nə qılinc, nə dərman, nə də yuxu o qədər kar etməz (kar), necə ki söz və nitq, illaki (illahi kitabda) mahnı və bayatı (bayatı)”.*

Abovyan Azərbaycan bayatılarına o qədər məftun olmuşdur ki, onları *“heç bir şey ilə müqayisə olunmayan bir ilahi varlıq adlandırmışdır”.* (Sitatlar Sərhan Həsənovun “Erməni dilində Azərbaycan-türk sözləri (XIII–XX əsrlər)” adlı əsərindən götürülmüşdür)

X.Abovyanın “Ermənistan yaraları” romanında Azərbaycan folkloruna aşıq sənətinə o qədər vurulmuş və aludə olmuşdu ki, özü də aşıq olub Aşıq Kərəmin, Aşıq Qəribin mahnılarını oxumaq istəyir.

“Ermənistan yaraları” tarixi romanının girişində Abovyan belə yazırdı: *“...dəfələrlə qonaq gedəndə və ya şəhərdən keçəndə (İrəvanı nəzərdə tutur – A.B.) fikrini toplayıb, bilmək istəyirdim ki, camaat danışıqda, kef eləyəndə, nədən çox həzz alırdı. Çox vaxt göürdüm ki, meydanda, küçədə bir kor aşığa onlar elə hayıl-mayıl olmuş qulaq asırdılar, pul verirdilər. Məclis və toylar da sazandarsız olmazdı, onda boğazdan heç çörək də keçməzdi. Aşıq türkcə çalıb oxuyurdu, bir çoxları onun bəlkə də heç bir sözünü başa düşmürdülər, lakin onu görən, eşidən ruhu sanki cənnətə gedib-qayırdı.*

Çox götür-qoy edəndən sonra özüm-özümə dedim - gəl sən öz dəftər kitabını, yazı-pozunu kənara qoy, sən də bir aşıq ol, nə olar, olar, xançalının qaşu düşməz ki, zər vərəqin itməz ki?”

X.Abovyan nəinki Azərbaycan danışıq dilini yaxşı bilmiş və bu dildə əsərlər yazı bilmişdir. Hətta Azərbaycan dilinin paremioloji sisteminə dərinləndən bələd olmuşdur. Böyük, dərin və geniş mənalı bir fikri qovuşuq tipli mürəkkəb cümlə şəklində, yalnız Azərbaycan atalar sözləri və zərbi-məsəllər vasitəsilə ifadə etmişdir. Məsələn, *“Hey gidi zaman, kim görmüş və eşitmişdir əvvəllər (avalı sfta) belə şey, qurdla quzu bir yerdə olurdu, indi isə inəyi qaldırırlar ki, bəlkə altında buzov var (yarab). Ölmüş atın nalını (nal) çəkirlər. Dərdini (dard) kimə deyəsən”*. Bu hissədə də aşağıdakı sözlərdən istifadə olunmuşdur - *əvvəl, sfta (avalı sfta), ya rəbbi (yarab), nal, dərd (dard)*.

Azərbaycan türkcəsinin erməni dilinə təsiri təsadüfi deyil. Tarixən Qərbi Azərbaycanda türk və türkcülük hakim olmuşdur. Bunu sübut etmək üçün tarixi faktlara müraciət etmək olar. Əvvəlki əsrlər bir yana dursun Rusiya ilə İran Azərbaycanı 2-yə böləndə İrəvanda təqribən 10 min əhali yaşayırdı onun 7 mini Azərbaycan türkü idi. Rusiya imperiyasında ilk dəfə siyahıya alma 1897-ci ildə keçirilmişdir. Onda bu diyarda 313178 nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdır. 1441-ci ildən 1828-ci ilə (Rusiyanın Azərbaycanı İranla öz aralarında bölüşdürən günə Türkmənçay Müşahidəsinə) qədər – 387 il İrəvan xanları Azərbaycan türkləri olmuşlar.

Erməni kahini Noranhes Şahxatununun tərtib etdiyi İrəvan xanlarının ardıcıl Şəcərəsini Ermənistan ensiklopediyasında vermişdir. **(III cild, səh.571)**

İrəvan xanlarının tarixi Şəcərəsi
aşağıdakı kimidir.

1. Əmir Səd – XIV yüzilin axırı – 1410-cu ilə qədər

2. Pir Hüseyin (Əmir Sədin oğlu) – 1410-cu ildən

3. Pir Yaqub (Pir Hüseyinin oğlu) – 1420-ci il

4. Əbdül (Pir Hüseyinin oğlu) – 1430-cu illərdə

5. Yaqub bəy – Cahən şahın əmri ilə 1440-cı ildən

6. Həsən Əli Qaraqoyunlu – 1460-cı illərdən

7. Həsən bəy Bayandurun nəvəsi – 1475-ci ildən

8. Rəvanqulu xan – 1501-ci ildən

9. Div Sultan Rumlu – 1515-ci ildən

10. Bədir xan Ustaclı – 1538-ci ildən

11. Hüseyin xan Sultan – 1550-ci ilədək

12. Şahqulu Sultan Ustaclı – 1550-1575

13. Lələ paşa (Sultan Murad dövrü) – 1577
14. Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı (Xudavənd şah dövrü) – 1576-1583
15. Fərhad paşa (Sultan Murad dövrü) – 1583
16. Məhəmməd Şərif paşa – 1604-cü ilədək
17. Əmirquna xan qacar (Şah Abbas dövrü) – 1605-1625
18. Təhməzqulu (Əmirqunanın oğlu) – 1635
19. Murtuza paşa – 1635
20. Kəlbəli xan – 1636-1639
21. Məhəmməd xan “Çağata Götük” – 1639-1648
22. Xosrov xan – 1648-1652
23. Məhəmmədqulu xan (Lələ bəyin oğlu) – 1652-1656
24. Nəcəfqulu xan – 1656-1663
25. Abbasqulu xan (Əmirqunanın oğlu) – 1663-1666
26. Səfiqulu xan – 1666-1674

27. Sarıxan bəy (2 il əvəz edir) – 1674-1675
28. Səfiqulu xan (Təbrizli Rüstəm xanın oğlu) – 1675-1679
29. Zal xan – 1679-1688
30. Murtuzaqulu (Naxçıvanlı Məmmədrza xanın oğlu) – 1688-1691
31. Məmmədqulu xan – 1691-1694
32. Zöhrab xan – 1691
33. Fərzəli xan (Əmirquna xanın nəvəsi, Sultan Əhməd dövrü) – 1694-1700
34. Zöhrab xan – 1700-1705
35. Əbdül Məhəmməd xan – 1705-1709
36. Mehrəli xan – 1709-1719
37. Allahqulu xan – 1719-1725
38. Rəcəb paşa – 1725-1728
39. İbrahim və Mustafa paşalar – 1728-1734
40. Əli paşa – 1734

41. Hacı Hüseyn paşa (Əli paşanın müavini) – 1734
42. Məmmədqulu xan – 1735-1736
43. Pirməhəmməd xan – 1736-cı ildən
44. Xəlil xan – 1752-1755
45. Həsənəli xan Qacar – 1755-1762
46. Hüseynəli xan (Həsən xanın qardaşı) – 1762-1783
47. Qulaməli xan (Hüseynəli xanın oğlu) – 1783-1784
48. Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı) – 1784-1805
49. Mehdiqulu xan – 1805-1806
50. Məhəmməd xan Marağalı – 1806-1807
51. Hüseyn xan Qacar qardaşı Həsən xanla – 1807-1827

Qərbi Azərbaycanda dil və dilçilik məsələləri *(50-ci illərə qədər)*

Şərqi başqa bölgələri kimi, Qərbi Azərbaycanda da elm şəriətlə paralel şəkildə öyrədilirdi. XI əsr görkəmli alim, ictimai xadim Nizam-əl Mülkün (1019–1092) müxtəlif şəhərlərdə açdığı nizamiyyə mədrəsələrindən tutmuş, Azərbaycanın, demək olar ki, bütün böyük şəhərlərində yaranmış məhəllə məscidlərinə qədər bütün elmi qurumlarda şəriət, fiqh, xəttatlıq, nücum və s. kimi elmlərlə yanaşı, ərəb və fars dilləri də öyrədilirdi. XI əsrdə İranda və Azərbaycanda ərəb nüfuzu zəiflədiyi üçün onun yerini fars dili tutdu. Bundan sonra azərbaycanlı tələbə və şagirdlərə ərəb və fars dillərini bilmədikləri üçün türk (azərbaycan) dili də öyrədilirdi “Qurani-Kərim” ayələrinin düzgün başa düşülməsi üçün onların linqvistik təhlili verilməli idi. Tələbatdan doğan belə linqvistik təhlil istər-istəməz türk dilinin fonetik-leksik və qrammatik qaydaları ilə müqayisəli edilməli idi. Bu halı sistemli şəkildə olmasa da, dilimizin tədrisi və tədqiqi işinin başlanğıcı hesab etmək mümkündür. Dini təhsilə maraq əhali arasında o dərəcədə yüksəlmişdi ki, azərbaycanın hər bir böyük kəndində mollaxanalar açılmışdı. 3 ya 5 nəfər olsun molla uşaqlara “Quran” oxutmaqla yanaşı dil məsələlərini də öyrədirdi. Bu iş Rusiyanın Azərbaycan və bütün Zaqafqaziyanı işğal etməsinə qədər davam etdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq hadisələrin gedişi Azərbaycan xalqının, onun dilinin və Vətəninə əksinə getməyə başladı.

Bir neçə kəlmə ovaxtkı tarixi şərait haqqında

Məlumdur ki, I Pyoturdan başlanan ermənipərəst siyasət bizim xalqımızın, bütövlükdə Kiçik Asiya və Zaqafqaziya müsəlmanlarının əleyhinə idi. Ermənilər özləri də xahiş edirdi ki, Rusiya böyük xristian ölkəsi kimi, bu regionda iştirak etsin və məzlum xristianların xilaskarı olsun. Buna görə də 1729-cu ilin iyul ayının 26-da rusların Bakını işğal etməsi ilə Rusiyanın Zaqafqaziya işğalı başladı. Bakı kimi İrəvan şəhəri də strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu səbəbdən də bu müsəlman-türk şəhəri uğrunda çoxlu mübarizə getmişdi. Belə ki, İrəvan şəhəri 1501-ci ildə Şah İsmayıl, 1514-cü ildə Sultan Səlim, 1534-cü ildə Sultan Süleyman, bir az sonra İrəvan yenə İranın təhtinə keçdi, 1555-ci ildə Sultan Səlim yenidən yürüş edərək İrəvanı tutdu və İranla müqavilə imzaladı. 1579-cu ildə Mustafa Paşa yenidən İrəvanı işğal etdi. Bundan 3 il sonra Fərhad Paşa qalasını tikdirdi. 1639-cu ilə qədər İrəvan türkiyənin himayəsi altında qaldı. 1722-ci ildə İran İrəvana qarşı öz iştahasını susdura bilmədi. 1724-cü ildə İrəvan xanı Mehrəli xan türk ordularına qarşı şəhəri qəhrəmanlıqla müdafiə edirdi. Yalnız Həsən Qocəli kimi bacarıqlı sərkərdələr şəhəri bir neçə gün mühasirədə saxladıqdan sonra iyunun 7-də işğal edə bildilər. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılar İrəvan şəhərini 418 il (1410-1828) idarə etmişlər. Kim bilir, bəlkə Paskeviçin ordusu erməni birləşmələri ilə birlikdə 1828-ci ildə İrəvanı işğal

etməsəydi indiyə qədər bu qədim türk şəhəri onu qoruyanların əlində olardı. İrəvan tarixindən, mədəni inkişafından danışıqda mütləq İrəvan xanlığı haqqında da danışmaq lazım gəlir. İrəvan xanlığı Əmirquna xan tərəfindən 1604-cü ildə yaradılmış varislik üzrə 1828-ci ilə qədər azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunmuşdur. (217, 7)

Xanlıqlar dövründə İrəvan bir qədər dirçəlmişdi. İrəvan xanları içərisində Hüseynəli xan özünün müsbət keyfiyyətləri ilə daha çox diqqəti çəkir. Hüseynəli xanın hakimiyyəti haqqında, ümumiyyətlə İrəvan xanlığı haqqında ASE-də kommunist mövqeli məqalə verilmişdir (6, s.79).

Burada Hüseynəli xanın müsbət keyfiyyəti haqqında danışılmır, çünki o, kommunist yox, xan olmuşdur. Bundan əlavə xanın hakimiyyət illəri də 1764–1783 göstərilir. Halbuki, Hüseynəli xan İrəvanı 19 il deyil, 21 il (1762–1783) idarə etmişdir. Hüseynəli xan çox dindar, maarifpərvər, ədalətli xan olmuşdur. İndi də İrəvanın mərkəzində əzəmətlə duran öz gözəlliyi ilə hamını valeh edən Göy məscidi Hüseynəli xan tikdirmişdir. Nankor ermənilər bu məscidi fars məscidi kimi təqdim edir, güya həmin dini-tarixi abidənin azərbaycanlılarla heç bir əlaqəsi olmadığını sübut etmək istəyirlər. Məscid Təbriz memarlıq üslubunda tikilmişdir. Onun bəzəkləri, naxışları Təbrizdən dəvət edilmiş azərbaycanlı sənətkarlara məxsusdur. Bütün mənbələrin təsdiq etdiyinə görə İrəvanda mövcud olmuş 9 məscidin ən məşhuru Göy məsciddir. Hamı təsdiq edir ki, Göy məscid 1666-cı ildə tikilmişdir. (13, 654; 17, 14)

Görünür, məscidin bünövrəsinə ilk daşı atmış və onun bütün xərcini çəkmiş Hüseynəli həmin günlərdə xan deyilmiş, çünki onun atası Həsənəli xan 1756-62-ci illərdə İrəvanın xanı olmuşdur. Hər halda İrəvanda məşhur Göy məscid Hüseynəli xanın himayəsi altında tikilmişdir. Bu dövrdə ruhanilik həm elm, həm mədəniyyət, həm də siyasi sahədə aparıcı rol oynayırdı.

İrəvan xanlığının süqutu ilə İrəvanda Azərbaycançılığın məğlubiyyətə doğru ilk tarixi başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığı dövründə şəhərdə olan çoxlu məscidlərdə dil məsələləri yalnız “Qurani-Kərimi” oxumaq və anlamaq problemlərinə yardımçı vəziyyətdə idi. Bunula belə ruhanilik bütün sahələrdə aparıcı rol oynayırdı. Çünki əhalisinin 20% azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan və Qərbi Azərbaycanda islam dinin aparıcı idi. Çar Rusiyası bundan maksimum şəkildə yararlanmaq istəyirdi. Rus çarı I Nikolay xristian və müsəlman icmaları üçün güya şərait yaratmaq məqsədilə 1928-ci ildə təşkil edilmiş “Erməni vilayəti”ndə xristianlığı gücləndirmək üçün “Kilsə nizamnaməsini” təsdiq etdi. Əslində Çarizmin məqsədi, xristian provoslav etiqadı ziyası ilə əhalinin zəhnini işıqlandırmaq və islamizm xərabələri üzərində həyat yaradan xaçı qaldırmaq idi. (6, 104)

Amma rus çarizminə və erməni millətçilərinə bu ideyanı həyata keçirmək yolunda böyük maneə vardı. O da İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sayca çox az olması idi. Buna görə də hər iki ideoloq üçün qarşıda bir vacib məsələ dururdu: Xaricdə yaşayan erməniləri buraya köçürmək! Bu işdə ilk addım İrəvan qalasının alınmasında rusların sağ əli kimi çıxış edən

erməni polkovniki Lazarev atdı. Dilçilik məsələsi ilə əlaqəsi az olsa da, bu problemin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir neçə kəlmə demək istərdik. Rus ordusu 1828-ci ilin martında Cənubi Azərbaycana daxil olduqda özünü çox sərbəst və qalib aparırdı. Bu sərbəstliyə hamıdan çox sevinən erməni polkovniki Lazarev idi. Onun 1828-ci il martın 30-da Urmiya şəhərində ermənilərə müraciətlə küçələrə yayırdırılmış müraciətində deyilirdi: *“Xristianlar... Mənim üzərimə qoyulmuş vəzifədən istifadə edərək bildirirəm ki, böyük qəlbli Monarx (Çar – A.B.) onun dövlətinə köçmək istəyənlərə sakit və xoşbəxt sığınacaq vəd edir. İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda siz haranı seçsəniz, firavanlıq tapacaq, çoxlu münbit çörək verən torpaq alacaq, 6 il vergidən azad olacaqsınız. Ermənilər, siz Rusiyada özünüzə qarşı hörmət görəcək, bərabərlik hiss edəcək, bütün qüvvə və kədərlərinizi unudacaqsınız. Orada siz özünüzə yeni vətən-xristianların məskun olduğu bir məkan tapacaqsınız... siz az bir zamanda azca şey itirərək, hər şeyi və həmişəlik tapacaqsınız”*. (22, 107-111)

Az müddətdə Lazarev Təbriz, Marağa, Xoy, Salmas və başqa şəhərlərə gələrək bütün erməniləri İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürmək üçün onları təşviq edir. Tezliklə 5000 ailə Araz sahilinə gəlib pul yardımı alıb həmin yerlərə köçdü. 1500 ailə isə növbə gözləyirdi. Bu iş bütün XIX əsr boyu davam etdi. XX əsrdə ermənilər Qərbi Azərbaycanı erməniləşdirmək üçün 3 böyük hamı tapdılar. Lenin-Stalin-Qorbaçov. Leninin köməkliyi ilə erməni daşnaqları: Şaumyan, Lalayan, Andronik, Nide,

Ameryan bolşevizm buyruğu altında Azərbaycan xalqına qarşı genosid həyata keçirdilər. 100 minlərlə azərbaycanlı məhv edildi. Stalin Mikoyanın köməkliyi ilə xaricdən 100 mindən çox ermənini Qərbi Azərbaycana, 150 min azərbaycanlıni isə əzəli dədə-baba yurdundan köçürdü. Qorbaçov isə daşnaqların edə bilmədiyini etdi, 200 min azərbaycanlıni didərgin salaraq Ermənistanı birmillətli respublika etdi. Bu cümlələri yazmaqda iki məqsəd izlədik:

a) Erməni məkrinin tarixi haqqında daha bir məlumatı təzələmək,

b) Azərbaycanlıların doğma yurdunda azsaylı xalqa çevrilməsini, beləliklə onun dilinin işlənmə dairəsinin daralma prosesini göstərmək.

Yenə yuxarıda toxunduğumuz məsələyə qayıdaq Çar hökuməti dini icmalardan öz xeyrinə istifadə etmək istəyirdi. Çünki dini icmalar daha mütəşəkkil təşkilat idi. Xristianların belə mütəşəkkilliyi çoxdan olduğu halda, azərbaycanlıların-müsəlmanların belə mütəşəkkil təşkilatı yox idi. Ona görə də çar hökuməti Zaqafqaziya üzrə müsəlman icmaları yaratmağa başladı. Yeri gələndə müsəlmanı qarşı-qarşıya qoymaq üçün onları iki hissəyə böldü. Şiələrin dini icmasının rəhbəri Şeyxülislam, sünnilərin dini icma rəhbəri Müfti adlanırdı. Dini işlər üzrə onlara çox geniş hüquq verilirdi. Belə ki, müxtəlif şəhərlərdə böyük məscidlər açmaq, mollaları imtahan etmək, şəriət, islam hüququ dil dərsləri üzrə dərslər demək hüququnu onlar verirdi. Məscidlərin nəzdində indiki

VVAQ-ın vəzifələrini yerinə yetirən qurum da olurdu. Amma hər bir dini icmanın rəhbəri vəzifəyə təyin olunanda imperatora sədaqət andı içməli idilər. Bundan əlavə, dini icma rəhbərlərini ali təhsil almaq üçün adamları yalnız Rusiyanın konsulu olan şəhərlərə göndərə bilərdilər. Dediymiz kimi Böyük Came məscidləri, habelə məhəllə məscidləri dini təlim keçməklə yanaşı, ərəb, fars, rus, türk dillərini öyrədir, habelə hər bir böyük mərasimdə yer üzündəki hökmdar-imperator üçün dualar etməli idilər.

Keçən əsrin birinci rübündə İrəvanda mövcud oldn 9 məscidin hamısı yuxarıda dediyimiz üsulla işləyirdi. Məscidin nüfuzu orada işləyən axundun və ya mollanın savadından asılı idi. Ona görə də məscidlər Təbrizdən, Tehrandan və başqa şəhərlərdən böyük alimləri dəvət edirdilər. Belə alimlərdən biri də XIX əsrin birinci yarısında Təbrizdən dəvət edilmiş Hacı Əbdul Kərim İrəvani Təbrizi idi. Hacı Əbdul Kərim İrəvani Təbrizi o dövrdə alimlərin ən öndə gedəni idi. M.Tərbiyə (16) H.Ə.K.İrəvanini *“Molabaşı və Azərbaycanın füzəla və üləmalarından biri adlandırır”*. H.Əbdul Kərim İrəvani Təbrizi bu əsəri 1846-cı ildə çap etdirmişdir. Əsər 58 səhifədən ibarət olub M.Füzuli adına RƏİ-də saxlanılır. Bu əsər *“Qəvaide sərfe nəhvə zəbani farsı”* (fars dilinin sərf və nəhv qaydaları) adlansa da. Burada ümumi dilçilik məsələlərinə də toxunur. Əsərdə aşağıdakı problemlər əhatə olunur:

1. Dilin mahiyyəti.

2. Dilin mənşəyi.

3. İran dillərinin tipoloji təsnifi.
4. Terminologiya.
5. Nitq, söz, məfhum, cümlə.
6. Üslubiyyat.
7. Nitq hissələrinin təsnifi.
8. Morfologiya.
9. Fonetika.
10. Leksika (qismən). (7)

Görünür Hacı Əbdul Kərim Abbasqulu Ağa Bakixanovun “Qanunu-Qüdsi”sindən xəbərsiz olmuşdur. Çünki bu iki əsər arasında oxşar cəhətlər çoxdur.

Dinə maraq, elmə maraq, dilə maraq XIX əsrdə durmadan artmaqda idi. Ona görə də Qərbi Aqzərbaycanın bütün bölgələrində sünni və şiə məscidləri, məktəbləri açılır, burada başqa fənlərlə yanaşı, dil dərsləri də keçilirdi.

Vəfa Quliyeva göstərir ki,

–1875-ci ildə Zəngəzur qəzasında 491 müsəlman-şiə məscidi, 21 məktəb var idi (burada 40 şagird, bir il sonra 59 şagird oxuyurdu).

–Eçmiədzin qəzasında 5 məscid açılmış, bu məscidlər 264 tüstünü əhatə edirdi ki, bu tüstülərdən təkcə 4-də 750 azərbaycanlı yaşayırdı.

–İrəvan qəzasında (şəhər bura daxil deyil) məsciddə bir neçə kənd – 29 tüstü, 212 nəfər azərbaycanlı birləşirdi.

–Gümrü qəzasında 1923-ci ildə açılmış məsciddə (2 kənddə) 47 tüstü, 411 azərbaycanlı əhatə olunurdu.

–Şərur-Dərələyəz qəzasında 1880-ci ildə açılmış Caraclı və Şoral kəndlərindən 41 tüstü. Sürməli də isə 89 tüstü əhatə olunmuşdu.

–Zəngəzur qəzasında Molla Hüseynəli Molla Mühəmməd oğlu öz evində kənd uşaqlarına savad öyrədirdi. Bunlardan 5-i türk (azərbaycan) və fars dillərinin öyrənir, 3-ü isə quran dərsi keçirdi.

–Zəngəzur qəzasında 1979-cu ildə artıq dinin məktəblərin sayı 6-ya çatmışdı. Hər məktəbə bir müəllim düşürdü. Bu məktəblərdə 92 nəfər şagird oxuyurdu. Əlbəttə 32720 nəfər əhali üçün 6 məktəb az idi.

–İrəvanda 9 böyük məscid var idi. Burada 10 vəzifəli (maaşlı), 28 vəzifəsiz molla işləyirdi. Məscidlərin illik gəliri 3965 manat idi.

Dindarlıq möhkəm olan yerlərdə dinə maraq olduğu kimi, məscidlərin də sayı çox idi. O vaxtlar İrəvan

quberniyasına daxil olan Naxçıvan şəhərində 6 məscid var idi. Bu məscidlərdə 9 vəzifəli, 20 vəzifəsiz molla çalışırdı.

Ordubad da isə 75 məscid və məhəllə məscidi vaf idi. Burada 16 vəzifəli, 12 vəzifəsiz molla dərs deyirdi. Məscidlərin gəliri 557 manat idi. Mənbələrin göstərdiyi kimi Ordubadın Dəstə, Vənənd, Xanafa, Düylün, Vələver kəndlərində də məscidlər olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, yalnız Dəstə və Vənənd kəndlərində məscid olmuşdur, qalan kəndlərdə məhəllə hücrələri fəaliyyət göstərmişdir. Dırnıs kəndində o vaxtlar böyük və kiçik məscid adı ilə 2 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Amma mənbələr bu haqqda məlumat vermir.

İrəvanda Azərbaycan dilinin tədrisindən danışanda Mirzə Abbas Məhəmməd oğlu Məhəmmədzadənin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xalq arasında Fars Abbas kimi tanınan bu insan dövrünün ən qabaqcıl ziyalılarından biri kimi, fars, rus, Azərbaycan dillərini mükəmməl bilmiş, bu dilləri tədris etmişdir. Uzun müddət İrəvan gimnaziyasında dərs demiş olan Fars Abbasın adı bütün mahalda məşhur idi. Hər kim övladına fars, rus və Azərbaycan dilini öyrədən axtarsa Fars Abbasın adını verərdilər. Hətta görkəmli alim Əziz Şərifə də fars dilini həmin fars Abbas öyrətmişdi. (13, 582)

“Ruslar üçün fars dilini müstəqil öyrənmək”
(*Самоучитель фарсидского языка для русских*)
dərsliyini də o yaratmışdır. İrəvanda daşnaklar hakimiyyətə gələndə 1918-ci ildə Təbrizə getmiş, bir il sonra orada vəfat etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan və Gürcüstanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Çar hökumətini maraqlandıran ilk növbədə bu ölkələrdə rus dilini yaymaq idi. Buna görə də ilk əvvəl rus məktəbləri açılırdı. Burada yuxarı təbəqənin övladları oxuyurdu. İrəvanda açılan rus məktəbində azərbaycanlılar da oxuyurdu. 1832-ci ildə açılmış olan İrəvan rus məktəbində həftədə 29 saat Azərbaycan dili tədris edilirdi. 1880-cı ildə Ulxanlıda, iki il sonra İrəvanda rus-tatar məktəbi açıldı. Qori müəllimlər seminariyasını bitirib İrəvan gimnaziyasında dərs deyən, ana dilinin yorulmaz təbliğatçısı, ədəbiyyatımızın zəhmətkeş tədqiqatçısı, İrəvan Azərbaycan teatrının banilərindən biri Fridun bəy Köçərli bu prosesi sevinclə qarşılayıb Bakıya göndərdiyi məqalədə yazırdı: *“Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da, insanlıq, elm, tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da saur mədəni millətlərin ətfalı təkintəzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirdilər”*. (**“Kəşkül” qəzeti №101, 20 aprel 1890**)

Firudun bəy Köçərli İrəvan gimnaziyasında işlədiyi on il ərzində ana dilinin tədrisi ilə kifayətlənməyib *“Təlimi-lisani-türki”* adlı elmi əsəri də yazmışdır. Burada Azərbaycan dilinin mühüm məsələlərindən bəhs edilir. Öz elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə diqqəti çəkən F.Köçərli bir sıra rütbələr və orden almışdı. Artıq onun

adı bütün Zaqafqaziyada məşhur idi. Buna görə də onu 1894-cü ildə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinə dil və ədəbiyyat müəllimi kimi dəvət etmişlər.

Bu proses indi Ermənistan adlanan diyarın şəhərlərində, habelə kəndlərində də davam etdirilirdi. Dünyəvi məktəblərin açılması mədrəsələrdə ruhani təhsil alanların azalmasına səbəb oldu.

1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin açılması İrəvanda da əks-səda doğurdu. Buna görə də İrəvanda da gimnaziya açılması üçün mütərəqqi ziyalılar çalışmaya başladılar. Bu səylər 1881-ci ilin 31 martında öz nəticəsini verdi. Burada Azərbaycan dilində azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Gimnaziyadan 8 ay sonra İrəvanda müəllimlər seminariyası da fəaliyyətə başladı. Bu seminariyanı bitirənlər həm İrəvanda, həm də əyalətlərdə azərbaycan dilini tədris edirdilər. İrəvanda ən məşhur və milli məktəb millət və maarifsevər azərbaycan ziyalılarının maddi dəstəyi və ciddi səyi nəticəsində açılmış təxminən 90 il fəaliyyət göstərən Haşimbəy məktəbi idi. Əliquluxan İrəvanskinin təşəbbüsü ilə çox çətinliklə açılan məktəbə artıq özünü bütün İrəvanın ən məşhur müəllimi kimi təsdiq etmiş Haşimbəy Nərimanbəyov müdir təyin olundu. O, 19 il bu məktəbin yaşaması, inkişaf etməsi, millətinin savadlanması üçün canı-dildən çalışmışdır. Sovet dövründə məktəbə Məşədi Əzizbəyovun adı verilsə də, heç kəs onu belə adlandırmadı. Sonuncu azərbaycanlı İrəvanı tərk edəndə yenə də ona Haşimbəy məktəbi dedilər. Göy məscidin böyük xidmətlərindən biri də bu idi. Ermənistanda Azərbaycan

məktəblərinin tarixi yüksələn xətlə olmamışdır. Belə ki, müxtəlif illərdə Nərimanov adına Azərbaycan kənd təsərrüfatı texnikumu, pedaqoji texnikum, pedaqoji institut nəzdində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültələri olmuşdur. Amma onların başına müxtəlif yollarla müxtəlif müsibətlər açib axırda bağlamış, ya da köçürmüşlər. Ermənistanda 5000-nə qədər müəllim olmuşdur. Bunlar hansı fənni tədris etməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan dilinin Azərbaycan təfəkkürünün təbliği ilə məşğul olmuşlar.

Məlumdur ki, dilin cilalanması, öz ədəbi səviyyəsinin olması, nəhayət ədəbi dilin formalaşması prosesində teatrın da böyük əhəmiyyəti vardır. İrəvanda dünyəvi məktəblərin açılması ilə eyni vaxtda 1882-ci ildə də Azərbaycan dram teatrı açılmışdır. Bu teatr əsil peşəkar teatr səviyyəsində deyildi. Doğrudur, F.Köçərlinin, Yunis Nurinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, sonralar Əli Zeynalov, Baxşı Qələndərlinin, Əl şah Sabahlının və onlarla Azərbaycan ziyalısının ciddi səyi nəticəsində İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı yüksək sənətkarlıq məktəbinə çevrilərək fasilələrlə təxminən bir əsr fəaliyyət göstərmişdir. (14, 8)

Teatrın Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ümumən, Azərbaycançılığın inkişafındakı böyük əhəmiyyətini başa düşən ermənilər bu sənət ocağının işinə hər vasitə ilə mane olurdular: ona daimi bina vermirdilər. Sundukyan tetarında həftədə bir gün Azərbaycan bölməsi çıxış etməli idi-onu vermirdilər, aktyorlar maddi çətinliyə dözə bilmirdilər, dekorasiya yox idi və s. Bununla belə millət və mədəniyyət sevərlər Bakıdakı və Naxçıvandakı həmkarlarının köməyi ilə Azərbaycançılıq ideyalarını

yayan bu sənət ocağını yaşada bildi. Bir müddət (1918–1921) daşnakların gəlişi, 1948-1967-ci illərdə millətçiliyin güclənməsi teatrın işini dayandırmasına səbəb olsa da növbədə dilimizin tətbiqi sahəsində bu sənət ocağı çox iş görə bildi. Dilin inkişafına teatrın nə kimi yardımını ola bilər?

1. Dram əsərləri sırf ədəbi dildə yazılır. Personajın xarakterini və yerli koloriti nəzərə almasaq səhnədə ədəbi dil normalarının pozulmasına yol verilmir. Tamaşaçı aktyordan eşitdiyini dil norması kimi qəbul edir. Beləliklə, hər bir tamaşaçı öz nitqini müəyyən qəlibə salmağı öyrənir.

2. Rejissorlar aktyorun nitqindəki sarpmaları-dialektizmləri, varvarizmləri, vulqarizmləri təshih edir. Belə ki, F.Köçərli və C.Məmmədquluzadə kimi ana dilinin qorunması və saflığı uğrunda ömrü boyu vuruşan ziyalılar heç vaxt ana dilinin korlanmasına yol verməzdilər. İrəvan Azərbaycan dram teatrının xoşbəxtliyi bir də bunda idi ki, ana dilinə münasibət haqqında ilkin dərsləri məhz bu iki böyük simadan almışdı.

3. Səhnədə aktyor və rejissor əməyinin bəhrəsi olan nitq emosionallığı, düzgünlüyü, təsirliliyi ana dilimizin gözəlliyini üzə çıxarıb onu sevdirdi.

4. Azərbaycan dilinin rəvanlığı, gözəlliyi, ideal tələffüzü, prosodik zənginliyi bu dili Zaqafqaziyada yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hamıya sevdirmişdi. Buna

görə də ermənilərin özləri Azərbaycan dilindən məişətdə istifadə edir, hətta teatrın səhnəsində bu dildə rol oynayırdılar. Rejissor təshihə nəticəsində erməni aktyorları da Azərbaycan dilində aksentsiz danışdı. Buna görə də teatrın tamaşaçıları arasında ermənilər də çox olurdu.

Qədim oğuz yurdu olan, indi Ermənistan adlanan diyarda Azərbaycan dilinin inkişafına, normalaşmasına kömək edən amillərdən biri də mətbuat idi. Bunu dərk edən Azərbaycan ziyalıları dövrü mətbuatın (qəzet, jurnal) çapı işinin çox çətin olduğunu nəzərə alaraq ana dilində kitab çap etməyi üstün tutdular. İrəvanda ərəb əlifbasında sūfilər olmadığına görə bir sıra ziyalılar kitablarını başqa müsəlman şəhərlərində çap edib İrəvana gətirərdilər. Belə ki, 1883-cü ildə Mirzəəğa Əli Həkimi İrəvani “*Divan*” adlı əsərini Təbrizdə (əsərin adı “*Ləli divanı*” yenə Təbrizdə) daşbasması üsulu ilə çap etdirmişdi.

Böyük alim və maarifpərvər Firidun bəy Köçərli rus dilindən tərcümə etdiyi “*Təlimati Sokrat*” əsərini 1891-ci ildə Baxçasarayda İsmayıl bəy Qaspiralının köməyi ilə “*Tərcüman*” mətbəsinə, 1896-cı ildə yenə rus dilindən tərcümə etdiyi “*Üç xurma ağacı*” və “*Sən niyə yatmısan, ay kişi*” kimi əsərləri Şuşada çap etdirərək İrəvana gətirmişdi. Bu iş özü də çətin idi. İrəvanda ərəb əlifbası əsasında şriflər tapıb düzəltmək həddindən çox zəhmət, pul və səy tələb edirdi. Buna baxmayaraq qeyrətli Azərbaycan ziyalılarından biri İrəvan ruhani-islamiyyə məktəbində Azərbaycan dilindən dərs deyən Məhəmməd Vəli Qəmərli ilk dəfə olaraq özünün və yaxınlarının topladığı “*Azərbaycan atalar sözü*” kitabını

1899-cu ildə Edison mətbəsinə çap etdirdi. Bu kitabın dövrü üçün böyük əhəmiyyətdən danışmağa ehtiyac yoxdur. Bundan bir il sonra həmin mətbəədə 3 kitab çap olunmuşdu. Amma bu o demək deyildi ki, İrəvan ziyalıları Azərbaycan dilində Bakıda və Tiflisdə çap olunan dövrü mətbuatdan xəbərsiz idilər. Onlar başqa şəhərlərdə nəşr olunan qəzet və jurnalları İrəvana gətirməklə orada həm mədəni-maarif işlərinə, həm də dilimizin geniş dairələrə nüfuz etməsinə xidmət edirdilər.

Bu işdə 1906-cı ildə çıxan “*Molla Nəsrəddin*” bütün yaxın Şərqdə bir günəş rolu oynadı. Onun ziyası neçə-neçə problemi, neçə-neçə qaranlıq düşüncələri işıqlatdı. Onun ən böyük cəbhəsi ana dilinin saflığı və qorunması idi. Onu sevdiren də bu cəhət idi. Bunun nəticəsi idi ki, 1907-ci ildə Bakıda Ələsgər Əliyevin redaktəsi ilə “*Bəhlül*”; 1908-ci ildə R.Səlimxanovun redaktəsi ilə “*Zənbur*”; 1910-cu ildə Əliəhməd Əliyevin redaktəsi ilə “*Arı*”; 1924-cü ildə Bağır Nəttəğın redaktəsi ilə “*Ən kəbud*”, Tehrandə “*Suri İsrəfil*”; Rəştdə “*Nəsimi simal*” (*şimal küləyi*); İstanbulda “*Şeyda*” kimi satirik jurnallar nəşr edilməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində dilimizə xor baxan bir qrup adamdan fərqli olaraq əsil vətənpərvər və xalqsevər ziyalılar “*Molla Nəsrəddin*”in güclü təsiri altında fəaliyyət göstərməyə başladılar. Belə ziyalılar İrəvanda az deyildi. Onların səyi nəticəsində 1914-cü ildə “*Molla Nəsrəddin*” yolu ilə gedən “*Ləklək*” (*leylək*) məcmuəsi çıxdı. O da “*Molla Nəsrəddin*” kimi fanatizmi, din pərdəsi altında çirkin işlərlə məşğul olan “*Din xadimlərini*”, savadsızlığı, çoxarvadlığı və s. tənqid edirdi. Onun hər nömrəsi çox maraqla oxunurdu.

Dilimizin sadəliyi və saflığı hesabına bu jurnalı başa düşməyən yox idi. Bu jurnalı 1817-ci ildə “*Burhani – həqiqət*” (*Həqiqətin sübutu*) əvəz etdi. “*Burhani həqiqətin*” redaktoru və müdiri “*Molla Nəsrəddin*”çi publisist şair Əli Hacızeynalabdinzadə Rəhimov idi. Onun şair kimi ədəbi təxəllüsü “*Məhzun*” idi. Lakin bir ildən sonra İrəvanda hakimiyyəti ələ alan daşnaklar dərhal onun nəşrini dayandırdılar.

1921-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti quruldu. 1922-ci ilin fevralında daşnaklar qiyam qaldırıb qalib gəldilər. 2 ay yarımında İrəvanda çıxan “*Kommunist*” qəzetinin bütün nömrələrini yandırdılar. 1922-ci ilin aprelinə rus qoşunları yerli bolşeviklərlə birləşib daşnakları ölkədən “*qovdu*”. Amma qəti şəkildə demək olar ki, Ermənistanda birçə nəfər də kommunist olmamışdır. Onların hamısı qırmızı bolşevik pərdəsi altında gizlənmiş daşnaklar olmuşdur. Ermənistanda “*Sovet hakimiyyəti*” qurulduqdan sonra Moskvanın tələbi ilə EK(b)P MK yanında azsaylı xalqlar şöbəsi yaradıldı. (*Vaxtilə o diyarın əhalisinin 75 faizini təşkil edən azərbaycanlılar mütəmadi baş verən erməni genosidi nəticəsində azsaylı xalq olmuşdu*)

Bu şöbənin müdiri böyük maarifpərvər ziyalı, beynəlmiləlçi insan Bala İbrahim oğlu Əfəndiyev (1893–1938) oldu.

O, İrəvanda “*Rəncbər*” və “*Zəhmət*” qəzetlərinin redaktoru olmuş İrəvanda qadınlar klubu açmış, teatrın fəaliyyətini bərpa etmiş, arvadı Fatmanı teatrda fəaliyyətə cəlb etmiş 1923-cü ildə Yeni türk əlifbası komitəsinin İrəvan şöbəsinin müdiri olmuşdur. B.Əfəndiyev yeni əlifbanın qızgın tərəfdarı kimi geniş fəaliyyət göstərmiş,

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi olmuş, İrəvana dönərkən yeni türk əlifbası üçün 100 pud qurğuşun aparmışdır. Bu vicdanla alim əsil vətəndaş İrəvanda və bütün Ermənistanda Azərbaycan dilinin inkişafına çox böyük zəhmət sərf etmişdir.

Ana dilimizin praktik məsələlərinin həllinə “Zəngi” qəzeti çox kömək etmişdir. Bu qəzetdə dil problemi, onun nəzəri əsasları qoyula bilməzdi. Amma yeni əlifbanın qəbulu istiqamətində bu qəzet böyük rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi Yeni Türk əlifbası komitəsinin bütün respublikalarda o cümlədən Qərbi Azərbaycanda da filialları yaradılmışdı. Qurultaydan sonra da öz fəaliyyətini dayandırmayan yeni əlifba komitələri latın əlifbası və bu əlifba əsasında yaradılmalı olan orfoqrafiya problemləri üzərində ciddi çalışdılar. Problemin siyasi cəhətinə daha çox əhəmiyyət verildiyindən partiya orqanları da bu işə yaxından kömək edirdilər. Buna görə də 1926-cı il dekabrın 2-də yeni türk əlifbası komitəsinin plenumu olmuşdu. Plenumu İrəvan Yeni Türk əlifbası komitəsinin sədri Bala Əfəndiyev açaraq plenumun əhəmiyyətindən danışmışdı. Plenum aşağıdakı 6 məsələni müzakirə etmişdi:

1. Komitə heyəti rəyasətinin atçotu (hesabatı) məruzəçi komitənin katibi M.Hüseynov.

2. Yeni türk əlifbası və türk dillərinin birləşdirilməsi və ədəbiyyat məsələləri (məruzəçi Məsudi).

3. Yeni türk əlifbasının 18 hürufat məsələsinin həlli (məruzəçi Marakulov).

4. Ermənistan YTƏK birillik iş planının təsdiqi.

5. Lori, Pambak, Eçmiadzin və Böyük vedi bürolarının məruzələri (Həmin büroların nümayəndələri).

6. Cari məsələlər. (“Zəngi” qəzeti №47, 4 dekabr (şənbə) 1926)

Cari məsələ kimi regionlarda Yeni əlifba dostları cəmiyyətləri yaradıldı. Bu cəmiyyətə daxil olanların yaş həddi 18-dən 14-ə endirildi. Bu addım komsomol və pionerlərin də cəmiyyətə üzv ola bilməsini mümkün edirdi. Bundan əlavə cəmiyyətə daxil olmaq üçün üzvlük haqqı ziyalı və qulluqçular üçün 50 qəpikdən 10 qəpiyə, fəhlə və kəndlilər, habelə qırmızı ordu və məktəblilər üçün 25 qəpikdən 5 qəpiyə endirildi. (“Zəngi” qəzeti №49, 21 dekabr 1926)

Əlifba

Yeni türk əlifbasının qəbulu İrəvanda və bütün əyalətlərdə azərbaycanlıların sürətlə savadlanmasına yardım edirdi. Artıq bu işə maraq o qədər artmışdı ki, əlifba öyrənənlər əlifba qəbulu, intişarı gedişinə öz iradlarını bildirir qəzetləri həvəslə oxuduqları kimi, onların təmiz-saf ana dilində çıxmasını arzu edirdilər. Məsələn, “Zəngi” qəzetinin 1926-cı il 18-ci nömrəsində tazə savadlı imzası ilə bir müxbir yazırdı: *“Yeni türk əlifbası ZSKŞ cümhuriyyətlərində yaşayan türk işçi və gəncləri tərəfindən bundan iki üç il qabaq mənimsənilərək kurslarda dərslərin yeni əlifba ilə getməsi biz kəndçi və bisavad qalanların savadlanmasına və qəzetə oxuyub dünya hadisatından xəbərdar olmağa başladığımız gündən özümüzü adam hesab edirik. Ona görə də yeni əlifbanı, daha doğrusu işçi və kəndçi əlifbasının diriliyimizə keçirilməsi üçün çalışan idarələrimizin nəzərinə bunu göstərmək istərdik ki, Zaqafqaziyada çıxan “Yeni yol” qəzetəsinin içində o qədər ərəb və fars sözləri var ki, biz onları başa düşə bilmirik”*.

Yenə qəzetin həmin nömrəsində Səfər Qaradağlı Eçmiədzin qəzasına 25 nüsxə “Yeni yol” (Bakıdan – **A.B.**) qəzeti ilə dərs keçilməsindən və bir ilə qədər hamının oxuyub yaza biləcəyindən bəhs edir.

Tələbə gənclər (fəhlə fakültəsi tələbələri) yeni əlifbanın birmənalı şəkildə tətbiq edilməsi məsələsində daha çox fəallıq göstərirdilər.

“Zəngi”nin 15 avqust 1926-cı il tarixli 40-cı nömrəsində Qulağa girən imzası ilə bir nəfər yazırdı: *“...Yeni əlifba ilə bu saat bir qəzetə, bir jurnal nəşr edilməkdədir. Bundan əlavə, başqa qəzetələrdə xırda böyük dörd sütun bəlkə bir səhifə yeri var...indi gələk məsləyə: indiyə qədər rabfakda bir divar qəzeti vaxtlı-vaxtında çıxırdı. Bu il isə rabfaka yeni tələbələr qəbul olunub. Bu tələbələr 7 sənəlik məktəbi qurtaranlardır. İndiyə qədər çıxan divar qəzetəsinin yeni gələn tələbələr ərəb əlifbasıynan çıxarmağa çalışırlar. Köhnə tələbələr deyirlər ki, bizim qəzetə indiyə qədər yeni əlifba ilə çıxıb yenə də yeni əlifba ilə çıxardacağıq. Bunun cavabında yeni gəlmiş tələbələr isə yeni əlifba ilə maraqlanan yoxdur deyə cavab verirlər”*.

Bu ona görə idi ki, hələ yeni əlifba ideyası şüuruna hakim kəsilməmişdi. Bu mövzuya siyasi rəng verirdilər.

Orfoqrafiya

Azərbaycanda olduğu kimi İrəvanda da Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər orfoqrafiya cəhətdən çox nöqsanlı idi. Əgər “Zəngi”, sonra “Qızıl Şəfəq” qəzetlərini götürsək orada çoxlu imla xətalalarının olduğunu görürük. Buna görə də “Zəngi” və “Qızıl Şəfəq” qəzetləri düzgün yazma qaydalarını Bakıdan gözləyirdilər. Doğrudur, 1936-cı ildə qəbul edilən orfoqrafiya qaydaları yazıda müəyyən sabitlik yaratmışdı, amma yenə bu sahədə boşluq hiss edilməkdə idi. Ona görə də 1937-ci ildə Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları proyekt şəklində çap edilib ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi. Bu layihəni İrəvanda “Qızıl Şəfəq” qəzeti 20 avqust 1937-ci il tarixli 190-cı sayında çap etdi. Bu layihə 126 maddədən ibarətdir. Burada a) hissəsində söz köklərinin yazılışı, b) şəkilçilərin yazılışı olmaqla, c) mürəkkəb sözlərin yazılışı, d) mürəkkəb idarə adlarının yazılışı, e) ruscadan və əcnəbi Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışı.

Başlıqları altında müvafiq sözlərin ofoqrafiyası təklif edilir. Bu orfoqrafiya qaydaları özündən əvvəlki analoqlarından əhatəsinə və mündəricəsinə görə xeyli irəli getmişdi. Layihənin müsbət cəhətləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Sözün əvvəlində bəzən karlaşaraq tələffüz edilən **b**, **d** səsləri **p**, **t** hərfləri ilə deyil, **b**, **d** hərfləri ilə yazılır: *bitmək*, *bitişmək*, *bütün*, *biçin*, *dik*, *dikəlmək*, *divar*, *düşmən*.

Amma nədənsə *pıçax, pişirmək* sözlərinə istisna qoyulur.

10. Orta səsi və ya baş bölümü (birinci hecası) həm **e**, həm **ə** ilə deyilən sözlər **e** ilə yazılmalıdır. Məsələn, *vermək, sevmək, çevirmək, sevgi, sevil, sement, deyil, gen, geniş* və s.

17. Həm **m**, həm də **n** ilə deyilən sözlər **n** ilə yazılır: *indi, qonşu, köynək*.

25. Axır səsi həm **k**, həm də **g** deyilən çoxbölümlü ad, sifət, infinitiv (məsdər) və s. **k** ilə yazılır. Məsələn, *çiçək, böyük, kiçik, bilmək, görmək* sonradan özünü doğrultmayan təkliflər.

Axır səsi həm **x**, həm də **q** deyilən bir qrup çoxbölümlü (çoxhecalı) sözlər **x** ilə yazılmalıdır. Məsələn, *papax, çılپax, parlax* və s.

93. Ruscada axırı **a** ilə yazılan Avropa sözləri azərbaycanca da **a** ilə yazılır. Məsələn, *Problema, direktiva, sistema, kultura, deqada, drama, klassa* və s.

100. Ruscada iat hərfləri ilə yazılan sözlər azərbaycanca da **iat** ilə yazılmalıdır: *proletariat, qomissariat* və s. (**“Qızıl Şəfəq” qəzeti №190, 20 avqust 1937**)

Yeri gəlmişkən, göstərmək yerinə düşərdi ki, bu orfoqrafiya qaydalarının müzakirə və qəbulu çox davalı və qadalı olmuşdur. III ümum Azərbaycan orfoqrafiya

və terminologiya konfransı repressiyanın tüğyan dövrünə (1937-ci il) təsadüf etdiyindən xalq maarif komissarı M.S.Əfəndiyevin, habelə Azərbaycan K(b)P MK məktəb və elm şöbəsinin müdiri Maqsud Məmmədovun məruzələri çox kəskin hücumlarla doludur. Hətta müzakirələrdə çıxış edənlər də bir-birini xaq düşməni, pantürkist adlandırmaqdan çəkinməmişdilər. Bununla belə, bu orfoqrafiya qaydaları 1938-ci ildə qəbul edilərək, 1938-ci ildə kitabca halında buraxıldıqdan sonra yazı sistemimizdə bir sabitlik yaranmağa başladı.

Qəzet 1926-cı il 25–30 nömrəsində yeni əlifbanı cədvəl şəklində ərəb əlifbası ilə müqayisədə verməkdən əlavə, yeni əlifbanı ardıcıl şəkildə təbliğ edir və Bakıdakı “*Yeni yol*” qəzeti kimi 2 il (1926–1928) yarı ərəb yarı latın qrafikası ilə çap edilirdi 1937-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası və terminologiyası problemləri günün zəruri tələbinə çevrildi. 1937-ci ilin yayında Bakıda III Ümumazərbaycan orfoqrafiya və terminologiya konfransı çağırıldı. Bu konfransda Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı M.S.Əfəndiyev “Azərbaycan dilinin sağlam, revolyusion orfoqrafiyası uğrunda: Azərbaycan Q(B)P mərkəzi komitəsinin məktəb və elm şöbəsinin müdiri Maqsud Məmmədov *“Orta məktəb həcmində keçilən disiplinlərin terminləri haqqında”* məruzə etmişdilər. Hər iki məruzə çap edilərək müzakirəyə verilmişdi. İrəvanda artıq latın qrafikası ilə çap olunan “*Qızıl Şəfəq*” qəzeti *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası”* nı tam şəkildə (1926) bənddən ibarət çap edib müzakirəyə vermişdi (II). Vahid orfoqrafiya dilin sabitləşməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qəzet redaksiyalarından tutmuş

şagird inşalarına qədər vahid qaydalar üzrə yazmaq dilin bütün səviyyələrinin normalaşmasına və sabitləşməsinə kömək edir. Bu İrəvanda və Ermənistanda xüsusi prinsipial mənə daşıyırdı.

İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda dilçilik məsələləri

İnqilabın ilk illərində dil, əlifba, orfoqrafiya və orfoepiya problemi çox ciddi şəkildə gündəmdə idi. Çoxları belə hesab edirdi ki, inqilab dili də tələffüzü də dəyişməlidir. Başqa sözlə, proletar inqilabı proletar dili yaratmalıdır. Zənginlərin, nüçəbaların dili atılmalı kəndli və fəhlə dili qəbul edilməli və ya yaradılmalıdır.

“Zəngi” qəzeti №2 1926-cı ildə Mehdi Kazımov “*Dilimiz və yazımız*” adlı məqalə ilə çıxış etmişdi. İrəvan şəhərində Ermənistanın “*Sovetləşməsinin*” ilk illərində bir azərbaycanlı ziyalı olaraq diqqətəlayiq elmi-publisistik fəaliyyət göstərmiş olan M.Kazımov bir ziyalı kimi xalqın savadlanması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Onun 1926-cı ilin yanvar ayının birinci yarısında (№2) yazdığı məqalə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Məqalədə müəllif hamının dilimizin və yazımızın səlişləşməsi, normalaşması üçün çalışmalı olduğunu göstərmişdi.

Məlum olduğu kimi, 1926-cı ilin əvəllərində belə yeni türk əlifbası ideyası İrəvanda hələ geniş yayılmamışdı. Ona görə də əlifba və terminologiya məsələsi dil tədrisinin başlıca problemi olaraq qalırdı. M.Kazımov məqalədə sərf və nəhv probleminə də toxunmuş, bu problemin həllini aşağı pillənin üzərinə qoymuşdu. Məqalə bütün İrəvan və əyalət məktəblərində geniş əks-səda doğurmuşdu. Zəngəzurdan müəllim Mürsəl Məhəmmədov M.Kazımovun məqaləsini təqdir etməklə yanaşı, oradakı bəzi məqamlarla razılaşmadığını

bildirərək “Zəngi” qəzetinin 12 fevral 1926-cı il arıxli 9-cu nömrədə eyni adla “*Dilimiz və yazımız*” məqaləsi ilə çıxış etmişdi. Məqalənin həcmcə kiçik mənaca dolğun olduğunu və o zamankı yazı tərzini gözəl əks etdirdiyini nəzərə alaraq onu olduğu kimi təqdim edirik:

“Zəngi” qəzetəsinin 2-ci nömrəsində yoldaş Kazımov türk məktəblərində “*Dilmiz və yazımız*” adı ilə verdiyi məqalə eyni həqiqətdir və bütün türk ədəbiyyatı tarixində qiymətli bir şeydir, bunu heç kəs inkar edəməz. Fəqət yoldaş Kazımov yazdığından böylə anlaşılır ki, dilimizdə və yazımızda olan nöqsanları kənddəki müəllimlər düzəltməlidirlər. Məsələyə böylə yanaşmaq səhvdir. Səhvdir o səbəbdən ki, kənddəki müəllimlər tədrisatı aparırlar, ancaq mühitdə olan kitablar vasitəsilə, hansılarda ki, eyni nöqsanlar mövcuddur. Oxumağı bir qaidə ilə yazmağı, Kazımov göstərdiyi kimi öyrətmək qeyri mümkündür. Çünki kitabda yazılan “*saət*” sözünü çocuğu “*sahat*” deməyə məcbur etmək olmaz, o cümlədən bütün başqa sözləri.

Gəldikdə istilax məsələsinə (yoldaş Kazımov yaxşı ad qoyubdur-qirm istilaxçılıq) burada müəllimləri təqsirli eləmək doğru deyil. Çünki əcnəbi sözlər bizlərə çatır mərkəzi idarələrdən. Türkcə təbb və nəşr olunan qəzetələrin və kitabların çox hissəsi əcnəbi sözlərdən ibarətdir. Misal üçün: bizim indi nəşr olunan türk qəzetələrinin hansı nömrəsini oxuyuruqsa kəndlilərə tərcümə etməyincə bir söz də olsun anlamayırlar. Bizim türkləşməyimiz (savadlanmağımız, ziyalı türk olaraq başqa, əcnəbi dillərin təsirindən qurtarmağımız – **A.B.**) hər halda aşağıdan yuxarı olmayıb, yuxarıdan aşağı

olmalıdır. Hərgah mərkəzdə nəşr olunan qəzetələrdə “Müvəffəqiyyət”, “batraq”, “işqal”, “tədqiq”, “tətbiq” sözləri hər sətirdə yazılır isə ovəqət şübhəsizdir ki, kəndlərdəki müəllimlər bu sözlərin öyrənməsinə çalışacaqlar. Götürdükdə məktəblərdə olan türk kitabların və ya qiraət komalarında siyasi kitabları görürük ki, bunların sox hissəsi əcnəbi sözlərdən ibarətdir. Böylə bir dövr içində tədrisat aparən müəllimləri müqəssir etmək olarmı? Əlbəttə yox! Böylə nöqsanların qaldırılması (aradan – **A.B.**) uğrunda mərkəzi idarələr çalışmalıdır.

Yoldaş Kazımov səhv edir orada ki, “*sərf zərərli*dir” deyir. Ancaq qeyd etməlidir ki, həqiqətdə “*Damlar*” “*Damlər*” yazmaq və oxumaq böyük nöqsan idi. Fəqət 1925-ci ildə Azərbaycanda təb olunmuş “*Sərf və nəhv*” kitablarında o nöqsan qaldırılıbdır (düzəldilmişdir – **A.B.**) və xəfiplərdə “*lar*”, səqillərdə (incələrdə – **A.B.**) isə “*lər*” göstərilibdir. Məktəblərdə öylə təlim olunur. Ancaq sərf olmasın demək-dil olmasın deməkdir. Sərfsiz dil olmaz”. (Mürsəl müəllim 1924-cü ildə Bakıda 6 nəfərdən (İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə və Mustafa) ibarət komissiyanın yazdığı “Türkcə cərf-nəhv” dərsliyini nəzərdə tuturdu. 147 səhifədən ibarət olan bu dərslük bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, a vaxta qədərki dərslüklərin hamısından üstün idi. Burada sərf, durğu işarələri, söz, isim, sifət, izafət, əsəzlik (zəmir), feil, zərf, nida, ədat haqqında məlumat verilir. Qeyd etməlidir ki, bu kitabda nöqsanlar da var idi)

Məqalənin sonunda redaksiya qeydi vardır ki, yazı mübahisə təriqi ilə buraxılmışdır. (“**Zəngi**” qəzeti №9, 12 fevral 1926)

Göründüyü kimi, Mürsəl müəllim məqaləsində həm düzgün, həm də yanlış məqamlar çoxdur. Məqalə müəllifi dilin təmizliyini düzgün başa düşmədiyindən proletar məktəblərində yalnız *“Kəndli dili”* arzulayır.

Məqaləni M.Kazımov cavabsız qoymur, *“Səfsiz dil olmaz”* iradına qarşı yeni məqalə ilə çıxış edir. Bu məqalənin də tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq qısa ixtisarla verməyi lazım bilirik. Məqalə belə başlanır: ***“Dilimiz və yazımız” (“Zəngi” qəzetəsinin 9Nə-də müəllim Mürsəl Məhəmmədovun məqaləsinə aid).***

Məsələ o qədər əhəmiyyətlidir ki, ölkəmizdə çıxan qəzetələrdə hər gün bu barədə məqalələr, cavablar, mübahisələr yazılmaqdadır. Necə apredən bu başlanğıc (başlıq – **A.B.**) ilə yazdığım məqalədə göstərmişdim, *“Dilimiz və yazımız”* məsələlərinin həllində ən kəskin söz kənd müəllimləri tərəfindən gərək olsun. Sözüümü nə qaidə ilə söyləyək, nə ləhcə ilə danışaq ki, onu kəndlilərimiz başa düşüb anlasınlar. Nə qaidə ilə yazmalı ki, o yazılanı kənddə yalnız 2-3 adam yox, bəlkə bütün az-çox savadlılar da oxuyub oxumağa maraqlansınlar. Bunların hamısının yollarını bizə göstərmək ilə kənd müəllimləri öz qiraətxanalarında savadlı kəndçilərə *“Vaqifin ya Sabirin yazdıqlarını, yainki Əlibəy Hüseyinzadəninmi məqalələrini oxumalı? Əlbəttə əvvəlkilərin “bizim evdə dolu çuval da yoxdur”, “xan dostu amandı, qoyma gəldi”... bunumu camaatımız qanmaz ya “məamaffiə bən də sezar qorxmayaştəd olsaydım”... kimi sözləri?*

Elə öz dilimizdə yazılanları.

Cəmaətimiz nə qədər savadlı da olsa, o qanmadığı dildə yazılan kitabları oxumayacaqdır. Hər kim nə qədər istər isə qoy bağırsın. Qoy bizə “tərəkəmə” desinlər, qoy ziyalılarımız bizə bisavad adı qoysunlar, çünki onların əqidələri hər kəs danışıqda ərəb fars sözlərini çox işlədirsə o savadlı hesab olunur. Zaqafqaziyada orta və ali türk məktəblərinin çoxusu, heyflər olsun ki, istanbulluların nüfuzu altındadır. Mən ancaq ümid edə bilmirəm ki, haman məktəbləri bitirmiş türk balası müəllimlik, doktorluq və sair vəzifə ilə kəndə qayıdanda kəndçilərə “eyləmək” əvəzində “yapmaq”, gəlməyə-varmaq, kəndə-köy, bəliyə-əvət, yaxşıya-iyi... söyləyə. Çünki ölkəmizin Şura məktəblərini şura ruhu ilə tərbiyələnərək bitirmişlər gözəlcə anlayırlar ki, ana dilinə əcnəbi sözləri yersiz artırmaq o dili öldürüb basdırmaq deməkdir.

Zaqafqaziyada yaşayan bir milyon yeddi yüz əlli minə qədər türk cəmaətinin ancaq iki-üç nəfəri “nəcib”, yerdə qalanı isə xalis öz ana dilində danışanlardır. Bunların bəziləri yalançı pəhləvan kimi özlərini elmlilər cərgəsinə verməkdən ötrü baxırsan bir neçə osmanlı sözləri öyrənib danışıqda haman sözləri işlətməkdədirlər. İki il Ərzurumda yaşayan sonra bir İrəvanlı öz evlərinə qayıdıb küçələrində rast gələn qonşusundan “əfəndim bizim soyaq nəradə?” sualına qonşusu verdiyi cavabı bəlkə oxucuların çoxu bilir.

Müəllim yoldaş Mürsəl Məmmədovun yazdığına görə, şəhərlərdə və mərkəzlərdəki ziyalılarımız nə cür kitab yazsalar biz müəllimlər tənqidsiz, filansız məcburuq haman kitabları oxuyub və onlardan uşaqlara dərs verək. Əlbəttə, bu, yanlışıdır. Əlbəttə, bizim borcumuzdur

ki, tanınmayan (özgə – **A.B.**) dildə yazılan kitabların lazım olmamasını bildirək. Əgər müəllimlərin köməyi ilə bu işi isbat eyləsək, onda haman 2 yüz nəfər ziyalılar bizim dildə savadsız hesab olacaqlar. Ölkəmizdə çap olunan qəzetə və jurnalların gün-gündən xalq dilinə çevrilmələrini görürük. Yoldaş Mürsəl Məmmədov, necə müəllim gərək bunu yaxşı bilə idi ki, dilimizin nöqsanlarını mərkəz yox, kəndlərdə ələxüsus müəllimlərimiz düzəldəcəkdir. Gələcəkdə çap olunacaq kitablarımızın lap xalq kəndçi dilində olacağına şübhə yoxdur. Çünki kitabları bundan sonra alimlər və nəciblərdən ötrü yox, kəndçilərdən ötrü yazacaqlar. Və onları yazanlar məktəblərimizi qurtarmış kəndçi - işçi balaları öz dillərində yazacaqlar. Mən məqaləmdə sərf nəhv ziddinə getməyib, yazmışam ki, dilimizi əyri öyrədən sərf nəhv bizə lazım deyil və indi də sözümün üstündə dururam. **M.Kazımov. (“Zəngi” qəzeti, №12, 2 mart 1926, səh.3)**

Məqalədən göründüyü kimi, M.Kazımovun da mövqeyində düzgün və yalnış məqamlar vardır. Dərsliklərin sadə şagirdlərin və savadsız adamların başa düşə biləcəyi dildə yazılmasını, təmiz ana dili leksikonuna söykənməsini iddia etməkdə M.Kazımov haqlı idi. Amma kitablar xalq maarif komissarlığı tərəfindən təsdiq edildiyi halda kənd müəllimlərinin üzərinə onları sadələşdirmək vəzifəsini qoyma qda müəllif yanılırdı. Bundan əlavə, müəllif dərsliklərin ədəbi dildə yazılması məsələsini də unudur. Ədəbi dil öz normaları ilə hamını “*alim*”, “*nəcibi*” əhatə etdiyi kimi,

“*kəndçi balalarına*”da əhatə etməlidir. Amma belə mübahisələr dövrü üçün çox əhəmiyyətli idi.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, həftəlik “*Zəngi*” qəzetinin bu nömrəsi 27 fevral-5 mart (1926-cı il) günlərini əhatə edirdi. Məlumdur ki, bu günlər Bakıda birinci Türkoloji Qurultay keçirilmişdir. Qəzet bu qurultay haqqında məlumat verərək yazırdı: (bazar ertəsi – **A.B.**) “*Birinci Ümum İttifaq Türkoloji Qurultayı 26 fevral günü saat 8-də Bakıda maarif sarayında təntənəli surətdə açıldı. Qurultayda 100-dən fazla (131 nəfər – A.B.) nümayəndə iştirak edirdi*”.

Azərbaycan MİK sədri yoldaş Ağamalı oğlu ilk təntənəli iclası açarkən dedi: “*Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını istədiyi kimi qurmuş olan azad bir xalq sifətilə ilk dəfədir ki, tarixi fəaliyyət səhnəsinə atılmaqdadır. Azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər və sabiq Romanov imperatorluğunun bütün xırda millətləri bu gün yaşamaq və düşünmək imkanına malik oldularsa, buna başlıca səbəb Böyük Oktyabr inqilabının iradəsidir...*

Şuralar İttifaqı MİK və Azərbaycan XKS sədri Q. Musabəyov qurultayı Şuralar İttifaqı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası adından təbrik edir... Zaqafqaziya hökuməti adından Zafqaziya XKS-sədrinin müavini yoldaş Hüseynov (Zaqafqaziya XKS sədrinin Davud Hüseynov nəzərdə tutulur – **A.B.**) yoldaş irad edir....

Türkoloji Qurultay mühüm məsələlər arasında: türk xalqları tarixi və lisanlarının tədqiqi, türk xalqları əlifbalarının istilahi, türk xalqları arasındakı ədəbi dilin inkişafı, ana dilinin üsuli-tədrisindəki ölkəşünaslıq işləri (ana dilinin tədrisi metodikası və ölkəşünaslıq problemləri ayrı-ayrılıqda müzakirə edilmişdi – **A.B.**) ... Qurultay 20 məruzə dinləyəcəkdir. (Məlumat yanlışdır. Türkoloji qurultayda 37 məruzə dinlənilmişdir – **A.B.**)

Sonra qəzet qurultay iştirakçılarından İ.N.Borozdinin, İ.A.Noqoviçinin, M.P.Pavloviçin, akad. S.F.Oldenburqun, M.F.Köprülüzadənin qurultayın əhəmiyyəti haqqında qısa fikirlərini verir. Bunlardan akad. S.F.Oldenburqun və M.F.Köprülüzadənin fikirləri daha maraqlıdır.

S.F.Oldenburq: Azərbaycanda istilah məsələsinə sağlam bir surətdə yanaşılır. Şəhərdəki lövhələrin yazılışı buna dəlalət edir... Bu yol sağlam yoldur...

Mehmet Fuad bəy Köprülüzadə demişdi: *“Şübhəsizdir ki, Azərbaycanda vaxt olan Aprel inqilabından sonra Azərbaycan türkləri Maarif və mədəniyyətə doğru böyük addımlar ilə irəliləmişdir. Ana dili ilə açılmış olan məktəblər və fənni müəssisələr gündən-günə böyük tərəqqi göstərməkdədir... Türklərin mədəni həyatı üçün oyanmağa başladıkları bütün bəşəriyyəti üçün həqiqi bir bəxtiyarlıqdır...”*

Bundan sonra qurultayın qurtarması haqqında məlumat verilir: *“Ermənistan yeni türk əlifba komitəsi bu gün aldığı teleqram məcbincə ümumermənistanda yaşayan türk zəhmətkeşlərinə müjdə verir ki, Bakı*

türkoloji qurultayında yeni türk əlifbası 7 zidd, 7 bitərəf səsə qarşı 101 səs ilə qəbul olunmuşdur". ("Zəngi" qəzeti, №12, 6 mart 1926 (cümə ertəsi), səh.2)

Bu qurultaydan sonra bütün İrəvan və əyalət məktəblərində latın əlifbası öyrədilməyə başladı. Hətta qəzet də yarı ərəb yarı latın əlifbası ilə çap olundu.

Zaman keçdikcə dilin praktik və elmi məsələləri ilə məşğul olmaq problemi də aktuallaşırdı. Əvvəllər belə problemlər gündəlikdə dura bilməzdi. Çünki: a) dilimizin özünün praktik məsələlərini həll etmədən onun nəzəri problemlərinə toxunmaq olmazdı; b) dilin nəzəri problemləri ilə məşğul olan kadrlar yox idi.

Ümumiyyətlə, İrəvanda Hümanitar elmlər üzrə güclü kadrlar qalmamışdı. Bunu başqa elm sahələrinə də aid etmək olar. H.Hüseynov, C.Məmmədzadə, C.Xəndan, S.Rüstəmov, F.Fərhadzadə, M.Erivanski, M.Topçubaşov... və onlarla başqaları ermənilərin əlindən yaxasını qurtarıb Bakıya pənah gətirmişdi. İrəvanda cəmi bir-iki görkəmli alim qalmışdı. Bunun da müxtəlif səbəbləri var idi.

İrəvan məktəblərinə Azərbaycan dilinə aid dərsliklər Bakıdan aparılırdı. Elmi araşdırma xarakterli əsər və məqalələr yenə Bakıda yaşayan alimlərə aid idi. 1970-ci illərdə dilimizin elmi-nəzəri problemlərinə aid bir sıra məqalələr "*Qızıl Şəfəq*" və "*Sovet Ermənistan*" qəzetinin xahişi ilə yazılırdı. Belə məqalələrdən birini sonralar filologiya elmləri doktoru, professor, EA-nın müxbir üzvü olacaq, o vaxtlar isə kiçik elmi işçi olan Ə.H.Orucov yazmışdı. "*Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda*" adlanan məqalədə müəllif heç vaxt aktuallığını itirməyən

problemlərə toxunur. Məqalənin bugün də aktual olmasını və bəlkə də Əliheydər müəllimin biblioqrafiyasına düşmədiyini nəzərə alaraq onu kiçik ixtisarla verməyi lazım bilirik. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti, №21, 18 fevral 1944, Orucov Ə.H. “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda”**)

Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda

Bütün tərəqqi emiş dillər kimi, bizim dilimiz xalq dilinin bitməz-tükənməz qaynaqlarından qida alaraq zənginləşmiş, gözəlləşmiş, bugünkü şüur səviyyəsinə yüksəlmiş və dolğun bir dil olmuşdur. Klassiklərimiz öz yaradıcılıqlarında həmişə həmin bu xalq qaynaqlarına müraciət etməklə öz söz ehtiyatlarını artırmışlar, onlar öz ana dillərini qəlbdən sevərək, onun təmizliyini qorumuşlar; lakin bununla belə onlar heç vaxt dili bir əhkam, dəyişməz bir şey saymamışlar. Dil, xüsusilə ədəbi dil mücərrəd bir şey deyil və öz başına inkişaf etmir, bu dil bütün xalqın dili ilə bağlı olub, onunla ayaq-ayağa gedir.

Hər bir xalqın dilinə əsrlər boyunca başqa xalqın dilindən saysız-hesabsız sözlər keçmiş və bu sözlər həmin dilin qanun və xüsusiyyətlərinə tabe olaraq, onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məsələn, bugünkü rus dilinin malı olan *лошад*, *телега*, *товар*, *карандаш* sözlərini tatarca; *bazar*, *ambar*, *mitqal* sözlərinin farsca; *грамота*, *керосин*, *фонарь*, *шкаф*, *теплад* sözlərinin isə yunanca söz olduğu heç kəsin ağlına gəlməz. Çünki bu sözlər rus dilinin xüsusiyyət və ahənginə o qədər uyğunlaşmış və bu dil onları o dərəcədə mənimsəyib təmin etmişdir ki, bugün onları qətiyyən fars, tatar və yunan sözləri adlandırmaq olmaz. Hər bir dil o cümlədən bizim dil də bu yolu keçmişdir.

Müəyyən tarixi-ictimai səbəblərə görə, əsrlər boyunca dilimizə saysız-hesabsız ərəb və fars kəlmələri girmişdir.

Bu sözlərin çoxu bugün ərəb və fars dillərində heç də bizim işlətdiyimiz və başa düşdüyümüz mənada işlənmir. Məsələn, bizim igid, qoçaq mənasında işlətdiyimiz ərəbcə “*rəşadətli*” sözü xalqı doğru yola çağıran, sövq edən, “*məktəb*” sözü isə yazı yazılan yer deməkdir; yaxud farsca əziyyət, əzab demək olan “*azar*” sözünü biz əsasən xəstəlik mənasında işlədirik və i.a. Odur ki, bu gün bu kimi sözləri ərəb və ya fars sözləri adlandırmaq heç də doğru olmaz.

Lakin ədəbi dilimizin bugünkü vəziyyətini gözdən keçirərkən, onun əldə etmiş olduğu böyük nailiyyətlərlə bərabər, xüsusilə bu son illərdə həddən artıq əcnəbi sözlərlə zibillənmiş və ağırlaşmış olduğunu da təəssüflə qeyd etməliyik. Açıq söyləmək lazımdır ki, ədəbi dilimiz bu son illərdə xalqdan, ədəbi irsimizdən uzaqlaşmağa doğru meyl edir və getdikcə öz ahəng və xüsusiyyətini itirmək təhlükəsi yaradırdı. Bunun səbəbi dil məsələləri ilə məşğul olan elmi idarələrin, dilçilərin, yazıçıların və müəllimlərin bu mühüm məsələ ilə yaxından məşğul olmamaları idi.

Son illərdə dilimizin korlanması, xalq dilindən uzaqlaşması, kobudlaşması heç bir hədd, heç bir məsuliyyət hiss etmədən, yerli-yersiz əcnəbi sözlərin dilimizə daxil edilməsi yolu ilə getmişdir. Yen məfhumları ifadə edən əcnəbi sözlər-beynəlxalq gəlmələr (dilimizdə eyni mənayı tamamilə ifadə bilən qarşılıqlı söz olmadığı təqdirdə), əlbəttə, götürülməlidir. Məsələn bir çox istilahlər var ki, bunların tərcümə və ya vaxtilə işlənərək indi artıq yaddan çıxmış qəliz ərəb istilahları ilə əvəz etmək elmi cəhətdən heç də doğru olmaz: “*sərmayə*” sözü, yalnız kapitlazm cəmiyyətinə

məxsus tarixi bir məfhum olan “*kapital*” sözünün “*sərmayəndarlıq*” sözü isə bütün kapitalizm cəmiyyətini, onun iqtisadi, məfkurəvi və ictimai cəhətlərinin heyəti-məcmuunu verə bilməz. Bu, xüsusilə müxtəlif elmi islahatlara aiddir.

Bəzən bu kimi əcnəbi sözlərin sayı o qədər çox olur ki, cümlədəki azərbaycanca sözlər büsbütün arada itib gedir. “*ÜİLKĞİ tarixinə dair oçerklər*” dən götürdüyümüz bu iki misal bun gözəl sübutdur: “*Komsomoldakı anarxo-sindikalist (uklon) partiya daxilindəki anarxo-sindikalist uklonun (antipartiya “demokratik çentralizm qruppası” və “fəhlə oppoziçiyası” adlanan oppoziçiyanın) əksi idi*”.

Yaxud: “*Bu uklon, xırda burjuaziya stixiyasının komsomolda və fəhlə gəncləri arasındakı ayrı-ayrı möhkəm olmayan elementlərə təsirini ifadə edirdi. Anarxo-sindikalistlər “sol” cümlələr altında gizlənərək, kommunist gənclər hərəkatının Lenin prinsipini tərifi etməyə və onu antipartiya yoluna salmağa çalışırdılar*”.

Dilmizin korlanmasına səbəb yalnız yerli-yersiz işlənən əcnəbi (istər Avropa, istərsə ərəb və fars) sözləri olmayıb, habelə, güya cümlələri “*gözəlləşdirmək*”, “*zənginləşdirmək*” və “*gücləndirmək*” üçün işlənən: “*Şeirlərimizdə geniş əhatəli (?) əsərlər*”, “*məhsuldar yaradıcılıq*”, “*energiya nümunələrinin təsviri*”, “*inandırıcılıqla canlandırmaq*”, “*dolğun, geniş və dərin bir miqyasda ümumiləşdirilmiş bədii ifadə*” kimi sərlövhələr, cümlələr və təbirlərdir.

“*Ədəbiyyat qəzeti*”nin keçən il 22 dekabr tarixli nömrəsində dərc edilmiş “*Azərbaycan dialektlərinə dair əsərlər*” sərlövhəli məqalədə belə bir cümlə oxuyuruq:

“Bu klassifikasiya, dialektlərin müəyyən qanun şəklində özünü göstərdiyi xarakterik ifadə tərzləri üzərində qurulmuşdur”.

Yuxarıda göstərdiyimiz misallar qəbilindən olan bu cümlədə nə demək istəndiyini anlayan çox çətin tapılsın. Lakin bircə şey aydın və şübhəsizdir ki, bu cümlələrin heç biri azərbaycanca düşünülüb yazılmış cümlə deyildir.

Ədəbi dil yalnız şeir dili, ədəbi kitabların dili deyildir. Texniki kitabların da natiqlərin də, təbliğatçıların da dili ədəbi dildir və ədəbi dil olmalıdır. Maqazin, idarə və müəssisə lövhələrinin və hətta malların üstünə yapışdırılan yarıqların da dili ədəbi dil sayılmalıdır. Buna görə də ədəbi dil məsələsini həll etdikdə, ona hərtərəfli yanaşmaq lazımdır.

Dil-xalqın və dövlətin sərvəti, dil məsələsi isə-dövlət məsələsidir. Buna görə də bu sahədə gözüaçıq olmalı, dili korlamağa, pozmağa, bayağılaşdırmağa qəsd edənlərlə ən ciddi mübarizə aparılmalıdır. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti, №21, 18 fevral 1944, Orucov Ə.H. “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda”**)

Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri *“Sovet Ermənistanı”* qəzetinin redaktoru Cəfər Vəlibəyov ana dilini çox sevdiyi kimi, onu saf və təmiz görmək istəyirdi. Bu səbəbdən də o, tanıdığı və savadına güvəndiyi adamlara (Bakıda) müraciət edərək ədəbi dilin müxtəlif problemləri haqqında məqalələr yazmalarının xahiş edirdi. Eyni vaxtda C.Vəlibəyov Azərbaycan dilinin ifadəliliyi, təmizliyi, termin sabitliyi və tərcümə

problemləri haqqında məqalə yazmağı Partiya Tarixi İnstitutunun baş elmi işçisi Cümşüd Əzimovdan da xahiş etmişdi. Görkəmli alim publisist C.Əzimov *“Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda”* adlı 2 məqalə yazmışdı. C.Vəlibəyov həmin məqalələri qəzetin 1944-cü il 14 mart (№33) və 21 mart (№37) saylarında çap etmişdi. Bu məqalə Əliheydər müəllimin məqaləsinə nisbətən daha geniş məsələlərə toxunur. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti, №21, 18 fevral 1944, Orucov Ə.H. “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda”**)

Bu məqaləni də müəyyən ixtisarla verməyi məsləhət bilirik.

Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda

Azərbaycan dili də bütün mədəni xalqların dilləri kimi də uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, öz varlığı boyunca günbəgün zəngiləşib təkmilləşmiş, yeni-yeni sözlər, tərkiblər, ifadələr mənimsəyərək köhnələrini çıxarıb atmış və nəhayət müasir zəngin dillər sırasında bugünkü mövqeyini tutmuşdur.

Son 20-24 il isə dilimizin müqəddəratında xüsusilə bəhrəli və diqqətəlayiq bir dövr olmuşdur. Zira bu dövrdə o, adi təkamül yolu ilə deyil, inqilabi sıçrayış yolu ilə irəliləyərək tam bir əsrlik məsafəni qısa bir müddətdə başa vurmuşdur.

Lakin bu vəsfəgəlməz əzəmətli qələbə acı bir həqiqəti əsla örtüb basdıra bilməz: dilçilik elmimiz və xüsusən təcrübə dilimiz həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə ümumi yüksəlişimizlə ayaqlaşa bilmir. Bunun da iki səbəbi var.

Birincisi: əlaqədar elmi idarələrımız ta son zamanlara qədər dil sahəsində gündəlik yaradıcılıq işi görən, onun inkişafına düzgün istiqamət verən, onun qarşısındakı çətinlikləri həll edən həqiqi bir mərkəz olmamışlar.

İkincisi: şagirdlərdən başlamış alimlərə qədər, əli qələm tutan hər birimizdə Azərbaycan dilinə qarşı bir növ etinasızlıq vardır. Öz yazı və danışqlarımızda bəzən savadsızlıq və diqqətsizlik, bəzən də özbaşınalıq üzündən dilimizi korlayıb əcaib bir hala salırıq, onun səs, şəkil və quruluş xüsusiyyətlərinə yabançı sözlər, ifadələr, söz birləşmələri götürərək və ya uyduraraq yenilik pərdəsi altında ona calayırıq. Nəticədə indi yalnız tərcümə

ədəbiyyatımızda deyil, yalnız mətbuatda deyil, dərs kitablarında, bədii ədəbiyyatda və hətta ayrı-ayrı elmi əsərlərin səhifələrində də dolaşmış cümlələr, gülünc söz birləşmələrinə, əcaib ibarələrə rast gəlmək olur.

“Çıxış nöqtəsi” (yəni: əsas, başlanğıc), “müşahidə aparmaq” (yəni: izləmək), “ölçü götürmək” (yəni: tədbir görmək), “özündə birləşdirmək” (yəni: əks etdirmək), “qayğı göstərmək” (müqəyyid olmaq), “əllərini yanına salmaq” (işdən soyumaq), “isti paltar” (qalın paltar, ya da qış paltarını əvəzinə) və i.ə. yaxud “şəxsində, simasında, sifətində təbrik etmək”, “məktəblərin bərpa edilməsi”, “qələbənin şərtlənməsi”, “hafizənin tərbiyə edilməsi”, “uşaq tərbiyəsinin həyata keçirilməsi” və i.ə. və s.

Bu tərkib və ifadələr!

Bu da cümlələr: “İnsan təbiəti o şeyi edir ki, onda estetik zövqlər və anlayışlar ola bilsin”. (**“Vətən uğrunda” jurnalı, №6, 1943, səh.10**)

Cümlə o qədər dolaşıqdır ki, burada insan təbiətinin nə etdiyini bilmirik ki, oxucu bundan nə bir zövq alar, nə də bir şey anlar: “Beləliklə inkişaf güya bir dildən çox dil olmuşdur və buradan da bunlar dialektə, əvvəlki “ana dildən” mühacirət nəticəsinə dağlar, çaylar vasitəsilə öz ailəsindən ayrılan, pozulmuş, vülqar dil kimi yanaşırdı”. (15, 37)

Dilimizin elmi əsaslarından bəhs edilən qiymətli bir əsərin bu dildə yazılmasına necə təəssüf etməyəsən!...

“İnsanın qavrayışı, yaradılışı və fikirləşməsi kimi yüksək dərəcəli müxtəlif psixi fəaliyyətləri hafizəyə əsaslanır və hafizə sayəsində saxlanmış təsəvvür və fikirlərlə qidalanır”. (**“Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №2, 1943, səh.15**)

Zənnimizcə, nə qədər qüvvətli hafizə olursa-olsun bu qavrayış və yaradılışlardan bir təsəvvür hasil edilə bilməz!

“Qulçuluq itaəti uşaqlara da buyrulurdu”

Yaxud: *“Sovet uşaqlarının daimi atası, tərbiyə vericisi və dostu olmasına ixtiyarı vardır”*. (4, 1–17)

Bu iki baş sındıran tapmacanı Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə mənası təxminən bu olar: *“Qul kimi itaətli olmaq uşaqlara da əmr edildi”, və “Sovet ölkəsində ata daim öz uşağına atalıq etməli, ona tərbiyə verməli və onu sevməlidir. Buna sovet uşaqlarının haqqı vardır”*.

Söz həmişə mənaya tabedir. Müəyyən bir fikri əks etdirməyən söz boş bir səs olub qalar. Deməli, söz tutqun deyil, şəffaf olmalı, mənanın qabağını kəsib onu gizlətmək deyil, aydın biruzə verməlidir.

Qəsdən müxtəlif sahələrdən gətirdiyimiz yuxarıdakı ifadə və cümlələrdə isə əksinədir. Elə dumanlı sözlər seçilib, onlar elə qarma-qarışıq düzülüb, cümlələr elə bərbad qurulub ki, mənasını bəlkə ancaq müəllifləri başa

düşələr. Deyə bilərlər ki, çətin mövzunu loru dildə yazmaq olmaz. Məşhur rus ədibi Qerçen sanki buna cavab verərək çox sərrast demişdir: “*Dünyada çətin elm yoxdur, yalnız çətin, yəni həzm olunmayan dil vardır*”.

Əlbəttə, hər kəsin öz üslubu, hər əsərin öz dili ola bilər və olmalıdır da! Məşhur və çox doğru bir kəlam var, deyir: üslub insan özüdür. Yəni dil və üslub insanın özünə, onun yazısının mövzu və məqsədinə bağlıdır. Ciddi və dərin elmi əsərin adi danışiq dilində yazılmasını heç kəs tələb etməz. Lakin əlinə qələm alan hər bir şəxs üçün qanun hökmündə olan bir şərt var ki, o da savadlı və anlaşıqlı, sadə və səlis yazmaqdır. Büllur kimi saf, gün kimi aydın yazmaq! Elə yazmaq ki, fikir dərin, dil sadə olsun. Hər cümlə, necə deyərlər, qiymətdə ağır, vəzndə yüngül olsun, su kimi axsın, hər kəlmə öz yerində, hər söz öz mənasında işlənsin.

Belə yazmağı xalqımızdan, onun yaratdığı şirin nağıllardan, duzlu lətifələrdən, incə qoşmalardan, pürməna məsəllərdən, atalar sözündən öyrənək! Dədə Qorquddun başlamış Cəfər Cabbarlıya qədər gələn klassiklərimizin, hər sətiri bir dastan oxuyan, hər cümləsindən bir azərbaycanlılıq ruhu duyulan ölməz əsərlərindən öyrənək!

Belə yazmaq üçün dilimizi kamil bilək, onun xəzinəsindəki sərvətlərdən bolluca söz ehtiyatı toplayaq, zəhnimizdə zəngin lüğət yaradaq! Məsələn, düşmən sözünün: *qənimi, yağı, rəqib, əğyar, qanlı* və i.a. kimi; yaxud qəhrəmanlıq sözünün: *şücaət, rəşadət, igidlik, qoçaqlıq, qorxmazlıq, ciyərli* və ürəkli olmaq və sairə kimi; ya da müharibə sözünün: *dava, hərbi, cəng, vuruş, savaş* və i.a. kimi eyni mənanı verən qarşılıqları da

olduğunu bilək və yeri gəldikcə bunları məharətlə işlədək ki, indi olduğu kimi, bir məqalədə, yaxud bir kitab səhifəsində düşmən, qəhrəmanlıq və ya müharibə sözlərini iyirmi dəfə çeynəyib işlətməyək.

Belə yazmaq üçün, nəhayət, öz əsər və danışıqlarımızın, fərqi yoxdur, bunlar istər böyük elmi əsər və ya böyük məruzə olsun, istərsə də xırda bir ərizə və ya xırda bir çıxış-dilinə də məzmunu qədər ciddi diqqət yetirək, son nöqtəsinə qədər dönə-dönə oxuyub təshih edək, rəvnəqləndirək, taraşlayaq və yalnız hazır olandan sonra meydana çıxaraq!

Üç kəlməni bir-birinə düyüb sadə bir fikri düzgün bildirməkdən aciz olduğumuz halda, xitabət kürsüsünə atılıb qırıq-kəsik və məntiqsiz sözlər, kəlməbaşı *“hansıkilər”* yağıdırmaqla həm dinləyicilərin saatlarca vaxtını almayaq, həm də dili korlamayaq! Nə qədər ki, mahir və fəsahtli natiq olmamışıq, deyəcəklərimizi qabaqcadan ətraflı düşünək, hazırlayaq, yazaq, sonra da çıxıb oxuyaq! (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №146, 15 dekabr 1946, Əzimov C. “Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda”**)

İkinci cəhət tərcümə, istilah və imla məsələləridir.

Bizdə tərcümə işi yalnız bir neçə peşəkar mütərcimin və ya müəyyən nəşriyyatların işi sayıla bilməz. Ona görə də qərbin yeni mədəniyyəti, şərqin köhnə ədəbiyyatı bizə tərcümə yolu ilə gəlir. Elm və fənnin bütün naliyyətlərini, bəşəriyyətin böyük inqilab dahilərinin yüksək məfkurələrini xalqımıza tərcümə vasitəsilə çatdırırıq. Ümumən ziyalılarımız arasında tərcümə işi ilə bilavasitə və ya dolayısı ilə əlaqədar olmayan az

tapılar desək, mübaliğə olmaz. Çünki əgər biz qardaş rus xalqının zəngin dilində və ya başqa dillərdə əsərlər oxuyub onlardan mütəəssir oluruqsa, xoşladığımız dil yeniliklərindən, cümlə quruluşundan, ifadə tərzindən öz yazdıqlarımızda istifadə ediriksə və ya iqtibaslar gətiririksə, bu özü də tərcümədir.

Deməli, tərcümə işi dil məsələsi ilə sıx əlaqədardır və tərcümənin dilimizə qüvvətli təsiri olur. Bu təsir bir tərəfdən dilimizin zənginləşməsinə kömək etdiyi kimi digər tərəfdən dilimiz üçün zərərli nəticələr doğura bilər. Bu hansı nəticələrdir? Tərcümə əsnasında müəllifin dilinin təsiri altına düşmək, öz dilini onun ayağına vermək, o dilin xüsusiyyətlərini kor-koranə öz dilimizə keçirmək hallarından doğan nəticələrdir. Bizim tərcümələrdə ən böyük bəla hərfi tərcümədir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, cümlə müəllifin dilində olduğu kimi başlanır və qurtarır, bütün kəlmələr, hətta nöqtə və vergüllərinə qədər hər şey öz yerində olur, ancaq birçə şey çatışmır: məna!..

Mütərcim və redaktorlarımız hərfi tərcümə bəlasından, kəlmələrin əsiri olmaqdan bir dəfəlik yaxa qurtarmalı, cümlənin ruhunu, mənasını verməyə çalışmalıdırlar. Həmişə qarşılıqlarına belə bir sual qoymalıdırlar ki, əgər müəllif əsəri azərbaycanca yazmaq istəsəydi necə yazardı? Onlar elə etməlidirlər ki, tərcümə olunmuş əsərlər, öz dilinin səlisliyini, oxunaqlığı cəhətdən azərbaycanca yazılmış əsərlərdən seçilməsin. Biz buna nail olarıqsa həm tərcümə ədəbiyyatımızın təsir gücünü və keyfiyyətini qat-qat yüksəltmiş olarıq, həm də dilimizə tərcümə xətti ilə gələn təhlükənin qarşısını alarıq.

İstilah məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, istilah ümumiyyətlə dilin ən əhəmiyyətli və çətin bəhsi olduğu kimi, bizim dilin də ən zəif yeridir. Bunun öz səbəbləri vardır. Biz elm, texnika dilini ancaq inqilabdan sonra yaratmağa başlamışıq və bu sahədə, şübhəsiz, böyük nailiyyətlər əldə etmişik. Lakin elm və fənnin sahələri çoxdur və hər sahənin özünə məxsus minlərlə sözü və istilahlı vardır. Həm də bunların qarşılığını bir kəlmə ilə və ya iki-üç sözü birləşdirmək vasitəsilə vermək lazım gəlir ki, qəti müəyyən bir şəkil alsınlar, başqa məna çalmasınlar və müxtəlif cümlələr içərisində özlərindən əvvəl və sonra gələn kəlmələrə qarışmasınlar.

İstilahlar və ümumiyyətlə yeni sözlər yaratmaq cəhətdən qarşımızda üç yol vardır.

Birincisi: əcnəbi sözlərdən istifadə etmək.

İkincisi: dilimizdə kök salmış və birmikiləşmiş olan ərəb və fars sözlərini dilimizə qaytarmaq.

Üçüncüsü (zənnimizcə əsas olanı və indiyədək az istifadə olunanı): öz dil sərvətimizdən sözlər yaratmaq, ölkəmizin bir yerində işlənilib başqa yerində məlum olmayan sözləri ümumiləşdirmək.

Lakin bu yolların hər birinin, dilimiz üçün eyni dərəcədə təhlükəli olan və ifratçılıq adlanan uçurlara düşmək istəmiriksə düzgün, sağlam orta bir xətt götürməliyik. Yəni, heç bir zərurətdən irəli gəlməyən və yalnız, *“qarşılığını tapmaq mümkün deyil”* pərdəsi altında dilimizə yeridilmiş olan saysız əcnəbi sözləri dar

bir süzgəcdən keçib yaramayanları atmaqla bərabər, başqa sözlə verilməsinə imkan və lüzum olmayan *materializm, proletariat, kapital, renta, inistitut* və i.a. kimi siyasi-ictimai istilahlara, yaxud bir sıra fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, kimya, kənd təsərrüfatı istilahlarına qarşılıq axtarmaq fikrinə düşməməliyik. Eynilə bir zaman dilimizdə kök salmış və bizimkiləşmiş olan ərəb-fars sözlərinin hüququnu özünə qaytardığımız zaman *həyula, inqiraz, məğayir, mütəntən, çalipa, müvəllidilima* kimi sözləri tozlu künc-bucaqlardan çıxarıb yenidən işə salmalıyıq. Eləcə də, öz dil qumaşımızdan yeni sözlər yaradarkən onları dilimizin məhəg daşına çəkməli, vaxtilə uydurulub ortaya atılmış olan *qurqur (yəni butılka), şırşır (şəlalə), uçquc (təyyarə)* kimi süni və bayağı sözlər icad olunmasına yol verməməliyik. Həmçinin ayrı-ayrı rayonlarda işlənən sözləri ümumiləşdirmək məsələsində ucdantutmalığa yol verməməli, əsl-i-kökü olmayan sözlərə geniş meydan verməməli və dilimizi “*əyalətçilik*” deyilən təhlükədən qorunmalıyıq.

Əcnəbi sözlərin yazılış qaydaları haqqında onu demək lazımdır ki, indiyə qədər bizdə heç də əsaslı və doğru olmayan bir üsul, yəni bu sözləri əslində olduğu kimi və ya rus dilində yazıldığı kimi yazmaq üsulu üstün idi və zənn edilirdi ki, bu beynəlmiləllik-vahid beynəlmiləl dil yaradılması tələblərindən irəli gəlir. Halbuki heç də belə deyildir.

Dünyada heç elə bir millət tapılmaz ki, başqalarından söz götürərkən onu öz dilinin səs və ahənginə uyğunlaşdırmasın. Məsələn, rusların *процент (faiz)* sözü ilə onun fransızca qarşılığı olan (*pursa*) (*pour sent*) və

italyanca *persento!* (*persento*) arasında yaxud rusca “*ximikali*” deyilən söz ilə onun ingiliscə qarşılığı olan “*kemiklz*” (*chemiclz*), fransızca “*şimik*” arasında səs cəhətdən çoxmu oxşayış var? Belə misallardan yüzlərlə göstərmək olar.

Biz bu məsələdə yalnız bir şeyi əsas götürməliyik: acənəbi sözlər dilimizin xüsusiyyətlərinə elə uyğunlaşmalıdır ki, xalqımız onları asan tələffüz edə bilsin və onlar öz sözlərimizdən seçilməsinlər.

Bu illərdə “*Sovet Ermənistanı*” qəzeti Azərbaycanla əlaqəyə üstünlük verirdi. Azərbaycan gedən proseslər, azərbaycanlıların quruculuq işləri, ön və arxa cəbhədəki işlərindən tutmuş, elmin inkişafına qədər həmin qəzetin səhifələrində özünə yer alırdı. Artıq 3 il idi ki, Gürcüstanda müxtəlif Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərirdi. Ermənistan Akademiyasının da artıq bir yaşı vardı (1943). Azərbaycan isə belə bir elm ocağının açılması zərurəti olsa da şərtləri yox idi. Çünki represiyaya iləllərində Azərbaycan alimlərini qırmışdılar. Nəhayət, 1945-ci ildə Azərbaycanda müstəqil Elmələr Akademiyası açıldı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin başlaması alimlərin təqibini sənəgətmişdi. Ona görə də 1941-ci ildə M.Şirəliyev (filoloq), Y.Məmmədəliyev (kimyaçı), M.Qaşqay (1942) geologiya və s. sahələrdə doktorluq dissertasiyası müdafiə edə bilmişdilər. Azərbaycanın elə akademikləri sırasında 3 nəfər qeyri millət, bir neçə nəfər elmlər doktoru olmayanlar da var idi. Buna da şükür.

İrəvanda yaşayan Azərbaycan ziyalıları bundan ruhlanır və fəxr edirdilər ki, Azərbaycanda alimlər yetişmişdilər. Ona görə də onları İrəvan ictimaiyyətinə

tanıtmaq, onların elmi nailiyyətlərini orada təbliğ etmək məqsədilə Bakı ilə çox sıx əlaqə saxlayırdılar. Bu əlaqələr daha çox humanitar sahədə olurdu. “*Sovet Ermənistanı*” qəzeti ədəbiyyat, dil və musiqi məsələləri haqqında məqalələr, teatr-kino resenziyaları dərc edirdi. Bu məqsədlə “*Sovet Erəminstanı*” qəzeti tez-tez Bakıya müraciət etməli olurdu. 1944-cü ildə belə məqalələr daha çox yer alırdı. 1944-cü ilin martın 31-də qəzet o vaxtlar Azərbaycan dilçilik üzrə yeganə elmlər doktoru prof. M.Ş.Şirəliyevin “*Ədəbi dilmizin zəruri məsələləri*” adlı məqaləsini çap etmişdi. Burada o, ədəbi dilin zənginləşməsində əsas baza kimi xalq danışıq dilini qəbul edir və dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qəzanmış sözlərdən imtina etməməyə çağırırdı. Məqalədə oxuyuruq:

Azərbaycan dili bu gün bütün dünya mədəni dilləri içəriçində ən mühüm yerlərdən birini tutur. Bu dilin mədəniliyi və yüksəkliyi məhz onunla izah edilir ki, bu dil nəinki dövlət, siyasət, elm və fəlsəfə dili olmuş, hətta tərcüməsi çətin olan və olduqca yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dil tələb edən böyük əsərlər belə Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Azərbaycan dilinin dünya dilləri içərisində ən mühüm yerlərdən birini tutmasına səbəb bu dilin sadə, gözəl, ahəngdar və qüdrətli olmasıdır.

Bu dildə dünya ədəbiyyatının incisi sayılan Füzulinin “*Leyli və Məcnun*”u, Vaqifin qoşmaları, Mirzə Fətəli Axundovun dramları və s. yazılmışdır.

Azərbaycan dilinin ən zəngin cəhətlərindən biri də bu dilin sərf-nəhv qanunlarının müstəsnaşılığındır. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilini tez bir zaman da və asanlıqla öyrənmək mümkün olur.

Ədəbi dilimizin xalq dili əsası

Formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin daha geniş inkişaf etməsinə və daha geniş surətdə yayılmasına səbəb, ədəbi dilimizin xalq dili əsasında qurulmasıdır. Çünki xalq dili əsasında qurulmuş ədəbi dil həmişə inkişaf edir, çiçəklənir, artır. Xalqın zəngin dil xəzinəsindən bir çox ifadələr, sözlər hər gün, hər dəqiqə ədəbi dilə keçir və beləliklə də, onun zənginləşməsinə, inkişafına səbəb olur.

Bunu qəzetlərimizdə işlənən “*ayrıc, çeşid, danar, cirə*” sözləri xalq dilindən bu son zamanlarda ədəbi dilmizə keçən sözlərdir.

Cəsərlə deyə bilərik ki, biz Azərbaycan dilin hələ tamamilə yaxşı və hərtərəfli mənimsəyə bilməmişik. Bizim bildiyimiz dil yalnız ədəbi dil çərçivəsindədir. Azərbaycan dilini yaxşı bilmək üçün geniş xalq dilini də yaxşı bilmək lazımdır.

Çox zaman yazarkən və ya tərcümə edərkən müəyyən sözə qarşı ədəbi dilmizdə söz tapa bilmədiyimiz halda, xalq dilində bunun tam mənasını verən sözləri görmək mümkündür; misal üçün “*brak*” sözünü almaq olar. Ədəbi dillə bu sözün tam mənasını verən söz olmadığı halda, xalq dilində bu sözün tam mənasını verən “*çıxdaş*” sözü işlənir.

Demək, ədəbi dilin inkişafı xalq dilinin geniş surətdə öyrənilməsinə, xalq dilinə aid geniş lüğətlərin yazılmasını tələb edir. V.Dalın “*Canlı rus dilinin izahlı lüğəti*” əsərinin rus ədəbi dilinin inkişafında nə qədər mühüm rol oynadığını heç kəs inkar edə bilməz. Demək,

ədəbi dilimiz əsas etibarını ilə xalq dilinə əsaslanmalıdır, xalq dilinə əsaslanmayan ədəbi dilin ömrü az olur, tez aradan qalxır və “*ölü dillər*” sırasına keçir. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №41, 31 mart 1944, Şirəliyev M.S. “Ədəbi dilimizin zəruru məsələləri”**)

Eyni mövzuda prof. M.Şirəliyev iki məqalə çap etdirmişdi. İrəvanın elmi ictimaiyyəti (redaksiyalar, kafedralar) qəzet məqalələri ilə kifayətlənmiş, daha geniş məlumatlar almaq istəyirdilər. Buna görə də alimlərin özlərini mühazirə oxumağa dəvət edirdilər. Belə ki, həmin illərdə prof. Ə.Seyidov pedaqogikadan, M.Rəfilov ədəbiyyatdan, M.Şirəliyev və Ə.Dəmirçizadə dilçilikdən mühazirələr oxumaq üçün İrəvana dəvət edirdilər. Onların çıxışları qəzetlərdə xəbər şəklində dərc olunurdu. Müharibə dayandıqdan 4 ay sonra M.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiyasının vəziyyəti və gələcək inkişafından bəhs edən bir məqaləsi dialektoloji ekspedisiyanın işindən danışdı. Burada müəllif, eyni zamanda, dialektoloji tədqiqatların əhəmiyyətindən də bəhs edir. Məqalədə deyilirdi:

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, Azərbaycan dilinin tarixi, istilah yaradıcılığı və sair məsələlər Azərbaycanın canlı ləhcə və şivələrini dərinlən öyrənmək zəruriyyətini qarşıya qoymuşdur. Lakin müstəqil dil institutunun olmaması səbəbindən bu vaxta qədər dialektoloji elmi heyətlər də olmamışdır. Respublikamızın mədəniyyət tarixində böyük qələbələrəndən sayılan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təşkili ilə əlaqədar olaraq, yeni təşkil olunmuş müstəqil dil institutunun qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan dili ləhcə və

şivələrini öyrənmək və bunlara aid geniş monoqrafiyalar yazmaqdır. Bunu nəzərə alaraq bu il avqustun 1-dən 31-dək rayonların ləhcələrini öyrənmək üçün bu institutun dialektoloji elmi heyəti Zaqatala və Qax rayonlarında çalışmışdır. Dil institutunun birinci dialektoloji elmi heyətinin bu rayonlardan başlamasına bir neçə səbəb vardır:

1. İşarə əvəzliliklərində “**h**” səsinin inkişafına təsadüf edilir, məsələn, *habu, hunnar, huni* və s. Bu xüsusiyyətin Zaqatala əvə Qax şivələrində canlı olaraq yaşaması Azərbaycan dili tarixinə olduqca qiymətli material verir. Bu xüsusiyyətlər bizi dilmizin ən qədim dövrlərinə, yəni hələ yafetik mərhələdə yaşayan Midiya dövrünə gətirib çıxarır. Bildiyimiz üzrə, Midiya dilində də, xüsusən işarə əvəzliliklərində “**h**” səsi olduqca inkişaf etmiş halda idi. Müasir Azərbaycan dilində işarə əvəzliyi rolunda işlənən “*o, bu*” sözləri Midiya dilində “*ha, ho, hu*” şəklində işlənmişdir.

Demək, bu materiallar dilmizin ən qədim dövrü Midiya dili olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

2. Söz əvvəlində **G** səsi əvəzinə **Q** səsinin, söz ortasında və axırında “**K**” əvəzinə “**Q**” səsinin inkişafına təsadüf edilir. Məsələn, *qoramal, inaq, öqüz, qomqöq, qördüm* və sairə. Bu xüsusiyyəti Dağıstan yafetik dillərinin (*zaxur, avar* və s.) təsiri ilə izah etmək mümkündür.

3. Ahəng qanununun bu şivələrdə pozulmasıdır. İncə sait köklərdən sonra qalın saitli şəkilçilər özünü göstərməkdədir. Məsələn, *yeqə (yekə), inaq (inək), gəldixda, diyərix* və s.

4. Yiyəlik birləşməsinin ən qədim şəkli, yəni hər iki tərəfi şəkilçisiz birləşmə bu şivələrdə daha çox inkişaf etmişdir. Məsələn, *əyaq, qab, norma, çörəq, baş aqrı* və s.

5. Zaqatala, Qax şivələrində Azərbaycanın başqa şivələrindən fərqli olaraq şəxs əvəzlilikləri ismin yönlük halında “N” səsi əvəzinə “Ğ” səsi ilə ifadə olunur. Məsələn, *mağa, sağa*.

6. İndiki zamanın və “*dur*” şəkilçisinin mənşəyini izah etmək üçün Qax rayonunun şivələri daha əhəmiyyətlidir. İndiki zamanın ən qədim şəkli “*gələ durur, baxa durur*” canlı olaraq bu şivələrdə yaşayır. Bundan əlavə Cənubi Azərbaycan ləhcələrinə xas olan indiki zaman şəkilçisi “*iy*” canlı olaraq İlisu şivəsində özünü göstərməkdədir. Məsələn, *gəliyəm, gedyəm*.

7. Dil tarixi etibarı ilə çox qiymətli olan və bu şivələrdə çox işlənən feli bağlamanın xüsusi növünə (ibəni) təsadüf edilir. Məsələn, *gəlibəni, yazıbəni* və s. (“Sovet Ermənistanı” qəzeti, 23 sentyabr 1945, Şirəliyev M.Ş. “Elmi həyatın faydalı işi”)

Yuxarıda dediyimiz kimi, İrəvanda Azərbaycan dilinə aid dərslük yazan yox idi. Dərslüklər və proqramlar

Bakıda hazırlanır İrəvana və başqa şəhər və rayonlara göndərilirdi. Bu kitab haqqında çoxlu rəylər və təkliflərin olması İrəvan müəllimlərinə çox yardım edirdi. Bunu nəzərə alan əlaqədar ziyalılar öz imkan və səlahiyyətlərindən istifadə edərək Azərbaycanda yaşayan alimlərin bu və ya digər dərslük haqqındakı rəylərini çap edirdilər. Bu rəylər müəllimlərə elmi və metodik cəhətdən çox kömək edirdi. Belə rəylərdən biri 1946-cı ildə yenicə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib professor olmuş, görkəmli dilçi alim Əzəl Dəmirçizadənin S.Cəfərov və Ə.Abasovun 1943-cü ildə yazdığı “*Azərbaycan dilinin sərfi*” (I hissə) adlı orta məktəb dərsliyi haqqında idi. Göstərmək lazımdır ki, bu məqalə çox kəskin yazılmış, demək olar ki, dərsliyin bütün bölmələrini ciddi şəkildə tənqid etmişdir. Bu məqalənin Azərbaycan dilçiliyinin tarixi üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq onu bütövlükdə ümumiləşdirib şərh vermədən yenidən nəşr etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilinin sərfi

“Azərbaycan dilinin sərfi” (I hissə) adlı kitab məktəb sərfidir. Məktəb sərfi eyni zamanda təlimi sərf də adlanır. Buradan aydın olur ki, belə kitablar təsviri sadalama məqsədilə deyil, təlim etmə, öyrətmə məqsədilə düzəlməlidir. Halbuki, bu sərf bizim tələb etdiyimiz tərzdə təlim kitabı adlandırıla bilməz, çünki bu kitabda təsvirlik əsas yer tutur. Belə ki, burada dil ilə əlaqədar olan hadisələr, adətən, sadalanır və çox zaman niyə yaradığı izah olunmur. Məsələn, mürəkkəb isimlərin necə əmələ gəlməsi haqqında izahat verilmir, yalnız adı çəkilir.

Bu kitabda təlimi xasiyyətli izahat verilmədiyinə görə, şagirdlər “*gələrdi*”, ilə “*gəlmişdi*”, “*gələcəkdi*” ilə “*gəlirdi*” feillərinin arasında nə kimi məzmun fərqi olduğunu izah edə bilmirlər, çünki kitabda bunların hamısı “*keçmişdə olmuş bir iş və hərəkəti hekayə hekayə şəklinə xəbər verən*” ifadə təzi kimi izah olunmuşdur.

Yaxud “*sualı olan cümlələrə sual cümləsi deyilir*” tərifiindən şagird sual cümləsini öyrənə bilməz. Bu tərifi əsasında şagird nəinki sual cümləsi düzəldə bilməz, hətta hazır mətn içərisindəki sual cümləsini də tapa bilməz.

Yaxud qoşma, bağlayıcı və nida bəhslərini nəzərdən keçirin. Burada qoşmalar, bağlayıcılar, nidalar sadalanır; lakin nə üçün və hansı məna ilə əlaqədar olaraq işləndiyi haqqında bir kəlmə də qeyd edilmir.

Sövtiyat bəhsində yazılmışdır ki, “*hava axını ağız boşluğundan maneəsiz çıxarkən tələffüz edilən səslərə sait səslər deyilir*”. Halbuki, ağız boşluğuna gələn hər bir hava

axını sait və ya samit səs əmələ gətirmir, çünki hava axını nəfəs borusundan qığırdağa keçərkən, orada səs tellərinin ehtizazı ilə səs axınına çevrildikdən sonra, ağızda sait və ya samit səs ola bilər. Buna görə də ağız boşluğuna gələn hava axını yox, səs axınının ağızda sait və ya samit səsə çevrilir.

Kitabın 19, 25, 26-cı səhifələrində səslərin məxrəcini göstərmək üçün danışıq üzvlərinin sxeması verilmişdir. Rus dili kitablarından çox şeyi eynilə köçürən müəlliflər, görünür ki, rus dilinə məxsus səslərin tələffüz məxrəci ilə Azərbaycan dili səslərinin tələffüz məxrəci arasındakı fərqi nəzərdən qaçırılmışlar. Buna görə də rus dilindəki səslərin məxrəcini göstərən sxemaları köçürərək Azərbaycan dilindəki eyni hərflərlə işarə olunan səslərin məxrəcinə məxsus sxema kimi vermişlər.

27-ci səhifədə belə bir qeyd vardır: *“C, ç samitləri j+d, ş+t səslərini qovuşmasından əmələ gəldiyi üçün qovuşuq samitlər adlanır”*.

Görünür ki, müəlliflər səslərin inkişafı əsasını da qarışdırmışlar; onlar belə düşünürlər ki, əvvəl saf səslər yaranmış və sonra bunların qovuşmasından “qovuşuq səslər” düzəlmişdir. Həqiqətdə isə səslər: qarışıq səslər, qovuşuq səslər, saf səslər olmaq üzrə bir inkişaf yolu keçirmişlər.

42-43-cü səhifələrdə nitq hissələrinin təsnifindən bəhs olunur. Burada *“sözlər cümlədəki mənə və vəzifələrinə görə”* mustəqil və köməkçi olmaq üzrə iki hissəyə təqsim edilmişdir.

Əvvəla, nitq hissələrinin belə təsnifi doğru deyildir, çünki sözlər yalnız cümlədə mənə və vəzifələrinə görə deyil, həm də cümlə xaricindəki mənaya və şəkillərinə

görə təsnif olunurlar. Əgər cümlədəki vəzifə və mənalarına görə nitq hissələri təsnif olunursa, bu halda şəxs əvəzlilikləri ilə insan isimləri bir-birindən nə üçün fərqlənsin və ayrı-ayrı nitq hissəsi kimi tanınsın? “Əli” ismi cümlədə mənaya və vəzifəyə maliksə “O” əvəzliyi də həmin mənaya və vəzifəyə malikdir.

Deməli, nitq hissələrini təsnif etmək üçün müəlliflərin əsaslandıqları prinsip doğru deyildir.

43-cü səhifədə belə bir hökm verilir: “*Kim, nə və hara suallarına cavab olan sözlər əşya adlanır*” və “*əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir*”.

Belə isə “*mən*”, “*sən*”, “*biz*”, “*siz*” sözləri nədir? Bəs nə üçün kim sualına cavab olan bu növ sözlər, əvəzlilik sayılır?

45-ci səhifədə xüsusi və ümumi isimlər haqqında məlumat verilir və belə yazılır: “*eyni cinsli əşyanı bir-birindən ayırmaq üçün verilən adlara xüsusi isim deyilir*”.

Belə, anlayışlar ki, *sərçə*, *qaranquş*, *bülbül*, *saxsağan*, *qarğa* və s. xüsusi ismlərdir; çünki bu sözlər quşları bir-birindən ayırmaq üçün verilmiş adlardır.

Əvəzlilik bəhsi də qənaətbəxş deyildir. Burada elmi, pedaqoji və təlimi tələblərə uyğun tərif və izahat yoxdur. Məsələn, “*danışığda müəyyən bir şəxsi əvəz edən sözlərə şəxs əvzliyi deyilir*”. Halbuki, danışığımızda şəxs deyil, şəxsin adı işlənir və əvzlilik də şəxsi deyil, onun adını əvəz etməklə şəxsi bildirir. Burada Azərbaycan dilinə xas olan “*özüm*”, “*özün*”, “*özü*”, “*özümüz*”...

əvəzliliklərindən bəhs edilməsinin səbəbi də bizə məlum deyildir.

Kitabda elmi və pedaqoji qarışıqlığın nə dərəcədə olduğunu bilmək üçün fəsil bəhsi ilə əvvəlki (isim) və sonrakı (zərf) bəhslərini tutuşdurmaq kifayət edir.

Feilə verilən tərifdən və məsdər haqqındakı izahatdan aydın olur ki, hal bildirən sözlər feildir. Hərəkətin adını bildirən feillər məsdərdir.

Bu kitabda tarixiliyə zidd fikirlərin, elmi əsassız mülahizələrin yürüdülməsi bəzən adi hadisələrin də yalnız izahına səbəb olmuşdur. Məsələn, burada göstərilir ki, “*gəl*” feilinin yalnız məlum növü vardır. Müəlliflər bu sözə tarixi inkişaf əsasında yanaşsaydılar, görərdilər ki, “*gəl*”-*gəl-tir* (*gəldir*) pilləsini aşaraq “*gətir*” yaxud “*gətizdir*” və sairə kimi müxtəlif şəkillərə düşmüş və beləliklə də müxtəlif mənə növləri ifadə etmişdir.

Kitabada elmi-nəzəri əsasları olmayan belə tərif və izahat çoxdur. Bunları tək-tək göstərməklə və göstərilənləri izah etməklə kitab saflaşmır; çünki bu kitabın əsası doğru qoyulmamışdır. Bu kitabda yuxarıda göstərilənlərdən başqa bir sıra dil səhvləri, ifadə və istilah uyğunsuzluqları da vardır.

Deməli bu kitab nəinki dil öyrətmir, həm də yalnız fikirlər, qeyri-elmi izahat və təriflərlə məktəbləri yalnız yola salır. Məs: müqəddimənin son cümləsi belə başlanır: “*Müasir ədəbi dilimizin və sərfinin yaranmasında...*” Yəni müəlliflər “*Müasir ədəbi dilimizin və sərfinin yaranmasında*” məfhumunu vermək istəyirmişlər.

Yaxud 23-cü səhifədəki “*o*” və “*ö*” hərfləri bəzi Azərbaycan sözlərinin ikinci hecasında təsadüf edilirsə

də, özündən sonra “v” səsinə tələb edir. Burada cümlə üzvləri və xüsusən xəbərlər uzlaşdırılmamışdır.

Bu kitabda “*Qızıl bayraqlar əsir*”, “*Göz qamaşdırıcı lampalar əlvan çiçəklərə qarışırdı*” kimi məntiqsiz və təsvvürə gəlməyən “*obrazlı*” ifadələr işlənmişdir.

Müəlliflər və hörmətli redaktor yaddan çıxarmamışlar ki, məktəb sərfində verilən hər bir izahat və tərif məntiqə uyğun olmalıdır. Halbuki, burada belə şeylər heç nəzərə alınmamışdır və bunun nəticəsində “*qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlərə qeyri-müəyyən say deyilir*” kimi məntiqsiz təriflər özünə yer tapmışdır.

Yaxud saylardan bəhs edərkən sayların əşyanın kəmiyyətini bildirən nitq hissəsi olmasından deyil, isimlərin kəmiyyətini bildirən nitq hissəsi olmasından bəhs olunur. İsimlərin öz-özülüyündə sırası varmı?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab haqqında çox yazılmış və o hər il təshih edilmişdir. Lakin müəlliflər və redaktor tənqidi məqalələrdə göstərilən nümunələri düzəltməklə işi bitmiş hesab etmişlər. Halbuki, belə məqalələrdə ancaq bir neçə nümunə verilir. Buna görə də kitabı kökündən dəyişmək lazımdır. Bunun üçün isə müəlliflər, redaktor və xüsusən Maarif Nazirliyi dərslərinin sonunda deyil, əvvəlində işə başlamalıdılar. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №46, 15 dekabr 1996, Dəmirçizadə Ə.M. “Azərbaycan dilinin sərfi”**)

Bəlli olduğu üzrə, Azərbaycan SSR baş sovetinin 1939-cu il 7-14 iyul tarixli sessiyası “*Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun*”u “*müzakirə edərək*” qəbul etdi. M.Yaqubovun sadəliyi ilə keçirilən sessiyanın beşinci

iclasında Xalq Maarif Komissarı M.Məmmədov “*Kiril əlifbasına keçməyin zəruriliyi haqqında*” məruzə etdi. Bu icaslarda çoxlu çıxış edənlər olmuşdu. Təkcə S.Vurğun dilimizdə olmayan **ü, h, ə, ö, e** kimi hərfləri yazımıza gətirməyin əleyhinə çıxmışdır. Sessiya deputat S.Rüstəməzadənin sədrliyi ilə işlənmiş komissiyanın hazırladığı əlifba layihəsini (ona layihə demək olmazdı. Çünki rus-kirill əlifbasını tamamilə dilimizə gətirmişdi) qəbul etdi. 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısı bu əlifba əsasında quruldu (çoxlu nöqsanlarla).

Uzun müddət Azərbaycan yazısında hərcmərclik törədən bu əlifba haqqında danışmaq olmadı. Çünki hamı qorxurdu. Zaman keçdikcə bu nöqsanlar özünü daha qabarıq göstərirdi, yazı sistemimizi bərhad hala saldığı üçün mütəxəssislər, asta da olsa, buna öz etiraz səsini ucaldılar. “*Sovet Ermənistanı*” qəzetinin redaktorunun xahişi ilə prof. Şirəliyev bu əlifbanın çatışmayan cəhətlərini göstərən “*Əlifbamızın bəzi nöqsanları haqqında*” adlı məqalə ilə çıxış etdi. Məqaləni ixtisarla veririk:

1940-cı il Azərbaycan xalqı daha mədəni sayılan rus əlifbasından istifadə edərək, öz yeni əlifbasını tərtib etdi. Hər hansı bir xalq başqa mədəni xalqın əlifbasından istifadə edərək, öz əlifbasını yaratdıqda, onu mexaniki surətdə deyil, bəlkə öz dilinin ruhuna, təbiətinə uyğunlaşdıraraq, qəbul edir. Bəzən də xalq istifadə etdiyi mədəni xalqın əlifbasında olmayan, lakin öz dilinə xas olan səslərə aid işarələr qəbul etmək üçün bu səsləri özündə əks etdirən başqa bir əlifbadan istifadə etməyə məcbur olur. Bəzən də qəbul etdiyi əlifbanın sistemini, xüsusiyyətlərini tamamilə pozmaq üçün

mümkün olan yerdə qəbul etdiyi əlifbanın bəzi işarələri üzərində müəyyən dərəcədə dəyişiklik etməklə öz dilinə xas olan səslər üçün işarələr yaradır.

1939-cu ildə rus əlifbası əsasında Azərbaycan dilinin yeni əlifbası tərtib edilərkən, dilin xüsusiyyəti, təbiəti, ruhu tamamilə gözlənilmiş və Azərbaycan dilinə xas olmayan bir sıra hərflər “ə”, “ö”, “e”, “ü” əlifbamıza mexaniki surətdə daxil edilmişdi. Bu işarələrin Azərbaycan dilinə daxil olmasına tərəfdar olanlar bunu iki şeylə izah edirdilər:

1) Eyni söz ruscada və azərbaycancada bir cür yazılmalıdır: *revolusiya, yadro, yurist, yubiley* və s.

Bu fikir, məktəblərimizi nəzərə alaraq azərbaycanlı şagird eyni sözü rusca yazanda bir cür, azərbaycanca yazanda başqa cür yazmasın, hər yerdə onun gözü bir formaya alışsın, deyə qəbul olunmuşdu.

2) Rus əlifbası tamamilə saxlanılmalıdır. Ona görə də “ə”, “ö”, “e”, “ü” hərfləri əlifbaya mexaniki surətdə daxil edilmişdi. “ə”, “ö”, “e”, “ü” hərflərinin əlifbamıza daxil edilməsi hərflərin sayını çoxaltmaqdan əlavə, dilimizin sərfinin, imla qaydalarının pozulmasına və süni qayda-qanunların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dilçilik elminə əsasən bütün səslər fizioloji cəhətdən iki əsas qrupa ayrılır: 1) sait, 2) samit.

Ədəbi dilimizdə artıq qəbul edilmiş sövti hadisələrdən biri də, bəzi çox hecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçilər qoşulduqda sözün axırını hecasındakı saitin düşməsidir. Məsələn, *qoyun, boyun* sözünə saitlə başlayan şəkilçi

qoşulduqda, bu hadisəyə görə, sözün axırcı hecasındakı sait düşməlidir. Məsələn, *qoyna, boyna*.

Lakin “ö” hərfinin işlənməsi belə bir hadisənin izahında olduqca çətinlik törədir. Müəllim bu hadisəni izah etmək üçün “ö” hərfini (y+u) hissələrinə ayırmağa məcburdur.

Azərbaycan dilinin sərfi başqa dillərin sərfi ilə müqayisə edilərsə, müstəsnalığı sevməyən sərflərdəndir. Burada sərfi kateqoriya şəkilçiləri bütün sözlər üçün eynidir. Lakin “e” hərfinin iki vəzifə daşması sərfinizdə müəyyən dərəcədə istisnalığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “e” hərfinin iki vəzifəsi vardır:

a) Söz və heca başında (saitlərdən və apostrofdan sonra) **y+g** hərflərini əvəz edir: *yeni, yer, Əliyev, obyekt* və s.

b) Samitlərdən sonra “g” deyilir “e” hərfi ilə yazılır: *tel, bel, seçki* və s.

Əcəba, belə bir qanun-qaydanın olmasına nə ehtiyac varmış? Digər tərəfdən “e” hərfinin **y+e** kimi işlənməsi əlifbamızda yeni bir işarənin (**g**) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə bir səsi iki işarə ilə (**g, e**) göstərməyə məcbur olmuşuq.

Ə, ö, e hərflərinin işlənməsi müasir Azərbaycan dilinin əsas sövzlərindən olan “y” səsinin rolunu, onun müstəqilliyini müəyyən dərəcədə aradan qaldırmışdır. “Y” səsinin işlənməsini nəzərə alaraq rus dili ilə azərbaycan dilini müqayisə etmiş olsaq, demək olar ki,

rus dilində söz əvvəlində müstəqil “y” səsi olan sözlərə təsadüf edilmir. Halbuki Azərbaycan dilində müstəqil “y” səslilə sözlərə bir çox hallarda təsadüf etmək mümkündür. Bundan əlavə söz ortasında iki sait arasında “y” səsi bir çox hallarda özünü göstərdiyi kimi saillə bitən kökü saillə başlayan şəkilçilə bağlamaq üçün də mühüm rolu vardır.

“Ə”, “ö”, “e” hərflərinin işlənməsi lüğətdən istifadə etmək işini də olduqca çətinləşdirir. “Y” hərfi ilə başlayan sözü 4 yerdə, yəni 1) “d” hərfindən sonra, 2) “y” hərfindən sonra, 3) “g” hərfindən sonra, 4) “ö” hərfindən sonra axtarmalı oluruq.

“Ü” səsində gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, bu səs dilimizdə olduqca az təsadüf edilən rus-Avropa mənşəli sözlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu əsas olmadığından dilimiz bu səsi öz ruhuna, təbiətinə uyğunlaşdıraraq “c” ilə tələffüz edir. Buna görə də, bir neçə sözün xatirəsi üçün bu səsə əlifbamızda saxlanılmasına heç bir ehtiyac yoxdur. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №147, 23 iyun 1947, Şirəliyev M.Ş. “Əlifbamızın bəzi nöqsanları haqqında”**)

Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin İrəvanda inkişaf etməsi, qəzetlərin Azərbaycan alimləri ilə sıx əlaqə saxlaması, Azərbaycan alimlərinin İrəvanda tez-tez görünməsi, ədəbi görüşlər keçirilməsi Ermənistanın daşnak rəhbərlərinin gözündən yayınmır, onları narahat edirdi. Bir tərəfdən də azərbaycanlıların təbii artımı daşnakları möhkəm narahat edirdi. Hələ

1936-cı ilin payızında türkün qəddar düşməni Anastas Mikoyan Stalinlə yaxın münasibətindən və vəzifəsindən (o vaxtlar o SSRİ XKS sədrinin müavini idi) istifadə edərək L.P.Beriyanı və Yejovu da götürüb İrəvana gəlmiş və belə bir arayış tərtib etmişdi ki, Ermənistanda millətçilik, düşmənçilik, panturistlik, şpionluq edən azərbaycanlılardır. Buna görə də 1937–38-ci illərdə Ermənistanda 50 min nəfər repressiya qurbanı olmuşdur.

Müharibə illərində daşnaklar onsuz da azərbaycanlıların başına min fəlakət gətirmək üçün fürsət tapmışdılar. Müharibədən sonra azərbaycanlıların dirçəlməsi daşnakları düşündürürdü. Onların uzaqgörən məkrli planları içərisində azərbaycanlıların sayının azaldılması – beləliklə onların vəzifələrədən uzaqlaşdırılması mədəni-elmi müəssisələrinin bağlanması əsas yer tuturdu. Azərbaycanlıların öz əzəli yurdlarından, dədə-baba yerlərindən köçürülməsi Mikoyan-Arutunyan planının dinc, müharibəsiz sahələrindən biri idi bəllidir ki, bu iş ermənilərin böyük dostu, türkün-müsəlmanın düşməni Stalinin razılığı ilə baş tutmuşdu. Bu tarixi hadisənin oxucu üçün 1947-ci ilin dekabrında Stalinin köməkçisi Paskiryobışev M.C.Bağirova Stalinin qəbul otağına girəndə Ermənistan K(b)P MK katibi Q.Harutyunyanla rastlaşır. Onlar birlikdə Stalinin kabinetinə girirlər Stalin müqəddiməsiz filansız deyir: *“Bağirov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunyanın da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən”*.

M.C.Bağirov deyir ki, *yoldaş Stalin, bu asan iş deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələn yoluna qoymağı götür-qoy edək.*

Stalin onun bu cavabında əsəbiləşir və deyir:
–Deyildi, əməl et! Qurtardı!

M.C.Bağirovun Bakıya qayıtmasından bir neçə gün sonra yəni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti “*Ermənistan SSR-dən kolxozçuların (?! – A.B.) və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında*” 4083№-li qərar qəbul edir. (5, 115) Bu qərar tələsik verildiyindən konkretlik yox idi. Buna görə də “*Kolxozçular və başqa əhali*” sözləri konkretləşdirilərək “*azərbaycanlılar*” sözü yazılan yeni bir qərar 10 mart 1948-ci il tarixli 754№-li qərar qəbul edildi. Bu hadisə çox düşündürücüdür.

1. Əgər 1947-ci ildən başlayaraq Ermənistana gələn ermənilər sovet hökumətinin düşməni olub qaçanlar idisə, onları Stalin niyə belə məhəbbətlə qarşılayırdı.

2. Əgər sovet hökumətinin dostu idilərsə niyə 27 il gözləyirdilər. Elə sovet hakimiyyətinin ilk ilində gəlib “*Kommunizm işinə*” xidmət edə idilər.

3. Belə olan təqdirdə nə üçün xaricdə qohumu olan azərbaycanlıyı güllələyirdilər? Hamı tərçümeyi halında yazmalı idi ki, xaricdə qohumum yoxdur. Bu iki dəfə dünya müharibəsindən Rusiyanı və SSRİ-ni öz nefti ilə

qələbə çaldıran Azərbaycan xalqına qarşı vicdansızlıq deyildimi?

4. Azərbaycanın Ermənistandan köçürülməsində Stalin əsəbi şəkildə *“Deyildi, əməl et! Qurtardı!”* dediği tərzdə 1941-ci ildə azərbaycanlıların Azərbaycandan köçürülməsi üçün də belə desəydi, görəsən xalqımızın taleyi necə olardı?!

Beləliklə 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 azərbaycanlı zorla öz dədə-baba yurdlarından köçürülür. **“Xalq” qəzeti, 26 dekabr 1997, Sərdarov Z. “Ən böyük tarixi ədalətsizlik”**)

Bu köçürmə ermənilərə nə verdi?

İrəvanda və Azərbaycanda azərbaycanlıların sayının azalması onların tutduqları vəzifələrin boşaldılmasını təmin etdi. Bundan sonra partiya və sovet orqanlarında sayca çox olan qeyri millət kimi azərbaycanlıların işləməsinə lüzum qalmırdı.

Rəhbər partiya və sovet orqanlarında azərbaycanlıların uzaqlaşdırılması qanuniləşirdi.

Yaşayış məntəqələrinin adı dəyişdirilirdi (60 belə ad dəyişdirilmişdi:

1948-ci ildə azərbaycanlı tamaşaçı yoxdur deyərək İrəvan Azərbaycan dram teatri bağlandı. O, Basarkeçər rayonuna ermənilərin içinə köçürüldü.

Rayonlarda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərin nəşri dayandırıldı.

İrəvan Pedaqoji İnstitutunun və Qiyabi Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan dilli fakültələri bağlanaraq tələbələr Bakıya köçürüldü.

İrəvandakı Pedaqoji Texnikum Xanlar rayonuna köçürüldü, bütün texnikumların Azərbaycan bölmələri bağlandı.

Hər iki Pedaqoji İnstitutda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinin bağlanması İrəvanda Azərbaycan dilçiliyi məsələsinə də son qoydu. Bundan sonra Azərbaycan dilçiliyinə, dilinə, ədəbiyyatına aid məqalə çap olunması mümkün olmadı.

Doğrudur, İrəvanda görkəmli dilçi alimlər yetişməmişdir. Amma onlardan bəziləri İrəvanda qalsa idi bir dilçi kimi yüksələ bilərdi. Bu mövzudan danışanda ilk əvvəl Fars Abbasın oğlu Mirzə Cabbar Məmmədzadədir. O, ilk təhsilini atası Fars Abbasdan almışdır. Geniş və hərtərəfli biliyə malik olan Cabbar Məmmədzadə vaxtilə Əziz Şərifə, Heydər Hüseynova, Əziz Əliyevə, Mustafa Topçubaşova dərs demişdir.

Sonradan Bakıda onun üçün açılan cinayət işindən öyrənirik ki, Mirzə Cabbar 1882-ci ildə anadan olmuşdur. 1918-ci ildə Ermənistanda daşnak hökuməti qurulduqda o bir türk kimi təqibdən yaxasını qurtarıb Bakıya pənah gətirir. 1922-ci ildə Bakıya gələn Mirzə Cabbar, yeni türk əlifbası komitəsinin ilk iclasında həmin komitənin mühərriri seçilir və bu sahədə ciddi səylə çalışır. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi kimi çox fəal iştirak edir. C.Məmmədzadə Türkoloji qurultayda yeni türk əlifbasının xüsusiyyətlərini və onun tətbiqinin zəruriliyi haqqında məruzə edir. O, *“Kommunist”* və *“Yeni yol”*

qəzetlərinin oxucu nisbətini də müqayisə etmiş, “*Yeni yol*”un latın əlifbasında çıxdığına görə daha çox oxunduğunu göstərmişdi. (17, 100) O, Bakıda Universitetdə prorektor, kafedra müdir işləmiş, çoxlu dərslilər yazmışdır. “*Azərbaycanda tədris metodikası*” əsərinə görə pedoqoji elmlər doktoru, alim adını almışdır. Türkoloji qurultayın nümayəndəsi olduğu üçün adı “*qara siyahıya*” düşmüşdür. İrəvanda daşnaklardan qurtulmuş, Mirzə Cabbar Bakıda kommunistlərdən yaxasını qurtara bilmədi. Xalqımızın düşmənləri ona xalq düşməni damğasını vurdular.

Çinman 10.X.1937-ci ildə onu B.Çobanzadə, Vəzirov Sədrəddin, Xocayev Xalid Səid, Tixomirov Boris, Qubaydulin Əzizlə əlaqələndirib Azərbaycan SSR CM 72, 73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edir.

Cinayət işi bir cild, 94 səhifədən ibarətdir. (8, 238–240).

Cinayət işi başlanıb 10.X.1937, qurtarıb 14.XI.1937.

Bu cinayət işini də məşhur 12493-cü işlə bağlayıb İvelyev, İşenko və Nikitcenkodan ibarət “*Troykanın*” cənginə verirlər. Onun məhkəməsi 2 yanvar 1938-ci ildə axşam saat 21-də başlanır. Alimi ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edirlər. Şevolovun məlum arayışına görə hökm Bakıda həmin gecə yerinə yetirilmişdir.

Dünya düzələndən sonra SSRİ Ali məhkəməsi hərbi kollegiyasının 25 iyun 1957-ci il tarixli (protokol №4 p-025011/56) qərarı ilə işində heç bir cinayət tərkibi olmadığı üçün Mirzə Cabbar Abbas oğlu Məmmədzadəyə bəraət verilmişdir.

1953–1988-ci illərdə Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi

Əslində, 1953-cü ildən sonra ölkədə repressiya aurası dəyişmişdi. Amma Sov. İKP-nin 1956-cı ilin fevralında keçirilən XX qurultayı ölkədə ab-havanı yumşaltdı. İnsanlar azad nəfəs almağa başladılar. Qurultay Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi pislədikdən sonra minlərlə günahsız repressiya qurbanı bəraət almağa başladı. Buna görə də 1956–57-ci illər SSRİ tarixində vahimədən azadlığa (qismən) çıxış ili kimi qiymətləndirilə bilər. Doğrudur, 1960-cı ildən başlayaraq ermənilər anti-türk fəaliyyətlərini gücləndirdilər. Amma 1956–1957-ci illərdə hələ münasibətlər gərginləşməmişdi. Bunu aşağıdakı misallardan da görmək olar:

1. 1957-ci ildə İrəvanda 29 adda müxtəlif xarakterli kitab nəşr edilmişdir.

2. İlk dəfə olaraq “*Ədəbi Ermənistan*” adlı almanax çap olundu. Burada 34 Azərbaycan şairinin şeiri çap olundu. 2 elmi məqalə ilə yanaşı T.S.Smbatyanın M.Cəlil haqqındakı məşhur xatirələri çap olundu.

3. Əlavə etmək olar ki, erməni şairləri Azərbaycan dilini o qədər gözəl bilirdilər ki, Azərbaycana aid gözəl şeirlər yazırdılar. Aşot Qraşinin “*Azərbaycan*” şeirini misal verməklə iki məsələyə işarə etmək istərdik:

a) ermənilər Azərbaycan dilinin poetik gözəlliyinə aşıq və aşına idilər,

b) erməni paxıllıq xisləti poetik səmimiyyətə qalib gələ bilməmişdi.

Şeir “*Sovet Ermənistanı*” qəzetinin 28 aprel 1957-ci il tarixli 85-ci sayında çap olunmuşdur.

*Quş qanadlı bahar gəldi, bahara dastan deyirəm,
Azərbaycan, bu gün sənə nurlu gülüstan deyirəm.
Çöllərinə, tarlalara dalğalı ümman deyirəm,
Nazlı-duzlu qızlarına ətirli reyhan deyirəm.
Ətir saçır çəmənlərin, nə boldur, ey vətən, varın!
Bəzəklidir dərələrin, çiçəklidir bağçaların,
Şəhər də, kənd də gurlayır qucağında bu diyarın.
Bu xoş günlərin adına mən nurlu dövrən deyirəm.
Aşıqların nəğmə deyir, gül üstündə bülbül kimmi,
Şeir coşub varaqlanır, dalğalanan könül kimi,
Körpələrin açılmışdır, xoşqoxulu bir gül kimi,
Mən onların nəfəsinə varlığım la can deyirəm.
Hüsnünə tay tapmadığım Bakı adlı şəhərə bax,
Qara qızıl oylağına, havalanan əllərə bax.
Bu yam-yaşıl bağça-bağa, bu günəşli səhərə bax!
Bu göz vuran işıqlara şafəqli bir dan deyirəm.
Qoca Xəzər işıldayır bu torpağın qucağında,
Göy-göl onun bacısıdır durnaların oylağında.
Pambıq da var, limon da var bu xəzinə ocağında,
Qoy sözümə şahid olsun Qazax, Lənkəran deyirəm.
Bu əllərə bir beşiksən, ey günəşli, nurlu vətən.
Zəhmət çəkən insanlara bir anasan, ey ölkə, sən!*

*Səni gözü götürməyən qurdürəkli, düşmənə mən
Könlünün kin atəşində alışaraq yan, deyirəm,
Azərbaycan, yüksəlişin mənə təzə bir can verir,
Döşündəki parlaq orden ilham verir, həyəcan verir,
Aşıqların şerimizə gövhər verir, mərcan verir.
Sən nəğmələr kitabısan, sənə nəğməxan deyirəm.*

O vaxtlar “*Sovet Ermənistanı*” qəzetinin redaktoru Cəfər Vəlibəyov Bakı ilə sıx əlaqə saxlayır, Azərbaycan dili ədəbiyyatı problemləri haqqında dövrü olaraq qəzətdə materiallar çap edirdi. 1957-ci ilin yanvarın 28-də qəzetin 20-ci nömrəsində Elməddin Əlibəyzadənin “*Vaqif və ədəbi bədii dilin xəlqiliyi məsələsi*” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Burada müəllif həm Vaqifi həm də ana dilinin gözəlliyini erməni oxucularına təqdim edir. Məqalədə müəllif deyirdi:

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında və ədəbiyyatda XVI əsrin sonlarından başlayaraq davam edib gələn realist meyillər öz inkişafının yüksək zirvəsində Vaqifi də yetirmişdi. Məhz Vaqif yaradıcılığından çox payı klassik poeziyamızın şifahi-bədii xalq yaradıcılığı istiqamətində inkişaf edən sahəsilə əlaqədardır. Vaqif şeriyatınının gözəlliyi, onun dilinin bu qədər səlisliliyi, axıcılığı və sadəliyi də məhz bundadır. Vaqif dilinin xəlqiliyi də burada özünü göstərir.

Vaqif dilinin xəlqiliyi dedikdə, bunu necə başa düşməli? Burada əvvəlcə ümumiyyətlə ədəbi-bədii dildə xəlqilik nə deməkdir sualını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Həqiqi sənət əsəri dolğun məzmunu və gözəl formaya malik olur – məzmun zənginliyi ilə forma gözəlliyi

qırılmaz vəhdət təşkil edir. Forma gözəlliyi anlayışı altında bir sıra əlavə ünsürlərlə yanaşı əsərin dili, onun ifadə gözəlliyi nəzərdə tutulur; bədii dil də ifadə gözəlliyinə daxildir. Bədii dil fikirlə, təfəkkürlə bağlıdır. Başqa sözlə desək, bədii dil bədii təfəkkürün ifadə formasıdır. Bədii təfəkkürü aydın və yığcam, sadə və səmimi şəkildə ifadə edən yazıçı öz oxucuları ilə bədii dildə danışıbmış olur.

Xəlqilik, göründüyü kimi, Vaqif şəriyyatının ümumi ruhunda, onun xalq yaradıcılığı və canlı dillə sıx vəhdətindədir. Şairin dilinin sadəliyi və aydınlığı, şübhəsiz, bu xəlqiliyi təmin edən şərtlərdən biri və demək lazımdır ki, ən mühümüdür. Sənətkarın sadə, aydın dili xalq hikməti, obrazlı söz və ifadələr, atalar sözü, məsəllər və sairəni əhatə etdikdə insanı valeh edəcək dərəcədə öz xəlqiliyini artırmış olur: beləliklə də yaranmış bədii əsərin təsir qüvvəsi yüksəlir. Vaqifin dili həqiqətən böyük təsir qüvvəsinə malik olan belə valehedici dildir. Klassik Azərbaycan ədəbi dilinin yeni realist istiqamətə doğru inkişafında bu dilin (Vaqifin dil üslubu nəzərdə tutulur – A.B.) çox böyük rolu olmuşdur.

Elməddin Əlibəyzadənin məqaləsindən 3 ay sonra qəzet S.Manukyanın *“Erməni Sovet ədəbiyyatında xalqlar dostluğunun inkişafı”* adlı kitabı haqqında filoloji elmlər namizədi Q.Abacyanın *“Xalqlar dostluğu haqqında kitab”* adlı məqaləsini dərc etmişdir. Əsərdə Manukyan görkəmli erməni şair və yazıçılarının xüsusilə rus xalqı ilə dostluğu məsələsinə həsr etdiyi əsərlərdən bəhs edir. Kitabın ikinci fəslində erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğundan bəhs edilir. Xüsusilə, X.Abovyanın, A.Şirvanzadənin, A.İsahakyanın,

D.Dəmirçiyanın, K.Saryanın və başqalarının əsərlərindən bəhs edir. Məqalədə deyilir:

Kitabın ikinci hissəsində müəllif gənc erməni sovet ədəbiyyatının nailiyyətlərindən danışır, qardaş Azərbaycan xalqının rus xalqı ilə birlikdə erməni xalqına iqtisadi kömək göstərməsinə dair konkret tarixi fəhktlər gətirir. O, burada erməni sovet yazıçılarından A.Şirvanzadənin, A.İsahakyanın, H.Hakonyanın, D.Dəmirçiyanın, E.Çarantsin, A.Viqquninin, Q.Maharinin, A.Bakuntsun, K.Saryanın və və başqalarının 1920-ci illərdə yazdıqları əsərlərdən ətraflı danışır.

Qardaş erməni, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu erməni sovet ədəbiyyatında geniş əks etdirilmişdir. Əsrlər boyu qonşu olan bu xalqlar birbirinə əziz olmuş və mürtəcə qüvvələrin hər cür cəhdləri bu dostluğa çarpılaraq məhv olmuşdur. Ədəbiyyatımızın səhifələri erməni və Azərbaycan xalqlarının əsrlik dostluğunun əksi ilə doludur. X.Abovyanın *“Ermənistanın yaraları”* romanını xatırlamaq bunu sübut etmək üçün kifayətdir. Bu iki xalqın ictimai və iqtisadi vəziyyəti bu dostluğun əsasını təşkil edir. Erməni yazıçılarından çoxları Azərbaycanda yaşamışlar. Azərbaycan onların ikinci vətəni olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra bu iki millətin dostluğu daha da möhkəmlənmişdir.

S.Manukyan erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğunu əks etdirən Şirvanzadənin *“Fatma və Əsəd”*, İsahakyanın *“Səbr çubuğu”*, Zoryanın *“Romantik tarix”*, Arazinin *“Düşmənin mahnısı”*, Çarentsin *“İyirmi altılar haqqında ballada”*, Viqquninin *“Azərbaycan”*

əsərləri və bir çox başqa əsərlər üzərində ətraflı dayanmışdır. Müəllif həmçinin digər xalqların, xüsusən rus xalqının erməni xalqının azad edilməsində böyük xidmətini təsvir edən əsərlər üzərində də diqqətlə tədqiqat aparmışdır. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №44, 3 mart 1957**)

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları layihəsi 1955-ci ildən başlayaraq (bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik) fəal şəkildə müzakirə edilirdi. Qəzet bütün oxucuları müəllimləri, mütəxəssisləri yeni orfoqrafiya qaydalarının müzakirəsində fəal iştirak etməyə çağırırdı. Bakıdan Hüseyn Bayramov özünəməxsus səliqə və tənqidi yanaşma yolu ilə Sovet ermənistanı qəzetində *“Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları”* adlı məqaləsində 12 bənddən ibarət təkliflə çıxış edir. Onun təklifləri elmi cəhətdən maraqlıdır. O, yazırdı:

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiyamızın bu yeni variantında nədənsə tiredən istifadə olunmasından bəhs edilmir. Halbuki, bu işarəni yazıda bir çox yerlərdə işlədirik. Hətta bu layihənin girişində də 1955 və 1957 rəqəmləri arasında tire işarəsi qoyulmuşdur. Bizə belə gəlir ki, layihənin 55-ci maddəsinin sonunda qarşılıqlı əlaqə, münasibət və s. bildirən tərkiblərin yazılmasından bəhs edən məsələ də tire ilə bağlı məsələdir. Orada defislə yazılan Sovet-Çin (dostluğu) sözü və eləcə də orfoqrafiyada öz əksini tapmayan Moskva–Volqa (kanalı), Bakı–Batumi (neft kəməri) tipli sözlər əslində defislə deyil, tire ilə yazılmalıdır, çünki bu qayda demək olar ki, əksər dillərin orfoqrafiyasında olduğu kimi,

bizim də yazı qaydalarımızda uzun müddətdən bəri bu şəkildə işlədilir.

Bizcə, 55-ci maddənin lüğətlərin yazılmasından bəhs edən bəndini ondan əvvəlki bəndlə birləşdirmək lazımdır. Çünki 55-ci maddədə göstərilmiş mürəkkəb sözlərə xas olan xüsusiyyət (bütöv bir anlayış bildirməsi, sözlərin arasında və bağlayıcısının qoyulmasının mümkünlüyü) lüğətlərin yazılmasına da uyğun gəlir.

74-cü maddənin qeydində bugün sözünün ancaq zaman zərfi olarkən bitişik yazılmasından danışılır və onun derivatlarından bəhs edilmir. Verilən qaydaya görə bugünkü məsələ, qəzetimizin bugünkü növrəsində söz birləşmələrində bu və güncü sözləri ayrı yazılmalıdır.

Bizcə layihədə *kvadrat*, *kub* sözlərinin ixtisar forması kimi nəzərdə tutulan m^2 və ya m^3 tipli ifadə formaları, eləcə də *faiz*, *paraqraf* sözlərinin qarşısında yazılan yuxarıdakı müvafiq işarələr dar ixtisas sahələri üçün qəbul olunmuş şərti işarələrdir. Orfoqrafiyada şərti işarədən deyil, sözün bu və ya digər hissəsinin ixtisar və onun formaları nəzərdə tutulur. Buna görə də bunları layihədən çıxarmaq lazım gəlir.

Yazı qaydalarında *pedağoji* sözünün “ğ” ilə deyil, “q” ilə yazılmasından bəhs edilir (15-ci maddənin qeydinə bax). Əvvəlcə demək lazımdır ki, burada sözün kökünün necə yazılması məsələsindən danışılmalı idi, çünki bu məsələ aydın olsaydı **-ji** şəkilçisi ilə düzəldilən yeni sözün də necə yazılacağı buradan məlum olardı. Sözün kökünün isə *pedaqoq* deyil, *pedağoq* şəklində yazılması lazım gəlir, çünki danışığ zamanı həmin sözün bu variantı daha çox işlədilir. Digər tərəfdən bundan **-ji** şəkilçisinin artırılması ilə düzəldilən söz də *pedağoji*

şəklində yazılmış olar ki, bu da tamamilə doğru bir haldır. Nəzərə almaq lazımdır ki, heç kəs *pedaqoji* demir və ya deyə bilmir. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti, 5 oktyabr 1957**)

Orfoqrafiya qaydaları bu problemlə bağlı olan adamların əsas işidir. Çünki vahid orfoqrafiya qaydaları olması *“Hər kəs istədiyi kimi yazsa, onda biz bir-birimizi başa düşmərik”* (Q.O.Vinokur). Qəzet *“Düzgün və möhkəm orfoqrafiya uğrunda”* adlı məqalədə yazırdı ki, orfoqrafiya qaydaları X.Abovyan adına Pedaqoji İnstitutunda geniş müzakirə edilmişdir.

Bu günlərdə X.Abovyan adına erməni pedaqoji institutu tarix və dil-ədəbiyyat fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat tarixi kafedrası *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının”* yeni layihəsinin müzakirəsini keçirdi.

Müzakirədə institutun və orta məktəblərin müəllim kollektivləri, tələbələr iştirak etmişlər. Müzakirələrdə çıxış edən yoldaşlar yeni layihənin ayrı-ayrı maddələri haqqında öz fikirlərini söyləmişlər.

İnstitutun müəllimi filoloji elmləri namizədi L.Hüseynzadə yoldaş öz çıxışında göstərdi ki, yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsiplər əsasında tərtib edilmişdir. Yeni orfoqrafiya layihəsi əvvəlki forfoqrayılara nisbətən daha təkmil və müasir ədəbi dilimiz nöqtəyi-nəzərindən daha yaxşı tərtib olunmuşdur. O, layihədə müstəsnalığın əvvəlki orfoqrafiyada olduğuna nisbətən müəyyən qədər aradan qaldırılmasını, layihənin 42-ci maddəsində feil köklərindən isim və sifət əmələ gətirən (cingilti) samitlə

bitənlərdə: məsələn *əz + gin, bit + kin*) *gin, kin* şəkillilərinin bir qaydada *kin* ilə yazılmasını, apastrofun layihədə yer tutmasını təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirdi. Hüseynzadə yoldan sonra dedi: Bütün bunlarla yanaşı olaraq “*Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında*” (layihədə) dürüst olmayan, əsaslandırılmamış qaydalar da vardır. Məsələn, layihənin 37-ci maddəsində yalnız 61 sözün apastrofla yazılması tələb edilir. Doğrudur, əvvəlki orfoqrafiya qaydalarına nisbətən yeni layihədə apastrofla yazılan sözlər xeyli dəyişdirilmişdir. Lakin yeni layihədə apastrofla yazılan sözlərin məhdudlaşdırılması düzgün deyildir. Ona görə ki, dilimizdə işlənən yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsində apastrofla yazılan sözlərin tərkibinə daxil edilməyən *e'zamiyyə, mə'zun, mə'zuniyyət, rə'y, sə'y* sözlərinin də apastrofla yazılması düzgün olardı.

Layihənin 15-ci maddəsində birinci və ikinci hecasındakı samiti **ğ**, həm də **ğ** ilə deyilən sözlərin **ğ** ilə yazılması tələb edilərkən *orqan* və *pedaqoji* sözləri müstəsna olaraq qəbul olunur. Mənim fikrimcə, *orqan* və *pedaqoji* sözləri *orğan, pedaqoji* şəklində yazılısaydı daha məqsədəuyğun olardı.

Erevan şəhərindəki Əzizbəyov adına yeddi illik məktəbin direktoru S.Fərəcov yoldaş “*Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları*” layihəsindən **я, ю, е** kimi qoşa səslilə hərəflərin çıxarılması haqqında danışarkən dedi: “1940-cı ildə rus qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasına yanlışı olaraq **я, ю, е (üe)** qoşa səslilə hərəflər daxil edildi. Şübhəsiz həmin qoşa səslilə hərəflər elmi müzakirəyə əsaslanmadan qəbul edilmişdi. Qoşa səslilə hərəflər doğma dilimizin spesifik

xüsusiyyətlərinə uyğun olmadığından tədris işini çətinləşdirir. Ona görə ki, hər bir qoşa hərflər bir neçə vəzifə daşımaqla düzgün yazı qaydasında çətinlik törədirdi. Yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsindən qoşa səsli я, ю, е hərflərinin çıxarılması, qoşa səsli е hərfinin işlənməsi elmi cəhətdən düzgün və faydalıdır". ("Sovet Ermənistanı" qəzeti №202, 31 oktyabr 1957, T.Əhmədov. "Düzgün və möhkəm orfoqrafiya uğrunda")

Əlbəttə, bu müzakirə və təkliflər xeyirsiz qalmırdı. Amma irəlidə görəcəyimiz kimi loyallıq şəraitindən istifadə edən ermənilər getdikcə daşnak xislətini gizlədə bilmirdi.

1953-cü ilə qədər (Stalin ölənə qədər) ermənilər bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycanda da bütün idarələrə doluşmuşdular. Onlar hamının etibarını qazana bilirdilər. Məsələn, M.C.Bağirovun şəxsi mühafizəsinin rəisi Sarkisyan idi. MK-nın məxfi hissəsinin müdiri Revek adında erməni qızı idi, xüsusi sektorun müdiri Novikova, Təşkilat şöbəsinin müdiri Martirosyan idi. MK-nın neft şöbəsinin müdiri Aruşanyan, MK katiblərinin dördünün də köməkçiləri erməni idi. Moskvada Azərbaycanın Dövlət müvəkkili-səfiri erməni Karkaryan idi. Azərbaycanın bütün Partiya komitələrinin katibləri və köməkçiləri müavinləri erməni idi. M.C.Bağirovun birinci köməkçisi Kasparov çox məkrli, hiyləgər erməni idi. (Məlumatlar akad. İ.D.Mustafayevin xatirələri əsasında Tahir Talıblının "Əziz Əliyev" kitabından götürülmüşdür.B.,1997, səh.82–83)

Bu faktlar nədən xəbər verir?

1. Moskvada yüksək dövlət mətbəsinə SSRİ-nin ən ali kabinetlərinə soxula bilmiş A.Mikoyanların yerlərə təsirindən.

2. Hər bir erməninin fərdi yaltaqlıq (bəlkə bacarıq) keyfiyyətindən.

3. Azərbaycanın və başqa respublika rəhbərliyinin maymaqlığından yeri gəlmişkən, C.Məmmədquluzadə ermənilərin və sovet rejiminin xarakterini bizim o zamanki siyasətçilərdən yaxşı görmüşdü. Erməni xislətinin Sovet dövründə özünə necə münbit şərait tapacağını, türk, müsəlman xalqlarına isə imperiya rejiminin düşmən olacağını qabaqcadan xəbər verirdi. 1917-ci ildə “*Molla Nəsrəddin*” jurnalının 22-ci sayında özünəməxsus bir üsulla (yəni Pavel Nikolayeviç Milyukovun dilindən) Əli Nəzminin şeirini çap etmişdi. Şeir belə idi:

*Ölkəmizdə mövcud olan hurriyyət,
Millətlərə böylə eyləsin qismət;
Fin xalqına yırtıq yarım istiqlal,
Polyaklara dolu vədə bir çuval,
Ukraynalıya muxtariyyət, su, torpaq,
Türküstanlı müslimlərə şapalaq,
Litvalıya istəyincə ixtiyar,
Buxaralı, xivəliyə zəhrmar,
Qazaklara Zər Zad ilə quban, Don,
Ləzgilərə, Çərkəzlərə poşol von.*

*Latışlara ayrılmalı pay çox az,
Cuhudlara, **tatarlara** beş qapaz.
Xaxollara yerləşməyə buyuruq,
Krimliya, qırğızlara yumuruq
Qreklərə hər nə desə çal çəkip,
Azərbaycan türklərinə vur təpik.
Uruslara mümtaziyyət ağalıq,
Erməniyə imperiyada darğalıq.*

Bax məsələ də bu darğalıqdadır. Darğalıq ta 1991-ci ilin oktyabrın 18-dək davam etdi. Stalin öldükdən sonra A.Mikoyanın əl qolu daha da açıldı. Əvvəllər də SSRİ naziri vəzifəsində işləyən Mikoyan 1955–1964-cü illərdə SSRİ NS sədrinin birinci müavini, 1964–1965-ci illərdə SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri oldu. Bunları ona görə deyirik ki, 1960-cı illərdən sonra A.İ.Mikoyan artıq özünün daşnak simasını gizlətməyə ehtiyac duymadı. Baxın onun rəhbərliyi ilə 1960-cı ildən sonra İrəvanda və Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda nələr oldu.

Vaxtilə ermənilərin (darğaların) hamısı, türkün düşməni olan Stalin Azərbaycan rəhbərinə demişdi ki, öz müsəlmanlarını Ermənistandan köçür, çünki xaricdən gələn ermənilərə Harutunyan yer tapmır. 476 Azərbaycan kəndi boşaldıldı. Kəndlər boş qaldı, xaricdən gələn ermənilər oralara getmədi. (**“Голос Армении” qəzeti 11 noyabr 1990**)

Bu faktı Ermənistan KP MK-nın 1975-ci ilin yanvar plenumu da təsdiq etdi.

Əhalisinin 75-90 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Basarkeçər, Qarabağlar, Zəngibasar, Vedi rayonlarında rəhbər vəzifədə olan azərbaycanlıların hamısı işdən qovuldu, yerlərinə ermənilər təyin edildi. Bundan əlavə, əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan 10 rayonda azərbaycanlılar heç bir səbəb göstərmədən kütləvi surətdə vəzifələrindən azad edildilər.

Bir əsrə qədər erməni mədəniyyətinə xidmət edən C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan dram teatrı bağlandı. Sisiyan, Qarabağlar, Vedi, Qafan, Mehri, Kalinino, Zəngibasar, İcevan rayonlarında Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər ləğv edildi. Habelə bir sıra nazirliklər və idarələr nəzdində olan türkdilli nəşrlər ləğv edildi.

1965-ci ildə onda Anastas Mikoyan SSRİ rəhbəri kimi qondarma erməni genosidinin 50 illiyini keçirməyə kömək etdi. Doğrudur, bu işdə xarici erməni diasporunda yardımı oldu. Amma əsas işi daşnakların başçısı A.Mikoyan görürdü. Mikoyan 1964-cü ildə SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri seçilən kimi erməni genosidinin 50 illiyini keçirmək üçün qərar qəbul edildi. 1965-ci ildə isə bu iş reallaşdı.

1914–1990-cı illərdə Türkiyədə, Azərbaycanda İranda baş verən hadisələrlə tanış olan hər kəs *“Daşnaküstün”* partiyasının fəal üzvü türkün amansız qatili tayqulaq Andranik Ozanyanın kim olduğunu, bəşər tarixində amansızlıqda və vicdansızlıqda tayı bərabəri olmayan bir bəşəriyyət canisi olduğunu yaxşı bilir. Onun 1965-ci ildə yubileyini keçirmək üçün Ermənistan KP MK-nın o vaxtkı birinci katibi Yakob Zarobyan Mikoyana müraciət etdikdə ikinci gülmüş və *“bunu mən sənə deyəcəkdim. İndi hər şey öz əlimizdədir”* demişdi.

Qərribədir ki, o vaxt İrəvanda nəşr edilən “*Sovet ermənistanı*” qəzeti də Azərbaycan qəzeti olmasına baxmayaraq, Andraniki milli qəhrəman kimi vermişdi. Yubiley 1965-ci il aprelin 23-də 400 minlik bir mitinqlə başa çatdı. Mitinqdə təkcə İrəvan deyil, ermənistanın bütün guşələrindən ermənilər gəlmişdilər. Onlar öz daşnak niyyətlərini açıqca ifadə edirdilər. Plakatlarda bunlar yazılmışdı. “*Anadolu Ermənistanın olmalıdır*”, “*Dağlıq Qarabağ bizimdir*”, “*Naxçıvan Ermənistan torpağıdır*”, “*Ermənilər, 1915-ci ilin intiqamını almaq vaxtıdır birləşin*”. (10, 51–53)

Bütün bunlar xalqını və vətəninə alovlu bir məhəbbətlə sevən, Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin gözü qabağında baş verirdi. O, bu hadisələr müqabilində məkrli düşmənlərə qarşı demək olar ki, zəif idi. Ona görə də bu böyük dərd onu ürək xəstəsi etdi. Getdikcə Sov. İKP MK-nın onun baş katibinin anti-türk, anti-Azərbaycan xəttinin dözülməz xarakter aldığını görərək 1987-ci ilin oktyabrında Sov. İKP MK siyasi bürosu üzvlüyündən və SSRİ NS sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdi. İndiyədək bütün dünya ermənilərinin məkrli niyyətlərinin qarşısında alınmaz bir qala kimi bayanan Heydər Əliyevin siyasət aləmindən getməsi ermənilər üçün bayram oldu.

M.Qorbaçovun müşaviri Aqambekyan dərhal Fransadan erməniləri ayağa qalxmağa səslədi. Cəmi 3 ay yarım sonra Silva Kaputikyan öz dəstəsi ilə Mixail Qorbaçovun qəbulunda oldu və istəyini əldə etdi. Belə ki, DQMV-in Azərbaycandan ayrılıb Ermənistanə

verilməsi haqqında Sov. İKP MK-nın təhriki ilə SSRİ Ali Sovetinin və Ermənistan SSR Ali Sovetinin qarşısında məsələ qaldırıldı. Bax Sovet imperiya rejiminin anti-türk siması açıqca göz önündədir.

Yuxarıda dediklərimiz İrəvanda və bütün Ermənistanda Azərbaycanlığa qarşı mübarizənin faktları və bu yöndə aparılacaq işlər üçün real zəmin yaratmaq idi. Amma bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycançılığa qarşı aparılan mübarizə tədricən, planlı şəkildə, aramsız və getdikcə güclənən tərzdə aparılırdı. Başqa sözlə desək Azərbaycan dilində olan nəşrlər, Azərbaycana aid məlumatlar tədricən və planlı şəkildə həyata keçirilirdi. Buna görə də hələ Azərbaycanda baş verən ədəbi və elmi hadisələr haqqında “*Sovet Ermənistanı*” qəzeti hələ tam köçürülməmiş, çoxsaylı oxucularına ara-sıra məlumat verirdi. Belə ki, qəzetin 25 iyun 1957-ci il sayında Səməd Vurğunun “*Vaqif*” pyesi haqqında Hidayətin “*Ürəklərə yol tapan tamaşa*” adlı məqaləsini, 26 aprel 1958-ci il nömrəsində yazıçı Mircəlalin 50 illiyi münasibəti ilə Əkbər Yerevanlının “*Sevimli yazıçı*” adlı məqaləsini, 30 may 1938-ci il tarixdə Sədi Şirazinin 700 illik yubileyi münasibəti ilə dosent Lətif Hüseynzadənin “*Sədi və onun Gülüstanı*” adlı məqaləsini, 7 iyun 1958-c il nömrəsində “*İliç buxtası*” adlı məqaləni (müəllifi Baxşı Qələndərli), 4 iyul 1958-ci il tarixli sayında M.Füzulinin yubileyi münasibətilə C.Abdullayev və Nəriman Quliyevin “*Azərbaycan poeziyasının iftixarı*” adlı məqaləsini, 24 oktyabr 1958-ci il tarixdə dosent Lətif Hüseynzadənin “*Matenadaranda Füzuli əsərlərinin əlyazmaları*” adlı məqaləsini nəşr etmişdi.

Son məqalədən məlum olur ki, Matenadaranda saxlanan Füzuli əlyazmaları 1861-ci ildə Əbdulağa Təhmiras oğlu tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmaları içərisində “*Hədigətussuəda*” adlı nəsr əsəri də vardır.

Həmin qəzetin 8 dekabr 1958-ci il tarixli 243-cü nömrəsində filoloji elmlər namizədi Əzizağa Məməddovun “*Füzuli və Şah İsmayıl Xətai*” məqaləsi dərc edilmişdir. Məqalədə deyilirdi:

Görkəmli dövlət xadimi və istedadlı bir şair olan Şah İsmayıl Xətainin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinə olan maraq, bu dildə əsərlər yazan şairlərin artması, hətta bu dilin rəsmi dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi çox mühüm tarixi həqiqətlərdir. Bu barədə məşhur rus alimi şərqşünas V.V.Bartold hər kəsdən qabaq bütün mədəni aləmə öz elmi fikrini yarım əsr bundan qabaq açıqdan-açığa söyləmişdir: “...*Xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca – A.B.) danışır və türkcə nəticədə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı*”.

Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin “*Təhfeyi-Sam*” və Sadiqibəy Əfşarın “*Məcməül-xəvass*” təzkirələrinin verdiyi məlumatdan anlaşılır ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatını böyük bir ürəklə sevən Şah Xətainin sarayında tez-tez ədəbi məclislər və müsabiqələr təşkil edilirdi. Bu sarayda ədəbi məclislərə məlikişşüərə vəzifəsinə təyin edilmiş məşhur Azərbaycan şairi Həbib rəhbərlik etmişdir.

Füzuli “*Bəngü badənin*” müqəddəməsində Şah İsmayıl ilə həsr etdiyi mədhiyyəsində Səfəvilərin bu ilk

hökmdarının qüdrət və bacarığını, “qəni və gəda”ların, yaxud varlı və yoxsulların ondan asudə olduğunu, onun hakimiyyəti altında salamat, yaşadığını, eləcə də Xətəini məclislər yaraşığı, sənət aşiqi kimi tərənnüm etmişdir. Füzuli burada Şah İsmailin Məhəmməd Şeybanı xan kimi qan içən qəddar hökmdarlara aman vermədiyinə işarə etmişdir. Budur, şairin Şah Xətəiyə olan münasibətini və hüsn-rəğbətini göstərən şerindən bir parça:

*Cami-mey sun ki, ta diliranə,
Mədh ədim padişahi-dövrənə...
Mey kimi ruhi xəlqə nəşərəsan,
Nəşə tək hökmü əl başımda rəvan.
Dövrü bir bəzmdir behişt-i-bərin,
Tacaərrin, sürahihəm zərrin...
Məclis əfruzi-bəzmgahi-Xəlil,
Cəm-əyyam, Şah-İsmayil.
Ondan asudədir qəniyyə gəda,
Xəllədəllahi mülgəhü əbədə.*

Füzuli bu mədhiyyədə zənnimizcə, Şah İsmayıl Xətəiyə yalnız qüdrətli bir hökmdar olduğu üçün deyil, bəlkə hər şeydən daha çox ölkədə əmin-amanlığı bacarıqla qoruduğu üçün, apardığı abadlıq işlərinə, elmə, mədəniyyətə və nəhayət sənətkarlara hörmət və ehtiram bəslədiyinə görə, Azərbaycan dilinə rəvac verdiyinə və bu dildə şeirlər müəllifi olduğuna görə daha çox bağlı olmuşdur.

Şeirdə, sənət dilində sadəliyi gözləyən, xalq dilinə yaxın bir üslubda çox gözəl, lirik şeirlər yazan Xətəi bu

dildə əsər yazan şair və aşıqlərə də daim qayğı göstərmişdir. Eyni bir ruhla Füzuli “*nəzm-nazik*”, yəni incə, sadə, bədii Azərbaycan dilində yazmağa çağırmışdır və özü də bu mühüm iş uğrunda mübarizə apardığına işarə edərək yazırdı:

Məlum olduğu kimi 1958-ci ilin dekabrında Bakıda dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdi. “*Sovet Ermənistanı*” qəzeti özünün 10 dekabr 1958-ci il tarixli 245-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsini dahi şairə həsr etmişdir. Bakıdakı yubiley tədbirləri haqqında Rza Əsgərovun məlumat xarakterli məqaləsində deyilirdi:

Azərbaycanın şanlı paytaxtı Bakı şəhərinin küçələrində, prospektlərində, meydançalarında, parklarında – hər tərəfdə ürək açan bayram şənliyi vardır.

Təntənəli bayram günlərində Bakının gecələri adi günlərdə olduğundan xeyli fərqlənir. Aydın gecələrdə göyləri bəzəyən kəhkaşan Bakının qoynundakı sayrışan rəngarəng Iliç lampalarına qibtə edir. Bakının gecələrini gündüzə döndərən bu nurlu işıqlar elə bil ki, ölməz sənətkarın öz söz inciləri ilə əsrlər boyu insanların qəlbində yer tutmasına işarədir. Bəli, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dahi söz ustası olan Məhəmməd Füzulinin ürəklərdə yandırdığı məhəbbət işığı sönməzdir.

Qəzetdə habelə Azərbaycanın görkəmli füzulişünaslarının məqalələri dərc edilmişdir. O vaxt filoloji elmlər namizədi olan görkəmli füzulişünas Məmmədağa Sultanov “*Xalqın yaxın dostu*” məqaləsində yazırdı:

Füzuliyə görə, bu dünya malını toplayıb onu xeyir işə sərf etməyənlər kamil adam ola bilməzlər. Sən yoxsul olsan da şad yaşa ki, şam öz şöləsindən həyat alır.

Lakin bütün bu optimist əhval-ruhiyyəyə baxmayaraq Füzuli öz dövrünün oğlu idi. Buna görə də o, tarixi məhdudiyətlə əlaqədar olaraq, fikrin, xəyalın aciz qaldığı məsələlər qarşısında bəzən tale və qəzavü-qədərə inanırdısa bu hadisə onun görüşündə keçici bir hal kəsb edirdi. “Ənisül-qəlb” əsərində nəzərə çarpan bəzi mistik ifadələr və əvvəldən müəyyənleşmiş təqdirə inam da buradan gəlirdi.

Böyük şair ürfanı, eşqi öz yolunun günəşi hesab etmişdir. Onun eşqi maddi eşq, real varlığa olan məhəbbət idi. “*Hər kəsin öz zövqü onun behiştidir*” deməsi də Füzulinin bu dünya zövqi ilə nə qədər bağlı olduğunu göstərməkdədir. Füzulinin qəlb çırıntıları, ah və yağanları da daha çox bu dünyəvi zövqdən məhrum olduğu vaxtlar zəhmətkeş xalqın kədəri ilə birlikdə meydana çıxırdı. O, hicrandan ruhu əzab çəkirdisə işıqlı bir gün, dadlı bir vüsəl üçün çırıncırdı. O, qaranlıqlar içərisində işıq axtarır və bu işığa böyük bir ehtirasla can atırdı. Xalqımız indi məhz bu işığa çıxmışdır.

Görkəmli Füzulışünaslarımızdan filoloji elmləri namizədi Mirzəəğa Quluzadənin “*Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri*” adlı məqaləsi də qəzetin həmin nömrəsində yer almışdır. Məqələdə oxuyuruq:

Ağır şərait içərisində yaşamasına baxmayaraq, şair feodal saraylarında xidmət etməmişdir. O, öz əsərlərində xalqın əhval-ruhiyyəsini, onun həyat meyllərini əks etdirmişdir. Farsca qəzəllərindən birində şair yazır: “*Ey*

Füzuli, azadlıq gözəl şeydir, lakin həyat bağında bu meyvəni yetirən ağac hanı?"

Şairin əsərlərində ifadə olunan dərin kədər məhrumiyyətlər içərisində ağır həyat keçirən yoxsul kütlələrin fəlakətli vəziyyətini dərk etməkdən və xalqı dərin məhəbbətlə sevməkdən doğurdu.

Füzulinin lirikasında əsas mövzulardan biri məhəbbətdir. Şair məhəbbəti heç də dar, məhdud fərdi bir hiss kimi deyil, geniş ictimai-bəşəri mənada, insan ürəyinin azadlığı, onun həyat ehtirasları kimi tərənnüm etmişdir. Şairin lirikasında ifadə edilən məhəbbət insanın mənəvi aləmini yüksəldir, onu insanpərvərliyə, fədakarlığa ilhamlandırır. Məhəbbət mövzusunə həsr olunmuş şeirlərində Füzuli insan məhəbbətini həyatın, təbiətin əsl mənası, məzmunu kimi göstətərək onu təbiətdə hər bir gözəllikdən, cənnət vədlərindən üstün tutur.

Füzuli əməkçi insanları şaha əyilməməyə, öz qüvvəsinə güvənməyə, bilik və tədbirdən qüvvət almağa çağırır. O, insan həyatının mənasını xalqa sədaqətlə xidmət etməkdə, insanlara fayda verən yaradıcılıq işləri ilə məşğul olmaqda görür: *"Xalqa mənfəət ver, ehtiram qazan. Çünki buna görə bal arsının hörməti o birilərindən artıqdır"*.

Füzuli insanları elm öyrənməyə, müəyyən sənət, peşə sahibi olmağa çağırır, tənbəlliyi, ətaləti pisləyirdi.

Füzuli öz gözəl şeirində həyatı təsdiq edən, insanı dünya nemətlərindən faydalanmağa çağıran bir şairdir. Onun əsərlərindəki zəmanədən şikayət, zülm və ədalətsizlikdən doğan qüvvətli kədər də məhz şairin

həyatı və insanları dərinəndən sevməsindən irəli gəlirdi. Füzuli insan həyatına qəm, qüسسə gətirən, onun azadlığını boğan ibadətçiliyi, şəriət ehkamlarının ağır, məşəqqətli tələblərini pisləyirdi. O, dinə sədaqətlə inanırdı, lakin dini etiqada sədaqəti insanın məzmununda, onun doğruculluğunda, faydalı işlərində axtarırdı. Buna görə də Füzuli dini özü üçün şəxsi qazanc alətinə çevirən riyakar ruhaniləri, zahidləri tənqid atəşinə tuturdu. Şair məscidlərdən, mənberdən cəhalət, mövhumat və xurafat təbliğatı üçün istifadə edən irticaçı ruhaniləri pisləyir, insanları məscidə alüdə olmamağa, müəzzin naləsindən üz çevirməyə səsləyir.

Qəzetin yubiley nömrəsində erməni alimi Bəxtiyar Hovakimyanın “*Füzuli erməni ədəbiyyatında*” adlı məqaləsi də çap olunmuşdur. Məqalə müəllifi Füzulini şərqin dahi şairi kimi qiymətləndirərək yazır:

Erməni həyatında Füzulinin qiymətləndirilməsi məsələsində Gevork Vardapet Terzibaşanın çox böyük xidməti olmuşdur. O, Füzuli haqqında nə şərq və nə də qərb ədəbiyyatında misli-bərabəri olmayan çoxcildli möhtəşəm bir əsər yazmışdır. Onun “*Mistik şərq şeri nümunəsi və ya şərh olunmuş Füzuli*” əsəri 5 cilddən ibarət olacaqdı, lakin müəllifin vəfat etməsi bu böyük əsərin başa çatdırılmasına mane oldu. Bu əsərin birinci cildi 1928-ci ildə İstambulda nəşr olunmuş, ikinci cildi isə müəllifin vəfatından sonra 1929-cu ildə türksünas Stepan Kurtikyan tərəfindən nəşr edilmişdir.

Füzuli erməni sovet ədəbiyyatında da layiqli surətdə qiymətləndirilmişdir. Onun çoxlu qəzəlləri və ayrı-ayrı əsərlərindən parçalar dövrü mətbuatda və kitablarda dərc olunmuşdur. Tərcüməçilərdən Soqomon Taronsi, Aşot

Qraşi, Samvel Qriqoryan və başqaları onun əsərlərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuşlar. Avetik İsağakin Füzulinin böyüklüyünü qeyd edərək onu yüksək qiymətləndirmiş və Azərbaycanın görkəmli şairi adlandırmışdır.

Füzulinin bir sıra əsərləri, o cümlədən *“Leyli və Məcnun”*, *“Şikayətnamə”* əsərlərindən parçalar erməni dilinə tərcümə edilmişdir. Şübhəsiz gələcəkdə daha çox əsərlər tərcümə olunacaq və bu, erməni oxucularının böyük Füzulinin yaradıcılığı ilə daha ətraflı tanış olmasına yardım edəcəkdir.

Məlumdur ki, yazının Milli mədəniyyətin inkişafında rolu nə dərəcədə böyükdürsə, orfoqrafiyanın da (düzgün yazmanın) yazı üçün bir o qədər əhəmiyyəti vardır. Bu da bəllidir ki, 1955-ci ilə qədər bir neçə dəfə orfoqrafiya qaydaları tərtib edilmişdir. Lakin həmin orfoqrafiya qaydaları (1928, 1936, 1940-cı il) dilimizin səs sisteminə uyğun olmadığı kimi, elmi cəhətdən də kifayət qədər əsaslandırılmamışdı. Dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafında M.Hüseynzadənin 1955-ci ildə tərtib etdiyi orfoqrafiya qaydaları çox böyük elmi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Vaxtilə A.Axundov bu orfoqrafiya qaydalarına qiymət verərkən deyirdi ki, *“Bu qaydalar M.Hüseynzadənin dilçiliyimiz qarşısında, Azərbaycan dilçilik elminin isə Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətidir”*. (3, 60)

1955-ci ildə M.Hüseynzadənin tərtib etdiyi orfoqrafiya qaydaları layihəsi elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdi. Təxminən 3 illik müzakirədən sonra həmin layihə əsasında (bəzi təkliflər nəzərə

alınmaqla) Azərbaycan SSR NS-in 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 sayılı qərarı ilə *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”* təsdiq edildi. 1959-cu ildə yenə Respublika NS 6 aprel tarixli 268 sayılı qərarı ilə həmin orfoqrafiya qaydalarının 8 paragrafı dəyişdirilmişdir. İndi tətbiq etdiyimiz orfoqrafiya qaydaları əsasən M.Hüseynzadənin orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Bu haqda Ermənistanda fəaliyyət göstərən bəzi mətbu orqanları, məktəbləri, epistolyar şəbəkəni məlumatlandırmaq məqsədilə *“Sovet Ermənistanı”* qəzeti özünün 23 sentyabr 1958-ci il 190 sayında filologiya elmləri namizədi Aslan Aslanovun və elmi işçi Rəsul Xəlilovun Bakıdan göndərdikləri *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”*nı çap etmişdi. Məqalədə deyilirdi:

1958-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən hazırlanmış *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”* kitabçasını çapdan buraxmışdır.

Bu orfoqrafiya qaydalarının layihəsi 1955–1958-ci illər arasında müxtəlif müşavirələrdə və mətbuat səhifələrində geniş müzakirədən sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Yenidən işlənmiş və təsdiq edilmiş *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”* 1954-cü ilin orfoqrafiyasından bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Məlum olduğu kimi, əvvəlki orfoqrafiyada bəzi dürüst olmayan maddələr, öz əksini tapmayan qaydalar, dəqiq olmayan bölgülər və sairə var idi. Hətta, bəzən orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün vacib olan ümumi prinsipin pozulması hallarına da təsadüf edilirdi.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının yeni nəşrində əvvəlki orfoqrafiyada mövcud olan nöqsanlar aradan qaldırılmışdır. Orfoqrafiya qaydalarının bu nəşrinə fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsiplərə rəəyət edilmiş, müasir Azərbaycan dilinin inkişafı ilə əlaqədar olan dil hadisələri nəzərdə tutulmuş, müasir dildə möhkəmlənmiş qaydalar əsasən saxlanmışdır. Yeni orfoqrafiya qaydalarının ən müsbət cəhətlərindən biri və başlıcası odur ki, burada maddələrin mümkün qədər yağcamlılığına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Yeni nəşr edilmiş orfoqrafiya əvvəlki orfoqrayiadan quruluşunun sadəliyi və mükəmməlliyi ilə də fərqlənir. Belə ki, əvvəlki orfoqrafiyada sözlərin yazılış qaydaları nitq hissələrinə görə qruplaşdırılmamışdı. Bu isə orfoqrafiyadan istifadə edilməsi işini müəyyən dərəcədə çətinləşdirirdi. Mübahisəli görünən hər hansı bir sözün necə yazıldığını bilmək üçün oxucu bütün orfoqrafiyanı nəzərdən keçirməli idi. Yeni orfoqrafiya qaydalarında isə bu cəhət nəzərə alınmış, burada ümumi qaydalardan bəhs edən maddələrdən başqa, sözlərin yazılış qaydaları ayrı-ayrı nitq hissələrinə görə qruplaşdırılmışdır. Bizcə, bu yeni orfoqrafiyanın ən yaxşı cəhətlərindən hesab edilməlidir, çünki sözlərin yazılışının nitq hissələri üzrə qruplaşdırılması orfoqrafiya qaydalarından istifadə etmək işini xeyli asanlaşdırır. Məsələn, *idi*, *imış* və *ikən* köməkçi feillərinin harada sözlərə bitişik və ya sözlərdən ayrı yazıldığını öyrənmək istəyən hər bir oxucu artıq bütün orfoqrafiyaya deyil, yalnız feil bəhsinə müraciət etməlidir.

Uzun müddətdən bəri mübahisə törədən apostrof işarəsinin dilimizdə işlədilib-ışlədilməməsi məsələsi də

yeni orfoqrafiya qaydalarında həll edilmişdir. Məlum olduğu kimi, apostrof işarəsi Azərbaycan dilinə xas olmayan bir fonetik hadisə hesab edilərək, əvvəlki orfoqrafiya qaydalarından çıxarılmışdı. Bu isə bir sıra apostroflu sözlərin yazılışında dolaşılıq törətdiyindən praktiki işdə özünü doğrultmadı. Belə ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan bir qrup sözlərdə apostrof işarəsi işlənilmədikdə, mətndə həmin sözlərin etimoloji mənasını müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, oxucu bəzən sözünü görərkən onun feil, yoxsa zaman zərfi olduğunu; *mədəni* sözünü görərkən onun təsirlik halda işlənən isim, təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi, yoxsa düzəltmə sifət olduğunu müəyyənləşdirə bilmirdi. Eləcə də nəre sözü ilə *nə'rə*, *tənə* sözü ilə *tə'nə* və başqa bu kimi sözlərin mənasında dolaşılıq əmələ gəlirdi. Bütün bunları və həmçinin klassik irsdən istifadəni nəzərə alıb apostrof işarəsi haqlı olaraq yeni orfoqrafiya qaydalarında saxlanılmış və bu işarənin işlədilmə yerləri də dəqiq göstərilmişdir.

Yeni orfoqrafiya qaydalarında Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları, tələffüz xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, alınma sözlərin yazılışı bu qanuna uyğunlaşdırılmışdır. Çoxdan bəri mübahisəyə səbəb olan *Odessa*, *Moskva*, *Tolstoy*, *konsert*, *kotlet*, *kontor*, *kombayn*, *kompot* kimi sözlərin ədəbi tələffüzə uyğun olaraq *Adessa*, *Maskva*, *Talstoy*, *kansert*, *katlet*, *kantor*, *kambayn*, *kampot* şəklində yazılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Orfoqrafiyaya yeni əlavə edilmiş “*Keçirmə qaydaları*” bəhsi də əhəmiyyətlidir. Həmin bəhisdə söz hissələrinin sətirdən sətərə keçirilməsi haqqında çox

düzgün qaydalar verilmiş, bu məsələdə mövcud olan dolaşılıq aradan qaldırılmışdır. Məsələn, *dilucu* sözü bəzən səhv olaraq *di-lucu* və ya *dilu-cu* şəklində sətirdən sətərə keçirilir. Yeni orfoqrafiya qaydalarında bu və buna oxşar bir sıra sözlərin sətirdən sətərə keçirilməsi qaydalarından danışılır. Məsələn, orfoqrafiyada deyilir ki, mürəkkəb sözlərin tərkibindəki birinci sözün son səssizini (samitini) ikinci sözün bircə səslidən (saitdən) ibarət olan ilk hecasına qoşub yeni sətərə keçirmək olmaz; *dilucu* sözünü *di-lucu* və ya *dilu-cu* şəklində deyil, *dil-ucu* şəklində sətirdən sətərə keçirmək olar.

Yeni orfoqrafiya qaydalarında mürəkkəb idarə adlarının yazılışı qaydaları düzəldilmişdir. Əvvəlki orfoqrafiyada mürəkkəb idarə adları tərkibindəki sözlərin baş hərflərinin yazılışında müxtəliflik var idi. Bu müxtəlifliyi aradan qaldırmaq üçün yeni orfoqrafiyada əksər mürəkkəb idarə adları tərkibindəki sözlərin baş hərflərinin böyük yazılması (köməkçi nitq hissələrindən, köməkçi sözlərdən başqa) qanunlaşdırılmışdır; məsələn, *M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutu, Ümumittifaq Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı* və s.

Məlum olducu kimi, əvvəlki orfoqrafiyada səslə ilə (saitlə) bitən *sənaye, mövzu, irtica, ixtira* tipli bir sıra sözlərə səssizlə (samitlə) bitən sözlərə məxsus hal və mənsubiyyət şəkilçiləri artırılması göstərilirdi; məsələn, *mövzu – mövzu-un, mövzu-a, mövzu-u*.

Yeni orfoqrafiya qaydalarında həmin sözlərə hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması dilimizin ümumi qaydalarına tabe edilmişdir; məsələn, *mövzu = mövzu-nun, mövzu-ya, mövzu-nu, (onun) mözu-su, mənafe,*

mənbə və *mənşə* sözlərinə *mənsubiyyət* şəkilçisi artırıldıqda köklə şəkilçi arasına bitişdirici **s** səsi əvəzinə **y** artırılır; məsələn, (*onun*) *mənəfe*, (*çayın*) *mənbəyi*, (*dilin*) *mənşəyi*.

1954-cü ildə nəşr olunmuş orfoqrafiyada yer bildiren **-stan** şəkilçisinin bir şəkildə yazılması qeyd olunmuşdu. Yeni orfoqrafiya qaydalarında bu maddənin çatışmayan bir cəhəti nəzərə alınaraq buraya belə bir qeyd verilir: sonu səssizlə (samilə) bitən sözlərə **-stan** şəkilçisi artırıldıqda kök və şəkilçi arasına ahəngə görə **ı, i, u, ü** səslilərindən (saitlərindən) biri əlavə edilir; məsələn: *Dağistan, Hindistan, Monqolustan, Kürdüstan*.

Yeni orfoqrafiyada nəzərə çarpan yaxşı cəhətlərdən biri də odur ki, defislə yazılan sözlərə aid maddələr çoxaldılmış və demək olar ki, burada defislə yazılan bütün mürəkkəb nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat və nida) əhatə edilmişdir.

Yeni orfoqrafiyada ilə (**la-lə**) üçün qoşmalarının sözlərə nə zaman bitişik və nə zaman sözlərdən ayrı yazılması haqqında da dəqiq və elmi cəhətdən düzgün maddələr verilmişdir.

Orfoqrafiyada tərkibində **u** və **uu** olan alınma sözlərin yazılışı haqqındakı maddələr tamamilə yenidir. Bunlardan başqa orfoqrafiya qaydalarına daha bir sıra yeni maddələr salınmış, dəqiqləşdirmə, dəyişiklik edilmişdir.

Yeni nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları Azərbaycan əlifbasında edilmiş dəyişikliklər əsasında qurulmuşdur.

Məlumdur ki, qoşa səslı **я, ю, е** qovuşuq fonemləri Azərbaycan dilinə xas olmadığından, həm tədris işində, həm dialektlərin öyrənilməsində və həm də lüğətlərdən istifadə zamanı bir sıra çətinliklər törədirdi. Bunu nəzərə alaraq **я, ю, е** hərfləri Azərbaycan əlifbasından çıxarılmış, **е** hərfinin isə ifadə etdiyi vəzifə dəyişdirilmişdir. Bu hərflər bundan sonra ə səsinı ifadə edən hərflər kimi işlədıləcəkdir. **Й** hərfləri Azərbaycan dilindəyi **й** fonemini dəqiq ifadə etmədiyindən bu hərflər latın əlifbasındakı **y** hərfləri ilə əvəz edilməsi tamamilə məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Orfoqrafiyada Azərbaycan əlifbasındakı bəzi səssizlərin (samitlərin) yazıdakı işarəsi olan hərflərinin adları dəyişdirilmişdir. Burada sonor səslərin, adlarında əvvəlcə səslı, sonra səssiz (məsələn, *əl, əm, ən, ər*) o biri səssizlərdə isə əvvəlcə səssiz, sonra səslı (məsələn, *ye, ke, fe, xe, he, te*) gəlir.

Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları və Azərbaycan əlifbasında edilmiş bəzi dəyişikliklər tədris işində və eləcə də mətbuatda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edəcəkdir.

Yeni orfoqrafiya yazıları tərtib edilərkən dilimizin fonetik və qrammatik quruluşu əsas götürülmüşdür. Vaxtilə (1936-cı ildə) dilimizə zorla gətirilən **ш, щ, ь** (*мягкий знак*) 1948-ci ildə yazı sistemimizdən çıxarıla bildi. Çünki bunu 1936-cı ildə etmək olmazdı. Onda “*Sən Lenin dilinə qarşı çıxırsan*” maddəsi ilə ittiham edərtilər. Amma 1948-ci ildə rus əlifbasından mexaniki olaraq dilimizə (əlifbamıza) gətirilən 3 qoşa səslı hərflər hələ qalmaqda idi. Vaxtilə M.Hüseynzadə bu üç hərflərin lüzumsuzluğunu sübut etmək üçün deyirdi: ya əlini yu,

sonra **ye, ya ye** sonra əlini **yu (я, е, ю, я, ю, е)**. Buna görə də bu hərflər əlifba sistemimizdən çıxarıldı. Bu haqda yenə “Sovet Ermənistanı” qəzeti yuxarıda dediyimiz idarələri xəbərdar edərək özünün 10 fevral 1959-cu il tarixli 30-cu sayında filologiya elmləri namizədi Əbdürrəhman Cavadovun və elmi işçi Rəsul Xəlilovun *“Azərbaycan əlifbasında edilənləri dəyişikliklər haqqında”* adlı məqaləsini nəşr etmişdi. Məqalə əlifbada olan hərfi dəyişiklikləri və bundan irəli gələn problemləri 6 bənddə ümumiləşdirmişdir. Onlardan ən əsasları bunlar idi.

Məlum olduğu kimi, 1958-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyatı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutu tərəfindən hazırlanmış *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”*nı capdan buraxmışdır. Yeni nəşr olunmuş *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”* öz üstün cəhətlərilə əvvəlki orfoqrafiya qaydalarından fərqlənməklə bərabər eyni zamanda Azərbaycan əlifbasında edilmiş bəzi dəyişikliklər əsasında qurulmuşdur.

İndiyə kimi Azərbaycan əlifbasında 35 hərf və bir apastrof (cəmi 36) var idi. Hal-hazırkı əlifbamızda isə 32 hərf və bir apastrof (cəmi 33) qalmışdır. Azərbaycan əlifbasında olan başlıca dəyişikliklər **Я, Ю, Э** hərflərinin əlifbadan çıxarılması və **Е** hərfinin vəzifəsinin dəyişilməsindən ibarətdir. Belə ki, **Е** hərfi indii qoşa səsli (**ye**) olmayıb, əvvəlki **Э** hərfinin vəzifəsini ifa edir. Əlifbamızdakı **y** hərfi isə latın əlifbasında olan **y** hərfi ilə əvəz olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əlifbasında olan bu dəyişiklik ümumxalq kütləsinin tələbindən irəli gəlmişdir. 1955-ci ildən 1958-ci ilin

sonuna kimi davam edən müzakirələr bunu aydın göstərdi. Bu müzakirələrdə dil və ədəbiyyat sahəsində çalışan mütəxəssislərlə yanaşı olaraq geniş oxucu kütləsi də fəal iştirak etmiş, orfoqrafiya və əlifbamızın təkmilləşdirilməsi haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və təkliflər irəli sürmüşdülər. Bu da, əlbəttə, təsadüfi deyildir, çünki orfoqrafiya və yazı ümumxalq əhəmiyyəti olan bir məsələdir.

Azərbaycan əlifbasında olan dəyişiklikləri kütlələrə təqdim etməkdə müəllimlərin üzərinə böyük iş düşür. Buna görə müəllimlər, xüsusilə dil-ədəbiyyat müəllimləri əlifbamızda olan dəyişikliyi dərin diqqətlə öyrənməli, ondan nə cür istifadə olunması qaydalarını bilməli və bunu şagirdlərə, eləcə də ümumxalq oxucu kütləsinə mənimsətməlidirlər. Müəllimlər əlifbada olan dəyişiklikləri təlim etməklə bərabər, eyni zamanda bu dəyişikliklərin səbəbini də açmalıdırlar. Çünki çox zaman belə bir sual meydana çıxır ki, Azərbaycan əlifbasında yenidən bəzi dəyişikliklərin edilməsinə nə ehtiyac vardır? Bu suala cavab vermək üçün əlifbamızda olan dəyişikliklərin səbəbini bilmək lazımdır. Bu səbəblər əlbəttə, Azərbaycan əlifbasında edilən dəyişikliklərə haqq qazandırır.

Məlum olduğu üzrə, hər bir xalqın əlifbası onun dilinin fonetik xüsusiyyətinə uyğun gəlməlidir. Eyni bir əlifbadan istifadə edən müxtəlif xalqlar həmin əlifbanı öz dillərinin fonetik və tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırırlar. Bu nöqteyi-nəzərən də 1939-cu ildə rus qrafikası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan dili əlifbasında bu işə müəyyən dərəcədə əməl edilmişdi. Rus dilində olmayan **ə, ö, ü, c, g, h, q** hərfləri rus dili

qrafikası əsasında tərtib olunmuş, Azərbaycan dili əlifbasına daxil edilmişdi. Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən **ш, щ, ъ, ѣ** hərfləri isə qəbul olunmamışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, rus qrafikası əsasında düzəldilmiş əlifbaya keçilərkən müəyyən qüsurlara da yol vermişdi. Belə ki, dilimizin spesifikasına uyğun gəlməyən **я, ю, е**, qoşasəsli hərfləri də əlifbamıza daxil edilmişdi. Sonrakı təcrübələr göstərdi ki, **я, ю, е**, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətinə uyğun gəlmir və bunlar əməli işdə, eləcə də təlim prosesində çətinliyə səbəb olur. Bunları aşağıdakı şəkildə izah etmək olar:

1. Hər bir hərf müəyyən bir səsin şərti işarəsidir. Buna görə də ictimai məzmun daşıyan hər bir səsin müəyyən şərti işarəsi olur. **Я, Ю, Е** hərfləri isə iki fonemin birlikdə şərti işarəsilir. Bu hərflər rus dili üçün səciyyəvi və qanunidir. Çünki rus dilində **й** səsi tam fonem deyildir. Azərbaycan dilində isə **я, ю, е** hərflərini bildirən səslə yoxdur. Buna görə də əlifbamızda ayrılıqda həm **й**, həm də **а, у, э, (е)** hərfləri olduğu halda **я (ya), ю (yu) və е (ye)** hərflərinin işlədilməsinin heç bir mənası yoxdur. Çünki bu hərflərin işlədilməsi yazımızı mürəkkəbləşdirməklə bərabər təlim prosesini də çətinləşdirir.

2. Azərbaycan dili iltisəqi dillərdəndir. Bu dildə sözlərin kökü tam mənalıdır və adətən dəyişmir. Lakin **я, ю, е** hərfləri dilimizin daxili qanunlarına uyğun gəlmədiyi üçün bir sıra sözlərin kök və şəkilçiyə ayrılmasında maneçilik törədirdi. Məsələn, *çaya, toyu,*

boyun və s. kimi sözləri kök və şəkilçiyə ayırdıqda biz istər-istəməz **я, ю**, qoşa səsli hərflərini parçalamalıyıq; *çay-a, toy-a, toyu, boy-un*. **Я, Ю, Е** qoşasəsli hərflərinin Azərbaycan əlifbasından çıxarılması bu çətinliyin qarşısını alır.

3. Azərbaycanda müxtəlif dillər üzrə ikidilli lüğətlər tərtib olunur. İstər ikidilli lüğətlərin tərtibində, istərsə də onlardan istifadə **я, ю, е** hərfləri maneçilik törədirdi. Bir qayda olaraq bütün dillərdə lüğətlər əlifba sırası ilə tərtib olunur və burada sözlərin ilk səsi əsas götürülür. Azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibində isə bu qayda pozulurdu. Çünki bir qrup sözlərdə sözün ilk hərfi əsas götürüldüyü halda, digər qrup sözlərdə sözün birinci iki hərfi əsas götürülməli olurdu. Oxucu **я, ю, е** hərfləri üzündən **й** ilə başlayan müxtəlif sözləri müxtəlif yerlərdə və müxtəlif hərflərdən axtarmalı olurdu. Məsələn, *üol* sözünü *y* hərfində, *яxşı* sözünü **я** hərfində, *ömurta* sözünü **ю** hərfində, *emək* sözünü *e* hərfində axtarırdı. **Я, Ю, Е** hərfləri əlifbadan çıxarıldıqdan sonra lüğətçilik işində olan bu əngəl aradan qalxmışdır. **Y** ilə başlayan sözlər lüğətdə ancaq **й** hərfi olan yerdə axtarılır.

4. **Я, Ю, Е** hərfləri düzgün, savadlı yazı qaydasını da pozurdu. Çünki savadlı yazmaq üçün orfoqrafiya qaydaları, hər şeydən əvvəl, sadə, səlist və yadda qalan olmalıdır. Qoşa səsli hərflər isə buna yol vermirdi. Məsələn, yalnız **е, э** hərfləri haqqında aşağıdakı qanunları bilmək lazım idi.

a) söz başında ə yazılır və ə də oxunur. Məsələn, *əv, əniş, ertə*;

b) söz başında e yazılır və йə kimi oxunur. Məsələn, *emek, emiş, eni, elkən*;

c) söz arasınıda səqli hərflərdən və bəzi apastroflu sözlər olduqda apastrofdan sonra e yazılır və йе kimi oxunur. Məsələn, *Əliev, Kiev, ob'ekt, p'es, Mol'er*.

ç) söz ortasında iki səssiz arasında e yazılır, lakin ə oxunur. Məsələn, *beş, neft, bel*.

Я, Ю, Е hərfləri əlifbadan çıxarıldıqdan sonra bu dolaşıqlıq və mürəkkəbliк də aradan qalxmışdır.

5. **Я, Ю, Е** hərfləri yazı işində bir sözün bir sətirdən, başqa sətərə keçirilməsində də maneçilik törədirdi. Bir qayda olaraq sözlər bir sətirdən başqa sətərə hecalar vasitəsilə keçirilir. Bir hərfdən ibarət olan hərflər isə sözdən ayrılaraq sətirdən-sətərə keçirilmir. Məsələn, *a-na, a-ta, Я, Ю, Е* hərfləri isə dilimizdə qoşa səqli hərflər olmasına baxmayaraq hər biri ayrılıqda bir hərf kimi götürüldükdə bunlardan əmələ gələn hecaları da sətirdən-sətərə keçirmək və ya başqa sətirdə saxlamaq olmazdı. Məsələn, *я-riş, я-qış, çа-я, qu-ю, e-miş*, lakin **я, ю, е** hərfləri parçalandıqdan sonra bu sözlər qanunauyğun bir şəkildə sətirdən-sətərə keçirilə bilir: *üa-riş, üa-qış, çа-üa, qu-üu, üe-miş*.

Й hərfi Azərbaycan dilindəki й fonemini dəqiq ifadə etmədiyindən bu hərf latın əlifbasındakı y hərfi ilə əvəz edilmişdir. **Й** hərfi yazı təcrübəsində qrafik cəhətdən oxşar hərflərlə yanaşı gələrkən (məsələn, *bədiyyat*,

ədəbiyyat, təbiyyat, əşya və s.) xəttin gözzəlini pozur, uyğunsuzluq, qarışıqlıq və səliqəsizlik törədirdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanda bütün idarə və təşkilatlarda ermənilər rahat işləyirdi. Ermənistanda da əksəriyyət azərbaycanlılardan ibarət olan rayonlarda rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıya rast gəlmək olurdu (onları sonra təqib edəcəklər).

Ermənistanın Kalinino Rayon Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri S.Pənahov rayonun məktəblərindəki vəziyyətdən danışanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı məsələlərinə də toxunmuşdur. O yazırdı:

Qızıl şəfəq kənd yeddiillik məktəbində Azərbaycan dilindən “*Çay qırağında*” mətni üzrə aparılan ifadə yazı işi müvəffəqiyyətsiz olmuşdur. Bu, məktəb direktoru Bayram Elləzov, assisent Böyük Mürsəqulov, fənn müəllimi Səlim Qurbanov yoldaşları heç də narahat etməmişdir. Mətn şagirdlər tərəfindən plansız yazıldığına görə mövzu düzgün və hərtərəfli əhatə edilməmişdir. Yazı işləri imtahan komissiyası tərəfindən diqqətlə yoxlanılmadığı üçün çoxlu səhvlər buraxılmış və şagirdlərə şişirdilmiş qiymətlər verilmişdir. Fənn müəllimi C.Qurbanov şagirdlərdən C.Kərimovun yazı işindən 3 səhv tapdığı üçün ona “3” qiymət vermişdir. Z.Aliyevin yazısından heç bir səhv tapmadığına görə ona “5” qiymət vermişdir. Həmin yazı işləri maarif şöbəsinin işçiləri tərəfindən yoxlanıldıqda Kərimovun yazısından 14, Aliyevin yazısından isə 5 üslub, orfoqrafik və durğu işarə səhvləri tapılmışdır. Evli kənd yeddiillik məktəbində də imtahanlar zamanı belə səhvlərə yol verilmişdir.

S.Pənahov sözünə davam edərək yazırdı:

Lakin demək lazımdır ki, keçən illərdə olduğu kimi bu il də dərş proqramlarının alınması gecikdirilir. Haykirk və raykoom məktəblilər üçün çox böyük əhəmiyyəti olan cizgili dəftərlərin, ruçka, qələm, pero və sairənin vaxtında yerlərə göndərilməsini və satışını pis təşkil edirlər. Keçən il xüsusən azərbaycanlı şagirdlər şagirdin gündəliyi kitabçasını ala bilmədilər. Halbuki bunların ciddi əhəmiyyəti vardır.

Yeni dərş ilini mütəşəkkil qaydada qarşılamaq, yay tətili dövründə çox fəaliyyət göstərən şagird istehsalat briqadalarının işinə başçılıq etmək sahəsində müəllimlərimiz, məktəb direktorları, bütün xalq maarif işçiləri səy əsirgəmirlər. Bu il, məktəbin yeni qaydada işləyəcəyi birinci ildə bizim borcumuza təlim-tərbiyənin keyfiyyətini hər vasitə ilə yüksəltməkdən, yeni dərş ilinə tam hazırlaşmaqdan ibarətdir. (**“Sovet Ermənistanı” qəzeti №125, 27 iyun 1959, Pənahov S. “Yeni dərşinə hazırlaşırıq”**)

Kalinino rayonu Xalq Maarif şöbəsinin müdiri S.Pənahovun məqaləsindən görüldüyü kimi nə rayonun partiya komitəsi, nə də maarif nazirliyi orta məktəbləri dərşlik və dərş ləvazimatları ilə təmin etmir. Dərşlik və proqramdan söhbət gedə bilməz. Çünki Ermənistan Azərbaycan məktəbləri üçün dərşlik nəşr etməyə çoxdan son qoymuşdur. Məqalədən görüldüyü kimi rayonda təhsil alan şagirdlər arasında milli fərqlər özünü göstərir. Yuxarı təşkilatlar xüsusilə azərbaycanlı şagirdlərin gündəliklər ala bilməsi qayğısına qalmır və onlara heç nə göndərmir.

1925-ci ildən 1985-ci ilə qədər İrəvanda 460 kitab çap məhsulu Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Əslində 60 ildə 460 çap məhsulu o qədər də diqqətəlayiq rəqəm deyil. Bu məlumatı biz İsrafil Məmmədovun tərtib etdiyi “*Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı*” adlı bibliografik toplusundan almışıq. (11)

Buradan aldığımız məlumata görə 1925-ci ildən 1950-ci ilə qədər yəni 25 ildə İrəvanda teatr, texnikum, onlarla ali məktəb, onlarla yazıçı, alim olmasına baxmayaraq, cəmi 183 kitab, kitabça, broşöra, proqram. Respublika rəsmi dairələrinin əmr və sərəncamı daxildir. İndi təsəvvür etmək çətin deyil ki, İrəvanda və bütün Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dilinə necə rəvac verilirmiş?

Azərbaycan alim, şair, yazıçı və mədəniyyət xadimlərinin çoxsaylı müraciətlərindən sonra 1957-ci ildə “*Ədəbi Ermənistan*” adlı almanax çap olunmağa başladı. Burada Azərbaycan şairlərinin şeirləri, hekayələri, ədəbi-elmi məqalələr, erməni ədəbiyyatından tərcümələr yer alırdı. Bu almanaxın cəmi 9 nömrəsi çap olunmuşdur.

- I cild.** 1957-ci il, 290 səh.
- II cild.** 1959-cu il, 354 səh.
- III cild.** 1960-cı il, 293 səh.
- IV cild.** 1962-ci il, 219 səh.
- V cild.** 1963-cü il, 341 səh.
- VI cild.** 1964-cü il, 215 səh.
- VII cild.** 1965-ci il, 282 səh.
- VIII cild.** 1967-ci il, 159 səh.
- IX cild.** 1983-cü il, 441 səh.

Əgər diqqət yetirsək, 26 ildə cəmi 9 nömrə toplu nəşr edilmişdir. 1975-ci ildə azərbaycanca yazan erməni aşıqlarının şeirlərindən ibarət məcmuə nəşr edilmişdir. Burada aşığı Vanlı Göycəyin, Səlmaşlı qul Ərtunun, Aşığı Seyranın, Aşığı Doninin, Aşığı Dəmirçioğlunun, Aşığı bərd Allahverdinin, Aşığı Keşişoğlunun, Aşığı Miskin bürcünün, Aşığı Zaki Dulgəroğlunun, Aşığı Serqonun şeirləri çap olunmuşdur. Kitabça 68 səhifədən ibarətdir. Göründüyü kimi, aşıqların nəinki şeirləri azərbaycandır. Hətta təxəllüsləri də bizim dildədir. Biblioqrafik məlumat kitabçasından öyrənirik ki, Azərbaycan kitabı adı ilə buraxılan çap məhsullarının çoxu Ermənistan KP MK-nın qərarları, Ali Sovetin fərmanları və Respublika Maarif Nazirliyinin əmr və sərəncamlarıdır və s.

1950-ci ildə çap edilən 6 kitabdan 5-i.

1957-ci ildə çap edilən 8 kitabdan 7-si.

1959-cu ildə çap edilən 10 kitabdan 9-u.

1962-ci ildə çap edilən 6 kitabdan 5-i.

1964-cü ildə çap edilən 7 kitabdan 4-ü.

1965-ci ildə çap edilən 8 kitabdan 3-ü.

1969-cu ildə çap edilən 3 kitabdan 2-si.

1982-ci ildə çap edilən 5 kitabdan 1-i.

“*Siyasi xarakterli, rəsmi sənədlərdir*” haqqında danışdığımız illərdə Hidayətin 4 şeirlər kitabı, İdris Zamanlının, Əli Vəkilin və başqalarının kitabçaları Azərbaycanca nəşr edilmişdir. Habelə Əkbər Yerevanlının 5 elmi kitabı çap olunmuşdur.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı bir neçə proqram və başqa xarakterli çap məhsullarına da rast gəlirik. Belə ki, 1950-ci ildə buraxılış və kamal attestatları imtahanları haqqında əsasnamə; 1951-ci ildə qiyabiçilər üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatından proqram; 1963-cü ildə Azərbaycan məktəblərinin I-IV siniflərində şagirdlərin ana dili və hesabdan, V-XI siniflərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yazı işlərinin qiymətləndirilməsi normaları; 1965-ci ildə azərbaycanlı məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilindən, ədəbiyyatdan və riyaziyyatdan şagirdlərin yazı işlərinin qiymət normaları; 1971-ci ildə azərbaycanlı məktəblərinin IV-X siniflərində şagirdlərin bilik bacarıq vərdişlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi; 1972-ci ildə orta məktəbin IV-X siniflərində şagirdlərin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yazı işlərinin qiymət normaları; 1976-cı ildə Azərbaycan dilindən IV-X sinif şagirdlərinin bilik bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi normaları kimi normativ sənədlər çap edilmişdir. Azərbaycan dilinin tarixindən müasir vəziyyətindən bəhs edən bircə əsərə rast gəlmirik.

Ermənistanda Azərbaycan dilinin sıxışdırılması, teatrın bağlanması, qəzetlərin tədricən bağlanması orada yaşayan cəsur azərbaycanlıları qorxutmurdu. Onlar o çətin şəraitdə öz yaradıcılığını davam etdirirdi. X.Abovyan adına İrəvan Erməni Pedaqoji İnstitutunun müəllimi Məhərrəm Hüseynov M.İbrahimovun romanları üzərində çoxcəhətli və dərinlən araşdırma aparmışdır. Uzun illər zəhmətinin bəhrəsi olaraq 1981-ci ildə yazıçının dili və üslubu (M.İbrahimovun romanlarının dili əsasında) adlı 5 çap vərəqi həcmində dərs vəsaiti hazırlamış və İrəvanda nəşr

etdirmişdir. Biz bu əsər haqqında geniş uzun-uzadı danışmağa lüzum görmürük. Təkcə sinonimlər haqqındakı araşdırmasını misal veririk.

Yuxarıda dediyimiz kimi, 1987-ci ilin fevralından başlayaraq dilimizə, ədəbiyyatımıza, ümumiyyətlə türkçülüyə, azərbaycançılığa qarşı güclü repressiya-soyqırım tufanı başladı.

Biz haqqında danışdığımız bu mövzunu burada tamamlamaq istəyirik, çünki bu, böyük bir araşdırmanın mövzudur. Burada İsrafil Məmmədovun dərin təəssüf hissi ilə dediği, hamımız üçün ibrət ola biləcək bir fikri yadıma düşdü. İsrafil müəllim yazır:

Tarixi irəliləyişin bənzər və bənzərsiz döngələrindən ötüb keçərkən ətrafımızda baş verən hadisələrin ictimai-siyasi məzmununu, təkamül meylini aqlın gözü ilə görmədiyimiz üzündən itirdiklərimizə vaxtında sahib dura, bütün bölgələrimizin coşqun çaylar kimi çağlayan vahid bir məcraya tuşlaya bilsəydik; özünütəbliğ, hədəf nikbinlik, ifrat xudbinlik, həddini aşan hədyan və mədhiyə, yerə-göyə sığmayan biganəlik əvəzinə milli özünüdərk və bəşəri inkişaf duyumu yolunu seçsəydik, məmləkətin bütövlüyü ideyasının korşalmasına imkan verməsəydik, vətən parçalanmasaydı bədirlənmiş Ay kimi intəhasız üfüqlərdən boylanan Azərbaycan tablosunun qütbləri bu gün haradan harayadək çatardı?! (12, 207)

Gözəl deyilmişdir. Bu sözlərə heç nə əlavə etmək olmaz.

70-ci illərdən başlayaraq bütün Ermənistanda Azərbaycan dili sıxışdırılmaması son həddə çatdı. Ermənistanda elə bir rayon yoxdur ki, orada azərbaycanlılar yaşamasın. Çox rayonlar var idi ki, orada

azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdi. Həmin rayonlarda da çap olunan Azərbaycanlı qəzetlər bağlandı. Orta məktəblər işə bağlanmaqda davam etdi. 80-ci illərdə artıq X.Abovyan adına Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan bölməsinə qəbul dayandırıldı. Təkcə Vardenis və Krasnoselsk rayonlarında Azərbaycan dilində qəzet çap olunurdu ki, onlar da 87-ci ildə çap edilmədi. Bir il sonra “*Sovet Ermənistanı*” qəzetinin nəşri dayandırıldı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abovyan X. Əsərləri. Naxaşaviq. Yerevan, 1940.
2. ADİL. IV cild. Bakı, 1987.
3. Axundov A. Dil və mədəniyyət. B., 1992.
4. Ailə, kəbin və din. Azərnəşr. 1941.
5. Arzumaylıv. Nazim Mustafa Tarixin qara səhifələri. B., 2006.
6. ASE. IV cild. B., 1980.
7. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
8. Babayev A. Türksöyün birlik səsi. B., 2006.
9. Nuh Peyğəmbər. Dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan 2010.
10. Məmmədov İ., C.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. B., 1992.
11. Məmmədov İ. Sover Ermənistanında Azərbaycan kitabı. Yerevan, 1985.
12. Məmmədov İ. Həqiqət məcmuəsi (İrəvan dəftəri kitabında). İrəvan, 1985.
13. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. B., 2002.
14. Rəhimli İ. Ermənistanda Azərbaycan teatrı. B., 2006.
15. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyası. Az. XMK nəşri. 1942.
16. Tərbiyyət M. Danışməndane Azərbaycan. B., 1987.
17. Zeynalov Ə. İllərin yol yoldaşı. B., 2004.
18. Гарибян А.С., Борьба М. Налбандяна за национальный армянский язык. Уч. Записки.

- Ереванск. Гос. Русск. Педаг. Инст. им. Жданова, 1955.
19. Гукасян В. Тюркизмы в “истории Албан” Моисея утийского. В кн.: Структура и история тюркских языков. М., 1971.
 20. Гукасян В. Об Азербайджанско-удинских языковых взаимоотношениях. Изв., АН Азерб. ССР, Серия Литературы, языка и искусства, 1966, №3.
 21. Милман А. Политический строй Азербайджана в XIX начале XX вв. Б., 1965.
 22. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Б., 1890.
 23. Рагимов М.Ш. О некоторых вопросах изучения истории тюркских языков. Тюркологическая конференция. Тезисы докладов. М., 1966.
 24. Рзаев С. Азербайджанский театр в Армении. Б., 1963.
 25. Совертян Е.В. Тюркизмы у ранних армянских писателей. В кн.: История и структура тюркских языков. М., 1971.
 26. Шонен Н. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Спб., 1852.

DAĞISTANDA AZƏRBAYCAN DİLİ

Əvvəlki üç ölkə haqqında danışımda orada dillə yanaşı dilçilik haqqında da bəhs edirdik. Çünki həmin qonşu ölkələrdə Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə də məşğul olurlar. Amma Dağıstanda Azərbaycan dilinin tədqiqindən geniş mənada bəhs etmək olmaz. Əvvəlki üç ölkənin özünəməxsus spesifik cəhətləri olduğu kimi, Dağıstanda da bu problemin özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, çox qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, Dağıstan xalqlarının məşğuliyyəti onların elm və sənətlə bağlı olmalarına imkan yaratmamışdır. Bu səbəbdən də Dağıstanda Azərbaycan dili adlı bölmə çox əhatəli ola bilməz.

Bir neçə kəlmə Dağıstanın Dərbənd və Tebasaran bölgələrində yaşayan Azərbaycan türklərinin oborigenliyi barədə.

Məlumdur ki, Dağıstan e.ə. V-III əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi. Bir sıra tarixçilər: A.Q.Sanidze, Q.Melikişvili, İ.M.Dyakonov, K.V.Trever, hətta İqrar Əliyev iddia edirdi ki, Qafqaz Albaniyasının dili Qafqaz dili olmuşdur. Necə ki, onlar Atropatenanın dilini irandilli hesab edirdilər, Şimalda da bizim dilimizi Qafqazdilli hesab etmişlər. Guya XI əsrdə Səlcuqların gəlməsinə qədər Azərbaycan xalqının öz dili olmamışdır. Bu tarixi böhtanın bir neçə səbəbi var idi.

1. Azərbaycan tarix elminin başında qeyri-millətlər dururdu.

2. Azərbaycanlı alimlər bolşevik-sovet metodologiyasına qarşı çıxa bilmirdilər.

3. Həqiqətən də biz öz tariximizə cəsarətlə sahib çıxa bilmirdik.

Mövzu ilə bağlı olaraq Albaniya haqqında danışmalı olsaq, göstərə bilərik ki, “Albaniyanın ərazisi, siyasi sərhədləri (b.e.ə. III əsr b.e.ə. VIII əsri) antik dövrdə olduğu kimi, ilkin orta əsrlərdə də Albaniyanın ərazisinin eyni hüdudlarda olduğunu iddia etməyə hər cür əsas var. Albaniyanın ərazisi Şimalda Dərbəndə qədər, Cənubda Araz çayına, Qərbdə “İberiyaya, Şərqdə isə Xəzər dənizinə qədər uzanırdı... Eramızın I əsridə Albaniyanın cənub sərhəddi Araz çayı boyunca gedirdi” (1, 105).

Qiyasəddin Qeybullayev isə bəzi tarix təhrifçilərinə cavab olaraq tarixi faktlara əsaslanıb cəsarətlə sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasında yaşayan 36 tayfadan 22-si türkdilli, 7-si Qafqazdilli, 5-i İrandilli, 2-si isə etnik cəhətdən məlum olmayan tayfalar idi (2, 548).

Bizi maraqlandıran Dağıstan və Dərbənd həmişə-tarixən Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Yəni hər ikisi tarixin eyni taleyini yaşamışdır. Məsələn, “Birinci minilliyin sonlarında Cənubi Dağıstan Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi. Bu dövrdə Dağıstanda əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq yüksək inkişaf etmişdir. Qonşu və uzaq ölkələrdə əlaqələr güclənir, ilk şəhərlər meydana gəlirdi. III əsrdə Cənubi Dağıstanı Sasanilər, IV əsrdə Dərbənddən Şimala doğru ərazisini hunlar tutmuşdu. V əsrdə Dağıstanda Alban əlifbası

işlənirdi... VII əsrdə Dağıstanın düzənlik hissəsi Xəzər xanlığının tərkibinə daxil edilir. VIII əsrin birinci yarısında Dağıstan ərəblər tərəfindən işğal edilir.

Dağıstanda islam dini yayılmağa başlayır. XI əsrin ortalarında Dağıstanın ərəzisinin böyük bir hissəsini səlcuqlar tutdu. Təqribən XII əsrin sonlarında Dağıstanda bir sıra feodal dövlətləri yarandı. XIII əsrin 20-ci illərində Dağıstan monqolların, XIV əsrdə isə özbəkin, Toxtamışın, Teymurun hücumlarına məruz qaldı. XV əsrin ortalarında Dağıstanla rus dövləti arasında əlaqə yarandı... 1722-ci ildə I Pyotr Dağıstanın Xəzər sahili ərəzisini Rusiyaya birləşdirdi. Lakin Gəncə Traktatına əsasən (1735) Rusiya buranı İrana güzəştə getdi. Dağıstan xalqları birləşərək 1742-ci ildə İran qoşununu məğlub etdi. Gülüstan Sülh müqaviləsi (1813) ilə Dağıstan yenidən Rusiyaya birləşdirildi (3, 299–300).

Dağıstanda yayılmış dillər arasında öz rəvanlığı, qrammatik quruluşunun sadəliyi ilə seçilən Azərbaycan türk dili ən çox işlənən dil idi. Azərbaycanlı olmayan bəzi alim və ədiblər öz əsərlərini Azərbaycanca yazırdılar.

Xüsusilə Aşıqlar Azərbaycan Aşıq sənətinin təsiri ilə bu dildə yazır və oxuyurdular. Sovet hakimiyyəti illərində bir çox Dağıstan şairlərinin S.Stalski, H.Sadasa, A.Qafurov, A.Salavatov, R.Rəşidov və onlarla başqalarının əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyi kimi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrindən; Nizami, Xaqani, Vaqif, Vidadi, M.Ə.Sabir, Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı nümayəndələrindən S.Vurğun, C.Cabbarlı, H.Mehdi, S.Rüstəm və başqalarının əsərləri Dağıstan dillərinə tərcümə edilirdi.

Bu faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Dağıstanda ruslar hələ sayca azlıq təşkil etdiyindən və bolşevik rejimi hələ möhkəmlənmədiyindən Moskva ortaqların dil və Dövlət dili olaraq rus dilini təklif edə bilmirdi. Buna görə də Dağıstan xalqları ümumiyyətlə və Dövlət dili kimi Azərbaycan dilini seçmişdir. Yəni 1923–1926-cı illər arasında Dağıstan MSSR-in Dövlət Dili Azərbaycan dili olmuşdur.

SSRİ xalq artisti İsmayıl Dağıstanlının və Azərbaycan SSR xalq artisti Möhsün Sənaninin yaxından iştirakı ilə 1932–1945-ci illər arasında Dağıstan-Azərbaycan teatrı yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir. Teatr Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi Dərbənd şəhərində fəaliyyət göstərmişdir. Bu teatr bütövlükdə Dağıstanda teatr sənətinin inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir. Dağıstanda rejissorluq və aktyorluq sənətinin inkişafında Azərbaycan ənənəsinin rolu böyükdür.

Dağıstanın Azərbaycanla bağlı olan əsas nöqtəsi Dərbənddir. Dərbənd öz qədimliyinə görə də diqqəti cəlb edir. Bu şəhərin əsas tarixi müəllifi məlum olmayan “Dərbəndnamə” əsərində verilmişdir. Buradan öyrənirik ki, Dərbəndin salınma tarixi məlum deyil; təxminən e.ə. VII-VI əsrlərdə salındığı güman edilir.

Tarixi mənbələrdə bu şəhərin adı Bab, Bal-əl-hədid, Ba əl-əbvab (ərəbcə), Dərbənd (farsca) Dəmirqapı, Dəmirqapı Dərbənd (türkcə), Bah (ermənicə), Teymur Kahalqa, Kahulqa (monqolca), Xəzər Dərbəndi, Şirvan Dərbəndi, Bakı Dərbəndi və s. kimi verilir.

Böyük türk səyyahı Ovliya Çələbi (XVII əsr) və bir çox başqaları Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə

olduğunu göstərir. Bu haqda “Dərbədnamə” əsərində də dəqiq məlumat vardır.

Dərbəndin və ətraf torpaqların Azərbaycana məxsus olması haqqında məlumat almaq üçün bir qədər tarixə qısa nəzər salaq. Hər şeydən əvvəl, onu deyək ki, Dərbənd və ətrafları lap qədimən Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Bu haqda ASE-də oxuyuruq: *“Dərbənd X əsrdə Şirvanşahların hakimiyyəti altına keçdi. Ərəb tarixçilərinin məlumatına görə Dərbənd əhalisinin sayına görə Ərdəbil və Tiflisdən böyük idi.*

Şirvanşahlardan asılı olan Dərbənd əmirliyi XI əsrin birinci yarısında nisbətən güclənmişdi. 1032-ci ildə Azərbaycandan böyük qənimətlə geri qayıdan rus dəstəsi Dərbənd keçidində şəhər əmiri tərəfindən müğlub edildi. XII əsrin 2-ci yarısında qıpçaqlar Dərbənd tərəfdən Şirvana hücum etdilər... Claləddin Xarəzmşahın dövründə Dərbənd ətrafına 50 min qıpçaq ailəsi köçmüşdü. 1239-cu ildə Dərbəndi monqollar işğal etdi...

Elxanilər zəiflədiyi dövrdə Dərbənd yenə müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə qatıldı. Şirvanşahların yeni sülaləsinin banisi I İbrahim əslən Dərbəndli olduğundan sülalə Dərbəndlilər adlanırdı... Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamışla apardığı müharibə (1395–1396) Dərbəndə ağır iqtisadi təsir göstərdi. XV əsrdə Cihand bəhanəsi ilə Dağıstana hücum edən Səfəvi şeyxləri Dərbənd keçidindən istifadə edirdilər. 1509-cu ildə I Şah İsmayıl Dərbəndi tutdu. Bundan sonra İraqda yaşayan bayatıların bir hissəsini Dərbəndə köçürdü...

1722-ci ildə avqustun 23-də rus qoşunu I Pyotrun başçılığı ilə Dərbəndi işğal etdi. Sonralar Rusiya İran

(12.09.1723), Rusiya-Türkiyə (12.06.1724) müqavilələrinə görə Dərbənd Rusiyaya birləşdirildi.

XVIII əsrin ortalarında Mərkəzi Dərbənd olmaqla Dərbənd xanlığı yaradıldı. 1759-cu ildə Qubalı Fətəli xan Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirdi. 1774-cü ildə Əmir Həmzənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan və Dağıstan feodallarının birləşmiş qüvvələri Dərbəndi mühasirəyə aldı. Fətəli xanın arvadı Tuti Bikə kişi qeyrəti göstərərək şəhəri əmir Həmzənin qoşunlarına tabe etmədi. Qubalı Fətəli xan müstəqilliyi saxlamaq şərti ilə Dərbəndin açarlarını 1725-ci ildə II Yekaterinaya göndərdi. Rusiya bu himayədən, yardımdan və şəhərin açarlarından imtina etdi. 1796-cı ildə V.A.Zubovun başçılığı ilə 30 minlik rus ordusu Dərbəndi işğal etdi (Bununla da Azərbaycanın Şimal hissəsi əldən getdi – A.B.).

Sonra 1813-cü il Gülüstan sülh müqaviləsi ilə bu işğal qanuniləşdi” (2, 418).

Amma Azərbaycanla Dağıstan-Dərbəndin əlaqəsi bir gün də kəsilmədi. Belə ki, Azərbaycanda çıxan bütün qəzetlər orada oxunduğu üçün Dağıstanda Azərbaycan dilində qəzet çap olunmadı. Stalinin 16 sentyabr 1942-ci ildə Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyevin Dağıstan Vilayət Partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı qərara əsasən 23 sentyabr 1942-ci ildə ÜİK(b)P Dağıstan vilayət komitəsinin XIV plenumunda bu məsələ həllini tapdı. 14 oktyabr 1947-ci ildə Ə.Əliyev yenə bu vəzifəyə seçilir. Orada onun yaxşı işləməsi Bakıda bəzilərinin xoşuna gəlmir. Ona görə də 1948-ci ildə bu işdən azad olur. 1948-ci ilin dekabrında

o Moskvaya gəlir. Ona nə Moskvada, nə də Azərbaycanda yüksək vəzifə verilmir (3, 137).

Elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, milliyyətindən asılı olmayaraq Dağıstan xalqlarının nümayəndələri Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, Ali məktəblərində, incəsənət ocaqlarında iştirak etməsin. Ali məktəblərimizin hamısında Dağıstan xalqlarının nümayəndələri təhsil alır. Buna görə də məsələyə, Dağıstan Dövlət Universitetində Azərbaycan dilçiliyi üzrə tədqiqatlar aparılır.

Bu səbəbdən də biz Dağıstanda yalnız dilimiz haqqında danışa bilərik. Dilimizin Kərkük və Dağıstan dialektləri üzərində araşdırma aparmış prof. Q.M.Paşayev göstərir ki, “Dərbənd rayonunun 21, Tabasaran rayonunun 9 kəndində yalnız azərbaycanlılar yaşayır... 1509-cu ildə Şah İsmayıl Dərbəndi tutduqdan sonra İraqda məskunlaşan Bayat qəbiləsinin bir hissəsini Dərbəndə köçürmüşdür”. (74, 39).

Qeyd edək ki, Dağıstanda Azərbaycan dili Dağıstan qrupu dillərin əhatəsindədir. Buna görə də Dərbənd dialektində ləzgi, avar, Tabasaran, Sakur, qırız, dargin, lak arcın, rutul, buduq və s. dillərdən çoxlu söz və ifadələr Dərbənd dialektinə keçmişdir. Bundan əlavə, Dərbənd dialektində qıpcak dil ünsürləri çoxluq təşkil edir. Dilimizin Dərbənd dialektinin mənzərəsi ilə tanış olmaq üçün AMEA Dilçilik İnstitutunun təxminən 30 il ərzində topladığı dialekt-dil materialını təqdim edirik. Qeyd edək ki, bir sıra fonetik dil xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində də vardır. Dilçilik institutunun əməkdaşları müxtəlif illərdə Dərbənd rayonunun 21, Tabasaran rayonunun 9

kəndindən material toplamışdır. Dil materialını təqdim edərkən həmin institutun əməkdaşlarına minnətdarlığımızı bildiririk.

MƏTNLƏR

DƏRBƏND RAYONU – QARADAĞLI KƏNDİ

Əmir Çupan

Əmr çupanin ixtilatnnan bilədam, Əmir çupanin.

Buanda bir xarman var. Urada ulardi bir-iki yekə adam vardı bir. Yaxşı irəcbərdi dörd qomuşuynan birgə. U axşam ulanda utuz sabu buğda yükliyə arabıya (u qabağısı nükərdi, biz qazağ diyüdüg una) u düşib qabağına apareyduğ axşam utuz sabu buğda arabeynan. Sura u Əmir çupan boy sürüp pencərədən baxıb una (bələ büyig pencərələri uleydi onun), tapança-iki tapança, xincal, bilə ikigözdü tufəng, bir belə yük üzünü arabasında, baxıb ki, nə övliya kişidi diyitdi... Bu diyitdi unundi, u diyitdi bunundi, taxta tramdi diyitdi. Nə övliya adamdı üzünü çarxinə əziyyəət vərıtdi. Əmir çupan hələ diyitdi una, u kişiyə. Bizdə ədətdi tapança, xincal, tufəng gütərmeg ədətdi.

Məni atamin utuz baş mali vardı. Artimizə atmağa düşegimiz yox idi. Bu balşovuk', menşevuk' dovasında bu Əmir çupan begin üvlərin almişdi məni atam u ülən sura. U unda gəlib G... digən bir yer vardı dağlarda, urda yetdi araba san, bez aparıydı; urda xinqal bişirib məni üç qardaşım vardı, atam da vardı, ular xinqal bişirib yiyən

zamanda ixtilata tutub unnan uğurruyub igirmi mitiri, umbeş mitiri san ağ, unnan sura artımızə düşeg uldi atmağa. Belə dolanış hardaydı, giymağa şey hardaydı. Utuz baş mal vardı, utuz put buğda, utuz put arpa alaydı hayvana gidən adamlar. Yer üzündə bu dünya ulan sura bələ yaşayış ulmuyutdu. Üç yüz qoyini ulan adam, degirmani ulan adam mali başını tüki sayınca iki-üç gün oturardı... Bu dünya ulan sura belə yaşayış ulmuyutdu. Üç yüz sabu, dörd yüz sabu buğda gələn adam vardı ki, arpa çürəgi, hacıbuğda çürəgi tapbirdi, unda qumuq kənt vardı, bu may ayində biçin biçən vaxtimizdə gidirdig. Urdan buğda getirirdig, beş yüz sabu, dörd yüz sabu buğda gələn adamlar. Belə imağa çürəg yoxuydu, hacıbuğda çürəg, arpa çürəg. Sura bu hüqümət gələn sura yaxşı uldu. Qalxuzi un ik'i adamnan mən qurmuşəm.

Çəltik ekeydig. U çux zəhmətdi şeydi. Çala kəseydig. Bax, uni bu furmu bələ, bələ kəseydig, burda su uleydi. U suvun içində biteydi. Çux zəhmətdi şeydi. Bələ küp diyən şey ulardı, küp diyən şey. Uni (çəltiyi) tükərdig una. Unnan sura çaxartib... u urda cücərərdi. Cücərəndə suvun kəsərdig. Bir az qoruyanda su vərərdig. Pastayannı unda su ulsun gərəg, belə su ulsun gərəg. Uni mayda ekeydig. Bu sa:t unun indi biçən vaxtıdı. Biz bicmeydig uni, başqa çağnsaydıq ayn adamlar gələydi biçmağa, bizi adam bilmeydi uni biçmağa. Ular biçib bələ tup-tup bağlayib getirib xarmanda dügeydilər. Dügini aparıb şeynən belə daş uleydi, daşnan birgə dügeydidig, ding daşi diyeydüg.

Biri də vardı su. Sunan da dügmağ uleydi, ayağnan da dügmağ uleydi, bir də daşnan.

Səmirsəği indi təpəriq birimci çıxəndə, kəndi təpəriq. Sura kəsib yay qurtaran sura, yayda bitmağa yaramıyan dögi, dörd aydan sura bitmağa yanyan dögi, indi maydi. Maydan sura dörd aydi. Uni sura artinnən kəsib bələ belnə əkədig, sura unda tükərdi. Sura turpağ atarig üstinə. Qalardi unda qişdə, qişəcən. Uni suluyəriq, payizdə suluyəriq bir k'ərəm, sura yazda ik'i dəfə yazda suluyəriq. Üş dəfə suluyəriq su olmuyəndə. Yağış olanda ik'i dəfə suluyəriq. Yığmağa? İndi bu gələn ayin umbeşində yığaci- yig uni. May-iyul. İyulun umbeşində, ununda, beşində yığaciyig.

Tez əkənnə gec əkənin bir az tafovutu var.

Pamador ekədig, hay suğan ekədig. Qabağ ekəriq biz, qabağ, xiyar. Bu (qabağ), ağ tumdi bu. Bir atdima ik'i tum bastırarsan, bir metriyə. Uni üş dəfə suluyərdig. Tumi suva səpərdig, suva. Suda bir sutqa qalsu gərəg. Suva tükməyə də ular, tüksə də yaxşı ular.

Toy adəti

O zamanda k'öhnə zamanda utuz, utuz, atmış, səksən, duxsan, yüz, yüz igirmi put buğda vərirdig.

O zamanda qiznə süyləmağa kimin ixtiyari var idi. Qizi kim güreydi o zamanda? Qizi gürmağ olmeydi. Tolko axşam suva gidəndə, bir də körigdə çürəg bişirmağa gidəndə. Qiznə süyləmağa indi kimin ixtiyari vardı. Qiznə süyləmağa ixtiyar yoxdi. Tolko axşam. Mənnən yaman cahıl olmazdı hələ işlərdə. Mən jizndə, bu saat məni atmış, yetmiş yaşım var ki, jizndə mən işliyən adam dögiləm. Məni ik'i qardaşım da, atam da vardı məni. Hardan mən diyim. Burda indi qizi övi burdadı. Ha zaman gidib duk'qazin ağzıkdə utirəsən, ha zaman qiz bulağa gidib, axşam orda gürərsən. Sura ik'i adam yibərədig, qabağa arvad yibərədig. Bizdə ədət hələdi. Səni süziv yerə düşməsün - diyə qabağa arvad yibərər. Gəlmağa yararmi, yaramazmi - diyər. Sura ik'i dənə k'işi, səni qardaşuv varmi, səni toxumuv, bacıoğluy varmi? Hələ ik'i adam yibərər. U k'işilər gidib vərirsənmi qizivi - diyib bələ xəbər aleydilər. Sura məsləhət bilib urda xurəg bişireydilər, çay qoyeydilər. Sura apareydilər partal, qabağa partal apareydilər, sura toy oleydi. Apareydidig, üzig apareydidig, üzig oleydi, qümiş də oleydi o zaman. Çox şey apareydidig. Toyda cahıl vardı ki, bu ustulda çürəg yimağa otaneydi, hələsi çürəg yimeydi. Səni oğluy var, məni oğlum var, oni oğli var. Toy iyəsi gətirib qoyardi bir qerağda çaxır da, bir az bozbaşnan çürəgdən qoyardi. Unnan sura toy ik'i sutk'a oleydi əzəl, indi bir sutk'a oley, əzəl ik'i sutk'a oleydi. Unnan sura

utreydi məclisdə. İstəsöv çağır oni toya, istəsöv çağırma, daği məclisdə sənə bir söz diyən yoxdi. Tolko toy yiyəsi bir k'ərəm sənə xurəg vəreydi, çaxuda vəreydi. Sura səni oğlun var, yaxşı o zaman mis lahar diyərdig biz, oni doldurub xurəgnə, səni anov varmi, bacuv varmi, gəliniv varmi - aparıb qoyardi toya. Məni oğlum var burda oturub, məni oğlum qoyardi, oni oğli var, oni oğli qoyardi. Hər şeyi övində bişirib gətireydi. Toy yiyəsinə o vaxtlar güc olmeydi. Toyda aşuğ oleydi, nağaralar, zumalar oleydi. Oğlan çıxıb bir umbeş vurub əylənə vardı bələ. Sura biz itağaci (toybaşı, toyu idarə edən adam) diyədig una, bələ ağacna adam oynuya əlində. U gidib diyərdi filan qızı çıxərt. Səni toxumuv, səni bacuv, səni qohumuv, səni layiğ görən adam. Gidib u çıxərtərdi, puli də unə vərərdi. O qizə vərməzdi puli, itağaci diyərdig bələ, ağaci əlində əylənərdi. Una vərərdi, u da aparıb qizə vərərdi. Gəlini arabeynan aparardig. Sura üç gün toy eliyərdilər giyovin övində, sura hər kəs dağılıb gidərdi övinə.

Bizdə hələ iş yoxdi. Məni uşağım yox idi, onuçün övləndim. Məni atamin utuz baş mali vardı. Bir put Nik'alayın yuzdigin yandirmişəm. Üş dənə oğlum da var, ik'i dənə qizim də. Davada Uk'raynədə oldum mən. Qabağa mən ülüləri bastıran k'amandada olmuşəm mən. Un ik'i adamdig biz. Bir adam gəlib diyandi, didi firqun işlətə bilərsənmi - didi. Sura məni yibərdilər. U zaman maşınlar yox idi. Üç adam bizi apardi - biri urus, biri

azerbaycanni, biri mändim. Sura bir-ik'i günnən urusnan azerbaycanni gitdi, üç gün oldi gəlmədi. Sura bizi izvotda qaldi bir astarşına.

Bu astarşına çağirdi bizi, didi k'amandır yoxdi didi. Məni okupumda yat didi, şinilim də var didi, yat urda. Astarşinanın şinilin örtib yatdim. Bir urus yoldaşım var mənin, üç sa:t-üç sa:t ismen çəkirig atdara. Sura o urus gəl - didi, məni ismenim qutantdı didi. Alıb tüfengi gidib dayandim atdarin ya:nda. Bir adam gəldi, sura çağirdi astarşinani. Didi: bir furqun bizi izvotdan, ik'i firqun başqa izvotdan - üç firqun hazırda didi, tolko patrom aparmağa. Sabahnan gitdig. Qabağda k'amandır atdeleniye gedeydi, ortalıqda biz gedeydig. Yulda ik'i afitser üldi, üzi də ağır yara dəydi. Mən atu ya:nda diyammışm, şüşə:n üstinə yıxıldı. Urda Rastova yul vardı. Yula çıxan zamanda atəş başladı.

Sura bir umbeş minut da qalmadı, güllə gəlib ayağıma dəydi. Ayağıma dəgən sura u firqunu qabağında məni ...düşib qaldi. Çıxıb gidib urdan alib düşib firqunu artına, bu ik'i palatensa vardı, bir Sumqayıtda vərmişdilər, bir də furutda. Açıb yağluğı bağliyib ayağıma, bu potavani bağliyib, sura ik'imizə bir yerdə daya (dəyə - alaçıq) tikillər, bizi aparan sançasta, dayanin içində yatib qaladig qayanin dibində. Sura gəlib dörd adam... aparan bizi sançasta, bağliyib, bir yara dəgmiyən yoldaşımız qalıtdı bizim, yara dəgən atdan da, firqunlan da - bir yoldaş orden də vərdi bizə, sura dağa çəkildig. Dağa çəkilib sura firqunna, maşınna, sura məni ayreplana mindirdilər nasirk'eynan. Sura məni Gürcüstana apardılar Sxaltuba şəhərinə. Dörd ayda saxaltdılar məni ayağımı. Sura dörd ay opusk'a vərtilər mənə. Yaxşı

baxdılar bizə. Elə üzdərini adamları vardı, tanış çıxmadı mənə, hələ adam yoxdı.

O Bərəkeydə bizə pambuğ əkməyə vəreydilər. Sura oldıg k'alxoz. Un ik'i adamna oldıg k'alxoz. Bu varrilər gəlmədi. Bir dağı dəstə oldıg. Varrilərin yerrərin aldıg, hayvannarın aldıg.

O zamanda üç dənə, dörd dənə sənü azbaruvda hayvan oleydi. Ülü ülən yərdə çürəg də vəreydi, ət də vəreydi. O zamanda pul, şey hardeydi. Malla da oleydi, həri, urda malla da oleydi.

(Yaqub Xıdırbəgov Xıdırbəgov oğlu, 71 yaşında)

Padar kəndi

Söhbət

Keçən dövürdə muharbidə, özüm də ki gitmişdim ekin biçməyə. Ekin biçib də gəlib övdə balaca uşağlanm vardı. Oların da çüregin eleyib gecələr gitmişəm k'ambayniyə. K'ambayniyədən pırlıribimi qutanb sabahnan genə də gitmişəm boğda əlemeg maşmna. Dörd uşağı, beş uşağı bir ana böyig eləyib əmələ gətirmişəm.

Özüm yoldaşun da mənin fruntda çox olub. Mən də çox işləmişəm.

Qız gələşən zamanda bir on adam gedir toyə qız gələşməyə. Ona güldan-zad verir, onun barmağınai üzig keçirir, toyə çıxartirig. Toyun özünü iləng yığıncağığ, bir yüz adamnan toy çaldırıb gəlin gətiririg. Toya da pul atırig bir on manat. Orda düşər ki toy nə oldu?! Bir min manat pul gəlinçün.

Orda biz söyləməyə bacaradig, hay çürəgdən, hay kasıbcılığdan, diyən kimi bizin oğlannanmxzdan, gəlinnərimizdən, gidənnən, gələnnən biz danışmağa bilədig. Olmasa biz xalxın dalıyca düşüb belə söyləməyə

bacarmıyədıg, biz utanadıg. Ona görə də mən söyləməğə istəmiyədəm.

Oğlannarıımıznan ıxtılat eliyədıg, öv ıxtılatm eliyədıg biz. Hay kasıbçılığdan, hay yağımızdan, pendirimizdən, partalıımız- dan, toyumuzdan, qız gələşməğdan, degirmannan biziçün biz ıxtılat eliyədıg. Olmasa biz başqa ıxtılat eləməğə bilmiyədıg. Qupuya gidədıg, qupuda damşadıg öz arvatdarımıznan, pamadur çöpliyədıg öz arvatdanmıznan biz danışadıg orada. Onuçün biz başqa şikayət artınnan düşüb aylanmıyan şey biz istəmiyədəg söyləməğə. Bu şəhər adamı kimi biz kəndistan adamı bələ ayyar dögilig. Ona görə mən söyləməğə istəmiyədəm.

-Uşağı yurma diyədıg.

-Övün küfləti gələndə ona xurəg verginə sənə danışmasın.

İsrafilova Aybət Abdülhəmid qızı, 55 yaşında

Aynal və Zeynal (nağıl)

Bir kişinin uşaqları, heç bir uşağı olmuyub oldu. Bir günü gəlib çıxədi burada bir dövrüş. Dövrüş diyədi ki, mən süzə bir alma vərəm. O almanı ərüz işdən gələn sora tən bölərsüz ortadan, yar 1 sən sən yiyərsən, yar 1 sən da ərüzə vərərsən. Sora süzin eki uşağuz olaceg. Bir i sini adın qoyarsan Aynal, birisini adm qoyarsan Zeynal.

Gün, günnər gəlib keçədi, bir vaxt doqquz ay tamam diyəndə oladi bu xatunu eki uşağı. Uşağlar böyüməyə başladıyallar, bulara ad vermiyəllər. Günnərin bir günində gəlib dövrüş çıxədi bulara. Gələn vaxdında böyüğünü adın qoyadi Zeynal, kiçigini adın qoyadi Aynal. Bu uşağlara ad vərədi. Bu dövrüşçün yaxşı qunağlıg eliyədilər. Qunağlıg olub qutaran sora dövrüş diyədi ki, indi mən gidədem - diyədi. Eki uşağın, - diyədi, - indi hansın istirsüz mənə vərin, - diyədi. Bu Zeynal ovam uşağ oladı. Bu Aynal çox bilmiş uşağdı, çox bilən uşağ oladı. Bular istillər Zeynalı vərsinlər, az bilən uşağı. Bu vaxt diyədilər ki, Zeynalı vərədig süziynən gidə. Bu vaxtda diyədi ki, dövrüş dillənib Zeynaldan qabağa, hansuz gələsüz mənəynən, - diyədi. Aynal dillənib diyədi ki, mən gələdəm, sənəynən birgə mən gələdəm. Anası bularçün imağa şey axtarmağa gitdi, xurəg bişirədi. Bular sağollaşib aynladılar anasının, atasının. Bular yolla gitməgdə olsun, gəlib bir qəbristanlığa çatallar, qəbirlərə. Çatan vaxdında bir kəllə ayağlı - başlı çıxədi qəbiri içinnən. Dayan-diyədi, - hanya gidisən - diyədi. Bu diyədi ki ftlan yerə gidədem. Bu gitməgdə diyədi ki,

bax, səni apamb bu dövrüş, bu həmin dövrüş, diyədi, azıtdı qoydu gəldi. Qoyub azıtdı - diyədi - qoyüni içinə, qoyub azıtdı - diyədi. Bu qoy üni üstinə qoyub bö:g daş, daşı üstinə səni oynətəcək, - diyədi. Sora o səni oynatib istiyəcəg səni itəliyib yixib öldürməğa. Sən neylərsən - didi, düz qoyuya çatan kimig - diyədi, diyərsən nədi, o sənə diyəcəg - didi - oyna. Sən diyərsən nədi, dövrüş baba, o nə diyən şeydi mən bilmirəm. Qabağa süz oynuyin, sora mən oynaram. Bu gəlib həmin yerə çatan sora, o çəmännig yerə, diyədi dövrüş, bu həmin oğlana - Aynala, oyna görüm sən necə oynamağı bacarasan. Diyədi - o nə diyən şeydi, dövrüş baba, qabağa süz oynuyin görkəzin mənə, sora mən oynaram. Dövrüş oynamağa başdıyan oğlan tez-tez onu itəliyib qapağı qoydu üstinə, üstən qoydu daş. Üstən daşı qoyadı, bu ölədi dövrüş burada. Dövrüş burada ölmağda olsun, oğlan diyədi, mən dağı öz kəntimə qayıtnuram - diyədi, dağı mənə haram oldu kəntim, - diyədi. Mən gidədam - diyədi, harlyə başxm istəsə, orya gidəm, - diyədi. Bu gidədi, çox gidədi, az gidədi, axır ki gəlib bir meşəligə çatadı. Gecə oladı, gecə olanda bu qaladı meşədə, çıxədi bir teregə. Teregdə bu dayanadı, bir vaxt o hələ teregdəymiş çıxıb, bir aslanı səsi gələdi. Nara çəkədi aslan. Bu nədi, nehlet şeytana – diyədi, - ölsəm ölərəm - didi, - qalsam qalaram diyib teregdən düşədi cabara. Cabara düşədi bu teregdən, gidib baxadı ki, aslam ayağmda bir tik'an. Tik'anın ağrısınnnan gözlərin bərk' yumubdu, həmin tik'anı çıxara bilmiyəndə nara çəkədi həmin aslan. Düşüb qorxa-qor(x)a gidib bu neyliyədi, aladı tik'am çekib ayağınnan. Tik'am alan sora özü qorxudan gizləndi bir teregi dalında. Sora aslan nə

diyədi, qorxma. And içədi aslan, sənə bir zərəl eləmə-
rəm - didi, - çıx-didi. Sən mənə ölümnən qutarmısan. Nə
ki işin var mən yerinə yetirərəm, nə moradın var mən
yerinə yetirərəm. Belə diyib sora oğlan çıxədi ki, mən
belə-belə istirəm. Sora aslan özünü balasmı da vərədi
muna. Və sənə bir qeyin (çətin) iş düşsə başuva - didi, -
o sənə neylər, küməg elər - didi. Bu hələ diyib gidədi
alib aslanı balasım da. Sora muna bir tük vərədi, diyədi -
sən gənə çətin məsələdə ha bu tükü də yandırasan - didi,
- sənə küməgivə çatar - didi. Bu hələ diyib gəlib indi bir,
bu çox özü göyçeg oğlan oladı, şəhərə çatadı. Şəhərə
çatanda bu alib bir qoyun kəsib qoyunu dərisin başma
keçiredi, hələ bilsin ki, kəntdəkilər bu keçəldi. Gidib bir
kəntə çatanda: - nə iş bacansan - diyə munnan xəbər
alıllar. Bu diyədi: - mən atlara baxa bilərəm, atlara baxa
bilərəm, - diyədi. Munu alallar bular bir paçcahm övünə
atlanna baxmağa. Bu atlanna baxan vaxda paçcahın oladı
üç qızı. Paçcahın ən kiçik qızı görədi bu oğlam sabahnan
üzünü yuvan vaxda, başınnan dərinə çıxanb üzün yuva
oladı. Baxıb görədi oğlan nə oğlandı, çox göyçeg
oğlandı. Qız muna neyliyədi, aşığ düşədi. Aşığ düşədi
qız, sora bu neyliyədi. Atasının bağbam oladı, bağa
baxan kişi, bu kişini çağıra diyədi: - Bizə, diyədi,
tərəvəz- dən üç bossan gəti, -diyədi. Birisi vaxtmnan
keçən olsun - diyədi, birisi lap yaxşı degib olsun -
diyədi, biri də degə-degib olsım - diyədi, üç bossan gəti -
diyədi. Gidib bağban bağdan alıb üç bossan gətirədi.
Qoyub bir padnosu içinə həmin bostannari qız yibərədi
atasma. Atasma yibərədi, atası başa düşədi qızın nə
dimağa istədiyini. Diyədi: bu vaxtınnan keçən bö:g
qızımdı, bu lap yaxşı vaxtında ortancılı qızımdı, bu teze

degən - bu ən kiçig qızımdı - diyədi. Bu atası başa düşədi bular ərə gitmağa istiyəni. Sora neyliyədi, bu yazxb k'ağaz yibərədi. Nə ki şəhərdə oğlanam diyen gelsin həmin övümün qabağına, qızlərinə də vərədi üç alma. Hansı oğlanı istəsə, o oğlanı başına vursun diyə almalari. Bö:g qız vuradı vəzirin oğlunu başma, vəziri oğluna. Ortancılı qız vekilin oğluna, bu kiçig qız əlində almanı tutub duradı, heç kəsə vurmıyadı. Ha xəbərləşillər kim qaldı, dağı şəhərdə qalan varmı diyə? Sora diyəllər bir keçal var, atlara baxan keçal var. Gətirin onu da - diyədi. Gələdi keçal, keçal gələn vaxda qız almanı vuradı keçalın başına. Bu keçalı başma vurmağda, atası indi bularçün toy eliyədi. Bu eki dənə qızma yaxşı mal-dövlət vərədi, vəziri oğluna, vəkili oğluna gitdi diyə ikimərtəbəli övlər vərədi. Bu qızı indi keçala gidədi diyib yansı sinən qaşığ vərədi, boşqab vərədi yansı siniğ, yarsı sağ. Keçala görə bir kiçig öv də vərədi. Bu indi bular munda qalsm, bir günü paçcah azarnıyadı. Paçcahın yadına düşədi ceyran ətiynən aslan süti, paçcahm yadına düşədi azarnıyan vaxda. Diyədi: - munu kim tapar, mənəiçün kim gətirə bilər. Diyədi adamlar, tapsa səni giyovlann tapar. Böyig giyovun çağıradı, yaxşı at da vərədi, düzələdi axtarmağa gitmağa. Ortancılı giyovu da, ikinci giyovu, o da gidədi. Sora bu kiçig qızı də gələdi atasım yanına. Ata, diyədi, bizə də bir at vər - diyədi, o da gitmağa istiyədi. Bu indi neyliyədi atası, yıxılər qalar bir yanda gitməsin də. Necə olsa da qızını yürəgin sindirmağa istəmiyə atası, vərə bir də bir axsağ at vardı, minsin gissin onuynan. Alıb həmin ata minib oğlan düzələdi yol gitmağa. Gitmağda olsun, gidib bir təpiyə çatıb yandıradı tüki. Həmin gəlib çatadı

aslan diyədi: - nə qulluğun var? Qulluğum odu ki, diyədi, mənə lazımdı aslan sütiynən, diyədi, ceyran əti. İndi bir nara çəkədi aslan bütün hamı meşədə olan canavarlar yığılədi. Yığılən vaxda çağırıb Özü sora dayanadı bir dağın üstə, bir ceyramn ətin aladı. Bu hələ əti dərisinnən almayə gəlib indi çıxədi giyovlan. Bular oğlanı tanmuyadı. Oğlan ordan gedib bir ajdahaya iras gələdi. Gidib salam vərüb salam əleyküm, diyədi ajdahıya. Əleykü salam. Başdıyallar vuraşmağa. Orada ajdaham öldürədi. Öldürən bumun, qu- lağlan - hər şeyin alıb gələdi. Bu ikinci dəfə genə gidədi, ikinci günü, ikinci günü də elə öldürədi ikinci ajdaham. Bu üç qardaş ajdahalar oladı. Üçüncü günü paçcaha gəlib diyədilər: - birisi gəlib keçib bizdən qabağa öldürüb gitdi ikicə qardaşı. İndi ən kicig ajdaha qalıb - diyədi. Diyədi paçcah, bu kimdi, mən görmağa istiyədəm. Üçüncü günü gidəndə oğlan yaralanadı. Yaralanan paçcahm cibində yağluğ oladı, yağluğun bağıladı oğlanı əlinə. Yağluğun bağılayan bu öldürüb həmin ajdaham genə başm, burnun, qulağın gətirədi övünə. Gətirən indi qız yağluğı qurutmağçün azbarda sərib oladı tezdən, batan yağluğı. Paçcah yoxusunnan durub baxadı görədi həmin özü bağılayan yağluğ, oğlanı əlinə bağılayan, oğlanı tanımıyadı axı, tammıyadı, bu yağluğa baxıb görədi özünü yağluğudu. Qızım çağıradı yanma, bu neçə olan işdi - diyədi, mənə yağluğum süzdə neyliyədi. Sora axırda oğlan da gidədi, qız də. Hamı necə olub, necə öldürüb, bu da səni yağluğun, bu birinci ajdahanı qulağlan, burnu: bu ekincininki, bu da üçüncününkü - diyə götürüb gələdi. Paçcah bulara təzədən qırx gün, qırx gecə toy çaldırıb tezdən bulan övlədirədi. Övləndirən

bu paçcah munu o qarta çox istiyədi, özü giymiyən partalları, özü imiyən xurəgləri mima bişirib vərə oladı. Bir günü bu paçcah diyədi oğlana, paçcah diyədi ki, oğlana nabada sən qoruğ yana çıxmaginə. Bu oğlan fikirrəşə oladı: “qoruğ yan nə diyən şeydi?” Bir günü oğlan alıb tufəngi ova gidədi. Gidən vaxda baxa bir ceyran var. Bu, ceyrana vuradı. Ceyrana vuran yaralanadı ceyran, ölmüyədi ha ceyran. Ceyram dalıyca başlıyadı çapmağa, çapa-çapa bir dağı arasına girədi ceyran. Ceyranı dalıyca özü də gidədi.

Gidib baxadı, baxsav oturub munda bir ajdaha kimig bir adam var, oturub munda. Diyədi: - nüşü gəlmisən? Diyədi: mən ceyranımı gəzmağa, vər ceyramı çıxıb gidədim. Mən vuran ceyran habura gitdi. Yox, oğlan, gid munnan - didi, - mənən xeyir toxunmaz sənə - didi, - çıx gid yoluynan. Yox, - didi, - gitmərim. Biz gəreg - didi, pişigi əlinə lampanı vəreg, biz oturub oynuya- ciyig k'art-k'art. Egər, - didi, - pişig biz k'art-k'art oynuyan vaxti pişig əlinən lampam assa - didi, - səni ceyranıvi vərəcəğam, çıxıb gidərsən - didi. Egər biz oynuyub qutarmca - didi, pişig əlin- də lampam tussa, - didi, - səni boynıvi vuracağam.

Bular başlıyadılar k'art- k'art oynamağa. Axşamnan başlıyadılar lap sabahacan. Sabah açılan pişig lampanı atmıyadı. Didi, - dur indi gəl boynıvi vuracağam. Gəl, dur gəl boynıvi vurum. Munu salıllar qırx arşm qoyuni içinə. Bu qoyuda qalmağda olsun, bu atasıgilin azbannda munun - Aynalın bir hayva teregi oladı. Baxıb görədi hayva teregini yarpaqları saralıtdı. Saralan diyədi ki, kiçig qardaşıma, bö:g qardaş, nəysə olutdu, yoxsa divin yuvasına gidib çatmalıyam - didi. Bu nə diyədi anasına,

imağa şey axtarmağa gitdi, çürək bişirədi. Gidədi indi qardaşın axtarmağa. Paçcahın indi giyovu ititdi diyə şəhərdə hamısı qara geyinədi. Bular eki qardaş hələ birbirinə çox oxşıya oladılar. Bu həmin gözə-gözə gəlib həmin o şəhərə çatadı. Muştuluğ yibərəllər paçcaha giyovun tapılıtdı diyə. Oğlan dimmiyədi, bir söz də dimiyədi. Hələ biləllər ki, giyovdu. Axşam oladı, indi diyədi xatunu munun, atam sənə dimədimi qoruğ yana çıxməginə - diyədi. Sən gitdin, - diyədi, - onuçün də həbelə gec gəlmisən. Oğlan başa düşədi ki, qardaşım başında nəysə var, munda bir ser var. Necə olsa da sabah açılıdı, bu oğlan gidədi, indi alıb tufəngi gidədi. Sən ova gidəndə qoruğ yana çıxməginə, atam sənə diyədi, sən çıxmisən - diyədi, başa düşədi, alıb tufəngi gidədi. Gidib baxadı ceyran var, vuradı. Vuran ceyran yaralanadı, bu başa düşədi ki, munda ser var. Bu gidən yolda siçannar oladı, alıb siçannari cibinə saladı. Gidən vaxda baxsav görədi bir ajdaha kimig adam var. Salam vərüb salam alan sora diyədi, - gəlmişəm - diyədi - ceyranımı vər. Yox, didi, ceyranı vərmişəm, çıx gid yoluynan - didi. Yox, ceyranımı almasam gitmərim - didi. Gəl, diyədi, bir şərtənən - diyədi, şərt qoyadı arada. Lampani vərədi pişigi əlinə. Egərrəri lampani pişig atdı, səni boynuvi vurmıycağam, - atmasa, boynuvi vuracağam. Bular oynamağa başdıyallar, gecəni yansı oladı, yox pişig əlindənə atmıyadı lampani. Gizdin cibinnən çıxarıb bir siçan buraxadı. Pişig atmağa istiyədi. Bir gözlərin çərəltədi agdaha pişigə, pişig qorxudan tutadı lampani gənə. Ekincisin buraxadı gənə. Üçüncü siçani buraxanda atadı əlindənə lampani. Lampani atan, diyədi, indi sən məni boynumu vurmalsan. Oğlan qalxıb: - ay k'afir, dur

qutar - didi. - Bəs qardaşım hanı, qardaşım munda qalıb - diyədi. Sora gətirədi, açıb övün içinə baxadı, qışqıradı Aynal diyə. Baxsav qoyuni içinə hay vərrib, səsinnən tanıyadı qardaşın, tanıyadı çıxaradı munu qoyudan. Eki qardaş qucağlaşadılar. Sora ajdahanı munda başın kəsib öldürüb, ceyranı da alıb, hiç dimə bu ceyran da ceyran libasında qız olubmuş, qız libasına giredi, alıb onu da gelədilər həmin paçcahm evlərinə. Gəlib munda bir ay qalıllar. Sora ekisi də gidədilər öz kəntinə. Kəntində gələdi atası bularçün tezədən qırx gün qırx gecə toy çaldınb bulan öz moratdanna çatdıradı.

(Sona Sevdım qızı Sevdıyeva, 60 yaşında)

Muğartı kəndi

Toy adəti

Bizdə toyı gecə eləllər. Uğlan da sevədü, qız da sevədü. Uğlan axır sevəndə kitədüg oniçü ilçilügə. İlçilügə bı gidənü uğlan adamları. Kitədi ilçilügə, qutanb gələllə mini. Qutanb gələn sura bı adam gələ uğlan adaminnən, qizlər də, xatunnar da kitədü qalub o:nçu indi qutarmağa. Temiz söz kesəndədü qutarmağa. Munda qutarmağa kitəndə bı kişilər də pul quyadu, xatunnar da pul quyadu, qutarab mı:n süzin kəsib gələdü. Unnan sura ikinci dəfə alub kitələ yağluğ (yaylıq), bir kalağayi də, hami onu üzigin, halğasin, sirğəsin, qizili-mizili. Sura üçüncü dəfə alıb kitələ mı:n kiçig lişamn diyəllə, paltali. Bir, iki, üç des paltal hər kişi güci çatan kimig alıb kitəllə partal. Sura dördüncü dəfə unnan aparalla bö:g nişan. Bı, qutaran nişani. Aparalla, onnan sura eləyəllə tuy, kesəllə kebin, övvəl zak's, sura kebin. Unnan sura alıb gələllə qizi.

Toyı də necə eləllə. Yığilib, kebin eləyib, zak'sın eləyib qutaran samat başladı toyı. Toyda kesəllə mal, eləyəllə buzbaş, eləyəllə aş, unnan yığilib u:n da cəmə:ti, qonəği, varisi, mirasi, hər tərəfdən üzini taniyəni atadı pul, unnan eləyib, unnan sura kitib ular həmi yığilib maşinnən getürəllə maşinnən. Çalınan da oladu, çalınma:n da oladu, onnan getürəllə. Həri, onnan oğlan onda neynədü, oğlan getmədü, oğlan adamları getdü. Gelin evdədi. Bezətədü evi, düzətədü, onnan sura bir

yengəsi qaladu, qalanna dağılib kitədi. Sura qaladi oğlan. Onnan sura onda oğlanın zatdari gelib.

Tak'sini bezətəllə yaxşı, tak'siyə k'asinkələ, yaxşı bahalu şeylə bağlalla, tak'siyənə götürəllə gəlini.

Partali bizdə hindi istəyən nimçə necə mən süzdə kimi qullayib uradan boşində taciynə bı formiynə gələdü. İşidəni (eşidənin) sözinə baxadu. Nə cürə gəlməlidüsə bu forma yaxçı təmüz partal geyib, otub boşinə qirmizidən, ağdan da, o da o fonm gələdü.

“Uğlan tuyi ilə <elə> üzünə xeyri qalsun!” - diyə qizi də adamları toy elədü qizə xeyri qalsun . Kitədü. O:n toyinə də olar da gəlib qarışədü. Xotun da kitədü. Uğlan tuyinə xatun da kitədü, kişi də. Anca pul kişi atadu xorak yi:b, üzünü miraslari gidən xotunna.

Gelin getürən samat axşam uldi, cəmähət dağılib kitədü. Oğlan qarşılar gəlini. Olanı da çıxar, cəmähət də girib-çixər, cəmähət, unnan sura üç günnən sura çağurar genə o adami. O süzdə bala baturalla, ina yoralla, qapiyə yoralla, bizdə elə ədətdər yuxdi.

Söhbət

Biz genə əzyətnə, zulumna yaşamüşüg də:. Muha:nba dö:rində mən belə yekə qiz idim, gitməmişəm hələ <ərə getməmişdim hələ>. U vaxti gəldi, muhanba qartdi <qalxdı>, düşdig çetinnigə, oclügə <aclığa>. Boşladi həmi <hamı> kişilər gitdi armıyyə. Qaldüg biz belə çatan izdaro: qizlə. Başladüg büz malla quşduğ xiş sürmağ, ekin ekmağ. Xiş sürüb ekin ekib başladuğ üzi uruz qazammağ. Ekin ekimməğmiz, o vaxsuz ekileydi, bitmeydi. Bitmə:ndə düşdi oclüglə. Həmi bu yanna müha:ribə, adamla gitib həmi, bu yannan da oclüg, qitdig, yimağa şey yax <yox>. K'itəg, işləyəg k'alxuzda, işləyəg k'alxuzda beş günə üç kilə bir şey yiyə. Beş günə üç kilə təxil verə. U üç kilə təxili gərəg hər cürə çatdurasan üç günə. Gərəg bu biçən da ata niyə, çəngələyə belə, yiyə, şişgab adamlar da ülə, yulda qala, habu şə:rə kitən şə:rdə qala.

Sura gəlib muharibə qutaradu. Muharibə qutaran sura gələdü mə:n yuldaşum bir qiçi olmaya ərmiyədən. Gələdü işləyədü, mən kitmiyədəm. Ular bı üzi də partiynə, uladı beş uşağımız da, iki uğlanı, üç dana da qiz. Üregim elli fikrə kitədi bu gün, ay bələ. Ülədü ön kiçig qiz qucağumda, süt emən, ibirlər də məktəbə gidədi. Məkdəbə ən beyig gedən səkgizinciyə gidədi. Gələdi səkgizincini qutaradu, bular da oxıyadı qutaradu. Bir uğlum şə:rdə şofir işliyədi. Beyütədəm buları mən. Bu atası ülən indi ombir yildi. Alla rəhmət eləsü süzkilərnə də. Biri Mahəçqalada milisyə işlə:dü. Bu da evlənüb unda gidityü, u da evlənüb unda gidityü. Unnan

üçüncüsü qutanb gəlib, u da bu k'ontorda işliyədi. İki qizim də gənə bı məkdəbdə biri yeddidə, biri də dördtə oxıya vardu. Mən də bı pensiyəyə çıxma: istacum bitmütdi, diyəllə ki yaşı bitsə də, istacu bitmitdi. On beş il bir yərdə işləyib neynəyəsə gərəg, işləyəsə gərəg, oxman sən pensiyəyə çıxasan. Bilmə:dəm mən bı pensiyəni, bular tərəfk'arlıq eləyib, xətirə, hürmətə, belə üzünü adamına baxub verədüsə, elli bir yaşum var. Mən on bir yiləm burada, bu parçuğ partdayan dörd adamduğ. Dörd, üçi çıxıb, bir mən qalmışəm. Bu sinifləri uşağları fxlənmiyən bıqqədər də mənədü. Etim çıxıb, bir dərim, bir sümügim qalıtdı, genə versələ, om beş yil bitməyə pensiyəyə çxməli dö:gilsən. Yuldaşum da iki k'ara qeyitə-qeyitə k'ururta gedütdü. Tanki istündədü. Birdən dedü helə muharibəni güclü vaxdində, dedü bir yeşüg yalov gəldi üzimi hopp eliyə qapan kimi aldi apardı, necə kiləmetro yərə atdi. Hara atdi bilmidig. Bir vaxtda dedi Qo:mi diyən şəhərdə quspitaldəyəm. Qalxızadəm belə qıçimi dedi, qalxizə bilmədəm dedi, oqqərtə bı qıçim ağriyədi. Mə:n xəbərim yax, kesib qıçimi, tikitdülər uni. Etin az qoyitdilə ustə, bir şünür də deşig qoyitdilə çixsi. Tazədən dedi, - mənə, dedi heç bir ignə-zad vurma, mən üzüm gürə-gürə mişama kesib qıçimi, çaputna yunb tarğ eləyəllə, atalla tasın içinə, dəxi tazadan gənə tikəllə qıçimi.

Onna da muha:ribədə qutanb gələn sora o işdə işlədü, onnan sora gəlib axir vaxtarda bu məkdəbdə axran işlədü. Üzi də u ülimi vaxdi ulan vaxda mını quyalla u çıxan sura bı uşağları saxlama: sənə küməg ulsxn diyə bı mekdəbdə. U fınnm yuldaşum da ülədü. Unnan qalmışəm mən də indi. Gedələr ki evlənib yuldaşların da atıb

kitütdü, üç qizlə mən də qalmışəm üydə. Pensiyə də çıxma: vaxtumdu, çıxartmadı. Üzim də görəsən ki, nəfəsim də mənə artı gəlmədi işləməğdə. Boşqa məndə hiş bir xəstəlik yaxdı. Balnisəyə gitmişəm xəstələnib heç bir xəstəlik yaxdx, ancağ işləməğdan iş kesütdü. Muha:ribə dö:rində yaxşı izdarə: qiz olmışəm, səksən kilə gəlirdim çeküləndə, işlə, işlə, işlə, işlə, bir yilü günində om beş gün məkdəbdə opisgə vərir mənə. Olmasa işlə mum, ramontun işlə, əhəngin işlə. Yazda bı parçuğın sil, onnan can qalmitdı, can qutarıtdı. Pensiyəyə çıxma: istiyədəm, mənnən izdarovlar var, mənnən yaşı kiçiglər də pensiyəyə çıxıb pul aladu. Dadambdu Dərbənd beləsinə. Məndə nə heləsü yaxdu, nə kitib üstində tanışım yaxdu, bö:gmı yaxdu. Nə qardəşim yaxdu, nə atam yaxdu. Diyən kimig nə üstinin sa:hibi yaxdu, bağışleyüz mənə. Onnan bir yetim, indi dima:dısa, bir yetim xatunam. Neçə k'arə həm k'ağazum-k'uğazum düzəlib, həm k'ağazlarum da hazirdü alib bırdən səbezə. Bı elli bir yaşuma çatub, on beş il qalxuzda işləmişəm, muha:ribə dö:rində kitib xiş sürmişəm. Hər k'iş qomışla quşib, ükizlə quşib kö:nə zamanda, indi ula itütdi. Xiş sürüb, ekin ekib, oni gətürüb xarmanda atda:na, vəli də quşib atda: <atlan> xarmanda dügədüg bı curna. Onda belə qambay, malatikə-zad yax idi. Bı forum om dügüb gətürüb o muha:ribə dö:rində u adamla yimişüg. Az da osa taxil biçitdüg. İndi diyəğ ki, on beş yil də, on dörd yil də məkdəbdə işləmişəm. On beş il də k'alxuzda. Bı oladu igirmi dok'q'uz yil. İgirmi dok'quz il işləmişəm cəmi. Qalxuz hesab ulunmitdi. Mən də helə burada bu Salman mə:llimin yaxşuluğiyinə gəlib qizlərnə, qizlər süpirədü. U da dillənmiyədü, xəstələnib

yatsa da, o məniçü gəlmütdü, hardadu diyə suruşadu, ancaq bir başqa yamannıg, başqa nəlig eləmitdi, küməkdən qeyri. Biz o fonm müha:ribəni, u cazəsin, əzitin <əziyyətin> gürmüşüg. Hindi gicə-gündüz uturub diləg dilərug ki, allah uləri də, u daldan gələnnərə gürkəzməsin. Ekə elə bu tərəfləri həmisin buğda. Buldi. Duğri hər gün indi un gələdi biziycü, u vaxtdi buğdaydi. U illər duldurseydilə, kəndlilər duldureydilər küne zamanda. Yəri qazeydilər un mitiri dirinligində, bir bələ şeydi, oniyə gətürüb yannarna yarpağ da vərüb, gətüreydi hər adam üş ton-dörd ton, beş ton buğda aleydi k'alxuzdan. Gətürüb tüküb duldureydi quyilərə. U quyilə oniyə bir də eylənib gəliydi nədə, mart ayində işə başlayıdi, u vaxaca uni yimağa besdi, u quyidəki buğda. Day ayri iş eləmeydi, yatıb rahatdüg eleydi. İndi bu safxuz gələn sura əkütdi buğda, əkütdi üzüm. Həmi bu tərəflə üzümədi. Buğda yaxdi. Dərər hindi üzüm. U vaxta düvlətdü ulutdu, varlı ulutdu, k'ulturnu ulutdu. Qalxuz dö:ründə məkdəbə geyib gəlmağa qalın rezin qaluş. İndi yaxçi geyib gələllə patinkə, yaxçi etinə cürbəcür partar. Hindi k'ulturnu ulutdula. Hindi uxumağa də isdəyədilə. U vaxda uxumağa da isdəmeydilə. Güc yaxdi, geyib gəlmağa, yimağa. Hindi ular ulan sura yaxçi oxumağa da istəyəllə, uxuyuban bir parça çüreg də yiyəllə də:. Qalxuz dö:rində canı üzilənnər də cam üzilib artuğ. Hindi bu dövirdə, bu saxuz dövirində olana yaxçi pul vərədü.

Xinqalı bişirədüg, un kötirədüg, duz da ataduğ, su da tükədüg yuğuraduğ. Unnan sura yayaduğ oni, uxlov diyədüg, süzdə varsa, uzunna, uniynə. Yarpağ kəsədüg oni xirdə-xirdə, diyədüg cabar. Cabar diyədüg büz. U xinqalı kesiləninə cabar diyədüg. Ha, kesədüg om tükədüg qazana. İstəyən kişi, varlı kişi (kişi adam mənasında işlənir) etnə <ətlə> bişirədi. Bir çin etin bişirib aladı xəyrəyə, onun suvunda bişirədü, tükədü caban, bişirib çəkib yiyədü. Yağ yaxşı ola var nəynəyədü, yuradu nəyi, yumurtasun uldi, yağın uldi, serkəsin uldi, bişirədü elə xinqal, yiyədü.

Unnan sura dulmani, dulmani, dügədüg əti, suğan da qatub, keşniş qatub, vezəri qatub taxdani üsdə. İndi moşinnə çıxıtdü, moşinnərdə çekəllə, olmasa taxdani üsdə dügərüg lap xirdə un kimig. Unna sura yu:b dügi də quşadüg oniyə. Egənə anğ etdü, yağ da quyaduğ. Yax, hə:, kük, yaxçı etdü, yağ quymaya unnan elədüg mı:n dulma. Tükədüg yarpağı içinə, tükib yarpağda quyaduğ qazana. Bişirədüg, bı da uladu dulma. İstəyən kişi elə:dü kələm dulması. Kələm dülmasma tükədü şəkər də. Unnan, həmin yniyə də dügi də, et də, kələm dulması bişirədi. Şirin dulma diyəllə. U bir az şirin kimi uladu dadı, yaxçı də uladu. Süz surakılan bizdən də yaxçı biləsüz. Unnan sura dərədüg cələxdə. Uladu süzdə? Belə-belədü. Cələxdə diyədüg biz. Gümgüg piçan, gümküg. U, güribsən, güy uladı cələxdə, gül də açadı. U çıxədü bizdə qirəğ-bicağda. Dərədüg u cələxdəni. Yuaduğ, gətürüb dügədüg. Qataduğ oniyə (ona) yuğurt, su. Yayib həmin yuxala <yuxa ilə>, elə:düg çudi. Çudi, hə:, çudi. Yayib yuxala, elə:düg çudi, yiyədüg. Atıb pıçı üssində, sacı üssində eliyib, tavada bişirib yiyədüg. Sora

o cimcilimnən də helə. O cimcilimnən də o forum. Yayadüğ bişirədüğ, süzdə o, süzdə də ular də:, pəl diyədüğ. Büzü meşərədə də oladu pəl. Oniyə də bişirib qataduğ aş, tükədüğ unnan su, qərişdirədüğ. Oni də o forum yayub bişirədüğ oni də çudi. Bizdə kənt yərlərində işlənədü çudi. Bı cələxdədən bişirədüğ tara. Duxdurla hələ diyədi ki, u dərmandu, vitəmindı.

Sulu xurak'lardan eliyədüğ burş. Kələm də tükədüğ, et də tükədüğ, üzini keşnişin, suğanın, u yanin-bu yanin də tamadiynə tükədüğ, eliyədüğ burş.

Sura gənə elərüg sulu xurak'lardan, etin tükədüğ, k'artuşk'asın tükədüğ, eliyədüğ buzbaş.

Aş eliyədüğ, tuylarda eliyədüğ, belə yimağa eliyədüğ. Aladuğ badamcanın, kişnişin, unnan sura şabalitin, düzəltədüğ üstinə quyan qarasın ayrı qazanda. Aşı bişirədü, süzədü, diyən kimig bir az qaynətib, süzib aşsüzənnən, tüküb quyadu ayn qazanda, bişirədü aşı.

Bu, xirdə tum uleydi, xirdə tum. U xirdə tumi, gicitqan diyədüğ büz, bu, adamı əlin dalayan şeydi. Uni götürüb belə-belə k'ağaz qutiləi içinə sərüb, u gicitqanı, u tumlai sərəydüğ oni yəriynə. Unna sura sərəydüğ gicitqannai, bir üç günne sura ular belə xirdə-xirdə, xirdə-xirdə qurtda ulu, güreydü /n/ u gicitqannan üstü dulub-dulutdu, gicitqan belə-belə yarpağlan üstə. Unnan sura bir az ular irilənən sura başlayıdun tut yarpağı gətürüb ulari üstə tükma-ğa. Tükəndə bıla bir səs vərərđi, belə şağğ eləyüb bı yarpağa yəğiş gələn kimi. Sura bir az belə bö:gnərđi /böyüyərđi/. Bö:gnəndə bir

temiz evə sərrib şirə, pul ulsa, pul ulan yərə sərərdün, u qurti, belə tükərdün cərgəynə, üstən sura tükərdün yarpaği, tut yarpaği. Tut yarpağın tükərdün üstən. Boşlardi qurtda(r) u tut yarpağini üstə həmi çıxma: /hamısı çıxmağa/. Tulkə u tut yarpağində quyar- dula, domarla, yarpağda ulan domarla qalardi, qalan yarpaği tentemiz yiyeydi. U üzi yiyib qutarana qədər, üç nefər, bir nefər səhər, mən üzüm çux quyeydim uni bir qunurta <günorta>, bir də əxşəm, uniyə (ona) tüküleydi tut yarpaği. Ha:, üç k'ara. Bir xeylü vaxtdan sura ulardu bir az belə, irlənərdk İrlənən sura gətürüb ayru piçan, palut yarpaği belə xirdə-xirdə bağlamala eleyib, gətürüb evü yaniynə belə cərgəynə quyarduğ. Ula hamisi çıxıb boşlayardi u şaxlari arasında borama eləmağa: ağ borama, sari borama. İki cürə ulardi borama. U şaxlari belə qalxuzardun, hələ bilərsə u zalxumna üzüm sallanan kimi u furum borama eləyib, bu bir bitov da:, bu evi yanda qurt diyən şey qalmiyitdi. Həmi borama eliyib dulutdu u şaxlari içində. Bir xeylü vaxt genə qalardi, u boramani dənleyeydün, unnan sura boşlardi u boramani deşib, pilpinəg diyədüg büz, qənətdü, boşlardu pilpinəg kimi qənətdü şeylə ulub unnan uçmağa. Çixərdü boramala da, həmi ula çıxsu gerəg, ular boramani içində qahnasu. Ular boramani içində qalub üssə <ölsə> u boramani dərisi ular ülədi. Üləndən sura u boramani belə dərtəndə, kecəqurti diyəllə, kecə qurti dəğitəndə ular u nəyi, u nələri belə yaman çir ulub Qni içində ülib qaleydi. Temiz oni içinnən u pirpinəg kimi gərəg uçan quşla çıxsı, unnan sura gərəg u boramani tükəsə bir qazana.

U forum eliyədüg büz. Tükəndə qazana belə yumru-yumru boramala, bir az sabım da tükəndə içinə, oni qeynətəsə. Qeynətib bişirəsə. Bişirəndə çıxartanda ular belə-belə, belə-belə, necə o pambuğ quzəsinin açulub ulan kimi bu furum-bu furum uladu. Sura, unan sura belə tutanda ipəg də yapışib adamı elinə yapışib, boramanı eliyib ipəg, o formıdeydi.

Yuadı yum apanb bulağda. Unnan sura gətirib om quritədü. Quritib o yuni, başla:duğ tarağda tarama:. Taraduğ oni. Unnan sura cəhrəynən yəllə:düg oni, cəhrəynən. Sura başla:duğ uni buyatma:, rəngləmə:. Nəxarta xəlçəyə qrnizi rəng la:zimdü, nəğarta niyə iki kilə qirmizi, iki kilə güg, yanm kilə yeşil, yarım kilə ağ, ibiri rəngbərənglərin axir ki, buyutaduğ uni. Unnan yuraduğ yərə dörd nə, ağac. İki ağac beləluginə, iki ağac da beləluginə. O ağaclar da xana, xanaları basduradüg yərə. Bir belə, bir belə xana, üstiyinə də ataduğ uxlar diyədüg: bir üsdən, bir də artdan. Bir adam sura u yanda dayanadu, bir adam da bu yanda başla:du ipi sanğlamağa. Sanğlayib qutaran sura diyədüg küci tutaduğ. Unu nəyinə iplərin birin aşağı, birin yuxaru, birin aşağı, birin yuxaru quyub başla:du oni küci tutma:, küci tutib qutaran sura, əgiz tutaduğ diyəllə. Başla:duğ bir-iki əl də əgzine qiyiğ tutma:. Qiyiğ tutan sura uturub tuxuyədile kümə- ki ulan un gündə, igirmi gündə, bir ayda kesədü. Küməki ulma:n üç ayda, dörd ayda, diyən kimi, unnan gücnə kesədi, yalğuz adam, işə kitən adam. Kesədi, unnan sura tutib qeyçiyənən, qutaran sura o başiyənən - bu başi bir-birinə gəlib oqarta çatanda u tuxuyanda buşaltalla bir az um parala:n, süritəllə xanani bir az u yana. Tuxiyan yani dala tutadüg, u buş yani

gələdü ügə (önə). Ügə gələndə u buş yanin gənə tuxiyəllə, gənə tuxuma.n üzünə qədəri uldi ki, gənə buşaltalla ağacla.n, çekəllə xanani əylənədi, gənə dal yana, ütürmağ da:, ütürmağ. Ütürədü, xanani ütürədü bı diyəllə. Xanani ütürədü bı diyəllə. Ha:, gəlib sura u başiynə bu başi çatıb belə bir qəriş u yannan, bir qəriş bu yannan, belə kəsma: yər qalanda, tutıb uni tən urtalıgıunan kesəllə qeyçiynən. Yarsi a:na düşədü, yarsi ba:na.

Bir adam ülər gicə. Yiğədi adamin, insanin, eşidən dusdi, aşnasi, qummiu-qunşisi, cəmə.ti - hami gələdi, yiğilədü. Yuvalla nuni geceynə, kefmneyəllə taxdani üsdə, uzm taxdani üsdə yaturub yuvalla ırnı (yu:ci, yax, bizdə mürdəşür dimillə, Dərbəntdə diyəllə mürdəşür). Yualla, kefumiyəllə, sanğleyib üzini bir yurğana, xelçəyə quyalla uzatub. Saba, səhər açılada, diyədi həmi qunağın, adamin, insanin həmisi gələdü, yığləyədü, tükülədü, diyən kimi, isdəllə qəbir qazıma:, qazıyalla qəbir, gissi u dö:r gəlməsi, muha.ribə dö:rində yeddi qəbir qazımışəm. Kişilə ya ülə acinnə qala, gitə qəbir qaziyə. Qaziyəllə belə qəbir, unna sura bir belə taxçə kimi, üzünə qədə, unna neynəyəllə, çopalla. Aparıb sura ülını, uni içinə quyalla, elin də qoyıb belə boşını atta, torpağın da yaxçi eləllə. Qoyalla elin də boşını atta belə, yüzi də belə, bir əlin də üstinə quyıb, ləhət diyəllə oniyə, ləhət, çopub divan içinə salıb quyalla. Sura bir-iki də taxdala yunalla, yunalla belə, taxdala da, u taxdalai də u

təxçəni ügiynə belə söykətib-söykətib qoyalla. Onnan sora özünü içinnə çıxartan torpağı həmin siyirib tüküb, həmin u çuxuri duldurub üstün də belə şiş kimi tələyib, tanınmağdan ütürü üstünə belə lişan ulmağdan ütürü, sura daş sancmağdan ütürü quyalla bir belə kiçig daşdan, taxdadan onun üsdə, boş taxdasi. U gicə uladi, mallasi çağuralla, unnan sura qırx günəcə uni hər gice mallasi usi gerəg, qırx günəcə. Qırx günü bitən sura, qırxin də sindirəllə. Mevlud da eləyəilə, uladu mallasi də, uladu qırx günəcə mövlud da eləyib qutaradi də:. Üç günnən də axir gəlmiyənnər də gələdi. Yeddisinə də gələllə, eysanın vərəllə, xörək' bişirib, onnan cümə əxşəmisin vərəllə, onnan gələllə vərəllə, ulari də vərəllə, qırxin də vərəllə. Elli iki yaxdi bizdə. Yilin də vərəllə. Boş daşın güci çatan adam qırxində qoyadu, güci çatma:n adam bir aydan sura quyadu, nə <ya> güci çatma:n adam bir yildən sura quyadu, iki ildən sura quyadu, on yildən, muha:ribə dö:rində ülənnər sura, indi daş quyalla. Üzüni gücinə baxadi.

Malla dedi qırxinin gicəsində u bir na:ra çakər üli, - dedi. Elli iki gicəsində adam, insan insanni.nnən temiz ulunan kimi uladu, - dedi. O günü gerəg sən elli iki gicəsin də onuçu, mən sayaram demişdi. Büzdə bir kişi vardı, ülütdü də:. Una gəlib uxuyaram demişdi. Bu furum u ixtilat eliyədi, unuçi demişəm sənə deyidi. Naqarta xərc-xarac çeksöv də, üliyə xətir-hürmət eləsöv də, ular urnn heç bir güzində yaxdi, - dedi, çünki elli iki gicəsi var, - dedi. Elli iki gicədə xorak' bişirib çağurallar malla, uxuyadu malla u elli iki gicənin su:rəsin uxuyadu, su:rə nədisə, nə bifim mən, uxuyadu malla.

Keçilər bir-biriynən da:va eliyəllə buynuz-buynuza yuranda, helə diyəllə də:, ilan üstə gəldi, keçi üstə gəldi. Qurt üstə gələndə belə da:va eliyəllə də: adamlarımız elləşədi. Quyun üstə gələndə bulluğ ula, u qurban tekidü. Doğuz üstə gələndə də bulluğ ula. Dovşan üstə gələndə qitdig ula, elə tərs şeydi ki, o dovşan. İlan üstə gələndə də yaxçı ulu diyəllə də:.

U vaxt adami quyalla u taxçəyə üginə quyalla belə taxdala. Taxdala quyalla üginə. Bir də qəbir eliyəllə, tikəllə dörd bir yamn bu nədən, daşdan. Uniyə diyəllə kürpə. İçinə quyalla adami, üstinə də daşlayalla daş, unnan sura üstin turpağlayalla. Uniyə diyədüg kürpə. Kürpi qəbri. Tikilən qəbirə, yummadan (kubik daşdan), semendən (sementdən) tikən qəbirə, uniyə kürpi qəbri diyədüg. Hə:, yumma daşla quyalla u yaninə-bu yaninə, tikəllə uni, uni içine quyan sura, üstin oni kürpi kimi bərkitle, daş quyub. Uniyə diyəllə kəfi qəbiri. İbirsinə, uniyə ləhətdə qəbiri diyəllə də.: Buna da ləhət çəpdi diyə uniyə ləhət qəbiri diyədü.

Qədirova Zərli Kürəbəy qızı, 51 yaşlı, savadsız

Səlik kəndi

Söhbət

Mən qızımı k'üçürmüşəm, oğlumçı qız gələmişəm. Qız nişannamışəm oğlumçı. Qız özü istədi, - didim. Bir oğlannan elçi gəldi qıza. Didim: qız razi ulsa, vərərəm, qız istəməsə, vərə bilmərəm. Atası gələn zamanda... Didi, - lap yaxşı ula. Qızı salmışdım mən bu pedaqaqiçeski texnikuma Dərbətdə. Didim, qız oxuyadi. Qız oxuyub qutara bilmiyə qızı vərə bilmərəm. Didi, raziyəm. Atası hindi Allah rəhmətinə giditydi, ölüdü, Allah rəhmət iləsin hammsına. Günnərin bir günündə bu gədə gənə də atası ölənnən sö:ra pradaljat ilədi, başladı gəlmağa. Didi: mən süzüv qızıvuz istirəm. Didim: lap yaxşı ula. Qıznan görüşün, qız nə diyədi, bax, qız istəsə, vərərig. Qıza adam neynədig, vərmağdan ötrü. Didi: atam-anam nicə istəsə, mən ona raziyəm. Didim, lap yaxşı ula. Mən də razi uldum. Qızın əmisi Mahaçqalada uçiteley işliyədi. Əmisinə də didig. Əmisi də razi uldu. Bir yerdə biz neynəyib, söhbət iliyib sağlasiyə vərüb qızı vərdig oğlana. Sora yaxşı-yaxşı yerlərə xoşbaxt ulasız, süzüv balalaruvuz da xoşbəxt ulsun, qızı vərmişəm. Hindi oğlumçı da qız gələmişəm.

Oğlan gitydi armiyə. Oğlan armiyədən gəlmiyə biz qız nişannamədig oğlançx. Oğlan gəldi noyabnn on beşində. Armiyədən gəldi. Slujit iliyib gələnnən so:ra didim oğlana səinçi qız adaxlıyım. Didi oğlan: mən oxuyub qurtarmiyə, qız almağı istəmidəm. Mən didim: çox xəstə

ulacam, gəl mən səinçi qız adaxlıyım. Didi: mama, mən səin, - didi - sözlərin hamsına düz digədəm. O, inistutdan yanmçıq gitdi, gədə. O, uşağın işi biraz əngəl uldu. Zauçni keçən sa:t:da uşağı armiyə aldılar. Armiyədən gələnnə sö:ra (o qız da inistutda oxuyadi, biz nişanniyən medinstitutda oxuyadi) oğlannan qızı görüşdüdü. Bir-birini istədilər. Onu da nişannamışəm. Hindi bu oğlançı nişan aparmağ istiyədig. Bizdə belə bir ədət var ki, qızçı hindi nişan aparən zamandə çağradig adammızı, hamı qumalatımızı <qohumumuzu> yaxşı bir sa:t. Onnan başlayıb çaldıradig toyə birgə. Nişan aparadig, partal aparadig gəlinçi. Gələşən zamanda da biz adam çağradig.

Ahıl adamlarla birgə gələşməyə gidədig. Bizdə belə adət var. Partal aparanda da hələ. Çağracəyig kəntimizin hamısmi, xurəg vərəcəğdi, xurəg vərədig, so:us bişirədig. Toyuxlan qızartadig, bişirib qoyadig pasudalara. Ustullar bəzətədig. Dolma bişirədig, aş bişirədig, bozbaş bişirədig. Bələ-bələ xurəglər hazırlıyadig. Hər nə varsa hamısinan tutub, hər bir şeyinnən kirsələt qoyədig, keşniş qoyədig, dağı nə bilim, soğan qoyədig - gög soğan, pituruşk'a qoyədig, so:rasına irədisgə qoyədig, nə bilim nə qədər gögərti varsa Azərbaycanca, sizdə nə qədər adı var, biz də də var. Sizin azerbaycannar gətirədi, gidədig aladıg qaydədig. Yaxşı el qaydəsiynən birgə bəzətib qoyib təpsilərə, hamı partalı təpsilərə düzədig. Təpsilərə düzüb hamı: toxum-qardaş hərəsi başına bir təpsi qoyib partal aparadüg, oğul. Bizi yaxşı qəbul iliyədilər. Orda da bizə xurəg verədilər. Aparadig partalı gəlib başdərimizdən aladılar. Bizə yaxşı hörmət iliyədilər. Sərətillər ustulları, bəzətədilər dünyadə nə qədər nəmət varsa, onu qudanın

qabağına qoyədilər. Yaxşı sağ ol, var olan yiyib-içib, kəp iliyib biz qəyidib qudanın öyinnən gələdig. Toy iliyən zamanda hindi bizi savet hükümətin qaydəsiynən bir gün toy başliyədig. Subota günü toy başliyədi. Başliyan zamanda qonağ adamı bir vaxta çağradig, kənt adamı bir vaxta çağradig... Uxodno günü qonağ adamı çağrədig. Subota günü bizi kəntimizi - cama:tımızı çağrədig, gətirədig gəlini də, giyo:nu da oturtdadig. Oturdub eki- sin də... Cama:t yaxşı tust diyib yerbəyerdən alqışliyib yaxşı xurda toyun iliyədig. Bizi toyumuz bələ ula. So:rası kamsamol nəyi iliyib? Salıb gəlin, giyo:nu da hamı toxum-qardaşı ayləndirib oyniyədilər. Biz də o formada iliyədilər. Bizdə toyda pul yığmağın səbəbi budu. Diməli, mən çağrədəm mənə kəntimi də, qonağı da çağrədəm. Bir adet var, hamTıı padark'a gətiredi. Senin padark'ası ulan pardark'asiynə gələdi, hər nə əlinnən gələn, istiyən xurustal gətirədi, hər bir əlinnən nə gələdi. Bizdə hamısı ruscədi Dağıstanda. Mən sövədəm öz dilimi də, istiyeydim mən “Kirpi” jumalina yazıleydim. “Azərbaycan qadın”ına uşaxları birinə yazdırteydim. “K'aminist” qəzetinə yazdırteydim. Bizi Dağıstanı qəzetinə “Piyonerski”yə yazıleydi uşaxlar. Onnan “Leninçi”yə yazıladı bizi uşaxlar, yazıhtdı. Dağı hindi mən də yazılmamışəm. Bu uje ek'i ildi “Kirpi” jumalinə də yazılmamışəm. Yoldaşım iləmədi. Dərbəntdə işliyiydi, o: unçu yazılmıyə qalmışam. Ona görə qalmışam yazılmıyə. “Leninçi” qəzetini ala uladam.

Qırx birinci ildə dova başlandı. O zaman süz balaca ulardız. Süz neçənci qodrajdenəsüz? Mən iğrim artmıncı qodrajdeniyəm. O zamanda biz qızdar məktəbdə

oxuyeydig. Bizi kəntimizdə aziydi, xozaystva aziydi. Bizi kənt də balaca kəntiydi. Hamısı bizi kəntdə ulannan, diməli, otuz yaşinnən (əlli yaşı ulana armiyyə almiyədi) yığıb hamısı kişiləri aparadilər nəyə? - əsgərə. Aparan zamannar bizi kəntdə kişi xeylağı qalmıyadı. Biz k'adinnar k'olxozun işin yolə aparadig. Hamı iş bizi üstümüzə tüşdü. Mən o zamanda işliyeydim k'onnuğda. Mallara baxıb k'onnuğ işliyeydig. Hamısı bizi başımıza tüşdü. So:ra yaz ulan zamanda qışdə k'onnuğda işliyeydig, mallara baxeydig. Hamı mallan artını təmizliyeydig. Yazda neyniyədig? Gəldimi hindi tum səpbəyə vaxt uldu, əkin əkməyə vaxt uldu, su sulamağa vaxt uldu, k'amadur əkməyə vaxt uldu, arx qazmağa vaxt uddu, dağa nə diyim sənə, hamTsim biz özümüz qöreydig. Biz qızdarnan, tolko bizi bir k'alxoz sədrimiz qalmışdı. Mən hər bir işdə ulmişəm. K'otana gitmişəm mən, biçən çalmağa gitmişig biz, buğda çalmağa məiylə birgə qızdarla bir hamı işləi biz qöreydig. Məni qızdardan ölənnər də var, qalannar da, allah rəhmət iləsin.

Qomuşun arxasına minmişəm, mala çəkmişəm, mala haydəmişəm. Əkən dəni üstünü örtməğa mala çəkmişəm mən. Dağa on- nan so:rasına arxama alıb çeşalı o tum əkən bir qoca kişinin qabağına tum səpbağa aparmışəm. Hələ vaxtar ulutdu. Qırx ikinci ili mən k'anova gitmişəm. Qırx üçüncü ildə gitmişəm Dağıstana Xasavyurt diyən yer var, onnan o yana böyüg k'anova gitmişəm. Ek'i dəfə k'anovlarda olmuşəm, böyük k'anovlar qazmışig, çətin işdər işləmişig biz. Çox əziyyətdare qatdaşmışig. Hindi allaha şükür, çox yaxşı yaşeyiş də var. Yaxşı da yaşırır hamısı. Biz də, o

cümlədən, yaxşı-yaxşı yaşayırdı. Dağı nə ixtilatlar iliyim səinçi mən.

Həmin məni yoldaşım də ulıtdı bizi:nnə birgə k'anovda. Onnan so:ra o gəldi gitdi texnikı-mı oxumağa. Qırx yeddinci ildə evlənmişəm mən. Doqquz uşağımız var bizi. Beşi oğlandı, dörd dana qızdı. Tolko hindi qızı vermişəm. Bir oğlum da armiyədədi, əsgərdədi. Bir gədə onuncu K'lasdadı, ikzamindədi. Bir gədə oğlumuz da Mahaçqalada texnikumda oxuyadı.

Asli K'ərəmin var, K'oroğlunun var, Qaçaq Nəbinin var, Yusif Zuleyxanın var. Olann hamısını oxuyadam mən. Leylilə Məclun bilirsən olar necə sövnüşütdilər. Olar bir-birin necə istiytdilər. Bular ekisi də - Leylilə Məclun...

Meclunun atası bir dövləfdi tacirift yamnda işliyədi, bunu xoşu gələdi Meclunun atasınnan. Bu kişinin heç övladı ulmıyadı dünyadə, uşağı ulmıyadı (bizi hürmət eda), uşağı ulmıyadı dünyadə bu kişinin ürəgi düz ulmağına görə Meclunun atasınnan. Bu kişi muna diyədi. Bax, bu mərn malım da, dövlətim de çoxdı. Sən diyədi, məni xoşuma gəlırsən. Düz adam olmağıva görə bu məni malını, dövlətimi, məni bir kəsim yoxdı, məni övladım yoxdı, məni mirasdanm da azdı, bir az irəğdi mirasdanm. İzağ-izağ mirasdardı. Mən ölsəm, - didi, ham ı sını sənə vəsiyyəət iliyəcəğam. Məni malımın sahibi sən ulacağsan.

Günnərin bir günündə bu kişi ölədi, tacir ölədi. Dövlətdi tacir uladı. Ölən zamanda bu kişi munun - ölünün da sahibi uladı, mal ı nın da sahibi uladı. Alıb nınu tacirliğini iliyib dolanıb, uladı dövlətdi tacir, Meclunun atası. Meclun balaca uşağ uladı. Bular ekisi də məktəbdə gidə, bir-birinə məhəbbət çağınb. Diməli, qonşilər dig biz səni də uşağıfi, nıni də uşağım gidədilər məktəbə. Bular bir-birinnən aynlmıyədi. Gələdilər ürəgi pis adam k'isk'irtədi bu Meclunu atasın. Leylini anasın k'isk'irtədi. Diyədi ki, səni qızın filankəsin - Meclunnan dayənib (Bu gədənin adı nədi? Kimdi bu, ha: Qeysdi, ha: Qeys uladı, qızın əsil adı Leylidi). Ha:, bulan gəlib çuğullıyədi. Qızı məktəbə gitmağa qoymıyədi. Anasına diyədi:

- Ana, bu xatun nahaq pis iliyitdi. Mən o uşağın məktəb yoldaşımı. Məni hələ bir söhbət iliyeydig.

Bular nə uldusa, bir-birinə bələ çox məhəbbətli uşağlar uladılar, qonşu ulsalar da. Gidən zamanda bu Leylini məktəbə gənə də gəlib çuğullıyədi. Leylini qoymıyədi məktəbə gitmağa. Anası qoymıyən zamanda Meclunun dağa səpsim bu qızı görmiyəndə ürəgi uje düşədi. Məhəbbəti mumn ürəginə düşən zamanda dağı bu gədə terpit iləmağa bilmıyədi. Axtaradı Leylini, gələdi harada görmağa düşər. Səpsim qızı salıb bir otağa görmağa qoymıyədilər. Hunnan mumn ürəginə dağı səpsim aynlmağa bilmıyədi, Leylini istiyədi, vərmiyədi muna, uladı dəli-divanə, Meclun. Düşədi çöllərə.

Bir Sədi Şirazi “Gülüstan” kitabı var məndə. O kitabı mən çox istiyədim. O kitabı hər dəfə oxuyədim nağıl kitablanm yanmçığ da qoyub. Çox yaxşı ağıllı sözdər də var. O özü diyədi, - Sədi Şirazi diyədi: hər kəs mənə kitabımı oxusa, - didi, - mən, - didi, - “Gülüstan” kitabım, - didi, - əbədi yaşiyən kitabdı. Ona görə mən kitabı oxuyər... Çox yaxşı nəsihətdər var onda. Ona görə o kitabı çox oxuyədim.

Söhbət iliyədilər özünün bələ sarayında “Leyli Meclun”nan. Ona görə mən mum didim. Gidən zamanda diyədilər Meclun dəli ulub çöllərə düşdü. Hələ diyən zamanda hələ interesavat ili- yədi ki, bu kişi - Əmir çağırtdıradı Meclunu. Meclunu çağırtdırıb, doğrudan da, bu adamlar diyən düz uladı. Diyədi: sən insan libasmda nə noxsan gördün ki, bu heyvan libasını sən qəbul iləmişən. Onda Meclun diyədi: Mən bilədim süzün mənə ayb iliyəni. Süz, - didi, - Leylini görseydüz, mənən də beşbetərdə ulardıvuz. Mənə ayb iləməzdiz. Hələ diyən zamanda bütün arab ölkələrin gəzib Leylini taptırtadı. Əmir iliyib tapşırtadı. Hindi bu şahın sarayında qırx kənizi var özünün. Ən axılıncı kənizi mumn qat-qat Leylidən gözəl uladı. Leyli qarayavuz bir qız uladı. Hona görə muna əhəmiyyət iləmiyədi. So:ra Meclun diyədi: Süz Leyliyə qeymət verməğçi Meclunun ürəyindən, - didi, - qeymət verəsüz. Könül gördü, - didi, - nə sövdü, - diyə- di, - bir misal var. Ona görə qeymət verəsüz ki, süz hələsi işdərə. Qızı Mecluna vermiyədi, dəli-divana uladı yazığ.

Dağa nə söhbət iliyim süzünçü. Bir də söhbət iliyim bizdə ulan qaydəni. Allah rəhmət iləsin, rəhmətə gidən zamanda, bizdə ölü-ölət zamanda - ossal ulan zamanda çağıradılar özünə yaxun, izağ toxumlanm. Çağıradılar diyədilər fıllankəs ossaldı. Gələr toxum-qardaşı. Dünəli, Allah rəhmət iləsin, Allah rəhmətinə gitdi onun yasın saxlallar bizdə. Yeddi günün iliyənnən sonra iliyədilər qırxm. Yaxşı eysan verədilər. Yaxşı götürədilər ölüsün el ədətiynən. Dağa bizdə əli boş gitməzdər ölü-ölət yerə, boş gitməzdər. Əlinnən gələni beş kilə, üç kilə, iki kilə, lap k'asıbı bir kilə şəkər aparallar, pul aparallar, dügi aparadılar. Hər nə əlinnən çıxam çeşələn imun aparannar uladı, çeşələn şəkərini aparannar uladı, kileynən aparannar uladı toxum-qardaşı. İgrimi manat, otuz manat, əlli manat pulun verənnər uladı. Köməg iliyədi ölü iyəsinə, köməg iliyədi semyasına, göməg iliyədilər, oğul. Daşın bastutadılar, qırxın vərədidilər, illigin il'iyədilər bu formada ölünü bizdə...

K'oroğlunu da çox oxumişəm. Ham ı sını oxuyidəm. Çox istiyədəm o Azərbaycan kitablann oxumağa. Çünki biz oxuyən zamanda məktəbdə bir rus dərsi uleydi. Bizə ek'i günnən bir rus dərsi uleydi. Ona görə rusçəni bir az çətin başa düşədəm, belə qeytarmağı bilədəm, lap qeyin sözdərin ras dilini uje mən başa düşmidəm, atveçat ilamağa bilmidəm. Honunçu mən məcburam ki, Azərbaycan kitablannı oxumağa. Azərbaycan kitablannı oxuyidəm mən. Məni yeddi-səkkiz kitabım var,

Azərbaycan kitabları var, “Azərbaycan dastanları” kitabım var, Azərbaycan kitabları var, “Azərbaycan dastanları” kitabım var. “Kəlilə və Dimnə”ni kitabı var məndə, Sədi Şirazi “Gülüstən”ı kitabı var məndə, “Yusif Zulayxa” kitabı var məndə. Gənə də kitabları var məndə. Olardan oxuduqların hamısını oxuyidəm ha:. Yadımdı qalmıyadı məni. Evdar qadın olam ki, oğarta işim ola.

Yusif Zulayxanı da çox oxumuşam. Zulayxanı verədilər tacirə, Zulayxa yoxuda görədi Yusifi. Yoxuda görüb Yusifə aşığ düşədi. Ha:, hindi bu Yusif Yağubun oğludu. Yağubun uladı o yek'qə oğlu Binamin. Yusif nə bilim, nə yaxşı addan var qardaşdərini. Tolko Yusif bulardan ayndı. Ayn anadandı. Bu Yusifi Yağub çox istiyədi. Çox istəməyinə görə qardaşdəri gözü götərmıyadı. Qardaşdər bir yerə yığılıb diyedilər, bu nişin bizdən muni çox istiyədi. Gəlin biz muna nə iliyəg, muni aradan taydirəg. Olmasa atamız bizi istəmiyəcəgdi. Pastayannı münün üstündədi gözi. Qardaşdər məsləhət iliyib, muni atası bilədi. Bu qardaşdər muna bir yamanıg ilamağ istiyəni bilədi. Bilib buraxmır atası...

Diyədi, uşağı seyrə apare:ydəydi, gəzmağa alıb çıxıb çölə. Uşağ həmişə öydə yaxşı döğül, - dedi. Alıb əlinnən atası balacədi, - didi, - yaramaz, - didi. Diyədi: biz onu yerə tüşürməyədig. On bir də qardaş biz mum, - dedi, cignimizə alacağig. Alıb uşağı aparadılar. Uşağı aparıb bir yaman qoyub rast uladı. Aparıb qoyub atadılar. Yusif qaladı qoyidə. Gələdilər yığılyə hərə başinə, gözünə yulə, cirib üzdərini tükədilər, gələdilər atasına gəlib diyedilər ki, vallah Yusifi əlimizdən qurt-quş gəlib apardı. Gəlib allatıb yalan sözdəri diyib aladılar əlinnən. Əlinnən alan zamanda Yağub qaladı yığılyə, beynava

oğlun həsrətini çəkə. Həmin qoyyə gəlib tacirlər rast uladı. Su almağa gələn zamanda çıxaradılar uşağı qoyidən. Çox gözəl uşağ uladı. Ona görə Yusifi alıb girədilər bazara. Bazara aparallar yadımda qalmıyib. Alıb gidədilər bazara, uşağı satadılar.

Həmin Zulayxa (Əziz uladı onun yoldaşı) gidib nə ağırruğunda, Yusifin ağıruğunda ləli-ləli aldırtadı onu Əzizə. Döyilətdi bir tacir uladı Əziz. O da bir şahmı, paçcahmı bilmidəm Əziz. Haranın paçcahı uladısa uladı. Əziz alıb gətirədi. Gətirən zamanda hindi Əziz hələ fikir iləmiyədi ki, ona xəyanatdığ iləmağa bilmənəm. Qırx otağı uladı. Aparıb ha o otağı görkəz, bu otağı görkgəz. Diyədi... mən səni lə:li-lə:li vərüb mənəçi satın almışam Zulayxa, - diyədi. Diyədi: axı mən çürəgivi yimişəm səni. Mən bir sən satın alan qulam, - didi. Mən sənə layiğ adam dögləm. Mən süzöv qaravaşüvüzəm. Kişiyə xayanatdığ iləmağa yaramaz. Zulayxa çox aşığ uladı Yusife. Yusif rədd iliyədi münü..Diyədi meni yaraşmaz. Ne başu: ağndım. Qırxıncı otağdan qaçıb çıxanda qopanb donun etəgini aladı Zulayxa Yusifin. Böhtan iliyib aparır Əzizə. Zindana saldırtıradı Yusifi. Zindanda qaladı Yusif. Qaraz nə başm ağntun, necə oldusa da Zulayxa qaçədi. Gidib Yusif gələn yerə k'uma tikdirib k'umada duradı. Vann, dövlətin hamısın tərək iliyədi Zulayxa. Hamı vann, dövlətin vərədi bir Yusifi istəməğina görə. Qaraz ki, qismət olmiyib o:nçu, almiyədi. Axır ki, beli bükülüb qocaladı, qarə partal giyədi. Gidib bir Yusif gəlib-gedən yolun yanda k'uma tikdirib oturadı Zulayxa. Onnan soırasma vaxt bitədi, Əziz ölədi. Sizə bağışlasın ömrün, hammıza allah rəhmət ilesin, o da bizi sonamızdı. Əzizin yerində paçcah uladı

Yusif Kənanada. Misirdə paçcah uladı Yusif. Onnan sorasına aladı Zulayxanı. Apanb Nil çayındadı, hardadı olub çümdürüb. Cuvan uladı Zulayxa təzədən. Əvlənədi bular buniynən, dağa Yusif ölədi. Zulayxa da omm artıynan vəfat iliyədi.

Dağa nə nağıl iliyim can sənə...

Bizi Dağıstannı ərəb Paşənin qızı Möminə xammdan danışım səniçi.

K'oroğlunun sifdə təzə-təzə dəlilər yığən zamanda başına... K'oroğlunun bir dəlisi Dağıstannən düzələdi. Yerbəyerdən-yerbəyerdən, diməli, bu dəlilər K'oroğluçi ixtilat iliyən zamanda, özdərini boş vaxtı olan zamanda gəlib çatadı bizi Dağıstannən ulan dəliyə. Diyədi K'oroğlu hamısı bular damşədi, bular nağıl iliyədi, sən, - dedi, - nişin damşmədin. Diyədi - növilim, valləh nə damşım bir az. Bizi Dağıstandə Dərbəntdə, - didi, - bir ərəb Paşə ula. Bu ərəb Paşənin bir gözəl qızı var, - didi. Bütün Dağıstanın nələrinə, - didi, - dəgər Möminə xanım. Ulsa. - didi, - əgər onu almağə o da, - didi, - səni kimi igiddərə yaraşər.

Dağıstan çox gözəl yerdi, - danışər bu deli. Diyən zamanda K'oroğlu dayən diyədi. Diyədi, mən gidərəm. Çox tərifli yerdi, - didi, - Dağıstanda Dəmir qapı Dərbənt. Tərifli yerdi.

Yaxşı - didi, - xannəri, bəgləri. Olann hamTsma dəgər, - didi, - ərəb Paşənin qızı Möminə xanım. Hələ diyən

zamanda K'oroğlu dayanmıyedi. Birinci dəlisi onu Deli Hasandı. Deli Hasana tapşırıb dəliləri K'oroğlu gələdi Dərbəndə. Gələn zamanda ərəb Paşəyə xəbər iliyədilər. Diyədilər, bir adam var, heç bir kəsi sand iləmiyə, aşağı-yuxara Dərbəndin içində gəzə. Ərəb Paşə əmir iliyədi ki, gidin o kimdi? Onu gətirin sarayə baxaq o kimdi? Gələdi K'oroğlu gətirədilər. Diyədi, gətirədilər. Diyədi, ərəb Paşə səni çağradı. K'oroğlu gələdi atnan. Salam vərüb gələdi K'oroğlu girədi.

Diyədi: - Oğul, hardan gəlib haraya gidisən?

Diyədi: - Mən Dağıstanə gəlmişəm. Dərbəndi görmağı istiyib gəlmişəm.

- Lap yaxşı ula, oğul, başımız üstə yerin var, nə mətləbə gəlmişən? Mahnılarla diyədi. Mən bir qız mətləbinə gəlmişəm. Tərifli qızıvuz var, onnan öteri gəlmişəm. So:ra munda ərəb paçcah mahmlarla diyədi. Bizi qızdar yaxşı ulmaz, ərə söz qaytərəndi, nə bilim ərə qulluğ iliyən döğül, ərə baxan döğül, sözün atkaz iliyəndi, heç bir qulluğ iliyəndi. Bu formada nələdin də diyədi.

- Mənə o sən diyən qız lazımdı. Qıza xəbər yebərədi. Ərəb Paşə yebərə qızma xəbər. Bələ-bələ - didi. Nədən, - didi, - bir oğlan var gəlib səni istiyədi. Sən razı ulsan necə biləsən, nə diyəsən.

- Atam külli ixtiyardadı, özü necə istəsə, mən də ona razıyəm. Vərət qızın. Vəzirin elçiliyinnən danışıb ərəb Paşə qızı Möminə xanımı vərədi (nəyə?) K'oroğluyə. Alannan so:ra qaladı K'oroğlu. Qırx gün qaladı Dərbəntdə bizi. Qırx gün bizi Dərbəntdə qalannan so:ra, diyədi K'oroğlu:

- Biz munda durmağa gəlməmişig. Mən səni sorağım eşidib gəlmişdim. Aldım səni. Diyədi, bizi vətənə gidəg.

Möminə xanım, - diyədi, - mən atamın vətəninən heç bir yerə çıxa bilən dögüləm. Mən gidən dögüləm. Gəlmidəm, - didi. İzin vərmiyəndə çıxarıb bazubəndin verədi K'oroğlu. Qız ulsa satıb hamının xərcliyidi verərsən ona, oğlan ulsa qoluna bağlarsan - biləginə harda ulsa gəlib məni tapacağdı. Uladı oğlu Möminə xanımın. Ulannan so:ra uşağ gəlib bir yeddi yaşına çatadı. Gün-günnən uşağ böyüğ uladı. Bir gündə bir il çağı böyüğ uladı K'oroğlunun oğlu. Alıb bu gədə, bir keçəl uşağ uladı. Bu uşağlar oynuyən yerdə bu keçəl uşağ muna nə sataşədisə sataşədi.

“Atasinnan xəbərsiz” diyədi bu K'oroğlumm oğluna. Hələ diyən zamanda uşağ puzuladı. Yaxşı ulmuyadı halı. Diyədi, mən bir uşağnən yapışdmı (bir keçəl uşağnan). Uşağ mənə bələ didi.

- Məni atam haralıdı, haradandx diyənən?

Diyədi: - Sənin atan yoxdu, ölüdü.

Möminə xamm ha o yən - bu yən didi, uşağ gitməsin. Diyədi: - Yox, ana, diməsən səni də öldürəcəğam, məni də. Diginən məni atamın vətəni haradadı, diginən. So:ra da çarası ulmuyadı, babasın yanna yebərđi uşağı Möminə xamm. O babası da muna çox nələr niyniyədi ulmuyadı, uşağ razı ulmuyadı, gərəğ diyəsüz. Axın diyədi. Diyədi, səni aton xannarə, bəglərə, paşalərə qan udduran K'oroğludu. Səni öldürəllər gitmə, bala. Hindi babovun ya:nda dayan, - didi. Dil təkədi anası. Diyədi, - yox, mən gidəcəğam. Çıxanb (gidədəm diyəndə) özünün bazubəndini bağliyardı biləginə. Uşağ dayanmıyədi. Babası diyədi, mən sabah ölməliyəm. Məni yerində oturasan. Diyədi, baba, mənə bir şey də lazım dögül, tolko mən atamı axtaradam. Yebərib ilxıdan bir yaxşı at

da verədi. Ustadan bir yaxşı qılınc da verədi uşağa. Uşağ dayanmiyə gidədi. Gidib bu (nəyə çatan zamanda?) Çənnibelə çatıncə, Armeniyyədi, yoxsa Ərzuruldumu, çatan zamanda gidib orada bir paşənin qızı sudan gələ uladı. Su istiyədi munnan gədə, qız su vərədi. Qızın artıynan gidib onu atasıynan da:va iliyib o qızı da aladı. Alıb üç gün dayanıb üçüncü günü yola düşədi, gidib çatadı Çənnibelə. Çənnibeline (bu nələrinə) yaylaqlanna çatan zamanda uşağ yorğun uladı. Yorğun zamanda yatıb üzü üstə bağlayıb atın da yatıb yoxlıytdı gədə. Bu K'oroğlunun qarovulların baxsa K'oroğlunun yerində adam mar. Gəlib diyədi, oğlana, sən kimnən ixtiyar alıb, gəlib K'oroğlunun yerrəridi bular, girmisən, - didi. Didi, yorulmuşəm, incimişəm, atım da dincəlsin diyə mən də yorğunnuğumu almağa, - didi, oturmuşəm. Ay basərig, kəsərig. Səni K'oroğluyə apararig. Durub uşağ yerinnən bağhyıb bir dəlisini əlin də, qolın da, gənə də yatır. Baxsm bu gidən dəli gəlmədi. Ha gələdi ek'isi. Ek'isi gələn zamanda tutub olan da əlin-ayağın bağlyadı. Onnan so:ra gələdi K'oroğlu. Bu ek'i dəlisi də gəlmiyədi. Üçün də yan-yana düzüb yatıntdı bu gədə. Gürdü oğlu, özü de yatıb. Gelodi K'oroğlu. Diyedi, sen mə:n dəlilərimi də bağlyıyb nə arxayın yatmısan. Bu yer kimin olduğunu bilirsənmi?

Diyədi, bular mənə mişat ilədi. Mən bulara yalvardım. Bular mən diyənə baxmadı. Bir az dincimi alıb gidədəm. Bular mənə zor gələydi. Mən də bağlyıyb dəliləri onuçü qoymışəm. Sə:n dəlilərimdimi bular?

K'oroğlu diyədi, - dur bulann əl-əyağın aç!

- Mən bağlamışam, sən aç - diyədi Kürd oğlu.

Diyədi, açərsən.

Diyədi, açmərəm.

Açmiyən zamanda bular - ateynən oğul bel-bel tutmağa başlıyadı, Azərbaycanca güləşədi diyədig. Bizi dildə diyədig - mən bel-bel tutmadı. Bel-belə tutan zamanda kürd oğlu basadı K'oroğlunu. Basan zamanda diyədi. K'oroğlunun bir qaydəsi var. Gərəg üç k'ərəm neynəsin. Üçüncü yol kim-kimi bassa hulğumun kəsmağa iliyələr. Diyər, yaxşı, bu hindi mum birinci yol basdı. Basan zamanda gəib Nigara diyədilər. Üç dəlisi xəbər verədi Nigara. Diyədi, K'oroğlunun üç dəlisin də bağlıyb atıtdı, K'oroğlunu da bir k'aram basıtdı, bir pəhlivan haradan gəldusa heç bihnidig. Heç dağı onnan igid cəng yaranan dögül dünüyyə. Gələdi Nigar da tamaşa iliyitdi olara. Ekinci yol tutub mum K'oroğlu basadı. Ekinci yol K'oroğlu basan zamanda tutub oğlanı başın kəsmağ istiyədi. Diyədi, nəmərtədi, Nigar. O, səni basdı kəsmədi, əii gitmedi, sen, - didi, - nişin onu kəsəsən? Yaramır kəsmağa. Onun nə mətləbi var onnan xəbər alginən.

- Qoy kəssin. Kəssin diyə ular o gədə.

Üçüncü yol gənə də qeyitib oğlan basadı atasın. Basan zamanda K'oroğlu diyədi: - Sən haradan gəlmisən? Diyədi, mən Dağıstannən gəlmişəm, Dəmirqapı Dərbəntdən gəlmişəm. K'oroğlu inammıyədi. İnammıyəndə açıb bazubəndi görkəzədi. Honda ateynən oğul sanladılar bir-birinə. Honnan sorasma Kürd oğlu gidədi söygülüsünü gətimağa.

Söhbət

Kənd adamının nə işi olacağ? Sə:t dördə-beşdə duradı. Durub sua gitməli idi, bulağa gədədi, yumalıdı yuadı, yimağ hazırlı işə çıxadı. İşdən gədi bə çürəgin yiyib çapacaqdı bağma, nə də ki öydə bir ilamalına. Bağ işidi, ey işidi, uşaqlardı. Bağda sanmsağ əkədig, xiyar əkədig, pamiqor əkədig.

Sarımsağı əkəllər bizdə isdilərdə. Qabağ yanvar aylarında əkə oludular. İndi hamı baxadı bir-birinə oxtiyabir ayında başlıyadı təpib. Hazunıy b arxın-zadın, peynin təküb sura dişliyədig, biz onu ayıraduğ bir-birinnən, sura əkədig. Sura su buraxıb, üç gərən alağ eliyib iyunun on beşində çıxardaduğ.

Suğan var: gilə suğan, onu elə sanmsağ əkən kimi əkədig, var tum suğan, onu səpib əkədig.

Xürəgi, qaynanam var, o pişirədi. Mən indi küməg eliyədəm ha, eləsəm də məni dənmağa qoymayadı. Xəmir işidi, onnan qazan işidi məni qoymuadı. Amma gərəg biləsən. Kənd yerinə iləməsə ohnuyadı. Anası işdə oladı, atası işdə oladı. Hindi bir adam üzü üçün iliyən zamanda duz iləməsə bir dağı sora bilər də. O üyrənmağnandı.

Mənim yadıma gəlmir nağıl. Biz qış olan zamanda qızdar yığıladig bir övə, orda başdıyr nağıl dimağa. Məlik Məmmədzaddan mənim yadıma gəlmir.

Bizdə uşaqlar oymyadı “eşşəg boynu xutxır” - diyədilər bizdə onu. Birisi həblə duradı duvara, o birisi gəlib atıladı munun üstünə. Hesabliyadı utuzacəy - quxacay, bu nə qədə saxlıya bilədi. Hisabliyadı saxladı,

saxladı; saxlamadı bir dağı dayanmalıdı. Saxlasa, o düşüb, o birini atılıb minədi, o birisi çıxadı.

Bir ikisi, üçü atılıb minədilər onu. Sora bir oyna da “Süddü sümüg” diyədig. Onu No:ruz bayramında iliyədilər. Bizdə bu uşağlar birisi minədi birisinin dalna, gidədi bir başqasımın öynə çağradı. Çıxadı o, diyədi nə xəbər? Bu diyədi altdakı üsdə, üsdəki dibə?

Bu bilədi axı, altda kimdi, üstə kimdi. Bilməsə də, hələ vaxt oladı diyədi: - Gələnüz kimi gidin. Hələ vaxt da uladı diyədi: Dibdəki üstə, altdakı dibə. Olar yerin dəğişdirib gidədi başqasının öynə.

Bir oyun da oladı, ona “Zincir” diyədilər. Belə çızix çeküb bir dəstə o birisi dəstəni çəkədi.

(Masiyyə Novruzbəy qızı, 48 yaşında)

TABASARAN RAYONU – DARVAQ KƏNDİ

Söhbət

Mən, Fətəliyev Zeyneddin Emin oğlu min doqquz yüz dördüncü ildə yeddinci mektebi bitirənnən sonra məni çağrədilər əsgərliyə. Un üç uk'tyabirdə çağnş k'ağızı aldim əlimə. Bizi apardilər rayona, rayonnan Mahaçqalaya. Mahaçqaladan yoxlamadan keçirdilər yaxçı. Sunra bizi gündərdilər Ukraniyyə. Lık'açov şəhərində qulluğ iləmağa başladım. Bir ilədəg qulluğ iləyənnən sonra gündərdilər nəyə?! Latviyyə. Latviyədə Letava şəhərində qulluğ iləmağa başladım. Ek'i il urada qulluğ iləmağa başladig yaxçı. Azərbaycanm uşağlar var Şamil diyən, Tofığ diyən. Ek'i il Letavada qulluğ iliyənnən sonra dek'abirin ıı səkkizində evə buraxıldım. Evə gəlib çatdım.

Nağıl

Mən sizinçi "Ağ atlı oğlan"i indi süyliyəcəm.

Bir padcah ulutdı. Padcah çox zülmükar padcah ulutdı. Unun üç uğlu var idi. Beyün qızmdan ulan uğlanrn adı Beybala, xan qızmdan ulan uğlarun adı Xanbala, devəçi qızmdan ulan uğlaun adı Nərbala imiş. Günnərin bir günündə başqa kentdən ulan bir padcahm kentində bir dərviş yaşayıtdı. U dərviş padcahm uğlannardan birini istəyir. Padcah uğlannardan birini vərməg istəmir. Dərviş deyir:

- Vərmiyəsən? Mən elə bir şey edərəm ki, uğlannann üçü də ülər.

Padcah Xanbalanın da, Beybalanın da yüzünə baxdı və Nərbalaya dedi:

- Al, Nərbala səni ulsun, nə istəsən et. Dərviş Nərbalam alıb üz üvinə yollandı. Dərələri sel kimi, təpələri yel kimi keçib getdi. Axırda bir bulağın yanna çatdı. Nərbala gedəndə bir taqqa onun ayağına dəyib diyirlənirdi, həm də damşırdı.

Nərbala unu atdı. Taqqa dedi:

- Nərbala, üzünü bərk saxla, bu dərviş adam iyəndi. Bu səni apanb üzünə təndirdə iyəcəg. Nərbala birdən gürdü bir büyüg bina var. U qapını açıb... Dərviş mum saldı üvə. Sunra dalınca üzü girib qapım bərk bağladı. Sunra dərviş dedi:

- Nərbala, qoy bu üvlər səni ulsun, mən qucalmışam, mən də ümrümə çatmışam. Mən üləcəyəhı, sən bu üvlərdə yaşayacağsan. Mən səni atandan ayırdım ki, bu üvlər buş ulmasın, heç kim bu üvləri almasın. İndi isə

sən bu üvlərdə yaşayacağsan mən ülənnən sonra. Dərviş
mum deyib xmu biri utağa gətirdi. U dedi:

- Hər şeyimiz hazırdı, indi ki bir çürəgimiz yuxdu. U
dedi, dərviş dedi:

- Un ələyəsən, yuxsa xəmir yuğurasan?

Nərbala dedi:

- Dərviş baba, biz ata-bala ulanğ ki, üzümüz qara
büyüqlərə biz işlətməyə qoymuruğ. İndi mən xəmir
yuğura bilmirəm. Gəl yuğur üyrənim.

Dərviş dedi:

- Yaxşı, yuğurram. - U təndiri qızdırdı. Sunra dedi:

- Nərbala, indi hər hey hazırdı, sən utur çürəgləri yap.
Nərbala dedi:

- Baba dərviş, mən çürəg yapa bilmirəm. İndi birini sən
yap güstər mənə, mən də sonra qalanlan yaparam. Dərviş
acığlandı, sonra bir cürəgi yapmağa başladı. Nərbala keçib
dalınan güzdiyirdi ki, u başın aşağı əyəndə una bir təpig
vurdu. U təndirə düşdi. U alıb təndir qapağını təndirə bərk
basdı. Dərviş nə qədər qışqırdısa, onu Nərbala açmadı.
Axırda dərvişin səsi kəsildi. U dərvişin utağlanın gəzməyə
başladı. Dərvişin üvündə qırx utağ var idi. U utuz doqqu-
zunu gürdi. Gürdi ki, harda nə axtarsan bu üvlərdə
tapıladı. U axırda bir utağa girdi. Gürdi qapqaranlıq
tüvlədi. Tüvlədə bir at, bir aslan, bir quş var idi. U atm
ügünə et quyuıb, aslanın ügünə dən, quşun ügünə biçən. U
dərviş bunlan güreb, - dedi. Uları dəyişdirdi; eti aslanın

ügünə, utu atm ügünə, dənləri isə quşun ügünə quydi. U dedi:

- Mən süzü munda qalmağınıza razı dügüləm. Mən süzi açıb buraxıram. Unlar dedilər:

- İndi axşam biz gələcəig, burada olarsan. Ular çıxıb gitdilər. Nərbala da başqa partal - əsgı partal geyinib küçüyə çıxdı. U bir böyük' qapının ağzında dayandı. Gürdi böyük' bir bina var. U binanın qapısında bir bağ var idi. U bağdan bir quca çıxdı. Quca mum gürüb irəgi əsdi. Dedi:

- Ya gəl mənimlə gidəg üvümüzə, yuxsa qəribəsən. U dedi:

- Bəli, qəribəm, başqa səmitdən gəlmişəm. Yuldaşlarım çıxıb gedib, mən unları gözləyirəm. U dedi:

- Gəl mənım üvümdə yaşa, mən də üləcəyəm. Bu padcahın bağı mən bitirmişəm. Mən üləndə bağ başqasına ulmasın. Gəl sən mənıylə yaşa. Mən üləndən sonra bağ səni ulacağ. U razılaşdı. U dedi:

- Bir samat dayan burda, mən gidib urda yuldaşlanmdan, anamdan icazə alıb gələrəm. U dedi:

- Git.

U gitdi. Quş da, aslan da, at da unu güzləyirdi. U ulara dedi:

- Bağban məni üzünə üz tutub üzünə uğul istəyir. Mən gedim. Unlar dedi:

- Git.

Quş üzünün tükündən birini Nərbalaya vərüb dedi:

- Nərbala, bu tükü al, nə vaxt sənə çətin ulsa, u sa: t gəlciğam. U dedi:

- Yaxşı. U gəlib bağbanın qapısını dögdü, bağban çıxdı. U Nərbalanı da götürüb girdilər üvə. Sabah Nərbala da bağbanna padcahın üvünə gitdi. Padcahın bağında böyük' bir qalaça var idi. Nərbala qalaçam gürüb unu yanına gitdi. Gürdi urada padcahın ik'i qızları da var. Padcahın qızları bağbana dedi:

- Baba, niyə bizə dərib gül gətirmirsən?

Bağban dedi:

- Sabah Nərbala ilə gündərərəm.

- Kim ilə?

- Nərbala ilə.

- Nərbala nə Nərbaladı?

U Nərbalanı yanna çağırıldı.

- Bu kimdi? - dedi.

Nərbala cavab vərüb:

- Bu bağbanın qızı mənin anam idi. İndi anam ülüb, babamın yanna gəlmişəm.

Axşam uldu, unlar yatmağa gitdilər. Unlar üvüdə yatandan sonra səhər bağa gəldilər. Büyüq qız da, urtancı da unu gürməyə də istəmirdi. Unun adım devə balası quymuşdular. Sunra unun bacısı kiçiq qız dedi:

- Nərbala, sən unlarçın gül gətirmə. Gətir mənimçin. Unlara baba gətirər.

Nərbala dedi:

- Yaxçı.

U səhər tüki alıb yandırdı. Quş hazır uldi. U dedi:

- Bu sa:t mənimçin elə bir gül gətirəsən ki, bir ayadəg sulmasın. Quş gidib bir dəğiğə də keçməmişdi ki, bir dəstə gül gətirdi. Güllər elə panldayirdi ki, heç padcahın ölkəsində də bələ gül ulmamışdı. Nərbala güli padcahın ən kiçig qızına verdi. Sunra bağban da u birisi qızlara vərđi. Yatdılar. Səhər padcahın büyüğ qızları gürdülər ki, bacısının gülləri sulmayib, üzlərin gülləri qirişibdi. Unlar çux pinti idilər. Unlar iki-üç gün keçənnən sonra ağrıyadılar. Suma padcaha xəbər çatdı. Padcah Nərbalani yanna çağırıb dedi: - Sən kimsən?

- Mən bağbanm nevəsiyəm. U dedi:

- Sən u gülləri haradan dərib gətirib u qıza vərmişdin?

U dedi:

Güli mən bir ağ atlı uğlannan almışdım. U dağın başında ağ atlı uğlannan almışdım.

Ağ atlı, ağ yuxali (çuxalı əvəzinə), ağ papağlı uğlannan almışdım. Padcah vəzirini də, vəkilini də çağırıb dedi:

- Yaxşı, siz gidin u güllərdən tapın gətirin. Nərbalaya dedi:

- Sən də git tap gətir. Sunra padcahın uğlannarı dedi:

- Yox, Nərbala gitməsin. Biz - dedi, - tapıb gətirərig.

Unlar gitdilər. Nərbala da çıxıb gəldi. Nərbala dağın yanna keçib tüki yandırdı. Quş hazır uldi. Nərbala dedi:

- Bu sa:t atı da, partalı da getirərsən. Heç yarım dəğiğə keçməmişdi ki, partal da, at da hazır uldular. Nərbala gürdi ki, uğlannar gələ var. Vəzirin də, vəkilin də uğlannarı gələ var. U tez ağ partalı giyib, üzünü də ağ dəsmalla ürttdi. Sunra ata mindi. Elində bir dəstə gül də var idi. Uğlannar gəldilər. Dedi:

- Ay kişi, u gülləri hardan tapbısan?

Nərbala dedi:

Bunlar mənim bağında bitir.

- Sat bunları bizə pulnan.

- Nərbala dedi: - Satmıram. Sunra unlar dedi:

- Ağrıyanımız var, sat munı.

Nərbala dedi:

- Ağrıyanınız varsa, bələ vərərəm. - U iki dəstə gül vardı. Sunra uşağlar qayıtdılar. Nərbala da ağ ati, ağ partalını çıxartdı, üvünə gəldi. Sunra vəzirin, vəkilin uğlanları gəldilər. Unlar gül dəstələrin də aldılar. Vəzir də gəldi, vəkil də gəldi. Vəzir dedi:

- Bizin uğlanlarımız çux igidlig göstərib. Mən indi sənin büyüg qızını mənin uğluma istiyirəm. .

Vəkil dedi:

- Padcah icazə vərsə, urtancıl qızımı uğluma istəyirəm.

Səhər padcah qızdarını sarayda dayandırdı. Sunra üzi bütün kəntin uğlanlarını gətirdi. Qızlara üç alma vardı. Dedi ki, siz bu uğlanların hansını isteyirsivüz atın unlara almani. Padcahın iki qızdari da dayanmışdilər. Gəlib çux uşağlar keçdilər unlar atnan. Gəldi vəzirin uğli. Büyüg qız una almani atdi. Sunra gəldi vəkilin uğli. Urtancıl qız una almani atdi. Hami keçib getdi. Kiçig qız atmadı. Axırda dedilər:

- Kim qalıb. Unlar fikirləşdilər. Sunra unlardan bki dedi:

- Ha, bağbanın nəvəsi Nərbala qalıb. Unlar xəbər gündərdilər ki, Nərbala gəlsin. Nərbala gəldi. Kiçig qız almani onaatdi. İki tuy uldi. Padcah kiçig qızı gürməg də istəmirdi. Dedi, unya - sən kimə getmişən, gədənin birinə. Qız bir süz demədi. Unların ikisinə də tuy edib yaxçı şey vərđi, ama kiçig qıza bir şey vərmeyib yulladi bağbanın övinə. U gəldi, iki gün keçməmişdi ki, Nərbalamn atasi xəbər gündərdi, padcaha bir k'ağız gündərdi. Saray adamlanni yığıb padcah uxıunağa başladı. Unda yazılmışdı:

- Ey padcah, üç gün sənə vaxt vərİRəm, çünki səniynən vuruşacağıq. Bir-iki gün də qalsan, şəhərinizi daş-daşca çevirib yerində turp əgəcəğıq. Padcah razılığ vərđi. K'ağızda demişdi ki, birinci gün unın büyüğ uğli Beybala büyüğ kürəkəninlə vuruşacağ, ikinci gün Xanbala uğli urtancıl kürəkəninlə, üçüncü gün mən səninlə vuruşacağam. Kim qalıb gəlsə ... Biz qalıb gəlsəğ, şəhərinizi çevirib yerində turp əkəcəğıq. Padcah razılığ vərđi. K'ağızda demişdi ki, birinci gün unın büyüğ uğli Beybala büyüğ kürəkəninlə vuruşacağ, ikinci gün Xanbala uğli urtancıl kürəkəninlə, üçüncü gün mən səninlə vuruşacağam. Biz qalıb gəlsəğ, şəhərinizi çevirib yerində turp əkəcəğıq. Padcah razılığ vərđi. Sunra səhər hami saraya gəldilər. Nərbala k'içig qızını gündərib dedi:

- Git atana de mənə də bir at, bir qılinc vərsin. U gitməğ istəmirdi. Axırda Nərbala quymadi, gündərdi. Qız gitdi. Sunra u gəlib atasına dedi:

- Devə balası də hücumə gəlir? Suruşdu. U bir süz demədi.

- Sən kimə gitmişən. Sən bir gədənin birinə gitmişən. Birdən onun yadına bu düşdi. U xəstə ulanda, ağrıyanda Nərbala ov gətirmişdi. Ovu gətirib pişirib atasına vərmişdi. Atası sonra sağalmışdı qızın. Sunra u xurəg yadına düşdi padcahın, dedi:

- U xurəgi sən hannan tapmışdın?

U dedi:

- Kürəkənlər ovun başını kəsib atmışdı, ama Nərbala ov vurub başını gətirib bişirib siziçin gətirmişdi.

U dedi:

- Gidin bir at, bir qılınc gətirin.

Üzünün vəziri gidib bir axsağ yabi, sonra bir yarı qırılmış qılınc gətirdi. Sunra qız yabının başından tutub gətirdi Nərbalaya vərdi. Unlar da saraya gəldilər. Zəng vuruldi. Beybala çıxıb pəhlivan istədi. Padcahın büyüg kürəkəni çıxdı. Nərbala bildi ki, Beybala kürəkəni bu dəğiğə basacaq. Unun qardaşlan da çux igid idilər. U quşun tükünü yandırdı. Quş hazır uldi. Dedi:

- Git bu dəğiğə atı da, partalları da gətir.

U, atı da, partalları da gətirdi. Sunra partalları giyib ata mindi, yüzünü dəsmalla ürtüb saraya gəldi. Hələ u tərpnəməgdə, Beybala birinci kürəkəni vurub yıxdı. Nərbala atı tərpnədi. At tərpnərdən yəl kimi gəlirdi. Adamlar gürdilər ki, ağ atlı, ağ çuxalı bir adam yəl kimi gəlir. U saraya gəlib çatdı. Beybalaya təz yaxınlaşdı. U dedi:

- Padcahın kürəkəni u deyil, mənəm. U da mənə qulumdi.

İstəmirsən, bax sağ qulundaki damğaya.

U açıb güstərdi, gürdilər ki, duğrudan da, qulunda damğa var. Sunra unlar vuruşmağa başladılar. Nərbala bir zərbədə Beybalanı atdan saldı, düşüb qullarını da bağladı. Sımra dedi:

- Adamlar, siz qurxmaym. Səhər bu vaxta kimi mən burada ulacağam..

U gitməyə istiyəndə Beybala ux atdı. Ux onun quluna dəymişdi. Unun qulundan qan axırdı. Padcah tez cibindəki dəsmali çıxarıb onun qolunu bağladı. Sunra Nərbala gəldi. Ağ partalı dəyişdi, bağbanın yanına gəldi. Unlar yabını ipinə tutub üvünə qayıtdılar. Gecəni yatdılar. Qız yurğani qaldırıb baxanda gürdi ki, Nərbalanın qulunda dəsmal bağlanıb. U, bağbani uyadıb dedi:

- Baba, bax Nərbalanın quluna dəsmal bağlanıb.

Bağban Nərbalanı uyatdı. Sunra undan suruşdı:

- Bu dəsmal nə dəsmaldi qulundaki?

U dedi:

- Sarayda dünən bir əsgərin uxu quluma batmışdı. Qız dəsmali çıxarıb eşigdə yudi, sunra tərəgə sərdi. Səhər açıldı. Hamı durdular. Padcah məydana gələndə unlann üvünün yanınnan keçirdi. Unlann üvünün yanınnan keçəndə gürdi tərəgə dünən üzi ağ atlı uğlanın quluna bağladığı dəsmal asılmışdı. U qızı çağırıb suruşdı:

- Bu dəsmal nə dəsmaldi?

U, Nərbala dediyi kimi cavab verdi:

- Dünən bir əsgərin uxu Nərbalanın quluna dəyib. Unu da bu dəsmalnan bağlamışdı.

Padcah nə qədər fikirləşdisə, başa düşmədi. Unlar məydana yığıldılar. Zəng vuruldi. Padcahm Xanbala uğli çıxdı məydana, pəhlivan istədi. Padcahın ikinci kürəkəni

çıxdı. Nərbala bildi ki, bu dəğiğə unu vurub yıxacağ. U, bağbana dedi:

- Baba, bu dəğiğə gələrəm. U getdi. Tüki yandırdı, hap-tap quş da hazır, partallar da hazır. U, atı mindi, partallan geydi. Gürdi ki, Xanbala kürekəni vurub atdan saldı. U, atı tərətədi, gəlib məydanın urtasında dedi:

- Xanbala, bu dəğiğə vuruşacağığ. İndi sən qurxma.

Ular vuruşmağa başladılar. Ular vuruşarkən heç yanm sa:t keçməmişdi ki, Nərbala unu vurub yıxdı. Sura qullannı bağliyib padcaha vərđi. Dedi: - Bulan sabah sənnən istiyəcəğam, bir şey etmə.

U gitməğ istiyəndə u birisi padcah onun quluna ux vurdu. U qayıdıb padcahın yanına gəldi.

- Siz qurxmayın, sabah bu vaxta kimi mən burada ulacağam.

U dedi:

- Yaxşı, sabah gələrsən.

Padcah gürdi ki, Nərbalanın qulundan qan axır. U, cibindən dəsmali çıxarıb onun qulunu bağladı. Nərbala gitdi. At və ağ partalı dəyişdi, bağbanın yanına gəldi. Bağban dedi:

- Gürdün, bala, nə dedi?

Nərbala dedi:

- Hamısını gürdüm.

Unlar axşam yatdılar. Qız yorğani qaldırıb baxanda gürdi ki, Nərbalanın qulunda daha bir dəsmal var. U, bağbani uyatdı. Bağban gürdi ki, Nərbalanın qulunda dəsmal var. U, Nərbalani uyadıb dedi:

- Bala, bu dəsmal na dəsmaldi qulundaki?

U dedi:

- Bu dəsmal, dünən bir əsgərin nizəsi quluma batıb, unu da bağlamışam.

Qız açıb dəsmali yuyub tərəgə sərdi. Səhər açıldı. Padcah daha da bu yolnan keçəndə gürdi dünən üzi ağ atlı uğlana bağladığı dəsmal burdadi. U, qızı çağırıb dedi:

- Bu dəsmal nə dəsmaldi?

U dedi:

- Dünən məydanda Nərbalanın quluna bir əsgərin nizəsi batıb, unu da bu dəsmalnan bağlayıb.

Padcah daha da fikirləşdi, heç bir şey bilmədi. Unlar məydana gəldilər. Zəng vuruldu. Padcah çıxdı. Nərbala u dəğiğə çıxıb, üzünün partalı dəyişib, ağ partalı geydi. U, ata minib sürdi. At yəl kimi gəlirdi. Adamlar gürdülər ki, ağ atlı uğlan daha da gəlir. Unlar dedilər:

- Bu kimdi, daha dünən də igidlik göstərib?

Unlar çux fikirləşdilər, mum tamyə bilmədilər. U biri padcah çıxınca Nərbala çatdı. Unun atasilə vuruşmağ istədi. Unun atası Nərbalanın üstə qılmcım çəkib atı üstə sürüməyə başladı. Nərbala yan yulda kəmənd atıb unu tutdı. Tutub atdan saldı. Düşüb ayağ-əlini də bağladı. Padcaha dedi:

- Al bunu da, səhər sənnən bunu istiyəcəyəm.

Sunra hamı dağıldılar. Nərbala da üvünə gəldi. Unlar gecəni yatdılar. Nərbala məydanda dedi ki, sabah burada danışığ aparmağı. Danışığı da mən aparacağam. Sabah bura daha da mən gələcəyəm. Səhər açıldı. Hamı məydana gəldi. Bunlar hamı ağ atlı uğlani güzləyirdilər. Sunra ağ atlı uğlan gəldi. U dedi:

- Dünən u biri padcaha demişdim ki, sabah devəçi qızı da, iki uğlun da, sən də və u birisi xan qızı da, beg qızı

da burada ulsvm. Ulmasa sənin başını üz əllərimlə kəsəcəyəm.

Padcah bərk qurxdı. Səhər açıldı. Unlar gecəni yatdılar. Nərbala gəldi, məydanda üz anasına baxdı. Gürdi lap qucalıb, surıra u danışıq aparmağa başladı. U dedi:

- Bax, bu padcahın kürəkənləri - unlar mənim qullanmdı. İnanmırsınız, aç bax ulann qullanndakı damğayə.

Ular açdılar, gürdülər ki, doğrudan da, qullarında damğa var. Sunra u dedi:

- İndi mən bilirəm ki, siz istəyirsiniz mən kiməmsə bilməğa. Bu dəğiğə bilərsiz.

U, yüzünü açdı. Partalı dəyişdi, sunra atdan düşdi. Hamı tamdılar, gürdülər Nərbaladı. Bağban da, qız da bir-birinə qucaqlaşıb bular süvündüyündən ağlamağa başladılar. Anasi Nərbalanı tanıyan kimi yügürdi.

- Uğlum, Nərbala, sən bu vaxta kimi hardeydin?

U dedi:

- Padcah məni qazamata salıb, dünən axşam çıxardıblar. Hə. Beybala, Xanbala, padcah u kim ulduğunu bilir.

(Nəsirov Camal Nəsir oğlu, 68 yaşında)

KƏND ADLARININ İXTİSARI

Dərbənd rayonu

1. Bərəkey
2. Bilici
3. Bilhedi
4. Cimikənd
5. Dəliçoban
6. Dərbənd
7. Kommuna
8. Qaradağlı
9. Mollaxəlil
10. Muğartı
11. Müzayim
12. Nügdi
13. Padar
14. Rubas
15. Rükəl
16. Sabnova
17. Səlik
18. Tatlar
19. Ulutərekəme
20. Vəlikənd
21. Zidyan Qazmalan

Tabasaran rayonu

1. Arak
2. Arkit
3. Darvaq
4. Xilipənci
5. Xuçni
6. Marağa
7. Sanak
8. Yersi
9. Zil

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. ASE. III c. B., 1987, 598s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. B., Elm, 2009, 448s.
3. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., Azərneşr, 1993.
4. Talıbov Tahir. Əziz Əliyev. B., 1997.

Rus dilində

5. Гейбуллаев Г. К этногенезу Азербайджанцев. Б., 1991.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ (II HİSSƏ) ÜÇÜN ÖN SÖZ ƏVƏZİ.....	3
---	----------

İRANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ.....	8
---	----------

<i>Cənubi Azərbaycan şairlərinin Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi haqqında.....</i>	<i>46</i>
<i>Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (1906–1989).....</i>	<i>50</i>
<i>Bulud Qaraçurlu Səhənd (1926–1979).....</i>	<i>56</i>
<i>Kərim Məşrutəci Sönməz.....</i>	<i>61</i>
<i>İranda Azərbaycan dilinin tədqiqi.....</i>	<i>68</i>
<i>“Varlıq” jurnalının dili və Cənubi Azərbaycanda dil durumu.....</i>	<i>88</i>
<i>Cavad Heyətin ümumi dilçilik görüşləri.....</i>	<i>92</i>
<i>Ana dili və əhəmiyyəti.....</i>	<i>100</i>
<i>Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda türkologiyanın banisidir.....</i>	<i>105</i>
<i>Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda “Yeni dilçiliyin” banisidir.....</i>	<i>113</i>
<i>Həmid Nitqi (1920–1999).....</i>	<i>126</i>
<i>Məhəmmədəli Fərzanə (1923–2006).....</i>	<i>131</i>
<i>Məhəmməd Tağı Zehabi (1923–1998).....</i>	<i>133</i>
<i>Teymur Pirhaşimi.....</i>	<i>140</i>
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	146

GÜRCÜSTANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ.....	149
--	------------

<i>Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi dostluğuna dair qısa xülasəsi.....</i>	151
<i>Gürcü və Azərbaycan xalqlarının birgə tarixinə kiçik ekskursiya.....</i>	152
<i>Tiflisdə Azərbaycan ədəbi dil mühitinin yaranması.....</i>	164
<i>Mətbuat.....</i>	178
<i>C.Məmmədquluzadənin Tiflis ədəbi mühitinə qoşulması.....</i>	190
<i>Tiflisdə Azərbaycan teatri.....</i>	196
<i>Təhsil.....</i>	207
<i>Azərbaycan dili.....</i>	233
<i>Gürcüstanda Azərbaycan dilçiliyi.....</i>	244
<i>M.Əfşarın “Fəini-sərfi-türki” əsəri.....</i>	248
<i>Azərbaycan xalqının yeni əlifbası.....</i>	265
<i>Professor M.Q.Kazımbəy.....</i>	273
<i>Dmanisi şivəsi haqqında qiymətli tədqiqat əsəri.....</i>	287
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	295

İNDİ ERMƏNİSTAN ADLANAN QƏRBİ AZƏRBAYCANDA AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ.....	298
<i>Bir neçə söz.....</i>	298
<i>Azərbaycan-türk dilinin erməni dilinə təsiri tarixindən.....</i>	304
<i>Qərbi Azərbaycanda dil və dilçilik məsələləri (50-ci illərə qədər).....</i>	323
<i>Bir neçə kəlmə ovaxtkı tarixi şərait haqqında.....</i>	324

<i>Əlifba</i>	342
<i>Orfoqrafiya</i>	344
<i>İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda dilçilik məsələləri</i>	348
<i>Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda</i>	358
<i>Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda</i>	363
<i>Ədəbi dilimizin xalq dili əsası</i>	374
<i>Azərbaycan dilinin sərfi</i>	379
<i>1953-1988-ci illərdə Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi</i>	393
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	433
DAĞISTANDA AZƏRBAYCAN DİLİ	435
MƏTNLƏR	435
<i>DƏRBƏND RAYONU – QARADAĞLI KƏNDİ</i>	443
Əmir Çupan.....	443
Toy adəti.....	446
Padar kəndi.....	450
Söhbət.....	450
Aynal və Zeynal (nağıl).....	452
Muğartı kəndi.....	460
Toy adəti.....	460
Söhbət.....	462
Səlik kəndi.....	473
Söhbət.....	473
Söhbət.....	488
<i>TABASARAN RAYONU – DARVAQ KƏNDİ</i>	490
Söhbət.....	490
Nağıl.....	491

KƏND ADLARININ İXTİSARI.....	503
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	
SİYAHISI.....	504

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VII CİLD

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(II HİSSƏ)

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 32 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

